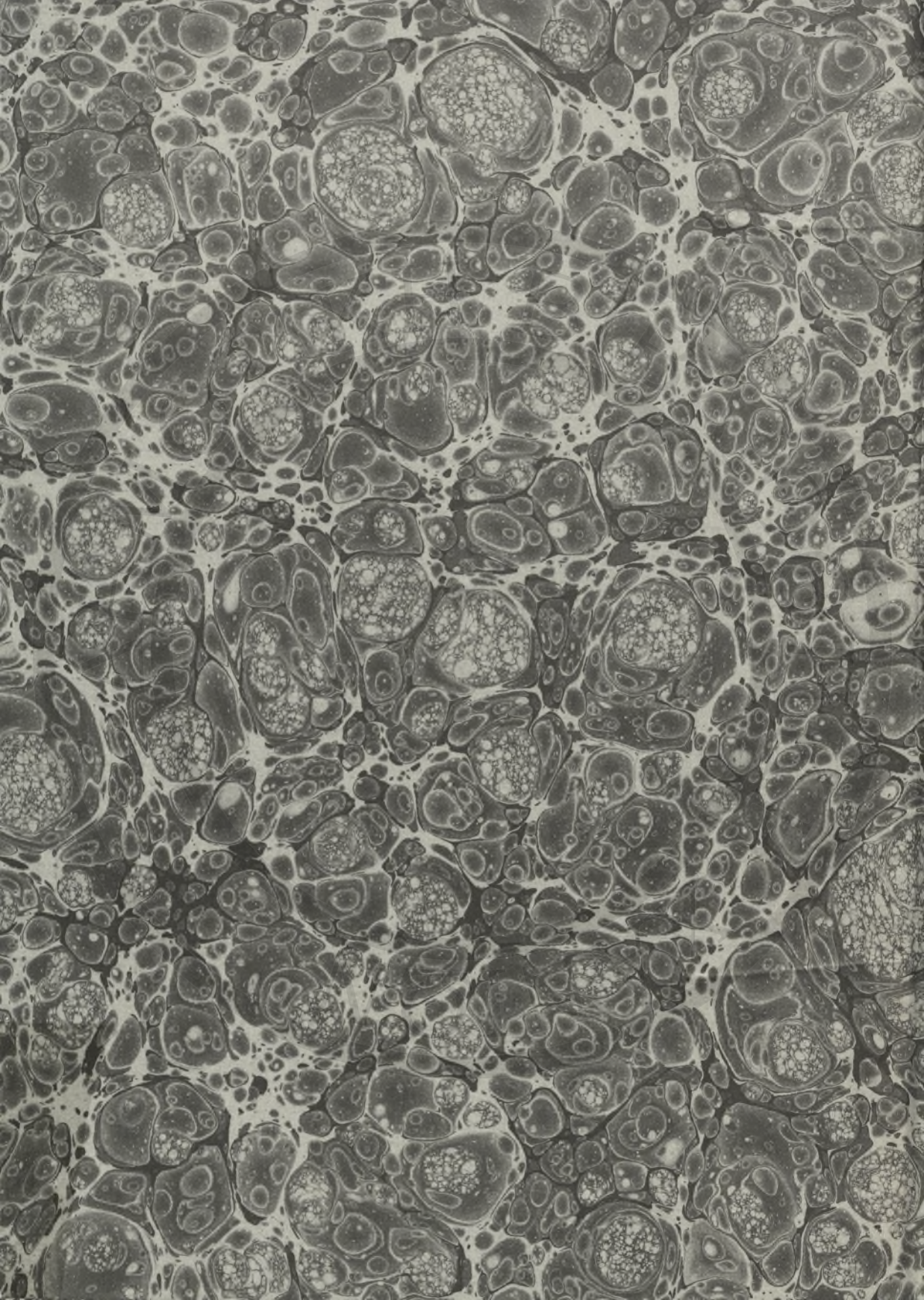
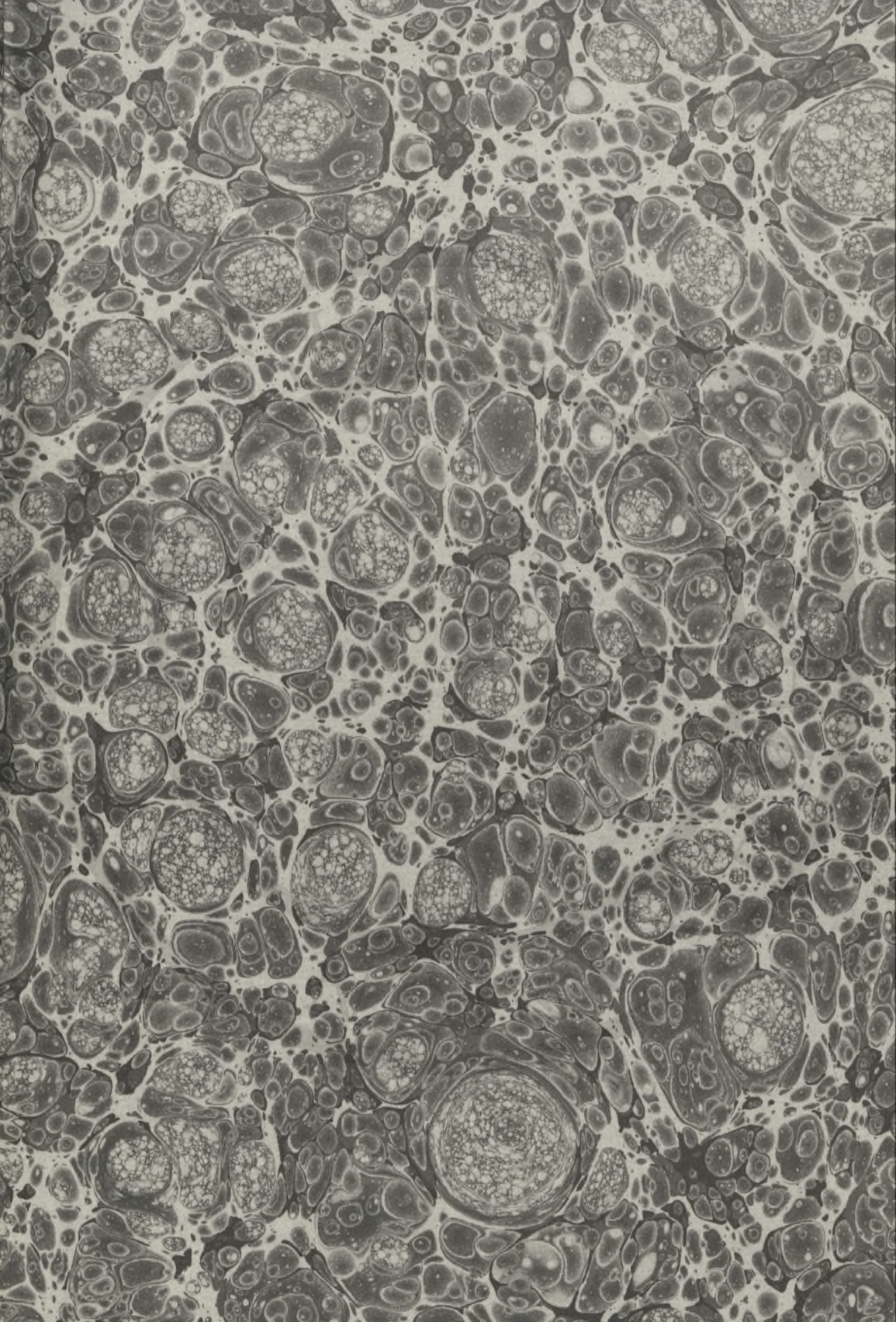
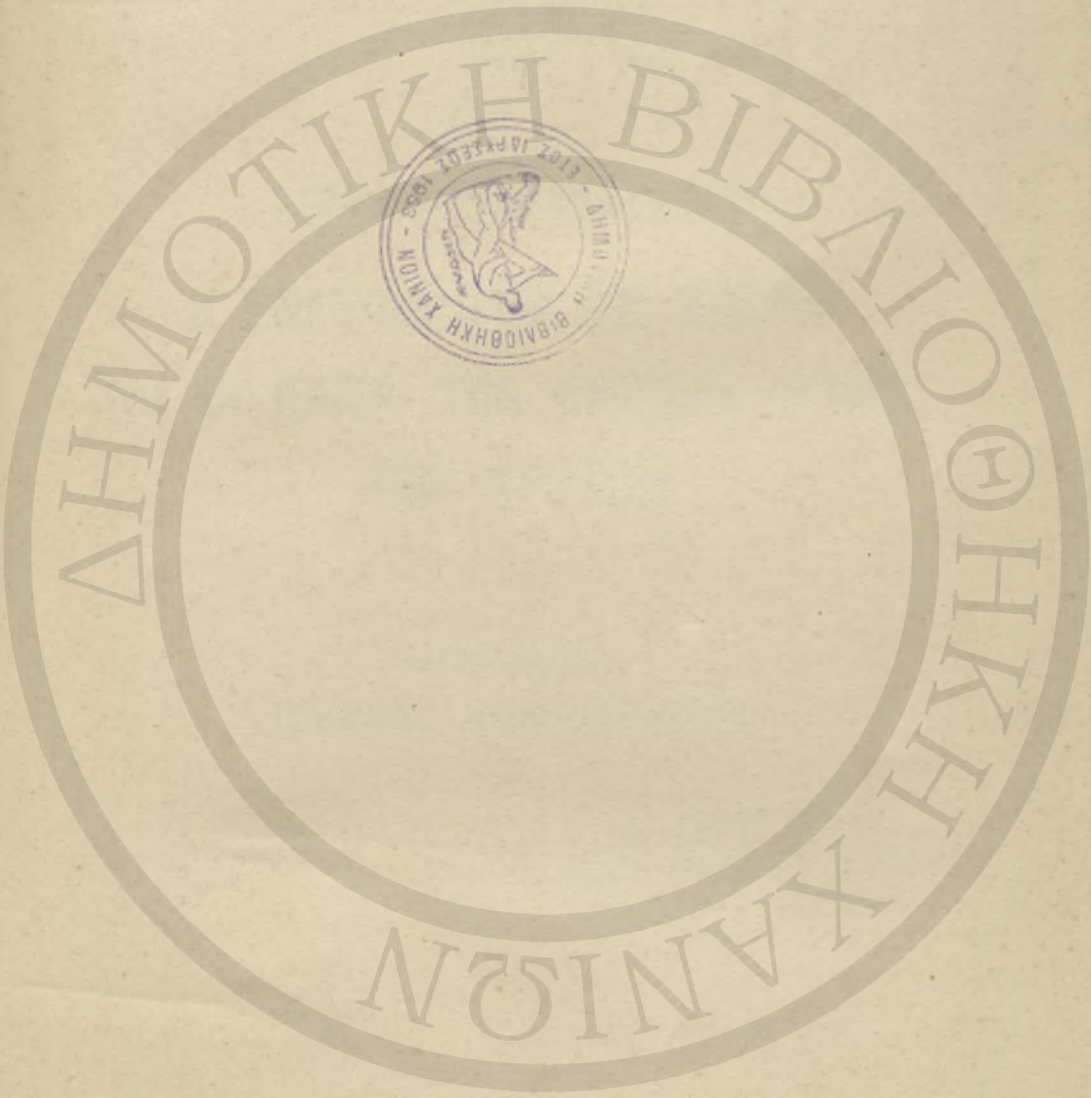

58

TEXTE UND FORSCHUNGEN
ZUR BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN PHILOLOGIE
waglose Beihefte zu den „BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN JAHRBÜCHERN“
Herausgegeben von Prof. Dr. NIKOS A. BEES (Βέης)

Nr. 34

ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ

Η ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ,
ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΑΓΩΝΕΣ
ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

949.58
ZAN

ΕΞΕΔΟΘΗ ΕΠΙΜΕΛΕΙΑ,
ΙΩΑΝΝΟΥ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗ

ΔΩΡΕΑ
ΤΑΜΕΙΟΥ ΕΦΕΔΡΩΝ ΠΟΛΕΜΙΣΤΩΝ
ΝΟΜΟΥ ΧΑΝΙΩΝ

ATHEN
VERLAG DER „BYZANTINISCH-NEUGRIECHISCHEN JAHRBÜCHER“
AVEROF-STR. 16
1939

449.58

ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΗΣ

1864 – 1928

Η ΦΩΤΟΓΡΑΦΙΑ ΠΑΡΕΧΘΗΚΕ
ΥΠΟ ΤΟΥ Κ. ΣΠΥΡΙΔ. ΜΑΡΙΝΑΤΟΥ

ΠΙΝΑΞ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	σελ.	9' — 1β'
ΕΠΙΣΤΟΛΗ	»	1γ' — 1δ'
ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ	»	1ε' — κ'

ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ

ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΝ	»	1 — 26
1. Ἡ Δ' Σταυροφορία καὶ ἡ κατάλυσις τοῦ Βυζ. Κράτους	»	1 — 3
2. Ἡ ἐκχώρησις τῆς Κρήτης ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου εἰς τοὺς Ἑνετοὺς	»	4 — 5
3. Γενοῦνται καὶ Ἑνετοὶ ἐν Κρήτῃ	»	5 — 7
4. Τὸ Βασίλειον τῆς Κρήτης. Ἡ ἀποίκισις	»	7 — 11
5. Ἡ διοργάνωσις	»	11 — 16
α) Αἱ Ἄρχαι	»	11 — 13
β) Ἡ φρουρά	»	13
γ) Τὰ Συμβούλια	»	13
δ) Τὰ Καπιτουλάρια (Commissiones, Capitularia)	»	13 — 14
ε) Ἐποπτικὴ ὑπηρεσία	»	14 — 15
στ) Διαίρεισις τῆς νήσου	»	15 — 16
6. Τὸ φεουδαλικὸν σύστημα ἐν Κρήτῃ	»	16 — 18
7. Ἡ ἀντίδρασις τῶν Κρητῶν	»	18 — 21
8. Ἡ ἀναφορὰ τῶν Κρητῶν	»	21 — 23
9. Αἱ πηγαὶ	»	24 — 26

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

Αἱ Ἐπαναστάσεις	σελ.	27 — 124
1. Ἐπανάστασις Ἁγιοστεφανιτῶν καὶ ὁ Μᾶρκος Σα- νοῦδος	»	27 — 32
Συνθήκαι Σανούδου καὶ Τιεπόλου	»	30 — 32
2. Αἱ ἐπαναστάσεις τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν ἢ τῶν δύο Συβρίτων	»	32 — 35
3. Δευτέρα ἀποίκισις Ἑνετῶν εἰς Κρήτην	»	35 — 36

4. Ἡ δευτέρα ἐπανάστασις τῶν Μελισσηνῶν καὶ ἡ συνθήκη	σελ. 36 — 37
5. Ἡ τρίτη ἐπανάστασις τῶν δύο Συβρίτων καὶ ὁ Βατάτσης	» 37 — 40
6. Ἡ συνθήκη τῶν δύο Συβρίτων (1236)	» 40 — 43
7. Δύο νέαι ἀποικίσεις	» 43 — 44
Πολιτικαὶ ταραχαὶ	
8. Ἐπανάστασις ἐπὶ Μιχαὴλ Παλαιολόγου	» 44 — 45
9. Ἡ συνθήκη τοῦ 1265	» 45 — 46
10. Ταραχαὶ εἰς Χάνδακα	» 46 — 48
11. Ἡ ἐπανάστασις τῶν Χορτατζῶν	» 48 — 49
α') Αἱ ἐχθροπραξίαι, ἡ μάχη τοῦ Ἐποσε- λέμη κλπ.	» 49 — 55
β') Ἡ συντριβὴ τῶν Ἐνετῶν εἰς Ξυλόδεμα	» 51 — 52
γ') Συνέχεια ἐχθροπραξιῶν	» 52 — 53
δ') Ὅριστικὴ μάχη καὶ ἦττα τῶν Χορτατζῶν	» 53 — 55
ε') Ταραχαὶ εἰς Κίσαμον καὶ Σέλινον κλπ.	» 55
12. Ἐπανάστασις Ἀλεξίου Καλλέργη	» 55 — 74
α') Οἱ Γενοῦται καὶ ὁ Καλλέργης	» 60 — 61
β') Συνέχισις τῆς ἐπαναστάσεως καὶ αἱ περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις	» 61 — 63
γ') Ἡ συνθήκη Ἀλεξίου Καλλέργη	» 64 — 69
δ') Τὰ μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη	» 69 — 71
ε') Τὸ ζήτημα τῶν Ἐπισκοπῶν	» 71 — 72
στ') Γεγονότα μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλ- λέργη	» 72 — 74
13. Ἡ ἐξέγερσις τῶν Μαγαριτῶν καὶ τοῦ Βάρδα Καλ- λέργη	» 74 — 76
14. Ἐπανάστασις Λέοντος Καλλέργη καὶ Ψαρομηλίγγων	» 76 — 78
15. Συνέχισις τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ Καφοκαλύβη καὶ τῶν Ψαρομηλίγγων	» 79 — 81
16. Ἡ ἀποστασία τοῦ Ἁγίου Τίτου	» 81 — 98
α') Αἰτίαι καὶ ἀφορμαὶ τῆς ἀποστασίας	» 82 — 86
β') Ἡ ἔκρηξις τῆς ἀποστασίας	» 86 — 87
γ') Ἡ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου	» 87 — 89
δ') Μέτρα Ἐνετίας, πρεσβεία εἰς Κρήτην	» 89 — 91
ε') Τὸ ἐν Σητεία ἐπεισόδιον	» 91 — 92
στ') Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δαλβέρμη	» 92 — 94
ζ') Κατάπλους εἰς Φρασκιά, ἡ μάχη τοῦ Ἄλμυροῦ κλπ.	» 94 — 97
η') Ἐορταὶ καὶ πανηγύρεις ἐπὶ τῇ νίκῃ	» 97 — 98
17. Ἡ ἐπανάστασις τῶν Καλλεργῶν	» 99 — 110

α') Τὰ γεγονότα τοῦ 1366	σελ. 103-104
β') Σιτοδεία. Οἱ Λατῖνοι ἀρχηγοὶ ἐπαναστά- ται προδίδονται	» 104
γ') Ἐπέμβασις τοῦ Πάπα	» 105-106
δ') Τὰ συμβάντα τοῦ 1367	» 106
ε') Ἡ τελευταία ἄμυνα καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν ἐπαναστατῶν ἐν Σφακίοις	» 107-108
στ') Ἡ ἐρήμωσις τοῦ Λασιθίου κλπ.	» 108-110
18. Αἰ πρὸς τοὺς Τούρκους σχέσεις	» 110-113
19. Ἀνωμαλῖαι καὶ συνωμοσίαι Σήφη Βλαστοῦ	» 113-116
20. Τὰ τοῦ 16ου αἰῶνος. Σεισμός τοῦ 1508	» 116
Ἄλικαμπος	» 116
21. Ἐπαναστάσις τῶν δυτικῶν ἐπαρχιῶν ἢ τοῦ Καν- τανολέου	» 117-124
Στρατιωτικαὶ ὑποχρεώσεις τῶν Κρητῶν *	» 118-119

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

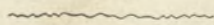
ΑΙ ΕΝ ΤΗ ΝΗΣΩ, ΤΑΞΕΙΣ	» 125-152
1. Αἰ ἐν τῇ Νήσῳ τάξεις	» 125
2. Ἐνετοὶ φεουδάρχαι	» 125-128
3. Κρητὲς φεουδάρχαι	» 129
4. Κρητικὴ εὐγένεια (nobilitas Cretensis)	» 129-130
5. Προνομιούχοι (Privilegiati)	» 130-131
6. Οἱ πολῖται	» 132
7. Οἱ Ἑβραῖοι	» 132-133
8. Οἱ πάροικοι	» 133-137
9. Οἱ χωρικοὶ	» 138-142
10. Οἱ Σφακιανοὶ	» 142-149
Ἰούλιος Γαρζώνης, Σύνδικος καὶ Ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς	» 146-147
Γεράσιμος Καπέλλος	» 147-149
11. Χαρακτὴρ τῶν Κρητῶν καὶ κατάστασις τῆς νήσου κατὰ τὸν 16ον καὶ 17ον αἰῶνα	» 149-152

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ - ΠΑΙΔΕΙΑ - ΕΜΠΟΡΙΟΝ - ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ	» 153-190
1. Μέτρα τῆς Ἑνετ. Δημοκρατίας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν Κρήτης	» 154-156

* Τὸ μέρος τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἴδιον κεφάλαιον ὑπ' ἀριθ. 22, ὡς ἐκ πα-
ραδρομῆς σημειοῦται ἐν τῷ κειμένῳ, ἀλλὰ τμήμα τοῦ προηγουμένου ὑπ' ἀριθ. 21
κεφαλαίου, τὸ ὁποῖον περατοῦται εἰς τὴν σελίδα 124 καὶ οὐχὶ εἰς τὴν 118.

2. Θρησκευτικά ζητήματα	»	156—157
3. Τὸ ζήτημα τῶν Ἑλλήνων Ὀρθοδόξων	»	157—159
4. Τὸ Γυμνάσιον τοῦ Ἁγ. Ἀθανασίου	»	159
5. Ὁ Κληρὸς τῆς νήσου	σελ.	159—160
6. Ἑλληνικὸς Κληρὸς	»	161—162
7. Οἱ εὐπαίδευτοι Κρήτες κληρικοὶ	»	163
8. Γεωργία	»	164—167
9. Ναυτιλία - Ἐμπόριον	»	167—169
10. Παιδεία - Γράμματα - Λογοτεχνία	»	169—183
Δημοτικὴ ποίησις	»	173—178
Κρητικὸν Θέατρον	»	178—183
11. Καλὰ Τέχνη	»	183—185
12. Ἐπιστήμαι	»	185—186
13. Συμπέρασμα	»	186—188
14. Στατιστικαὶ	»	188—190
ΠΙΝΑΚΕΣ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ	»	191—204
Α'. Ἑλληνικὸς	»	191—202
Β'. Λατινικὸς	»	203—204
Κατάλογος τῶν ἐπιστημονικῶν δημοσιευμάτων Στεφάνου Ζανθουδίδου	»	205—208

ΝΩΣΙΝΧΑΝΙΩΝ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Φόρον εύλαβῆ καὶ ἐπιβαλλόμενον πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἀειμνήστου Στεφάνου Ξανθουδίδου ἀποτίνων, ἀνέλαβον εὐχαρίστως τὴν ἐπιμέλειαν τῆς ἐκδόσεως τοῦ παρόντος βιβλίου, τὸ ὁποῖον ὁ ἀπελθὼν λόγιος εἶχε κατὰ πάντα σχεδὸν ἔτοιμον πρὸς τύπωσιν. Ἡ ἔκδοσις μόλις σήμερον κατέστη δυνατή. Τὸ χειρόγραφον ἔφερε τὴν ἐπιγραφὴν «Ἱστορία τῶν κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπαναστάσεων τῶν Κρητῶν» ὡς ἀπῆται, φαίνεται, τὸ Κοσκορόζιον διαγώνισμα, εἰς τὸ ὁποῖον τῷ 1925 ἐβραβεύθη. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ ἔργου κατέβηκεν αὐτὸ πρὸς κρίσιν ὑπὸ τὸ πολυσήμαντον καὶ προσφυὲς διὰ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἔργου ῥητὸν *ubi solitudinem faciunt pacem appellant* (τὴν ἐρήμωσιν τὴν ὁποίαν ἐπιφέρουν ὀνομάζουσι εἰρήνευσιν). Ἄλλ' ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς μὴ θεωρῶν τὸν ἀνωτέρω τίτλον ἀκριβῆ ἢ ἐπιτυχή εἶχεν ἰδιοχείρως ἐπὶ τοῦ χειρογράφου του σημειῶσει τὸν τίτλον ὑπὸ τὸν ὁποῖον ἐκδίδω τὸ κατάλοιπον τοῦτο τοῦ ἀνδρός (*). Ἐκ τοῦ χειρογράφου του δύναται τις νὰ ἴδῃ καὶ θαυμάσῃ ὄχι μόνον τὴν ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν, εὐσυνειδησίαν καὶ τὸ ἐρευνητικὸν καὶ συνδυαστικὸν ἱστορικὸν πνεῦμα τοῦ μεγάλου καὶ πολυμεροῦς Κρητὸς λογίου, προσόντα βέβαια ἐσωτερικὰ τοῦ ἐξεταζομένου θέματος, ἀλλὰ νὰ παρατηρήσῃ καὶ τὴν ἀξιόγαστον ἐξωτερικὴν αὐτοῦ μορφήν. Μὲ ὥραϊαν, καθαρὰν καὶ σταθερὰν γραφήν, ἀνευ ἀμφιβολιῶν, διαγραφῶν ἢ προσθηκῶν βαίνει ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους, ἀληθῆς μνημεῖον ἰσάξιον πρὸς τὰ ἔνδοξα καλλιγραφήματα τῶν Κρητῶν ἀντιγραφῶν τῆς Ἀναγεννήσεως. Διὰ τοῦτο καὶ θὰ κατατεθῇ εἰς τὸ ἐν Χανίοις Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Κρή-

(*) Ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς εὐρίσκονται παρ' ἐμοὶ τὰ ἐξῆς κείμενα τοῦ λεγομένου Κρητικῆς Θεάτρου, τὰ ὁποῖα ἔχει ἐπεξεργασθῆ καὶ ἐλπίζω σὺν τῷ χρόνῳ νὰ ἐκδώσω:

- 1) Γύπαρις, κείμενον (μετὰ φωτογραφιῶν χειρογράφου).
- 2) Ζήνων, κείμενον μόνον.
- 3) Θυσία τοῦ Ἀβραάμ, κείμενον, φωτογραφία χειρογράφου, ἀλλὰ ἐκδόσεις (διὰ τοὺς στίχους 210 ἐξ. φωτογραφ. Κωδικ. XIX Classe XI τῆς Μαρτυρίας Βιβλιοθήκης) ἢ πληρεστέρα, ὡς φαίνεται, ἐργασία του.
- 4) Στάθις, κείμενον, φωτογραφία χειρογράφου καὶ
- 5) Ροδολίνο, Στοιχεῖα εἰσαγωγῆς καὶ κείμενον.

της διὰ νὰ διατηρηθῆ καὶ παραμείνῃ θαυμαστόν καὶ διὰ τοὺς μεθ' ἡμᾶς.

Ὁ Ξανθοῦδίδης ἐπραγματεύθη τὸ θέμα τοῦτο ἄριστα ἀναλόγως τῶν ὑπαρχουσῶν τότε εἰς τὴν διάθεσιν του πηγῶν καὶ βοηθημάτων. Ἐκτοτε παρήλθεν εἰκοσαετία σχεδὸν καὶ τὸ μέρος τοῦτο τῆς Ἱστορίας τῆς Νήσου ἐξηρουνήθη καὶ ἐξητάσθη καὶ εἰς ἄλλα ἔργα, ἢ ἐξεδόθησαν κείμενα χρησιμεύοντα εἰς ἡμᾶς διὰ περαιτέρω ἐρεύνας, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι μονομερῶς δυνατόν⁽¹⁾. Διότι ἡ περίοδος αὕτη τῆς δουλείας εἶναι γνωστή κατὰ μέγιστον μέρος μόνον ἐκ πηγῶν Ἑνετικῶν, ὁ κατακτηθεὶς ἐστὲν ἄρα τότε ὑπὸ τὸν ζυγὸν καὶ δὲν ἠδύνατο ἢ καὶ δὲν εἶχε τὴν διάθεσιν νὰ ἐκθέσῃ τὸν πόνον του διὰ τοὺς μεταγενεστέρους. Ἄλλ' ἐξ αὐτῶν τῶν ἀνωμαλιῶν τῶν ψεγομένων ὑπὸ τοῦ κατακτητοῦ ἢ ἐκ τῶν ἀπειλῶν του δυνάμεθα νὰ ἀνευρίσκωμεν ἢ νὰ συμπεραίνωμεν τί ἔπραττεν ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας του ὁ δυναστευόμενος. Ὅταν μανθάνωμεν ἡμεῖς ὅτι ὁ Sarpi συνίστα εἰς τὴν Κεντρικὴν Κυβέρνησιν νὰ ἐπιβλέπῃ τοὺς Κρήτας ὡς θηρία, τὰ ὅποια θέλουν νὰ διαφύγουν ἀπὸ τοὺς κλωβούς των διὰ νὰ κάμουν χρῆσιν τῶν ὀδόντων καὶ ὀνύχων των, δυνάμεθα εὐκόλως νὰ συμπεράνωμεν τὰς προϋποθέσεις καὶ τὰς αἰτίας τῆς τοιαύτης συστάσεως. Δεκαεξ ἔτη (1283—1299) ἠγωνίσθη ἡ Κρήτη ὑπὸ τὸν Ἀλέξιον Καλλιέργην κατὰ τῆς Φραγκοκρατίας, ἀμέσως σχεδὸν μόλις ἐπάτησαν τὸν πόδα των οἱ Ἑνετοὶ ἐπὶ τῆς Νήσου. Ἦτο τοῦτο μίᾳ ἀπαρχῇ μακρᾶς σειρᾶς ἠρωϊκῶν ἐξεγέρσεων.

Πόσον ὁ πολῦτιμος φίλος ἐπεμελήθη τῆς πραγματείας του ταύτης καὶ μετὰ τὴν βράβευσίν της ὑπὸ τῆς κριτικῆς ἐπιτροπείας⁽²⁾, ἥτις ὑπέδειξεν εἰς αὐτὸν σημειᾶ τινὰ χρῆζοντα συμπληρώσεως ἢ ἐπεξεργασίας, καταφαίνεται ἐξ ἐπιστολῆς του πρὸς ἐμέ, τὴν ὁποίαν παραθέτω κατωτέρω ἐν φωτογραφικῇ ἀποτυπώσει.

1) Πόσον βαθμῶδὸν διαλευκαίνονται πολλὰ τῆς Ἱστορίας καὶ Γεωγραφίας τῆς Νήσου ὡς ἐπιτραπῆ νὰ ἀναφέρω ἐν μικρὸν παράδειγμα. Οὐ μόνον τὸ ὄνομα τῆς πρωτεύουσος τῆς Κρήτης, Χανιά, δὲν ἠρμηνεύθη ἀκόμη πειστικῶς, ἀλλὰ καὶ τὸ ὄνομα τοῦ μεγάλου αὐτῆς κόλπου, τῆς Σοῦδας. Ἐσχάτως ἐξέφρασεν ὁ Franz Dölger (ἐν SB. der Bayerischen Akademie der Wissenschaften, Philos.—histor. Abteilung, 1936, Heft 6 σελ. 19, σημ.) τὴν λίαν πιθανὴν φαινομένην γνώμην ὅτι Σοῦδα (ὁ λιμὴν τῆς Κρήτης καὶ ἡ μικρὰ νησίς) σημαίνει ὀχύρωμα ἢ ὀχυρωματικὸν ἔργον, τὸ ὅποιον ἐγείρει τις ἀνασκάπτων συγχρόνως τάφρον. Τοιαῦτα ἔργα, παρατηρεῖ, θὰ ἐχρησιμοποίησαν ἐν Κρήτῃ οἱ Ἑνετοὶ κατὰ τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν.

2) Ἡ Κριτικὴ ἐπιτροπεὶα ἀπετελεῖτο ἐκ τῶν Καθηγητῶν τοῦ Πανεπιστημίου Κωνστ. Ἀμάντου (εἰσηγητοῦ), Μιχ. Βολονάκη καὶ Σωκρ. Κουγέα, ἢ ἐκθεσίς της χρονολογεῖται ἀπὸ 27ης Φεβρουαρίου 1927, τὸ δὲ συμπέρασμά της εἶναι ὅτι «ἡ Ἐπιτροπὴ νομίζει ὅτι ἡ ὑποβληθεῖσα εἰς τὸ Κοσμοδόξειον διαγώνισμα μελέτη πρέπει νὰ βραβευθῆ ἀνεπιφυλάκτως, διότι μὲ αὐστηρὰν ἐπιστημονικότητα, μὲ πρωτοτυπίαν, μὲ ὀρθὴν κρίσιν ἐπραγματεύθη τὸ προκηρυχθὲν εἰς τὸν διαγωνισμόν θέμα».

Ὁ Ξανθοῦδιδης ἔζησε καὶ ἔδρασεν ἐπιστημονικῶς ἐν Κρήτῃ (1). Ἦτο πιστῶς προσκεκολλημένος εἰς τὸ πάτριον Κρητικὸν ἔδαφος, ἀπέκρουε δὲ ἀσυζητητὶ πᾶσαν πρότασιν περὶ ἄλλης θέσεως. Καὶ τακτικὴ καθηγεσία προετάθη εἰς αὐτὸν εἰς τὸ ἐν Ἀθήναις Πανεπιστήμιον ἀλλὰ καὶ ταύτην ἀπέκρουσε. Περί ἀρχαιολογικά, ἱστορικά, γλωσσικά, λαογραφικά ζητήματα τῆς Κρητικῆς ἱστορίας ἠσχολήθη δι' ὅλου τοῦ βίου του. Διὰ τούτων δὲ καὶ ἀπέκτησε τὴν φήμην του, ὃ ὑπὲρ τὸ δέον μετριόφρων ἀνὴρ, φήμην ὅχι μόνον ἐν τοῖς στενοῖς ὀρίοις τῆς Ἑλλάδος περιοριζομένην (2): ἀποδεικνύει τοῦτο ὅτι δύναται τις καὶ ἐν ἐπαρχίᾳ νὰ δράσῃ καὶ ἀναδειχθῆ, ἐάν μόνον ἔχη ἐν ἑαυτῷ τὸν ζῆλον καὶ φιλοτιμίαν πρὸς τοῦτο, ἔχη δέ, ὡς νοεῖται οἰκοθεν, καὶ τὰ ἀπαιτούμενα φυσικὰ χαρίσματα.

Ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς ἐκδόσεως διεφυλάχθη πιστῶς, ἐξαιρουμένων ἐλαχίστων καὶ ἀσημάντων τινῶν λεπτομερειῶν, τὸ κείμενον τοῦ συγγραφέως δὲν μετεβλήθη τι, διότι δὲν προέκειτο περὶ ἐξετάσεως ἐκ νέου τοῦ ζητήματος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σημερινῶν πηγῶν, ἀλλὰ περὶ ἐκδόσεως τοῦ ἔργου ὡς ἐξῆλθεν ἐκ τῶν χειρῶν τοῦ συγγραφέως. Ἐπιβεβλημένοι τινὲς καὶ εὐδιάγνωστοι προσοῆκαι ἔγιναν εἰς τὸ βιβλιογραφικὸν μέρος, διὰ νὰ καθοδηγηθῆ τοῦλάχιστον ὁ μέλλων ἐρευνητὴς τῆς ἱστορίας ταύτης. Ἀλλὰ καὶ ὡς ἔχει ἡ μελέτη αὕτη εἶναι ἀξιολογώτατον μνημεῖον τῆς νεωτέρας ἐρεύνης περὶ τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης, καὶ μέλλει εἰς πολλὰ νὰ χρησιμεύσῃ καὶ πολυειδῶς νὰ καθοδηγήσῃ ἄλλους λογίους εἰς περαιτέρω ἐρεύνας.

Ἐκπληρῶ τέλος εὐχάριστον καθῆκον ἐξαίρων καὶ ἐνταῦθα τὸ ἀδιάπτωτον ἐνδιαφέρον καὶ τὴν μέριμναν πρὸς ἔκδοσιν τοῦ ἔργου τούτου καὶ τὴν στοργικὴν ἀφοσίωσιν πρὸς τὴν μνήμην τοῦ ἐπιφανοῦς θείου του τοῦ κ. Ἀνδροκλ. Ξανθοῦδιδου, Διευθυντοῦ τῆς ἐν Κρήτῃ

1) Χρονολογίαι τινὲς τοῦ βίου του: 1) Ἀπὸ 1 Σεπτεμβρίου 1889 μέχρι 30 Αὐγούστου 1891 καθηγητὴς εἰς τὸ ἐν Νεαπόλει Μεραιμῆλλου Γυμνάσιον.—2) 1 Σεπτ. 1891 μέχρι 30 Αὐγούστου 1897 καθηγητὴς τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Γυμνασίου.—3) Ἀπὸ 1 Σεπτ. 1897 μέχρι 22 Ἰουνίου 1899 Γραμματεὺς τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Κρήτης Φιλεκαπαιδευτικῷ Συλλόγῳ ἐκτελῶν Ἀρχαιολογικὴν ὑπηρεσίαν.—4) Ἀπὸ 23 Ἰουνίου 1899 μέχρι 24 Φεβρουαρίου 1915 Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων Χανίων (τῆς Κρητικῆς Πολιτείας).—5) Ἀπὸ 25 Φεβρουαρίου 1915 μέχρι 2 Ἰουλίου 1923 Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων τῆς 10ης Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Κρήτης), πλὴν τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου καὶ τῆς Κνωσοῦ, καὶ 6) Ἀπὸ 2 Ἰουλίου 1923 μέχρι 18 Σεπτεμβρίου 1928 Ἐφορὸς Ἀρχαιοτήτων τῆς 9ης Ἀρχαιολογικῆς Περιφερείας (Κνωσοῦ καὶ Διευθυντὴς τοῦ ἐν Ἡρακλείῳ Μουσείου).

2) Ἐνθυμοῦμαι μετὰ πόσης ἱκανοποιήσεως ἤκουσα τὸν χαρακτηρισμὸν του ὑπὸ τοῦ Wilamowitz ἐν παραδόσει ὡς «ἐξόχου λογίου» (der treffliche Gelehrte Xanthudides). Ἀνέφερε τὴν περὶ τοῦ ἐπὶ νήτρου ἐργασίαν τοῦ Ξ. (18. Κατάλ. ἔργ. Ξανθοῦδ. ἐν τέλει: Α', ἀριθμ. 22).

Γεωργικῆς ὑπηρεσίας. Ὁ κ. Ἀνδροκλ. Ζανθουδίδης ἔθεσεν εἰς τὴν διάθεσίν μου τὴν ἔκδοσιν τῶν καταλοίπων τοῦ ἀποθανόντος θείου του(*).

Εὐχαριστίαι ἐπίσης ὀφείλονται εἰς τὸν συνάδελφον καθηγητὴν κ. Νίκον Ἀ. Βέην ἀναλαβόντα προθύμως τὴν δαπάνην τῆς ἐκδόσεως τῆς παρούσης μελέτης διὰ τὴν σειρὰν τῶν Beihefte τῶν B.-N. Jahrbücher.

Παραδίδω λοιπὸν σήμερον εἰς μελέτην τοῦ τμήματος τούτου τῆς πολυκυμάντου Ἱστορίας τῆς Κρήτης τὸ βραβευθὲν ἔργον μὲ τὴν ἐλπίδα πολλαπλῆς ἐξ αὐτοῦ ἐπιστημονικῆς ὠφελείας καὶ μὲ εὐλαβῆ εὐγνωμοσύνην εἰς τὴν ἱερὰν μνήμην τοῦ Κρητὸς λογίου, ἑνὸς τῶν σπουδαιοτάτων Ἑλλήνων λογίων, οἵτινες ἀνεφάνησαν μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς γενικωτέρας Ἑλληνικῆς Πατρίδος.

Ἐν Ἀθήναις, Μαρτίου ἀρχομένου 1939

ΙΩΑΝΝΗΣ ΚΑΛΙΤΣΟΥΝΑΚΗΣ

* Ἐκφράζω ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ τὰς εὐχαριστίας μου καὶ εἰς τοὺς βοηθήσαντάς με κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων νεαροὺς Κρητὰς φιλόλογους Ἐμμ. Κριαρᾶν, Γεώργιον Σπυριδάκην καὶ Μανοῦσον Μανούσακαν. Ὁ τελευταῖος συνέταξε κατὰ τὰς ὁδηγίας μου καὶ τοὺς ἐν τέλει πίνακας μετὰ πολλῆς ἐπιμελείας καὶ ἀκριβείας. Ὁ δεῦτερος ἐπεξῆλθε τὸ πλεῖστον μέρος τῶν τυπογραφικῶν δοκιμίων μετὰ πολλῆς φιλοτιμίας μετὰ τὴν ἐξ Ἀθηνῶν δι' εὐρύτερας σπουδᾶς ἀναχώρησιν τοῦ πρώτου.

ΕΠΙΣΤΟΛΗ

Ἡ Θεσσαλονίκη 20' Ιουνίου 1924

Ἀγαθὴ εἶπε κ. Καβιτσουάνη,

Λυπούμαι δὴ μὴ εἶδα τὴν διορθώσιν τῆς συμβολῆς ἀνὰ περιήγησιν εἰς χεῖράς σου. ἂν ἐνδομαῖμαι καλῶς καὶ εἶδα ὅλα. Πάντως εἶναι πρόθυμος, ἂν μοῦ εἶς σάγμα πάλιν, να' κα' διατρέξω, χωρὶς ἴσως να' ἔχω καὶ να' προσδέσω τιποτα, ὅπως ἔγινε καὶ μετὰ τοῦ τελευταίου ἀριθμοῦ, πού ἦσαν ἄλλως ὅμοιοι μετὰ τῆς προηγουμένης

Ἄς παρακαλῶ πολὺ ν' ἀγκαθάρσει καὶ να' κτίσῃ τὰ μέρη τῶν Paulty-Witsona πού μοῦ ἔγραψαν ἦτοι καὶ 23 ἡμέτερα ἀντὶ τῶν 250 χρ. Μ. Ἐν εἰνα μάρμαρα δύρακόν, ἄς σλαλαὺ ἀρέσως, καὶ μου γράψει καὶ εἰ δ' ἀκοσίον ἢ ἀποσολὴ ἐγ' εἶτω δια' να' τὰ προσδέσω εἰς τὰς 250 Μ. πού θα' εἶς ἐμβάσω μετ' οἴκῳ ἀνδριμερόν, πού θα' ἔχω εἰδοπόποιον

σας. Αν ο κάτοχος δυσκολεύεται, γράψτε μοι να
 σας προκαταβάλω κα' χρήματα και να' κατα' προσέγ-
 γιναι εξοδα σ' ύμωσ'.

Το εθνόπαιρον λογείτω να' μεταβιηθή 'Αθήνας π'
 ένα μήνα περί συμπλήρωσιν μικρών των μεγάλων ιδίω-
 των ιδιοκτητών μου μετ' εν τη 'Επικρατίας

Απ' Αλεξανδρείας χαίρειον

Μαγ. Ψέφυκος

Βζαννοσ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Flamin. Cornelii**, *Creta Sacra* τόμ. 1—2, Venetiis 1755.
- Laurent. De Monacis**, *Chronicon de rebus Venetis*, Venetiis 1758 (Τὰ Κρητικά εἰς τὸ IX καὶ X βιβλίον).
- Christoph. Buondelmonti**, *Descriptio insulae Candiae*, παρὰ **E. Legrand**, *Description des îles de l'Archipel*, Paris 1897 p. 101—156.
- Nicol. Comneni Papadopoli**, *Historia Gymnasii Patavini*, Venetiis 1726.
- Pierre Belon du Mans**, *Les Observations de plusieurs Singularitez, etc.* Paris, 1553, καὶ 1588.
- Marino Sanudo**, *Diarii* τόμ. I—XXXI. (ἀπὸ τοῦ 1487 ἕξῃς).
- Μ. Βερνάρδου**, Ἱστορία Κρήτης, Ἀθην. 1846.
- J. W. Zinkeisen**, *Geschichte des Osman. Reiches*, τόμ. Δ' (Gotha 1856) σελ. 582—789.
- Tafel (Thomas)**, *Urkunden zur älter. Handels-und Staatsgeschichte Venedigs*, Wien 1856—7, τόμ. II (1205—1225), III (1256—1269).
- Georg Martin Thomas**, *Commission des Dogen Andreas Dandolo für die Insel Creta vom Jahre 1350*. München 1877 (Abhandl. der Münch. Akadem. der Wissenschaften, Class. I, τόμ. ΙΔ', Μέρ. 1, σελ. 167—224).
- ” ” *Diplomatarium Venetolevantinum* I, II. Venetiis 1880 (ἔτη 1300—1454).
- Νικήτα Χωνιάτη**, Ἱστορία (ἔκδ. Βόννης 1835).
- K. Hopf**, *Griechenland*, Leipzig 1870 (τόμ. 85, 86 τῆς Ἐγκυκλοπαιδείας Ersch καὶ Gruber) τόμ. VI, VII.
- Sam. Romanin**, *Storia documentata di Venezia*, τέμ. 1—10 Venezia 1853—1861 (ἐν τῷ 8ῳ τόμῳ).
- R. Pashley**, *Travels in Crete*, I. II. London 1837.
- Σπυρ. Ζαμπελίου**, Ἱστορικά Σκηνογραφήματα, Ἀθην. 1860.
- » » Κρητικοὶ Γάμοι, Ταυρίνον 1871.
- Bolanachi et Fazy**, *Précis d'histoire de Crète*, Partie I, II. Paris 1869.

Ἄ. Μουστοξύδου, Ἑλληνομνήμων ἢ Σύμμικτα Ἑλληνικά, Ἀθῆναι 1845.

Π. Χιώτη, Ἱστορικά Ἀπομνημονεύματα Ζακύνθου, Κέρκυρα 1849—1858.

Ἐρμ. Λούντζη, Περὶ τῆς πολιτικῆς καταστάσεως ἐν Ἐπτανήσῳ ἐπὶ Ἐνετῶν, Ἀθῆναι 1856.

Ἰωανν. Ρωμανοῦ, Γρατιανὸς Ζώρζης, Αὐθεντίας Λευκάδος, Ἀθῆν. 1870.

G. Capeletti, Storia della Republica Veneta, τόμ. XIII. Venezia 1850—1855.

H. Strobl, Kreta (Programm des K. Gymnas. zu München 1876-7).

Wlad. Lamansky, Secrets d'État de Venise, Petersbourg 1884.

G. Cervellini, Documento inedito Veneto-Cretese del Dugento, Padova 1906.

» » Come i Veneziani acquistarono Creta, Venezia 1909.

Ἰωάνν. Κονδυλάκη, Ἱστορία ἐπαναστάσεων Κρήτης, Ἀθῆν. 1893.

Κ. Σάθα, Νεοελληνική Φιλολογία, Ἀθῆν. 1868.

Ἄνδρον. Δημητρακοπούλου, Προσθήκαι καὶ Διορθώσεις εἰς τὴν Νεοελλην. Φιλολογίαν Κ. Σάθα, Λειψία 1871.

Κ. Σάθα, Ἑλληνικά Ἀνέκδοτα τόμ. Β'. Ἀθῆν. 1867.

» » Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. I—VII Ἀθῆν. 1872—1894.

+ » » Κρητικὸν Θέατρον, Βενετία 1879.

» » Μνημεῖα Ἑλλην. Ἱστορίας, Documents inédits etc. τόμ. I—VIII, Paris 1880—1888.

Π. Καλλιγᾶ, Μελέται Βυζαντινῆς Ἱστορίας, Ἀθῆν. 1894.

E. Legrand, Bibliographie Hellénique du XV, XVI, XVII siècle, Paris (πολλοὶ τόμοι) 1885 ἔξ.

Σκ. Βυζαντίου, Κωνσταντινούπολις, τόμ. Α' 1890.

Anton. Jeannarakis, Kretas Volkslieder, Leipzig 1876.

Ἄριστ. Κριάρη, Πλήρης Συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ᾠμάτων, Χανιά 1909, β'. ἔκδ. Ἀθῆν. 1921.

Ἄ. Πασπάτη, Πολιορκία καὶ ἄλωσις Κων/πόλεως, Ἀθῆν. 1890.

Παύλου Βλαστοῦ, Ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆν. 1893.

Νικ. Σταυράκη, Στατιστικὴ τῆς νήσου Κρήτης, Ἀθῆν. 1890.

Hipp. Noiret, Documents inédits pour servir à l'histoire de la Domination Venitienne en Crète. Paris 1892.

Ernst Gerland, Kreta als Venezianische Kolonie (Histor. Jahrbuch. vol. XX, Fasc. I. 1899, München).

» » Das Archiv des Herzogs von Kandia, Strassburg 1899.

» » Geschichte des Latein. Kaiserreichs von Konstantinopel τόμ. I, Homburg v. d. Höhe 1905.

Ernst Gerland, Histoire de la Noblesse Crétoise au moyen âge, Paris 1907. (Extrait de la Revue de l'Orient Latin τόμ. X και XI).

J. Jegerlehner, Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft gegen Venedig, ἐν Byzant. Zeitschr. τόμ. XII, 1903, σελ. 78—125.

» » Beiträge zur Verwaltungsgeschichte Kandias im XIV. Jahrhundert, Byz. Zeitschrift τόμ. XIII. 1904 σελ. 435—479.

Giuseppe Gerola, Dominazione Genovese in Creta, Rovereto 1902.

» » Monumenti Veneti nell' Isola di Creta τόμ. I. (εἰς δύο μέρη), II. III. Venezia 1905—1917. [IV τόμ. Βενετία 1932. Ἐν σελ. 21 τοῦ πρώτου μέρους τοῦ πρώτου τόμου περιέχεται καὶ βιβλιογραφία σχετικὴ πρὸς τὴν Ἐνετοκρατίαν καὶ τὴν κατάρκτησιν τῆς Νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων].

» » Una descrizione di Candia del principio, del seicento, Rovereto, 1908.

» » Luoghi e persone di alcune lettere del Petrarca (Nuova Antologia, 1 Luglio 1908, Roma).

» » L'Arte Veneta a Creta, Roma 1905.

» » Per la Cronotassi dei Vescovi Cretesi all' epoca Veneziana, Venezia 1914 (Χριστ. Κρήτη Β' 296—300).

» » Topografia delle Chiese della Città di Candia (Bessarione, Roma 1918).

» » Οἱ Ἕλληνες Ἐπίσκοποι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, Χριστιανικὴ Κρήτη Β', 301—16.

L. Quirini, Relazione dell' Isola di Candia nell'anno 1595, Firenze 1897.

Χέρτσβεργ — Καρολίδου, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, Ἀθην. 1906 τόμ. Α'. Β'.

H. Kretschmayr, Geschichte von Venedig, Gotha, τομ. I. 1905, II. 1920.

Κ. Παπαρηγοπούλου, Ἱστορία τοῦ Ἑλλην. Ἔθνους (ἔκδ. Ε') τόμ. Δ'. Ε'. Ἀθην. 1925.

Guido Scaffini, Notizie intorno ai primi cento anni della Dominazione Veneta in Creta, Alessandria 1907.

Em. Teza, Marino Zane, Padova 1904.

F. Nami Mocenigo, Delle Ribellioni di Candia 1208—1365, Venezia 1902.

Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ, Κρητικὸς Πόλεμος, ἔκδ. Ἀγαθ. Ζηρουχάκη, Τεργέστη, 1908.

Enrico Fumo, Gastelli e Fortezze Veneziane di Creta (Estratto della Rivista militare Italiana disp. XII, 1904, Roma.)

Στεφ. Ξανθουδίδου, Συνθήκη Ἀλεξίου Καλλιέργη, ἐν Ἀθηνῶν ΙΔ', (1902).

- Στεφάνου Ξανθουδίδου**, Ἐπίτομος Ἱστορία Κρήτης, Ἀθήναι 1909.
- » » Ἐπαρχίαί καὶ πόλεις Κρήτης, Ἐπετηρ.
Ἐτ. Βυζαντ. Σπουδῶν Γ'. 1926 σελ. 34—66.
- » » Οἱ ἄρχοντες Βαρουῦχαι ὡς Φευδάρχαι,
Παναθήναια 1908.
- » » Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας,
(Κρητικὴ Στοά Β', Ἡράκλειον 1909.
- » » Ἐρωτόκριτος, ἔκδοσις κριτικὴ, Ἡράκλειον
1915.
- » » μικρὰ ἔκδοσις, Συλλόγου Ὀφελ.
Βιβλίων, Ἀθην. 1928.
- » » Χριστιανικαὶ Ἐπιγραφαὶ Κρήτης, ἐν Ἀθηνῶν
τόμ. ΙΕ'. (1902).
- Μίλλερ—Λάμπρου**, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι,
Ἀθήναι 1909—1910 τόμ. Α'. Β'.
- Anny Bernardy**, Venezia il Turco, Firenze 1902.
- Eva Tea**, Saggio sulla Storia religiosa di Candia dal 1590 al 1630,
Venezia 1913 (Περὶληψις εἰς Χριστ. Κρήτην, Β'. 247—300).
- Pomp. Molmenti**, Storia di Venezia nella vita privata τόμ. Ι.
ΙΙ. ΙΙΙ. Bergamo 1910—1911.
- Hubert Pernot**, P. Hentil de Vendosme et Antoine Achélis, Le
Siège de Malte en 1565. Paris 1910.
- Σπ. Λάμπρου**, Νέος Ἑλληνομνήμων, τόμ. Ι-XXI. Ἀθήναι 1904-1917.
- W. Miller**, Crete under the Venetians 1204-1669 ἐν Essays on the
Latin Orient, Cambridge 1921.
- Β. Ψιλάκη**. Ἱστορία Κρήτης τόμ. Β'. Χανία 1909.
- Χριστιανικὴ Κρήτη** (περιοδικόν), τόμ. Α'. Β'. Ἡράκλειον 1910-1915.
- Μάρκου Ἀντων. Φωσκόλου**, Φορτουναῖος, ἔκδ. Σ. Ξανθουδίδου,
Ἀθην. 1922.
- G. Schlumberger**, Le siège, la prise et le sac de Constantinople
par les Turcs, Paris 1622.
- Ἄρ. Καμπάνη**, Ἱστορία τῆς Νέας Ἑλλην. Λογοτεχνίας, Ἀλεξάν-
δρεια 1925.
- Ἥλ. Βουτιερίδης**, Ἱστορία Νεολλην. Λογοτεχνίας, τόμ. Α'. Β'.
Ἀθην. 1926—1927.
- Σπυρ. Θεοτόκη**, Εἰσαγωγή εἰς τὴν ἔρευναν τῶν μνημείων τῆς
ἱστορίας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἰδίᾳ τῆς Κρήτης ἐν τῷ Κρατικῷ Ἀρ-
χείῳ Βενετίας, Κέρκυρα 1926.
- » » Ἡ Κρητικὴ ἀποστασία τοῦ 1363 (Ἡμερολ. Μεγ.
Ἑλλάδος ἔκδ. ὑπὸ Γ. Δροσίνης, 1928, σελ. 249—268).
- S. Mercati**, Laudo (Bessarione) 1922.

Κ. Ἐλευθερουδάκη, Ἐγκυκλοπαιδ. Λεξικόν (τόμ. Α'—ΙΒ') Ἀθην. 1927 ἔξ.

Β'. ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ

F. Barozzi, Descrizione dell' Isola di Creta composta da Francesco Barozzi compilata nel 1577 (Museo Correr, Manus, Donná delle Rose No 136).

Senato Secreta, Deliberazioni miste, Registro 15 (Ἀντίγραφον Ἱστορ. Ἀρχείου Κρήτης).

Ex libris Majoris Consilii Advocatorum Venetiarum 1232—1281 (ἀντίγραφον Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Κρήτης).

Trevisan, Cronaca di Nicolo Trevisan Proveditore in Candia 1365—7. Marciano Cod. 519. Class. VII. Rosso 8438, (ἀντίγρ. Ἱστορ. Ἀρχείου Κρήτης).

Trivan, Racconto ti varie cose occorse nel Regno di Candia dall' anno 1182 al 1669. dal Antonio Trivan publico Nodaro Ducale. Marciana, cl. VII No 525, (ἀντίγραφον Ἱστορ. Ἀρχείου Κρήτης).

Garzoni, Relazione del Eccmo Sr. Garzoni del Sindicato de Levante nel 1586 (Marciana, Clas. VII cod. CCCIV).

(**Προσθήκη**). Χρήσιμα διὰ τὴν ἐξεταζομένην ἐνταῦθα περίοδον τῆς Ἱστορίας τῆς Κρήτης εἶναι καὶ τὰ ἀκόλουθα βιβλία (περὶ τῶν Περιδικῶν λεπτομερέστερον βλ. τὴν σημείωσιν ἐν σελίδι ἡ' τοῦ Α' τόμ. τῆς **Ἐπετηρίδος τῆς Ἐταιρείας τῶν Κρητικῶν Σπουδῶν**. Ἴδὲ καὶ τὴν περὶ Κρήτης βιβλιογραφίαν ἐν τῷ ἄρθρῳ **Kreta** τῆς φιλολογικῆς ἐγκυκλοπαιδείας Pauly-Wissowa-Kroll, τόμ. 11, στηλ. 1719—1725.

Ἐμμανουὴλ Σ. Ἀγγελάκη, Σητειακά, τόμος Α' Ἀθήναι 1935.

Ἀρχιδ. Χρυσοστόμου Ἀγγελιδάκη, Ἡ κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας, Θεολογία τόμ. Γ (1925) σελ. 330—334, Δ' (1926) σελ. 21—41.

Ἄνδρ. Ἀνδρεάδου, Περί τῆς Οἰκονομικῆς διοικήσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ Βενετοκρατίας τόμ. 1—2 Ἀθήναι 1914.

Κωνστ. Δυοβουνιώτου, Ὁ Ἀθηναῶν Ἀνθιμος καὶ Πρόεδρος Κρήτης, ΕΕΒΣ 9 (1932), 47—79.

Joseph von Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches τόμ. 1—10. Pest 1827—1835. Τὰ τῆς Κρήτης ἐν τῷ πέμπτῳ τόμῳ σελ. 366 ἔξ.

Σπυρίδ. Μ. Θεοτόκη, ὁ Πετράρχης καὶ ἡ Κρητικὴ ἀποστασία τοῦ 1363. Ἡμερ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος 1929, σελ. 295—306.

» » Αἱ συνέπειαι τῆς συνθήκης τοῦ 1299 μεταξὺ Βενετίας καὶ Ἀλεξίου Καλλέργη. Πρακτ. τῆς Ἀκαδημ. Ἀθηναίων 5 (1930) 455—460.

Σπυριδωνος Μ. Θεοτόκη, Ἡ δῆθεν ἀφορμὴ ἢ προκαλέσασα τὴν ἀποστασίαν τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1363. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν 8 (1931) 206—213.

» » Ἱστορικά ἔγγραφα ἐκδιδόμενα ἐκ τοῦ Ἀρχείου τῆς Βενετίας, Θεσπίσματα τῆς Βενετικῆς Γερουσίας 1281—1385. (Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, Μνημεῖα τῆς Ἑλληνικῆς Ἱστορίας τόμ. Β'. τεῦχος 1 (1936) καὶ 2 (1937).

» » Ἡ Κρήτη τὸ 1570. Ἡμερ. Μεγ. Ἑλλάδος 1933 σελ. 313—337

Nik. Jorga, Geschichte des Osmanischen Reiches, τόμ. 1—5. Gotha 1908—1913,

Ἰωάννου Καλιτσουνάκη, Ἀνέκδοτα Κρητικά Συμβόλαια ἐκ τῶν χρόνων τῆς Ἐνετοκρατίας (Πρακτικά τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 1928 σελ. 483—519).

Γεωργίου Ι. Κουρμούλη, Περὶ τοῦ ἐτύμου τῆς λέξεως «Χαννία». (ἐναῖσ. διατριβή) Ἀθ. 1937.

Matthaeus Merian, Das langbestrittene Königreich Candia, κ.τ.λ. (μακρότατος τίτλος, τὸ βιβλίον περιέχει καὶ ἡμερολόγιον τῆς πολιορκίας τοῦ Ἡρακλείου). Frankfurt 1670.

Ἀγαθαγγέλου Ξηρουχάκη, Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐπανάστασις τοῦ 1363—1366, Ἀλεξάνδρεια 1932.

† **Κυδωνίας καὶ Ἀποκορώνου Ἀγαθαγγέλου** [Ξηρουχάκη] Περὶ τῆς θέσεως τοῦ Ἑλληνικοῦ Κλήρου ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος τόμ. ΛΕ'. (1936) σελ. 232—239, 364—368, 512—518, ΛΣΤ' (1937) σελ. 31—36.

Ἀγαθ. Ξηρουχάκη, Ἱστορικά σημειώματα καὶ στατιστικαὶ πληροφορίες περὶ τῆς Κρήτης κατὰ τὸν Καστροφύλακα, Κρητικά Α' (1930—33) σελ. 114—126.

» » Ἡ Βενετοκρατουμένη Ἀνατολή, Κρήτη καὶ Ἐπτάνησος. Ἀθῆναι 1934.

» » Αἱ σύνοδοι τοῦ Γερόλαμο Λάντο, (1467—1474—1486) Ἀθῆναι 1933.

Νικόλ. Ι. Παπαδάκι, Ἡ Ἐκκλησία Κρήτης. Χανία 1936.

Ἐμμανουὴλ Ἰ. Πετράκι, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας ἐν Κρήτῃ. Μέρ. Α'. Ἡράκλειον 1925.

Γεωργ. Σπυριδάκη, Οἱ Ἑβραῖοι εἰς τὴν Κρητικὴν Λαογραφίαν. Ἐπετ. Καλλιτεχνῶν—Λογοτεχνῶν Χανίων ἔτ. Α' (1937) σελ. 75—80.

Νικολάου Τωμαδάκη, Ἡ ἱερὰ μονὴ Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων ἐν Ἀκρωτηρίῳ Μελέχα Κρήτης ΕΕΒΣ 9 (1932) σελ. 289—350.

» » Εἰδήσεις καὶ ἔγγραφα τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης, κτλ. ΕΕΒΣ 10 (1933) σ. 192—235 (πρβλ. καὶ σελ. 489—494).

Andrea Valiero, Historia della Guerra di Candia di A. V., Senatore Veneto. Venetia 1679.

Η ΕΝΕΤΟΚΡΑΤΙΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ,
ΚΑΙ ΟΙ ΚΑΤΑ ΤΩΝ ΕΝΕΤΩΝ ΑΓΩΝΕΣ
ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ
ΜΕΡΟΣ ΠΡΩΤΟΝ
ΕΙΣΑΓΩΓΙΚΟΝ

Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς τὸ κύριον θέμα τῆς παρούσης μελέτης, τὴν ἔξιστόρησιν δηλ. τῶν ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγῶνων τῶν Κρητῶν κατὰ τῆς κυριάρχου Ἑνετικῆς Πολιτείας, εἶναι ἀπαραίτητον νὰ διεξέλθωμεν διὰ βραχέων τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ἐπενεγκόντα τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς νήσου καὶ τὴν ἐπελθοῦσαν ἐκ τῆς κατακτήσεως αὐτῆς μεταβολὴν εἰς τὴν κατάστασιν τῶν Κρητῶν, ἔπειτα τὸν τρόπον καὶ τὸν τύπον τῆς διακυβερνήσεως τῆς νήσου καὶ τὰς ἐκ τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς συνεπειὰς εἰς τοὺς ὅρους τοῦ πολιτικοῦ, κοινωνικοῦ, οἰκονομικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ βίου τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Διότι μόνον κατόπιν τῆς γνώσεως τῶν στοιχείων αὐτῶν θὰ γίνωσι καταληπταὶ καὶ αἱ αἰτίαι αἱ προκαλέσασαι τοὺς ἀγῶνας αὐτοὺς καὶ ὁ τρόπος τῆς διεξαγωγῆς αὐτῶν ἐκατέρωθεν καὶ αἱ συνθῆκαι, εἰς ἃς εὐρέθησαν τὰ ἀντίπαλα στοιχεῖα, καὶ οἱ λόγοι τῶν ἐπιτυχιῶν ἢ ἀποτυχιῶν κατὰ τὰς διαφόρους ἐποχὰς καὶ φάσεις τῶν ἀγῶνων καὶ θὰ ἐρμηνευθῶσιν ἐπαρκῶς τὰ γενόμενα καὶ διαδραματισθέντα κατὰ τὴν μακροχρόνιον αὐτὴν καὶ πείσμονα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἀντίδρασιν κατὰ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ, μέχρι τῆς μετὰ ἕνα καὶ ἡμισυν αἰῶνα ἔξαντλήσεως καὶ ὑποταγῆς εἰς τὴν ἀδήριτον τῶν πραγμάτων ἀνάγκην.

1. Η Δ' ΣΤΑΥΡΟΦΟΡΙΑ ΚΑΙ Η ΚΑΤΑΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΒΥΖ. ΚΡΑΤΟΥΣ

Ὅτε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΓ'. αἰῶνος ὑπεκινεῖτο ὑπὸ τοῦ Πάπα Ἰννοκεντίου Γ'. ἢ Δ'. λεγομένη Σταυροφορία ἢ καταλήξασα εἰς τὴν διάλυσιν τοῦ Βυζαντιτικοῦ Κράτους, τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου κατεῖχεν ὁ ἐκ τῆς ἐλεινῆς δυναστείας τῶν Ἀγγέλων Ἀλέξιος ὁ Γ'. Ἀπὸ τοῦ 1195 εἶχεν ἐκθρονίσει τὸν ἀδελφόν του Ἰσαάκιον Β' καὶ ἀφ' οὗ κατὰ τὴν τότε συνθήθειαν τὸν ἐτύφλωσε, τὸν ἐκράτει ἐγκάθειρκτον μετὰ τοῦ νεανίσκου υἱοῦ του, τοῦ μετὰ ταῦτα Ἀλεξίου Δ'.

Οἱ κυριώτεροι ἡγήτορες τῆς Σταυροφορίας ἦσαν ὁ μαρκίων Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός, ὁ καὶ ἀρχηγὸς τῆς ἐκστρατείας ἀναγνώ-

ρισθείς, ὁ κόμης Βαλδουῖνος τῆς Φλάνδρας καὶ ὁ πολύτροπος ἐσχατογῆρως Δόγης Ἑνετίας Ἑρρίκος Δάνδολος¹⁾, ὁ κυριώτερος μοχλὸς καὶ διευθυντὴς καὶ ἐκμεταλλευτὴς τῶν ἐπιχειρήσεων τῶν Σταυροφόρων, ὡς τοὺς ἀπεκάλεσαν οἱ πολλὰ παθόντες Βυζαντινοί.

Ὁ ἐγκάθειρτος νεανίσκος Ἀλέξιος εἶχε κατορθώσει ἐν τῷ μεταξὺ ν' ἀποδράση καὶ καταφυγῶν πρὸς τὸν θεῖόν του τὸν Γερμανὸν βασιλέα Φίλιππον καὶ πρὸς τὸν Πάπαν ἐζήτηε τὴν βοήθειαν αὐτῶν πρὸς ἀποκατάστασίν του εἰς τὸν θρόνον τοῦ Βυζαντίου, αὐτοὶ δὲ τὸν παρέπεμψαν καὶ τὸν συνέστησαν πρὸς τοὺς ἀρχηγούς τῆς Σταυροφορίας. Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1203 οἱ Σταυροφόροι μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς πόλεως Ζάρας, τῆς ἀντιπάλου τῶν Ἑνετῶν, εὕρισκοντο εἰς Κέρκυραν, τόπον συναντήσεως καὶ τῶν καθυστερησάντων Σταυροφόρων. Ἐκεῖ προσῆλθεν ὁ νέος Ἀλέξιος καὶ διαπραγματευθεὶς συνήψε συνθήκην πρὸς τοὺς Σταυροφόρους καὶ ὤμοσεν ὁ ἐπιπόλαιος νεανίσκος, ἂν οἱ Σταυροφόροι ἐπανέφερον εἰς τὸν θρόνον τὸν πατέρα του Ἰσαάκιον καὶ αὐτόν, νὰ καταβάλλῃ ἀμέσως εἰς αὐτοὺς 200 χιλιάδας μαρκῶν (15 ἑκατομ. περίπου χρυσῶν φράγκων), νὰ συντηρῇ δέκα χιλιάδας σταυροφορικοῦ στρατοῦ ἐπὶ ἓν ἔτος, νὰ λάβῃ δὲ καὶ προσωπικῶς ὁ ἴδιος μέρος εἰς τὴν κατὰ τῶν Μουσουλμάνων ἐκστρατείαν καί, τὸ σπουδαιότερον διὰ τὸν Πάπαν, νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἔνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν, νὰ ὑπαγάγῃ δηλ. τὴν ἑλληνικὴν ἐκκλησίαν ὑπὸ τὸν ἀρχιερέα Ρώμης²⁾.

Ἀναφέρουσιν οἱ χρονογράφοι, ὅτι καθ' ὃν χρόνον ὁ Ἀλέξιος διεπραγματεύετο ἐν Κερκύρᾳ τ' ἀνωτέρω ἦλθεν ἐκεῖ πρεσβεία Κρητῶν ὑποστηρίζουσα τὴν ὑπόθεσιν τοῦ νεαροῦ Ἀλεξίου καὶ ὅτι ἀπὸ κοινοῦ Ἀλέξιος καὶ οἱ Κρήτες παρεχώρησαν εἰς τὸν Βονιφάτιον, τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐκστρατείας καὶ συγγενῆ ἐκ κηδεστίας τοῦ Ἀλεξίου, τὴν νῆσον Κρήτην. Φίλοι τοῦ Ἀλεξίου καὶ ἐγκάθετοι δυνατὸν νὰ ἦλθον εἰς Κέρκυραν, ὅτι ὁμως Κρήτες πρέσβεις ἀντιπροσωπεύοντες τὸ φρόνημα τῶν νησιωτῶν θὰ προέβαινον εἰς τὴν ἀπεμπόλησιν τῆς πατρίδος των εἰς ἀλλόφυλον καὶ ἀλλόδοξον ἡγεμόνα εἶναι τελείως ἀπίθανον μύθευμα. Οἱ μετὰ ταῦτα μακροχρόνιοι καὶ πεισματῶδεις ἀγῶνες τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν ξένων κυριάρχων μαρτυροῦσι τὸ ἀληθές αὐτῶν φρόνημα. Εἶναι ἱστορῆμα τῶν Φράγκων χρονογράφων πλαστὸν καὶ ὑστερογενές, δημιουργηθέν, ἵνα δοθῇ πρόσχημά τι νομιμότητος εἰς τὴν μετὰ ταῦτα κατοχὴν τῆς νήσου

1) Ὁ σύγχρονος ἱστορικός Νικήτας Χωνιάτης (ἐκδ. Βόννης 1835, 10, σελ. 843) λέγει περὶ αὐτοῦ: «πιρὸς μὲν ἦν τὰς ὄψεις καὶ τῷ χρόνῳ πέμπελος, ἐπιβουλότατον δὲ πρᾶγμα Ρωμαίοις καὶ φθονερώτατον, ὃς παιπάλλημα ὦν ἀγυρτείας...τὸ ἀρχαιότατον καὶ πολυτροπώτατον κακὸν καὶ τῶν ἀπευκταίων πάντων πρωτουργὸν αἴτιον».

2) Πρβλ. Χρονικὸν Μορέως (ἐκδ. Schmitt), στίχ. 450 ἐξῆς.

ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν. Παρόμοιον πλάσμα εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἄλλων ἀναφερόμενον, ὅτι ἡ Κρήτη παρεχωρήθη εἰς τὸν Βονιφάτιον ὑπὸ τοῦ βασιλέως τοῦ Βυζαντίου ὡς γαμήλιος προίξ¹⁾. Ἄλλ' ὁ Βονιφάτιος δὲν εἶχε νυμφευθῆ Βυζαντινὴν ἡγεμονίδα· μόνον μετὰ τὴν κατάλυσιν καὶ διανομὴν τοῦ Βυζαντ. Κράτους ἔλαβεν εἰς γάμον τὴν χήραν τοῦ Ἰσαακίου Μαργαρίταν τὴν Οὐγγαρικὴν (Μαρίαν κατὰ τοὺς Βυζαντινοὺς)²⁾.

Τὸ ἀληθές εἶναι ὅτι ὁ φιλόδοξος ἡγεμονόπαις Ἀλέξιος ὑπεσχέθη τὴν Κρήτην εἰς τὸν ἐκ κτιδεστίας συγγενῆ του Βονιφάτιον ὡς τὸν κυριώτερον καὶ ἰσχυρότερον τῶν Σταυροφόρων, ἵνα ἐξασφαλίσῃ τὴν ὑποστήριξιν τῆς ὑποθέσεώς του παρὰ τοῖς ἄλλοις ἀρχηγοῖς τῶν Σταυροφόρων, ἦτο δηλ. ἡ νῆσος τὸ τίμημα τῆς βοήθειας τοῦ Βονιφατίου³⁾, ὅπως καὶ αἱ 100 χιλιάδες ὑπερπύρων, τὰ ὁποῖα ἐπίσης ὑπεσχέθη εἰς αὐτόν.

Ἐν τῇ φιλαρχίᾳ καὶ ἀκρισίᾳ του «τὸ χαλίφρον καὶ ἀδαιεσ μείρακιον» κατὰ τὸν Χωνιάτην δὲν ἐσκέφθη ὅτι ὑπισχνεῖτο εἰς τοὺς Σταυροφόρους πράγματα ἀδύνατα ἢ δυσεκτέλεστα, ὡς ἀπεδείχθη μετ' ὀλίγον, διότι οὔτε τὰ κολοσσιαῖα αὐτὰ χρηματικὰ ποσὰ ἠδύνατο νὰ ἐξοικονομήσῃ ἐκ τῶν τότε πόρων τοῦ Βασιλείου, καὶ δὴ ἀμέσως μετὰ τὴν εἰς τὸν θρόνον ἀποκατάστασίν του, οὔτε τὴν ὑπαγωγὴν τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν Πάπαν ἦτο δυνατόν ν' ἀνεχθῶσιν οἱ ὑπήκοοί του Ἕλληνες, οὔτε οἱ Κρήτες θὰ ἐδέχοντο νὰ ὑποδουλωθῶσιν εἰς ξένον ἡγεμόνα. Τὸ ἀδύνατον δὲ τῆς ἐκτελέσεως τῶν ὄρων τούτων ἐπήνεγκε πράγματι μετ' ὀλίγον τὸν ὄλεθρόν του, ὃν ἐπηκολούθησεν ἡ ἄλωσις τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων καὶ ἡ κατάλυσις καὶ διανομὴ τοῦ Βυζ. Κράτους.

Κατὰ τὴν μεταξὺ των διανομὴν τῶν χωρῶν τοῦ Βυζ. Βασιλείου οἱ Σταυροφόροι ἀνεγνώρισαν τὴν προηγουμένην παραχώρησιν τῆς Κρήτης εἰς τὸν Βονιφάτιον καὶ τὸ δικαίωμα ἐπὶ τῶν 100 χιλιάδων ὑπερπύρων, ὅσα δηλ. εἶχεν ἐπαγγελθῆ ὁ Ἀλέξιος εἰς αὐτόν. Ὁ Βονιφάτιος οὕτω πλήν τῶν ἄλλων χωρῶν, ἃς ἔλαβε κατὰ τὴν διανομὴν, ἔλαβε καὶ τὴν ὀνομαστικὴν κυριαρχίαν ἐπὶ τῆς Κρήτης, τὴν ὁποίαν ὁμως ὀλίγον διετήρησεν, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, ἦτοι 15 μὲν μῆνας ἀπὸ τῆς ἐν Κερκύρα ὑπὸ τοῦ Ἀλεξίου παραχωρήσεως, ὀλίγους δὲ μόνον μῆνας ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων ἀναγνωρίσεως.

1) Gerola, Dominazione Genovese, σελ. 6 καὶ 23 σημ. 2, ὅπου ἀναγράφονται καὶ αἱ ἐκ τῶν χρονογράφων πηγαί. (Βλ. κατωτέρω περὶ τῆς διατριβῆς ταύτης). Πρβλ. καὶ Zinkeisen, Gesch. Osman. Reiches IV, σελ. 583.

2) Τρεῖς ἄλλοι ἐκ τοῦ οἴκου τοῦ Μομφερράτου εἶχον συζύγους ἐκ τοῦ βασιλικοῦ οἴκου τοῦ Βυζαντίου. Ὁ ἀδελφὸς τοῦ Βονιφατίου Ραινέριος εἶχε γυναῖκα κόρην τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ.

3) Zinkeisen, αὐτόθι, σελ. 583.

2. Η ΕΚΧΩΡΗΣΙΣ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΒΟΝΙΦΑΤΙΟΥ ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΕΝΕΤΟΥΣ

Ευθύς ἀπὸ τῶν πρώτων μηνῶν τῆς διανομῆς τοῦ Βυζαντ. Κρά-
τους καὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Βαλδουίνου τῆς Φλάνδρας ὡς αὐτοκράτορος
Κ)πόλεως ἐπῆλθε διάστασις μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Βονιφατίου· διότι
οὗτος ἤξιον ἀντὶ τῆς παραχωρηθείσης αὐτῷ Μ. Ἀσίας νὰ λάβῃ τὴν
Μακεδονίαν μετὰ τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ὁ Βαλ-
δουίνος ὅμως δὲν ἔστεργεν εἰς τοῦτο καὶ εἶχεν ἤδη ἀρχίσει ἐμφύλιος ἀγῶν
μεταξὺ τῶν δύο ἀντιζήλων ἀρχηγῶν, ὅτε ὁ γέρον Δόγης Δάνδολος
ἐπεμβὰς ἐνεργῶς ἔδωκεν ἄλλην τροπὴν καὶ λύσιν ἐπωφελῆ εἰς τὰ συμ-
φέροντα τῆς Ἑνετίας. Ἐν ᾧ δηλ. ὁ μὲν Βαλδουίνος στρατεύσας κατέσχε
τὴν Θεσσαλονίκην, ὁ δὲ Βονιφάτιος εὕρισκετο ἐστρατοπεδευμένος ἔξω
τῆς Ἀδριανουπόλεως πολιορκῶν αὐτήν, στέλλει ὁ Δόγης πρέσβεις τὸν
Μᾶρκον Σανοῦτον καὶ τὸν Ραβάνον Δελεκάρτσερε καὶ συνομολογεῖ μυσ-
τικὴν συνθήκην μὲ τὸν Βονιφάτιον τὴν 12 Αὐγούστου 1204. Εἶναι ἡ
λεγομένη «Ἐκχώρησις τῆς Κρήτης» (*Refutatio Cretae*)¹⁾. Κατ' αὐτὴν
ὁ Βονιφάτιος παραχωρεῖ εἰς τὴν Ἑνετίαν τὴν νῆσον Κρήτην καὶ τὸ δικαί-
ωμα τῶν 100 χιλιάδων ὑπερπύρων, λαμβάνων πρὸς ἐξίσωσιν μετρητὰ
χιλίας ἀργυρᾶς μάρκας (75 χιλ. χρυσᾶ φράγκα) καὶ τόσας ἄλλας χώρας
πρὸς δυσμὰς, ὅσαι θὰ τῷ ἔδιδον ἐτήσιον εισόδημα 10 χιλιάδων ὑπερπύ-
ρων. Ἦτο τοῦτο διπλωματικὸν κατόρθωμα τοῦ πολυμηχάνου Δόγη
ἐπωφελήεντος τῆς ἀντιζηλίας καὶ ἔριδος τῶν δύο ἀρχηγῶν καὶ ἐπιτυ-
χόντος ἀντὶ ἐλαχίστου ἀνταλλάγματος τόσον πολῦτιμον διὰ τὴν ἐμπο-
ρικὴν καὶ ναυτικὴν Ἑνετίαν κτῆμα καὶ σταθμὸν, τὴν Κρήτην τοῦ Μίνωος.

Τὸ ἐλάχιστον χρηματικὸν ποσὸν τῶν χιλίων μαρκῶν ἐθεωρήθη
ἔκτοτε ὡς τὸ τίμημα διὰ τὴν ἀγορὰν τῆς νήσου καὶ δὲν παύουσιν ἱστο-
ρικοὶ καὶ χρονογράφοι καὶ μέχρι σήμερον νὰ ἐπαναλαμβάνωσιν, ὅτι ἡ
Ἑνετία ἠγόρασε τὴν Κρήτην παρὰ τοῦ Βονιφατίου διὰ τοῦ ἀσημάντου
αὐτοῦ ποσοῦ. Καὶ αὐτοὶ οἱ Ἑνετοὶ Δοῦκαι τῆς νήσου, Προβλεπταὶ καὶ
λοιποὶ ἀνώτεροι ὑπάλληλοι εἰς τὰς πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἐκθέσεις των
ἐπαναλαμβάνουσιν ὁ εἰς παρὰ τοῦ ἄλλου λαμβάνοντες τὴν παρὰ τοῦ
Βονιφατίου ἐξαγορὰν τῆς νήσου. Ἄλλ' ἡ μελέτη τῶν περιστατικῶν τῆς
ἐποχῆς ἐκείνης καὶ τῶν σωθέντων κειμένων, ἦτοι τοῦ ἐγγράφου τῆς ἐκχω-
ρήσεως (*Refutatio*) καὶ τῆς παραλαβῆς τῶν χρημάτων (*Securitas*)
πέθουσιν, ὅτι ἡ Κρήτη ἐξεχωρήθη ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου εἰς τὴν Ἑνετίαν
ὡς ἀμοιβὴ διὰ τὴν διπλωματικὴν ὑποστήριξιν τῶν ἐπὶ τῆς Θεσσαλονί-

1) Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης ἢ μᾶλλον τῆς ἐκχωρήσεως σφύζεται, δημο-
σιευθὲν μέχρι τοῦδε πολλαχοῦ. Πρβλ. *Creta sacra*, II 122. *Urkunden vol. II. n.*
CCXIII. Τὸ κείμενον τῆς ἀποδείξεως περὶ τῆς παραλαβῆς τῶν χιλίων μαρκῶν
(*Securitas, ricevuta*) παρὰ Cervellini, *Come i Veneziani* κλπ., σελ. 15—16.

κης κλπ. αξιώσεων αὐτοῦ ἀπέναντι τοῦ Βαλδουίνου. Τὸ χρηματικὸν ποσὸν τῶν χιλίων μαρκῶν ἦτο μόνον πρόσθετος ἀποζημίωσις καὶ πρό- σχημα τρόπον τινὰ τῆς νομίμου διὰ χρημάτων ἀποκτήσεως τῆς νήσου ὑπὸ τῆς Ἑνετίας¹⁾. Πραγματικῶς διὰ τῶν ἐπιτηδείων τοῦ πονηροῦ Δόγη ἐνεργειῶν οἱ Σταυροφόροι καὶ αὐτὸς ὁ Βαλδουῖνος ἐξεχώρησαν εἰς τὸν Βονιφάτιον τὰς ζητουμένας χώρας, ἐξ ὧν ἀπετέλεσεν οὗτος τὸ Βασίλειον τῆς Θεσσαλονίκης.

3. ΓΕΝΟΥΪΤΑΙ ΚΑΙ ΕΝΕΤΟΙ ΕΝ ΚΡΗΤΗΙ

Ἐν ᾧ οἱ Ἑνετοὶ ἦσαν ἀπησχολημένοι εἰς τὴν κατοχὴν καὶ ἐξασφάλισιν τῆς μεγάλης τῶν μερίδος τοῦ Βυζαντιακοῦ Κράτους (τὰ 3)8 τοῦ ὄλου) καὶ δὲν εἶχον λάβει καιρὸν νὰ ἐλθωσιν εἰς Κρήτην, οἱ ἀεί- ποτε ἀντίζηλοι αὐτῶν Γενοῦῖται, οἱ μεγάλως ζημιωθέντες ἐκ τῆς καταλύ- σεως τοῦ Βυζ. Βασιλείου, ὅπου, καὶ μάλιστα εἰς τὴν Κ)πολιν, εἶχον ἀπὸ πολλοῦ ἐπιτύχει προνομίων καὶ ἐκαρποῦντο πολλὰ κέρδη, ἐσκέφθησαν νὰ προλάβωσι τοὺς ἀντιπάλους Ἑνετοὺς καὶ καταλάβωσιν αὐτοὶ τὴν νῆσον καὶ μὴ ἀφήσωσι τόσον πολύτιμον λάφυρον εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἀντιζήλων²⁾.

Καταδρομεὺς κατὰ τὰ ἔτη ταῦτα ἱκανὸς καὶ δραστήριος ὁ Γε- νοῦῖτης Ἑρρίκος Πεσκατόρης, ὁ καὶ κόμης Μάλτας λεγόμενος, γνωρίζων τὰς διαθέσεις τῆς πατρίδος ἐπελθὼν αἰφνιδίως μετὰ στόλου καὶ στρατοῦ κατὰ τὸ 1206 καταλαμβάνει τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου Χάνδακα καὶ προχωρήσας ἄνευ, φαίνεται, ἀντιστάσεως τῶν κατοίκων εἰς τὸ ἐσω- τερικόν, ἔκτισεν εἰς ἐπίκαιρα σημεῖα 14 ἢ 15 φρούρια (Καστέλλια) πρὸς ἀσφαλεστέραν ἄμυναν κατὰ τῶν μελλόντων νὰ ἐπέλθωσιν Ἑνετῶν. Ὁ Νικήτας Χωνιάτης ὡς ἐξῆς ἀναγράφει καὶ χαρακτηρίζει τὸ γεγονός³⁾: «Πολλοὶ τοίνυν μέτριον συγκροτήσαντες πόλεμον καὶ ἱππό- τας βραχεῖς μισθωσάμενοι, ρωμαϊκαῖς κατεκολπίζοντο νήσοις ὡς πάντη πάντως ἐρημαζούσαις τοῦ ἐπαρήξοντος. Ὅθεν πειραταὶ τινες Γενοῦῖται, περιπήματα ἀνδρῶν καὶ ἀμβλώματα, οὐ κατὰ τοῦτο μὲν ὑπερφέροντες,

1) Ὁ διὰ τὴν ἀκρίβειάν του διακρινόμενος χρονογράφος Ἄνδρέας Δάν- δολος λέγει: *totum jus, quod in eadem (Creta) habebat, firmatis hinc inde condi- cionibus, plenissime cessit*". Τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῆς ἐκχώρησεως (οὐχὶ πωλή- σεως) τῆς νήσου ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου διέγνω καλῶς καὶ ἠρμήνευσεν ὁ Gerland, *Noblesse*, σελ. 129 σημ. 5 καὶ *Geschichte des Latein. Kaiserr.* σελ. 28. Ἐπίσης δὲ καὶ ὁ Cervellini, *Come i Veneziani κλπ.*, σελ. 10—11. Πρβλ. *Kretschmayr, Gesch. Vened. I.* σελ. 317—318.

2) Τὴν ὑπὸ τῶν Γενοῦῖτῶν κατάληψιν τῆς Κρήτης καὶ τοὺς ἐπακολουθή- σαντας ἀγῶνας πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς ἐπραγματεύθη καλῶς καὶ ἠκριβῶσεν ἐξ ἀθηντικῶν πηγῶν ὁ κ. Gerola εἰς τὴν μονογραφίαν του "La Dominazione Genovese in Creta", Rovereto 1902.

3) Νικήτα Χωνιάτη, Ἱστορ. (ἔκδ. Βόννης) 843, 6—9.

κατὰ δ' ἐκείνο τὰ δεύτερα φέροντες, ἀλλ' ἅπανταχῆ πονήρως, πράττοντες καὶ δυσδαιμόνως, στρογγύλων πέντε νηῶν εὐπορήσαντες καὶ σκάφη τρίκροτα κατηρτικότες πρὸς τοῖς εἴκοσι τέσσαρα, εἰς τὴν Κρήτην διαπλωίζονται καὶ πλασάμενοι τοὺς ἐμπόρους, εἶτα ἐπιθέμενοι ὡς πολεμίου τῆς νήσου ξυμπάσης κατίσχυσαν εὐμαρέστατα».

Ἡ εὐκολία, μεθ' ἧς ὁ Πεσκατόρης κατέσχε τὴν νῆσον, ἐξηγεῖται ἐκ τούτου ὅτι πρῶτον μὲν ὁ Χάνδαξ, ὡς λέγεται, ἦτο ἀνοχύρωτος ἢ ἀσθενῶς ὠχυρωμένος, καὶ πρὸ πάντων διότι ἡ νῆσος ἐστερεῖτο φρουρᾶς, οἱ δὲ Κρήτες τεθορυβημένοι ἐκ τῆς ἐθνικῆς συμφορᾶς τῆς καταλύσεως τοῦ Κράτους καὶ ἀναρχοῦμενοι οὐδεμίαν ἀντέταξαν δύναμιν κατὰ τοῦ τολμηροῦ καὶ ἐπιφόβου ἀρχιπειρατοῦ. Λέγεται ὅτι καὶ συνειρηθεῖς εἶχεν ὁ Πεσκατόρης μὲ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ κατοικοῦντας Γενοῦίτας¹⁾.

Τὰ ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν κτισθέντα 14 ἢ 15 φρούρια, τὰ ὁποῖα μετὰ τόσης δραστηριότητος καὶ ταχύτητος ὠκοδόμησεν ὁ Γενοῦίτης καταδρομεὺς καὶ ἐφωδίασε διὰ φρουρῶν καὶ ἐπιτηδείων, τὰ διετήρησαν κατόπιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, καὶ οἱ Ἐνετοὶ μετὰ τῶν ὀνομάτων τῶν, καὶ τινὰ ἐξ αὐτῶν ἔδωκαν καὶ τὰ μέχρι σήμερον ἀκουόμενα ὀνόματα ἐπαρχιῶν τῆς Κρήτης, οἷα λ.χ. τὸ Μιραμπέλλον (Castel Mirabello), τὸ Μονοφάτσι (Bonifacio), Καινούργιον (Castel Nuovo) κλπ.

Οἱ Ἐνετοὶ μαθόντες τὸ πραξικόπημα τῶν Γενουιτῶν, παρεσκευάσθησαν, ὡς εἶκος, ἐν σπουδῇ πρὸς ἐπανόρθωσιν τῆς ζημίας²⁾. Στόλος ἐκ 30 γαλερῶν μετὰ στρατοῦ ἐξώρμησεν ἐξ Ἐνετίας ὑπὸ τρεῖς ἀρχηγούς, ὧν εἷς ἦτο ὁ Ρενέριος Δάνδολος, υἱὸς τοῦ ἤδη τεθνεῶτος γηραιοῦ Δόγη κατὰ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1206. Ὁ στόλος ἐπλευσε κατὰ πρῶτον εἰς Κέρκυραν, τὴν ὁποίαν ἐπίσης εἶχε καταλάβει ἄλλος Γενοῦίτης πειρατῆς, ὁ Λέων Βετράνος. Μετὰ γενναίαν ἀντίστασιν τῶν Γενουιτῶν οἱ Ἐνετοὶ ἐκυρίευσαν τὸ φρούριον τῆς Κερκύρας καὶ κατέλαβον τὴν νῆσον. Εὐθὺς κατόπιν ὁ ἐνετικὸς στόλος διηυθύνθη εἰς τὰ Κρητικὰ ὕδατα. Εἰσπλεύσας εἰς τὸν κόλπον τοῦ Μιραμπέλλου κυριεῖει παρὰ τὴν Σπιναλόγγαν τρία ἢ τέσσαρα πλοῖα τοῦ Πεσκατόρη. Ἄλλ' ἐπικειμένου τοῦ χειμῶνος οἱ Ἐνετοὶ μὴ ἔχοντες ἄλλως καὶ ἀρκοῦσαν δύναμιν πρὸς ἀποτελεσματικὴν κατὰ ξηρὰν ἐπιχείρησιν ἀποχωροῦσιν εἰς Ἐνετίαν πρὸς διαχείμασιν. Κατὰ τὸ ἐρχόμενον ἔαρ (1207) μετὰ μεγαλυτέρας παρασκευῆς ἐπαναλαμβάνουσι τὰς ἐπιχειρήσεις οἱ Ἐνετοί. Ὁ στόλος αὐτῶν συναντήσας τὸν πειρατὴν Βετράνον τὰ μὲν πλοῖα του κυριεῖει, αὐτὸν δὲ συλλαβῶν ἀνασκολοπίζει. Ἐξακολουθεῖ μετὰ ταῦτα τὴν καταδίωξιν καὶ τὴν ἐκρί-

1) Hopf, Griechenland im Mittelalter, 221. Κατ' αὐτὸν ὑπῆρχεν ἀποικία Γενουιτῶν ἐν Κρήτῃ (εἰς Χάνδακα) ὑπὸ τέσσαρας Consoli ἢ Rettori.

2) Οἱ ἀγῶνες τῶν Ἐνετῶν ἐν Κρήτῃ καὶ ἐν τῇ θαλάσῃ πρὸς τοὺς Γενοῦίτας πρὸς ἀνάκτησιν τῆς νήσου περιγράφονται ὑπὸ τοῦ κ. Gerola εἰς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν μελέτην του La Dominazione Genovese κλπ.

ζωσιν ἄλλων πειρατικῶν φωλεῶν καὶ κυριεῖται τὰ δύο φρούρια Κορώνην καὶ Μεθώνην, ἀνήκοντα εἰς τοὺς Ἑνετοὺς κατὰ τὴν διανομὴν.

Μετὰ τὰς ἐπιτυχίας αὐτὰς ὁ ἐνετικὸς στόλος ἔρχεται εἰς Κρήτην. Καταλαμβάνεται ὁ Χάνδαξ καὶ ἄρκετον μέρος τῆς νήσου κατόπιν σφοδροῦ ἀγῶνος πρὸς τοὺς Γενουίτας· ἀλλ' ὁ Πεσκατόρης ἐξακολουθεῖ νὰ κατέχη πολλὰ ὄχυρά φρούρια. Ὁ ἀγὼν συνεχίζεται πεισματώδης καὶ ἀναποφάσιτος ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ δύο ἀκόμη ἔτη. Ὁ Πεσκατόρης λαμβάνει ἐκ τῆς μητροπόλεως Γενουῆς ἐπικουρίας δις κατὰ τὸ 1208 καὶ 1210 εἰς χρήματα, πλοῖα καὶ πολεμικὰ ἐφόδια καὶ εἰς συμπλοκὴν τινα αἰχμαλωτίζει τὸν ἀρχιστράτηγον τῶν Ἑνετῶν Ρεβέριον Δάνδολον παρὰ τὸ Παλαίκαστρον (Ρογδιᾶς), ὁ ὁποῖος ἀσιτήσας ἐκουσίως ἀποθνήσκει¹⁾. Νεαὶ ἐπικουρίαι καὶ ἀρχηγοὶ στέλλονται ἐξ Ἑνετίας. Ἐπὶ τέλος κατὰ τὸ 1210 ἡ νίκη ἀποκλίνει ὑπὲρ τῶν Ἑνετῶν. Ὁ Πεσκατόρης κατιδὼν τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπὶ πλέον ἀντιστάσεως συνθηκολογεῖ πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς²⁾ καὶ λαβῶν ἀνταλλάγματα χρηματικὰ ἀπέρχεται μετὰ τῶν δυνάμεων του κατόπιν πενταετοῦς κατοχῆς καὶ ἀγῶνος καὶ οἱ Ἑνετοὶ μένουσι κύριοι τῆς νήσου κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1210 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1211, ἔρχεται δὲ καὶ ὁ πρῶτος τῆς Κρήτης Δούκας ὁ Ἰάκωβος Τίεπολος (Teupolus, Tierolo). Κατὰ τὸ πενταετὲς αὐτὸ διάστημα τῆς πάλης μεταξύ Ἑνετῶν καὶ Γενουιτῶν οὐδεμίαν ἔχομεν πληροφορίαν περὶ τῆς στάσεως τῶν Κρητῶν. Φαίνεται ὅτι ἐτήρησαν στάσιν παθητικὴν καὶ μόνον ἐξαναγκαζόμενοι ὡς εὐρισκόμενοι μεταξύ δύο πυρῶν θὰ ἐλάμβανον ἴσως μέρος οὐχὶ σπουδαῖον ὑπὲρ τοῦ ἑνὸς ἢ τοῦ ἑτέρου τῶν ἀγωνιζομένων περὶ τῆς κατοχῆς τῆς νήσου ξένων κατακτητῶν. Ὅτι δὲν ἠδύναντο νὰ συμπαθήσωσιν οὐδὲ νὰ βοηθήσωσιν ἐκθύμως τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλον τῶν ἀρπάγων μαρτυρεῖ ἡ κατόπιν πείσμων καὶ ἀκατάβλητος ἀντίδρασις κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἢ ἐπὶ μακροὺς χρόνους συνεχισθεῖσα.

4. ΤΟ ΒΑΣΙΛΕΙΟΝ ΤΗΣ ΚΡΗΤΗΣ. Η ΑΠΟΙΚΙΣΙΣ

Οἱ πενταετεῖς αἱματηροὶ ἀγῶνες τῶν Ἑνετῶν κατὰ τῶν Γενουιτῶν πρὸς κατάληψιν τῆς νήσου ἐδίδαξαν αὐτοὺς, ὅτι ἔπρεπε νὰ λάβωσι σοβαρὰ μέτρα πρὸς διατήρησιν τῆς πολυτίμου κτήσεως, τὴν ὁποίαν ἀκριβῶς διὰ τὴν σπουδαιότητά της αὐτοὶ οἱ δημοκράται τοῦ Ἀδρίου ἐκά-

1) Ἦτο, ὡς εἶπομεν, υἱὸς τοῦ Δόγη Ἑρρίκου Δανδόλου. Εἶναι αὐτὸς ποὺ ὑπέβαλε τὴν γνώμην νὰ μὴ κατεδαφισθῶσι τὰ ἐν τῇ νήσῳ Καστέλλια, τὰ κτισθέντα ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν, ὡς χρήσιμα πρὸς ἀμυναν κατὰ τῶν ἐγχωρίων, καὶ προέτεινε αὐτὸς νὰ τὰ συντηρήσῃ ἰδίαις δαπάναις. Ἡ Ἑνετία παρεδέχθη τὴν γνώμην του, ἀλλὰ δὲν ἐδέχθη τὴν δωρεάν του. (Creta sacra II. 225).

2) Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης μεταξύ Πεσκατόρη καὶ Ἑνετῶν εὕρηται δημοσιευμένον εἰς Creta sacra, II. 245 καὶ Tafel—Thomas, Urkunden, CCXXXV.

λεσαν Βασιλείον τῆς Κρήτης (Regno di Candia, Regnum Cretae).

Κατείδον οἱ Ἐνετοὶ ὅτι ἔχοντες νὰ κυβερνήσωσι καὶ κρατῶσιν εἰς ὑποταγὴν πολυάριθμον λαὸν ἀλλόφυλον καὶ ἀλλόδοξον φύσει φιλελεύθερον καὶ δυσήνιον καὶ γενναῖον εἶχον ἀνάγκην νὰ δημιουργήσωσιν ἐν αὐτῇ τῇ νήσῳ στοιχειῶν ὁμόφυλον καὶ φίλιον πρόχειρον καὶ ἱκανὸν νὰ βοηθῇ τὴν τόσον μακρὰν εὕρισκομένην μητρόπολιν¹⁾ εἰς τὴν διατήρησιν τῆς ἐπὶ τῆς νήσου κυριαρχίας. Διότι δὲν ἠδύνατο ἡ μητρόπολις νὰ διατηρῇ διαρκῶς ἐν τῇ νήσῳ τόσας στρατιωτικὰς δυνάμεις μισθοφορικές, ὅσαι θ' ἀπητοῦντο ἐκάστοτε διὰ νὰ καταστέλλωσι τὰς τόσον συχνάς ἐξεγέρσεις καὶ ἐπαναστάσεις τῶν Κρητῶν.

Ἡ σκέψις αὐτὴ καὶ ἡ ἀνάγκη ὠδήγησε τοὺς Ἐνετοὺς νὰ ἀκοληθῶσιν τὸ παράδειγμα τῶν ἀρχαίων Ἀθηναίων καὶ τῶν Ρωμαίων στέλλοντες ἰδίους κληρούχους ἢ ἀποίκους εἰς τὴν νήσον καὶ ἰδρῶσιν οὕτως ἀποικίας στρατιωτικὰς δυναμένας καὶ ὑποχρεωμένας νὰ ἐπικουρῶσιν ἐνεργῶς καὶ τελεσφόρως τὴν μητρόπολιν εἰς πᾶσαν κατ' αὐτῆς ἀντίδρασιν ἐσωτερικὴν ἢ καὶ ἐξωτερικὴν ἐν τῇ νήσῳ. Ἐπρεπε τὰ συμφέροντα τῶν Ἐνετῶν αὐτῶν ἀποίκων νὰ ταυτίζονται πρὸς τὴν διατήρησιν τῆς ἐνετικῆς ἐν τῇ νήσῳ κυριαρχίας καὶ νὰ θεωρῶσιν οὗτοι ὡς ὑπόθεσιν ἰδίαν ζωῆς καὶ θανάτου τὴν ὑποστήριξιν τῆς μητροπόλεως ἐν Κρήτῃ. Τοῦτο ἐπιτυχάνετο διὰ τῆς ὀριστικῆς ἐν τῇ νήσῳ ἐγκαταστάσεως τῶν στρατιωτικῶν ἀποίκων, διὰ τῆς παραχωρήσεως εἰς αὐτοὺς γαιῶν καὶ προνομίων, τὰ ὅποια ἦσαν ὑποχρεωμένοι διὰ τῶν ὄπλων νὰ προστατεύωσι, στηρίζοντες οὕτως καὶ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν ἐν τῇ νέᾳ τῶν πατρίδι.

Εὐθύς ἀπὸ τοῦ πρώτου ἔτους τῆς ὀριστικῆς κατοχῆς τῆς νήσου κατὰ τὸ 1211 ἐστάλη ἐξ Ἐνετίας ἡ πρώτη σημαντικὴ ἀποικία, τὴν ὁποίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἐπηκολούθησαν τρεῖς ἄλλαι κατὰ τὸ 1222, 1233 καὶ 1252.

Ἡ ἀποικία τοῦ 1211 ἐπὶ τοῦ πρώτου Δούκα Ἰακώβου Τιεπόλου ἀπετελέσθη ἀπὸ 132 εὐγενεῖς Ἐνετοὺς ἢ Ἰππώτας (Milites, Cavalieri) καὶ ἀπὸ 48 δημοτικούς ἢ πεζοὺς (Pedites, sergentes)²⁾. Ἐκ τῶν πρώτων ἀπετελέσθησαν αἱ λεγόμεναι Ἰπποτεῖαι (Cavalleriae), ἧτοι Ἰπποτικά φέουδα, ἐκ τῶν δευτέρων αἱ λεγόμεναι Sergentariae, ἧτοι πεζικά φέουδα, ἕκαστον τῶν ὁποίων ἦτο μόνον τὸ 1)6 τοῦ Ἰπποτικοῦ φέουδου.

1) Μὲ τὰ μέσα τῆς τότε συγκοινωνίας ἐχρειάζετο συνήθως κατὰ μέσον ὄρον πλοῦς ἐνὸς μηνὸς ἀπὸ τῆς Ἐνετίας εἰς Κρήτην.

2) Creta sacra, II 225 ἐξ. καὶ Urkunden, II. CCXXIX, CCXXX, CCXXXI. Κατὰ τὸν Zinkeisen, IV 590—591, ὁ ἀριθμὸς 48 τῶν πεζῶν ἀποίκων εἶναι ἐσφαλμένος εἰς τὰ κείμενα καὶ πρέπει νὰ γραφῇ 408 (δηλ. τὸ quadraginta octo νὰ γίνῃ quadringenti octo).

Οἱ Ἐνετοὶ αὐτοὶ ἄποικοι Ἰππόται καὶ Πεζοὶ ἦλθον εἰς Κρήτην κατόπιν ἐγγράφου συμβάσεως πρὸς τὴν μητρόπολιν ἐνόρκου· εἶναι τὸ λεγόμενον ἐκχωρητήριον ἔγγραφον (carta concessiois), εἰς τὸ ὁποῖον λεπτομερῶς ὀρίζονται καὶ τὰ δικαιώματα καὶ αἱ ὑποχρεώσεις καὶ τὰ καθήκοντα ἐκάστου ἀποίκου ἰππότου ἢ πεζοῦ πρὸς τὴν μητρόπολιν καὶ τὰνάπαλιν¹⁾.

Οἱ ἄποικοι ὀρμηθέντες ἐκ τῶν ἑξ τῆς Ἐνετίας συνοικιῶν (Sexteria) κατενεμήθησαν εἰς τὴν νῆσον κατὰ τὴν διαίρεσιν αὐτὴν εἰς ἑξ διαμερίσματα ἢ ἐξαρχίας. Ἐκάστη Ἐξαρχία (Sexterium) καθιδρύθη εἰς ὀρισμένον διαμέρισμα τῆς νήσου, τὸ ὁποῖον πάλιν ὑποδιηρέθη εἰς τοῦρμας (turmae) ἀντιστοιχοῦσας περίπου πρὸς τὰς κατόπιν ὀνομασθείσας Καστελλανίας (τὰς μετὰ ταῦτα ἐπαρχίας). Ἐκάστου σεξτερίου προϊστάτο εἰς Κατεπάνω (Capitaneus) ἔχων καθῆκον νὰ διανεμῇ τὴν γῆν εἰς ἕκαστον ἀποικὸν τῆς ἐξαρχίας του καὶ τὸν ἐγκαταστήσῃ εἰς τὸ φέουδόν του.

Ἡ γῆ ἢ παραχωρηθεῖσα εἰς τοὺς πρῶτους ἀποίκους κατενεμήθη εἰς 200 φέουδα, ἥτοι εἰς ἐκάστην ἐξαρχίαν ἀνελόγησαν 33 1)3 φέουδα. Βλέπαμεν ὅτι κατὰ τὴν πρώτην αὐτὴν ἀποίκισιν παρεχωρήθη μέγα μέρος τῆς νήσου, ἰδίως τὸ ἀνατολικὸν καὶ τὸ κεντρικὸν ἀπὸ Σητείας μέχρι Χανίων. Τῆς διανομῆς ἐξηρέθη μέρος γῆς περὶ τὸν Χάνδακα, τὸ ὁποῖον ἔμεινεν εἰς τὴν κυριότητα τοῦ δημοσίου, ἥτοι ἡ χώρα ἢ μεταξὺ τῶν δύο Σκαλῶν (inter duas scalas), ὡς ἐλέγετο, δηλ. ἡ ἀπὸ τῆς παραλίας τοῦ ὄρους Στρομπόουλου (ἢ δυτικὴ σκάλα) μέχρι τῆς παραλίας τοῦ ποταμοῦ Καρτεροῦ (ἢ ἀνατολικὴ σκάλα) καὶ μεσογειῶς ἀπὸ τῶν δύο σκαλῶν μέχρι τοῦ φρουρίου Τεμένους συμπεριλαμβανομένου²⁾. Ἐξηρέθησαν ἐπίσης τὰ κτήματα τὰ ἐκκλησιαστικά, ἥτοι τοῦ Πατριαρχείου, Μητροπόλεως, Ἐπισκοπῶν καὶ τῶν Μονῶν, τὰ ὁποῖα ἐπεφυλάχθη ἢ Ἐνετ. Κυβέρνησις νὰ τὰ διαθέσῃ κατόπιν κατὰ τὸ δοκοῦν.

Ἐκάστος ἀποικὸς ἐλάμβανεν ὑπὸ τὴν κατοχὴν καὶ κυριότητά του ἓν φέουδον συνιστάμενον ἀπὸ ἓν ἢ πλείονα χωρία (Casalia) ἢ μικροτέρας ἀγροικίας (Κρητ. μετόχια), καὶ 25 παροίκους ἢ βιλλάνους (parici, villani) προσηρημένους εἰς τὸ κτῆμα (adscripiti glebae), ἵνα καλλιεργῶσιν αὐτό. Οὗτοι ἦσαν, ὡς τοῦλάχιστον ἀναγράφεται, ἀπόγονοι τῶν Ἀράβων τῆς Κρήτης ἐκχριστιανισθέντες ἐπὶ Νικηφόρου Φωκᾶ καὶ παραμείναντες ἐν τῇ νήσῳ ὡς δουλοπάροικοι, καταγραφέντες ὡς τοιοῦτοι αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοὶ των (ἐναπόγραφοι). Ἐκάστος ἀποικὸς ἐλάμβανε καὶ οἰκίαν εἰς Χάνδακα, ὅπου εἶχε τὴν μόνι-

1) Creta sacra, αὐτόθι, καὶ Urkunden, αὐτόθι.

2) Ἡ περίχωρος αὐτῆ τοῦ Χάνδακος περιλαμβάνει περίπου τὰς δύο περὶ τὸ σημερινὸν Ἡράκλειον ἐπαρχίας Μαλεβιζίου καὶ Τεμένους καὶ μικρὸν μέρος τῆς ἐπαρχίας Πεδιάδος.

μόν του κατοικίαν καὶ δικαίωμα εἰς τοὺς παρά τὴν πόλιν δημοσίους λειμῶνας διὰ τοὺς ἵππους καὶ τὰ ἄλλα του βοσκήματα.

Τὸ φέουδον ἴτο τελεία ἰδιοκτησία τοῦ ἀποίκου 1)· ἠδύνατο νὰ τὸ πωλήσῃ ἢ τὸ ἀνταλλάξῃ ἢ τὸ ὑποθηκέυσῃ εἰς ἄλλον Ἐνετὸν τῆ συγκαταθέσει τῆς Διοικήσεως, δὲν ἠδύνατο ὅμως νὰ τὸ μεταβιβάσῃ εἰς Ἕλληνα.

Ἐντὶ τῶν ἀνωτέρω ἕκαστος φεουδάρχης ὤμνυε πίστιν δι' ἑαυτὸν καὶ τοὺς διαδόχους του πρὸς τὴν Δημοκρατίαν καὶ τὴν ἐν Κρήτῃ Αὐθεντείαν καὶ ὤφειλε νὰ ὑπηρετῇ στρατιωτικῶς πρὸς διατήρησιν τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἔχων τὸν αὐτὸν φίλον καὶ ἐχθρὸν μὲ αὐτήν. Ὁ ἱππότης ὑπηρετεῖ ἐφιππος ἐν πλήρει πολεμικῇ ἐξαρτῶσει μετὰ δύο ὑπασπιστῶν ἐφιππων ὑπ' αὐτοῦ συντηρουμένων, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ ἔχων πεζικὸν φέουδον ὑπηρετεῖ στρατιωτικῶς.

Οἱ φεουδάρχαι ἔμειναν ἀσύδοτοι ἐπὶ τέσσαρα τὰ πρῶτα ἔτη μετὰ τὴν ἐγκατάστασιν, κατόπιν δὲ ἐκάστη ἐξαρχία (τὰ 33 1)3 φέουδα) ἐπλήρωνε κατ' ἔτος ὡς φόρον 500 ὑπέρπυρα κατανεμόμενα ἀναλόγως εἰς ἕκαστον τιμαριοῦχον. Συνεισέφερον ἐπίσης εἰς τὴν οἰκοδομίαν καὶ συντήρησιν τῶν φρουρίων.

Αἱ διανεμηθεῖσαι εἰς τὰ ἕξ Σεξτέρια²⁾ (Ἐξαρχίας) γαῖαι ἦσαν αἱ ἑξῆς:

Εἰς τὸ πρῶτον Σεξτέριον, τὸ τῶν Ἄγ. Ἀποστόλων, ἐδόθησαν ἡ Σητεία, ἡ Ἱεράπετρος, τὸ Μιραμπέλλον καὶ τὸ Λασιθί.

Εἰς τὸ Σεξτέριον τοῦ Ἄγ. Μάρκου τὸ Ριζόκαστρον (Belvedere), ἡ Πεδιάδα καὶ τὰ Πεζοκούνναβα.

Εἰς τὸ τοῦ Σταυροῦ τὸ Μονοφάτσι (Bonifacio), τὸ Καινούργιον καὶ ἡ Πυργιώτισσα.

Εἰς τὸ τοῦ Καστελλίου τὸ Μυλοπότομον, τὸ Ἄριον καὶ ἡ Ἐπάνω Σύβριτος (τὸ Ἀμάρι).

Εἰς τὸ τοῦ Ἁγίου Παύλου ἡ Καλαμών (ἐπαρχ. Ρεθύμνης), ἡ Κάτω Σύβριτος (Ἄγ. Βασίλειος) καὶ τὸ Ψυχρὸ (Ἀποκόρωνας).

Εἰς τὸ τοῦ Dorsoduro ἡ πεδιάς τῶν Χανίων, ἡ Κίσαμος καὶ τὰ Ὀρινά (Σέλινον).

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν ἀνωτέρω κατενεμήθησαν οἱ Ἐνετοὶ ἀποικοὶ κατ' ὅλην σχεδὸν τὴν νῆσον, μάλιστα εἰς τὴν κεντρικὴν καὶ ἀνατολικήν· εἰς τὰς κατόπιν τρεῖς ἀποικίσεις συνεπληρώθησαν τὰ κενὰ καὶ ἰδίως κατὰ τὴν τελευταίαν τοῦ 1252, ὅτε συνωκίσθησαν καὶ ἐκτίσθησαν τὰ Χανιά, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

1) Περί φεούδων εἰς τὰς ἐνετοκρατούμενας ἑλλην. χώρας ἰδ. Ἐρμ. Λούντζη, Περί τῆς πολιτικῆς καταστάσεως τῆς Ἐπτανήσου ἐπὶ Ἐνετῶν. Ἀθῆν. 1856, σελ. 193—196—201.

2) Τὰ Σεξτέρια (Sexteria, Sestieri) ἦσαν, ὡς εἶπομεν, αἱ ἕξ συνοικίαι τῆς Ἐνετίας, ἕξ ὧν κατήγοντο οἱ ἀποικοὶ.

Ἐκ τῶν σωζομένων καὶ γνωστῶν πηγῶν δὲν ἐξακριβοῦται, ἂν πᾶσαι αἱ γαῖαι τῶν εἰρημένων διαμερισμάτων παρεχωρήθησαν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι μόνον μέρος σημαντικόν. Διότι εἶναι γνωστόν, ὅτι ὑπῆρχον καὶ ἐγγχώριοι μεγάλοι γαιοκτήμονες, εἶδος ἐντοπιῶν τιμαριούχων, οἱ ὅποιοι διετήρησαν ἐν μέρει τούλάχιστον τὰς προνοίας των, ὑπῆρχον δὲ πρὸς τούτοις καὶ οἱ λεγόμενοι φράγκοι (franchi), ἧτοι ἐλεύθεροι ἔχοντες ἴδιαν περιουσίαν μὴ ὑπαγομένην εἰς φέουδον. Αἱ γαῖαι οἱ δοθεῖσαι εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους καὶ ἀποτελέσασαι τὰ φέουδά των ἦσαν ἐν μέρει κτήματα δημόσια, κατὰ τὸ πλεῖστον ὅμως ἀφηρέθησαν καὶ ἀπὸ τοὺς Κρήτας εὐγενεῖς φεουδάρχας καὶ μὴ καὶ ἐκ τοῦ σφετερισμοῦ αὐτοῦ ἐξηγεῖται καὶ ἡ εὐθὺς ἅμα τῇ πρώτῃ ἐγκαταστάσει τῶν ἀποίκων ἀρξαμένη ἀντίδρασις τῶν Κρητῶν κατὰ τοῦ ἐπήλυδος στοιχείου, ὡς θὰ διεξέλθωμεν κατωτέρω.

5. Η ΔΙΟΡΓΑΝΩΣΙΣ

Ἡ διοργάνωσις τῆς νήσου καὶ διακυβέρνησις αὐτῆς ἐγένετο κατὰ τὸ πρότυπον τῆς μητροπόλεως εὐθὺς ἅμα τῇ πρώτῃ ἐγκαταστάσει τοῦ πρώτου Δοῦκα Ἰακώβου Τιεπόλου καὶ τῶν πρώτων Ἑνετῶν ἀποίκων¹⁾.

α) Αἱ Ἀρχαί.

1. Ἀνώτατος ἄρχων τῆς νήσου μὲ πολιτικὴν καὶ στρατιωτικὴν δύναμιν ἦτο ὁ Δοῦκας ἀντιστοιχῶν πρὸς τὸν Δοῦκα (Dux, Doge) τῆς μητροπόλεως²⁾. Ἐξελέγετο ὑπὸ τῆς ἐνετ. Συγκλήτου ἐκ τῶν ἐν Ἑνετία προυχόντων εὐγενῶν καὶ τὸ ἀξίωμα του ἐν Κρήτῃ ἦτο διετές. Εἶχε δωρεὰν κατοικίαν ἐν Χάνδακι (τὸ Δουκικὸν μέγαρον) καὶ μισθὸν ἐπαρκῆ (χίλια χρυσὰ δουκάτα ἐτησίως).

2. Μετὰ τὸν Δοῦκα ἐξελέγοντο πάλιν ἐκ τῶν εὐγενῶν τῆς Ἑνετίας δύο Σύμβουλοι (Consilarii) διὰ δύο ἐπίσης ἔτη.

Οἱ τρεῖς οὗτοι ἀνώτατοι ἄρχοντες ἀπετέλουν τὴν Αὐθεντεῖαν (Signoria) ἢ Διοίκησιν τῆς νήσου ἀποφασίζοντες ἐπὶ ὅλων τῶν ὑποθέσεων κατὰ πλειοψηφίαν καὶ διορίζοντες τοὺς κατωτέρους ὑπαλλή-

1) Δι' ὀλίγων συνοφίζει τὴν διοργάνωσιν ὁ Kretschmayr, II Band, 118—119.

2) Πρὸς διάκρισιν ὁ τῆς Κρήτης ἐλέγετο Duxa (Ducha), ἐν ᾧ ὁ τῆς Ἑνετίας ἐλέγετο Dux (Ἑνετ. Doge). Θεωρῶ πιθανόν ὅτι οἱ Ἑνετοὶ οἱ θέλοντες διὰ λόγους σκοπιμότητος νὰ φαίνωνται ὡς γνήσιοι διάδοχοι καὶ συνεχισταὶ τῶν Βυζαντινῶν εἰς τὰς ἑλληνικὰς τῶν κτήσεις διετήρησαν τὸ Δοῦκας, ὡς ἐκαλεῖτο ὁ διοικητὴς Κρήτης κατὰ τὴν τελευταίαν Βυζαντινὴν ἐποχὴν τῆς νήσου.

λους. Ὁ Δοῦκας προήδρευε τοῦ συμβουλίου, ἀνεπληροῦτο δὲ κωλυόμενος ἢ ἀποθνήσκων ὑπὸ τοῦ ἐτέρου τῶν Συμβούλων.

3. Ἐξ Ἑνετίας ἐστέλλοντο καὶ οἱ λεγόμενοι Ρέκτωρες (Rettores), ἦτοι διοικηταὶ ἢ νομάρχαι τῶν δύο ἄλλων πόλεων καὶ διαμερισμάτων Χανίων καὶ Ρεθύμνου, ἕκαστος μετὰ δύο Συμβούλων. Εἰς τὴν Σητεῖαν, ὅτε μετὰ καιρὸν ἀποχωρισθεῖσα τοῦ Χάνδακος ἀπετέλεσε μετὰ τῆς Ἱεραπέτρου ἴδιον διαμερίσμα, ἐστέλλετο Ρέκτωρ ἄνευ Συμβούλων.

4. Οἱ ἀνώτατοι αὐτοὶ ἄρχοντες εἶχον καὶ τὴν στρατιωτικὴν διοίκησιν τῆς νήσου μετὰ τῶν ἕξ Καπετανίων (Capitanei), τῶν ἀρχηγῶν τῶν ἕξ Σεξτερίων, ὡς εἶπομεν ἀνωτέρω. Ἄλλ' ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ 14. αἰῶνος ἰδρύθη τὸ αξίωμα τοῦ Ἀρχιστρατήγου (Capitan General) στελλομένου ἐκ τῶν ἐν τῇ μητροπόλει εὐγενῶν κατὰ διετίαν. Οὗτος ἤρχετο ἱεραρχικῶς ἀμέσως μετὰ τὸν Δοῦκα καὶ ἀνεπλήρου αὐτὸν κωλυόμενον ἢ ἀποθνήσκοντα μέχρι τῆς ἐκλογῆς καὶ ἀφίξεως νέου Δοῦκα. Εἶχε τὴν ὑπερτάτην στρατιωτικὴν διοίκησιν καὶ τὴν ἐπιμέλειαν τῶν φρουρῶν καὶ τῶν δημοσίων ἔργων.

5. Τῆς οἰκονομικῆς ὑπηρεσίας προϊστάντο ἐν τῇ νήσῳ οἱ λεγόμενοι Καμερλέγγοι (Λατ. Camerarii), κατ' ἀρχὰς δύο καὶ ὕστερον τέσσαρες, ἔχοντες ἄλλους κατωτέρους ὑπαλλήλους, εἰσπράκτορας καὶ γραμματεῖς. Οἱ Καμεράριοι ἀνεπλήρουν καὶ τοὺς Συμβούλους.

Οἱ ἀνωτέρω ὑπάλληλοι ἀπετέλουν τὴν ὑψηλὴν ὑπαλληλικὴν ἱεραρχίαν ἐκλεγόμενοι ἐκ τῶν ἐν τῇ μητροπόλει εὐγενῶν καὶ μισθοδοτούμενοι ἐπαρκῶς ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου.

6. Ἡ κατωτέρα ὑπαλληλία ἐλαμβάνετο ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑνετῶν καὶ ἐνίστε καὶ ἐκ τῶν ἰθαγενῶν Κρητῶν. Διωρίζοντο οὗτοι ὑπὸ τῆς Αὐθεντείας (Signoria), ἦτοι τοῦ συμβουλίου τοῦ ἐκ τοῦ Δοῦκα καὶ τῶν δύο του συμβούλων, καὶ ἦσαν:

Οἱ Δικασταὶ ἀποτελοῦντες τρία ἴδια δικαστήρια, δύο μὲν διὰ τοὺς Ἑνετοὺς, ἐν δὲ διὰ τοὺς Ἕλληνας καὶ Ἑβραίους τῆς νήσου. Τοῦ κλάδου τούτου ἦσαν καὶ οἱ λεγόμενοι advocatores communes, εἶδος ἐπιθεωρητῶν ἢ εἰσαγγελέων τοῦ δικαστικοῦ κλάδου.

Οἱ Ἀστυνόμοι ἔχοντες τὴν ἀγορανομικὴν ὑπηρεσίαν (Justitiarum) καὶ οἱ ἐπὶ τῆς δημοσίας ἀσφαλείας, οἱ Domini de nocte λεγόμενοι, ἔχοντες ὑφ' ἑαυτοὺς ἐνόπλους ἀνδρας.

Ἀφ' οὗ εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν τὰς λεγομένας κατ' ἀρχὰς Τοῦρμας ἀντικατέστησαν τὰ Καστέλλια (Castella), περὶ τὰ εἴκοσι καθ' ὅλην τὴν νήσον¹⁾, διόκουν ταῦτα οἱ λεγόμενοι Καστελλᾶνοι (Castellani), φρούραρχοι ταυτοχρόνως καὶ πολιτικοὶ ἑπαρχοὶ τῆς περιχώρου τοῦ Καστελλίου χώρας, κατοικοῦντες ἕκαστος μετὰ στρα-

1) Πρβλ. E. Fumo, Castelli e Fortezze Veneziane, Roma 1904.

τιωτικῆς φρουρᾶς ἐντὸς τοῦ Καστελλίου (τοῦ φρουρίου ¹⁾). Οὗτοι ἢ ἐστέλλοντο ἐξ Ἑνετίας ἢ ἐλαμβάνοντο ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑνετῶν διοριζόμενοι ὑπὸ τῆς Αὐθεντείας.

β) Ἡ φρουρά.

Τὴν στρατιωτικὴν φρούρησιν τῆς νήσου εἶχον μετὰ τῶν ἀνωτέρω ὑπαλλήλων οἱ Ἑνετοὶ ἀποικοὶ τιμαριοῦχοι καὶ ὁ μισθοφορικὸς στρατός, ὃν διετήρει ἐν τῇ νήσῳ εἰς τὰς ὠχυρωμένας πόλεις καὶ τὸ καστέλλια καὶ ἄλλα φρούρια ἢ Ἑνετία ὑπὸ ἀξιωματικούς ἐπίσης ὡς τὰ πολλὰ μισθοφόρους. Μὲ τὸν καιρὸν καὶ ἰδίως κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας διωργανώθησαν καὶ τάγματα ἐγχωρίων Κρητῶν, Ἑλλήνων καὶ Λατίνων. Τὴν κατὰ θάλασσαν ἀσφάλειαν καὶ ἀμυναν κατὰ τῶν πειρατικῶν ἢ ἐχθρικῶν ἐπιδρομῶν εἶχεν ὁ Ἑνετικὸς στόλος· ἀριθμὸς τις γαλερῶν ἐξωπλιζέτο καὶ παρεσκευάζετο εἰς τοὺς νεωσοίκους (Arsenali) τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν Χανίων καὶ ἦτο ἕτοιμος νὰ πλεύσῃ ὅπου ἦτο ἀνάγκη.

γ) Τὰ Συμβούλια.

Οἱ ἐν τῇ νήσῳ Ἑνετοὶ ἀποικοὶ τιμαριοῦχοι κατὰ τὸ πρότυπον τῆς μητροπόλεως συνήρχοντο εἰς συνελεύσεις, καθ' ἃς συνεζητοῦντο τὰ διάφορα ζητήματα καὶ αἱ ὑποθέσεις των καὶ διετυποῦντο τὰ αἰτήματα καὶ αἱ ἀναφοραὶ των πρὸς τὴν μητρόπολιν. Τοιαῦται συνελεύσεις ἦσαν πρῶτον τὸ Μέγα Συμβούλιον (Consilium majus) ἐξ ὄλων τῶν εὐγενῶν ἀποίκων ἰσοβίως. Ἐκ τούτων καθ' ἕκαστον Δεκέμβριον ἐξελέγετο καὶ κατηρτίζετο τὸ τακτικὸν Συμβούλιον τῶν Κλητῶν (Λατ. Rogati, ἰταλ. Pregadi), τὸ ὁποῖον συνειργάζετο μετὴν Αὐθεντείας. Ἄλλο ἐκτάκτως συνερχόμενον εἰς περιστάσεις ἐξαιρετικᾶς ἦτο τὸ Συμβούλιον τῶν φεουδαρχῶν (Consilium Feudatorum).

Κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἀναφέρεται καὶ τὸ Συμβούλιον τὸ λεγόμενον Disdotto (τῶν Δεκαοκτώ). Ἦτο Σύλλογος ἢ Συμβούλιον ἀποτελούμενον ἐκ δώδεκα Ἑνετῶν εὐγενῶν καὶ ἐξ Κρητῶν εὐγενῶν φροντίζον διὰ διαφόρους ὑποθέσεις καὶ συμφέροντα τῆς κοινότητος. Τὰ μέλη του ἐδικαιοῦντο νὰ διατυπῶσιν ἀξιώσεις καὶ παράποννα, νὰ στέλλωσι πρεσβείας εἰς Ἑνετίαν, νὰ προτείνωσι πᾶν μέτρον διὰ τὸν πόλεμον καὶ τὴν ἀμυναν καὶ δαπάνην διὰ τὰς ὀχυρώσεις καὶ πᾶν ἄλλο διὰ τὴν ὠφέλειαν τοῦ Κοινοῦ.

δ) Τὰ Καπιτουλάρια (Commissiones, Capitularia).

Τὰ καθῆκοντα καὶ δικαιώματα ἐκάστου ὑπαλλήλου ἀπὸ τοῦ

1) Οἱ τῶν ἐπαρχιῶν Ἀμαρίου (ἢ Ἐπάνω Συβρίτου) καὶ Ἀγίου Βασιλείου (Κάτω Συβρίτου) ἐκαλοῦντο Judices (δικασταί) καὶ αἱ ἐπαρχίαι Judicatus. Ὁ τῶν Σφακίων ἦτο Προβλεπτής (Proveditor).

Δοῦκα καὶ Ἀρχιστρατήγου μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου δημοσίου ὑπηρετοῦ ἦσαν γραπτῶς καὶ λεπτομερῶς καθωρισμένα εἰς τὰ λεγόμενα Καπιτουλάρια, ἕκαστος δὲ ὑπάλληλος ἀναλαμβάνων τὴν ἀρχὴν ὠρκίζετο νὰ φυλάττῃ ἀκριβῶς ὅσα περιελάμβανε καὶ διέγραφε τὸ καπιτουλάριόν του. Ὠρίζετο ἐν αὐτῷ ὁ κύκλος τῆς ὑπηρεσίας του καὶ αἱ ποιναὶ ἐπὶ παραβάσει τινὸς τῶν ἄρθρων αὐτοῦ. Ἡ Ἐνετικὴ διοίκησις καὶ τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἀποικιῶν τῆς ἤτο διωργανωμένη μέχρι τῶν ἐλαχίστων λεπτομερειῶν δι' ἑκάστην ὑπηρεσίαν καὶ δι' ἕκαστον ὑπάλληλον καὶ ἀρχεῖον ἀκριβέστατον ἐτηρεῖτο δι' ἕκαστον κλάδον ὑπηρεσιῶν. Καὶ ὁ ἰδιωτικὸς ἀκόμη βίος ἔκονονίζετο ἐν πολλοῖς διὰ τοῦ καπιτουλαρίου τοῦ ὑπαλλήλου. Δὲν ἐπιτρέπετο λ.χ. εἰς τοὺς ἀνωτέρους ὑπαλλήλους νὰ φέρωσιν εἰς τὴν νήσον υἱὸν ἢ ἀδελφὸν ἢ ἀνεψιόν, οὐδὲ σύζυγον, ἀπηγορεύετο αὐστηρῶς νὰ δέχωνται δῶρα ὁμέσως ἢ ἐμμέσως, νὰ πλειοδοτῶσιν ἢ ἀγοράζωσι τι τοῦ δημοσίου αὐτοῖ ἢ οἱ οἰκεῖοι ἢ οἱ ὑπηρεταί των, νὰ δέχωνται προσκλήσεις εἰς γεύματα ἢ νὰ δίδωσι τοιαῦτα καὶ πολλὰ ἄλλα¹⁾. Εἶχε καθιερωθῆ γραφειοκρατία ἀληθῆς καὶ ἐν τῇ Κρήτῃ, ὡς μαρτυρεῖ τὸ πλῆθος τῶν Κρητικῶν ἀρχείων τῶν μετακομισθέντων κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς νήσου εἰς Ἐνετίαν, τῶν καὶ μέχρι σήμερον ἐν μέρει σωζομένων.

ε) Ἐποπτικὴ Ὑπηρεσία.

Πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων τακτικῶν ὑπαλλήλων τῶν ἐν τῇ νήσῳ ὑπηρετούντων ἐστέλλοντο κατὰ καιροὺς ἐκ τῆς Ἐνετίας εἰς Κρήτην καὶ ἄλλοι ἀνώτεροι ὑπάλληλοι ὡς ἐπόπται καὶ ἐπιθεωρηταί τῶν ὑπηρεσιῶν τῆς ἀποικίας, ὡς διοργανωταί καὶ ἀνακριταί καὶ μεταρρυθμισταί καὶ ἐλεγκταί τῶν δημοσίων ὑπηρεσιῶν.

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας βλέπομεν τοὺς λεγομένους Φρονίμους (Sapientes, Savii), πέντε τὸν ἀριθμὸν Ἐνετοὺς εὐγενεῖς στελλομένους κατ' ἔτος, ὧν κύριον καθήκον ἦτο νὰ ἐπιβλέπωσι καὶ κανονίζωσι τὰ κατὰ τὸ ἐμπόριον ἐν τῇ νήσῳ καὶ τὴν ναυτιλίαν πρὸς τὸ συμφέρον τῆς Ἐνετίας καὶ νὰ καταγγέλλωσιν ἢ τιμωρῶσι τοὺς παραβάτας τῶν κανονισμῶν, ἔδιδον δὲ ἐκθέσεις τῶν πεπραγμένων εἰς τὴν Κεντρικὴν Κυβέρνησιν²⁾.

Σπουδαιότερα καθήκοντα εἶχον οἱ ἐκτάκτως στελλόμενοι

1) Τὰ μέχρι ἡμῶν διασωθέντα Καπιτουλάρια τῶν διαφόρων ὑπαλλήλων τῆς Κρήτης, τὰ ἐν τῷ Δουκικῷ Ἀρχεῖῳ Κρήτης, ἐξήτασε καὶ ἐδημοσίευσεν ὁ Gerland εἰς τὸ Archiv, σελ. 84—114. Πρὸς καὶ τὴν μελέτην τοῦ Thomas, Commission des Dogen Andreas Dandolo für das Jahr 1350, München 1877. (Δημοσιεύεται ἡ Commissio Consiliarii Cretae 1350). Καὶ εἰς χειρόγραφον (Ἱστορ. Ἀρχεῖον Κρήτης δεσμῆς 1) ὑπάρχει Καπιτουλάριον τοῦ 1255 διὰ τὸν Δοῦκα καὶ τοὺς Συμβούλους του εἰς περίληψιν.

2) Noiret, Documents κλπ. p. 1, 5, 17, 19 πολλ. καὶ 378—385.

Προβλεπταὶ ἢ Προνοηταὶ (Provisores, Proveditori), ἔχοντες μεγάλην δικαιοδοσίαν καὶ πληρεξουσιότητα ἐπὶ πάσης ὑποθέσεως τῆς νήσου καὶ δικαίωμα ἐλέγχου καὶ τιμωρίας τῶν ἀμελῶν, κακοποιῶν ἢ καταχραστῶν ὑπαλλήλων. Ἦσαν δύο ἢ πλείονες διοριζόμενοι διὰ 18 μῆνας. Τοιοῦτοι Προβλεπταὶ ἦλθον κατ' ἐπανάληψιν πέντε τὸν ἀριθμὸν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Ἁγίου Τίτου. Αὐτοὶ ἐνήργησαν τὰς ἀνακρίσεις ἔκριναν καὶ κατεδίκασαν τοὺς ἀρχηγούς καὶ συνεργούς τῆς ἀποστασίας καὶ ἐξετέλεσαν τὰς τιμωρίας, θανατώσεις, δημεύσεις, ἐξορίας κλπ. Τοιοῦτοι Προβλεπταὶ ἐξηκολούθουν καὶ κατόπιν πεμπόμενοι εἰς τὴν νήσον πρὸς διευθέτησιν διαφόρων ὑποθέσεων, ἐκτέλεσιν ἔργων ὀχυρωματικῶν, παρασκευῆς στρατιωτικῶν δυνάμεων, ἐξάρτυσιν πλοίων κλπ. Ἐχρησιμοποιοῦντο καὶ ὡς στρατιωτικοὶ ἀρχηγοὶ κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν. Προβλεπτῆς ἐλέγετο καὶ ὁ φρούραρχος τοῦ φρουρίου Σφακίων. Προβλεπταὶ ἐπίσης ἦσαν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη καὶ οἱ φρούραρχοὶ Σούδας, Γραμπούσας καὶ Σπιναλόγγας.

Ἄκόμη μεγαλυτέραν ἐξουσίαν τοῦτ' αὐτὸ δικτατορικὴν εἶχεν ὁ λεγόμενος Γενικὸς Προβλεπτῆς, Σύνδικος καὶ Ἄνακριτῆς (Proveditor General, Sindaco, Inquisitor) στελλόμενος ἀπὸ τοῦ 16 αἰῶνος εἰς ἐκτάκτους περιστάσεις, ἐν καιρῷ πολέμου ἢ ἄλλων ἀνωμαλιῶν. Τοιοῦτοι λ.χ. εἶναι οἱ διάσημοι Φοσκαρίνης, Γαρζώνης, Καπέλλος κλπ. διοργανωταί, μεταρρυθμισταὶ καὶ ρυθμισταὶ πάσης ὑπηρεσίας ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἀνακριταὶ καὶ ἐλεγκταὶ καὶ τιμωροὶ τῶν κακοποιῶν ὑπαλλήλων, ὑποβάλλοντες μετὰ τὴν λήξιν τῆς ὑπηρεσίας των μακρὰς καὶ ἀξιολόγους ἐκθέσεις περὶ τῶν ἐν τῇ νήσῳ πραγμάτων πρὸς βελτίωσιν τῶν κακῶς ἔχόντων πρὸς τὸ συμφέρον καὶ τῆς Δημοκρατίας καὶ τῶν ὑπηκόων.

Γ) Διαίσεις τῆς νήσου.

Ἡ πρώτη τῆς νήσου διαίσεις ἐγένετο εὐθύς μετὰ τὴν ὀριστικὴν κατοχὴν κατὰ τὸ 1211. Εἶδομεν ὅτι διηρέθη εἰς ἕξ τμήματα ἐκ τῶν ἕξ συνοικιῶν (Sexteria) τῆς μητροπόλεως, ἔχοντα πρωτεύουσαν τὸν Χάνδακα (Candida, Candia). Ἀπὸ τοῦ ΙΔ' ὁμοῦ αἰῶνος ἐγένετο ὀριστικὴ διαίσεις εἰς τέσσαρα διαμερίσματα ἢ νομαρχίας (territoria) μὲ πρωτεύουσαν ἐκάστου μίαν τῶν τεσσάρων πόλεων τῆς νήσου. Τὰ τέσσαρα αὐτὰ διαμερίσματα εἶναι:

1) Τοῦ Χάνδακος, τὸ μεγαλύτερον καὶ σπουδαιότερον τῆς νήσου, μὲ πρωτεύουσαν τοῦ διαμερίσματος καὶ τῆς ὅλης νήσου τὴν ὁμώνυμον πόλιν, ὅπου ἠδρευεν ὁ Δοῦκας καὶ ὁ Ἀρχιστράτηγος καὶ αἱ ἄλλαι ἀνώτεραι ἀρχαί. Περιελάμβανε τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Ἁρακλείου καὶ ἀκόμη τὸ Μεραμπέλλον, τὸ Λασίθι καὶ τὴν Βιάννον.

2) Τοῦ Ρεθύμνου μὲ ἔδραν τοῦ Ρέκτωρος τὴν ὁμώνυμον πόλιν, περιλαμβάνον τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Ρεθύμνης, ἧτοι

ἐπαρχίαν Ρεθύμνης, Ἀμάρι (Ἐπάνω Σύβριτον), Ἀγ. Βασίλειον (Κάτω Σύβριτον) καὶ Μυλοπόταμον.

3) Τῶν Χανίων με ἔδραν τοῦ Ρέκτωρος τὴν πόλιν Χανία, ἀνοικοδομηθεῖσαν κατὰ τὸ 1252 καὶ περιλαμβάνον τὰς σημερινὰς ἐπαρχίας τοῦ νομοῦ Χανίων, ἤτοι Κυδωνίαν, Ἀποκόρωναν (Ψυχρόν), Κίσαμον καὶ Σέλινον (Ὅρινά).

4) Τῆς Σητείας με ἔδραν τὴν ὁμώνυμον ὠχυρωμένην πόλιν καὶ με περιοχὴν τῶν δύο ἐπαρχιῶν Σητείας καὶ Ἱεραπέτρου.

Ἡ ἐπαρχία Σφακίων ἐπὶ πολὺ, ὡς φαίνεται, ἔμεινε ἀυτοδιοίκητος φιλήν τινα μόνον ἐπικυριαρχίαν τῶν Ἐνετῶν ἀναγνωρίζουσα ἐνίοτε. Κατὰ τοὺς τελευταίους αἰῶνας ἰδρύθησαν εἰς τὴν παραλίαν τῶν Σφακίων δύο μικρὰ ἐνετικά φρούρια, τὸ τῶν Σφακίων παρὰ τὴν Χώραν Σφακιδῶν, ὅπου καὶ ὁ Ἐνετὸς Προνοητής, καὶ τὸ Φραγκοκάσταλλον (Castel Franco)· πολὺ μικρὰ ἦτο ἡ ἐνετικὴ ἐξουσία εἰς τὴν ὄρεινὴν καὶ δυσπρόσιτον χώραν τῶν ἀτιθάσων Σφακιανῶν καὶ ἡ ἐνετικὴ διοίκησις προσεπάθει πάντοτε δι' ἡπίων μέσων νὰ συγκρατῆ αὐτοὺς ἐν ἡσυχίᾳ (πρβλ. τὸ περὶ Σφακιανῶν κεφάλαιον εἰς τὸ Παράρτημα).

Ἡ ἀνωτέρω διοίκησις τῆς νήσου κατὰ διαμερίσματα (territoria) καὶ Καστελλανίας (ἡ ἐπαρχία) διετηρήθη ἐπὶ αἰῶνας καὶ παρέμεινε σχεδὸν ἡ αὐτὴ καὶ ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι ἐσχάτων ¹⁾.

6. ΤΟ ΦΕΟΥΔΑΛΙΚΟΝ ΣΥΣΤΗΜΑ ΕΝ ΚΡΗΤΗ,

Ὁ τρόπος, καθ' ὃν διενεμήθη, καὶ οἱ ὅροι, καθ' οὓς ἐδόθη ἡ νήσος εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους κατὰ τὸ 1211, μαρτυροῦσι τέλειον φεουδαλικὸν σύστημα ἐν Κρήτῃ, ὅπως ἐπεκράτει ἄλλως πρὸ πολλοῦ εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην. Οἱ κληροῦχοι Ἐνετοὶ οἱ εἰς Κρήτην ἀποικισθέντες ἦσαν ἀληθεῖς τιμαριοῦχοι ἄρχοντες. Ἐκαστος ἔλαβεν ὠρισμένην ἕκτασιν γῆς ἐξ ἑνὸς ἢ πλείονων χωρίων με ὠρισμένον ἀριθμὸν παροίκων (ἢ βιλλάνων) προσητημένων μονίμως εἰς τὸ φέουδον, οἱ ὅποιοι ἐκαλλιέργουν τὴν γῆν τοῦ Ἐνετοῦ κυρίου δίδοντες ὠρισμένον μέρος τῶν προϊόντων εἰς τὸν Ἄρχον (ὡς τὸν ἐκάλουν). Οἱ φεουδάρχαι ἔλαβον, ὡς εἴπομεν, παρὰ τοῦ Δημοσίου καὶ οἰκίαν εἰς Χάνδακα (ἕστερον καὶ εἰς Ρέθυμνον καὶ Χανία καὶ Σητεία), ὅπου ἦσαν ὑποχρεωμένοι νὰ ἔχωσι τὴν μόνιμον κατοικίαν των, καὶ δικαίωμα νομῆς εἰς τοὺς πέριξ τῶν πόλεων δημοσίους λειμῶνας διὰ τοὺς ἵππους καὶ τὰ ἄλλα των βοσκήματα. Ὡς ἀντάλλαγμα τῶν παραχωρήσεων αὐτῶν παρῆχον καλούμενοι ὑπὸ

1) Πρβλ. G. Gerola, Una descrizione di Candia del principio del seicento. Rovereto 1908.

Συνοπτικῶς ἐκθέτει τὴν ἐν Κρήτῃ ἐνετικὴν διοργάνωσιν ὁ Kretschmayr (Gesch. von Venedig, τόμ. Β' 118—119).

τῶν ἀρχῶν τὴν στρατιωτικὴν των συνδρομὴν μετὰ τῶν ὑπασπιστῶν των καὶ ὤμνουν πίστιν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὰ κελεύσματα τῆς μητροπόλεως καὶ τῶν ἐν τῇ νήσῳ ἀντιπροσώπων αὐτῆς. Κατ' ἔτος εἰς ὠρισμένην ἡμέραν παρουσιάζοντο ἐν πλήρει πολεμικῇ ἐξαρτύσει, ὅπως ὑποστῶσι τὴν ἐπιθεώρησιν ὑπὸ τοῦ ἀρχιστρατήγου τὴν λεγομένην μ ὀ σ τ ρ α ν (mostra). "Ἐκαστος φεουδάρχης κατέβαλλε κατ' ἔτος χρηματικὸν πρὸς ἀνάλογον πρὸς τὸ φέουδόν του καὶ συνεισέφερε καὶ εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ συνήρησιν τῶν ὀχυρωμάτων καὶ φρουρίων τῆς νήσου ¹⁾).

Τὸ φεουδαλικὸν αὐτὸ σύστημα εἶναι θεσμὸς φραγκικὸς, ἀλλὰ δὲν ἦτο ἄγνωστος καὶ εἰς τὰς ἑλληνικὰς χώρας καὶ πρὸ τῆς καταλύσεως τοῦ Βυζαντ. Κράτους κατὰ τὸ 1204. Ἐμφανισθεὶς ὁ τιμαριωτισμὸς εἰς τὸ Βυζάντιον ἐπὶ τῆς δυναστείας τῶν Κομνηνῶν ἔλαβε μείζονα ἐπίδοσιν ἐπὶ τῆς ἀσθενοῦς δυναστείας τῶν Ἀγγέλων διὰ τῶν σχέσεων ἰδίᾳ πρὸς τοὺς Νορμανδοὺς καὶ τοὺς ἐν Συρίᾳ καὶ τῇ ἄλλῃ Ἀνατολῇ Φράγκους Σταυροφόρους Ἰππώτας ²⁾). Εἶχε διὰ τοῦτο εἰσαχθῆ καὶ εἰς τὴν Κρήτην εἶδος φεουδαλισμοῦ· καὶ ἀγνοοῦμεν μὲν ἀκριβῶς πότε, ἀλλὰ γνωρίζομεν ἀσφαλῶς ὅτι κατὰ τὴν ἐνετικὴν κατάκτησιν ἦτο ἐν πλήρει ἀναπτύξει ἐν τῇ νήσῳ. Ἰσχυροὶ καὶ πλοῦσοι οἰκοὶ εὕρισκοντο ἐγκατεστημένοι ἐν τῇ νήσῳ συγκεντροῦντες δύναμιν καὶ πλοῦτον καὶ ἐπιρροὴν ἐν τῇ ὑπαίθρῳ μάλιστα χώρα, ὅπου εἶχον οἱ εὐγενεῖς αὐτοὶ οἰκοὶ μεγάλας συγκτησίας, τὰς ὁποίας ἐκαλλιέργουν οἱ πάροικοι, δοῦλοι οὗτοι ἀργυρώνητοι ἢ μᾶλλον αἰχμάλωτοι τοῦ πολέμου ἀπομεινάντες ἐκ τῆς Ἀραβικῆς κατοχῆς Μουσουλμάνοι ἐκχριστιανισθέντες καὶ ὑποχρεωθέντες αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοὶ των νὰ δουλεύωσιν εἰς τοὺς ὑποτάξαντας αὐτοὺς κυρίους.

Οἱ ἰσχυροὶ αὐτοὶ οἰκοὶ τῆς νήσου ἀνήγον τὴν καταγωγὴν των εἰς τὸ Βυζάντιον ἐγκατασταθέντες ἴσως ἐν τῇ νήσῳ μετὰ τὴν ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνάκτησιν αὐτῆς κατὰ τὸ 961. Αὐτοὶ ἐπίστευον καὶ ἔλεγον ὅτι ἦλθον ἐκ Κ)πόλεως κατὰ τὴν ἐπὶ Ἀλεξίου τοῦ Κομνηνοῦ (1092 ἢ 1182) στάσιν τῆς νήσου ὑπὸ Ραφομάτη καὶ Καρύτση, σταλέντες ὑπὸ τοῦ βασιλέως πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ ἐγκαθιδρυθέντες τότε ἐν τῇ νήσῳ καὶ λαβόντες μεγάλα κτήματα καὶ προνομίας καὶ ἀποτελέσαντες ἔκτοτε τὸ Ἀρχοντολόγιον τῆς νήσου. Οἱ ἀρχοντικοὶ οὗτοι οἰκοὶ δώδεκα τὸν ἀριθμὸν ἦσαν οἱ Φωκᾶδες (ἐξ ὧν προῆλθον οἱ Καλλέργαι), οἱ Ἀργυρόπουλλοὶ ἢ Ἀγιοστεφανῖται, οἱ Σκορδίλαι, οἱ Μελισσηνοὶ, οἱ Βαροῦχαι, οἱ Μουσοῦροι, οἱ Βλαστοί, οἱ Χορτάτζαι, οἱ Ἀρκο-

1) Διὸ ταῦτα τὰ φέουδα καλοῦνται εἰς ἐπίσημον ἔγγραφον "Defensio et securitas maxima". (Gerland, Archiv, σελ. 12 ἐξ.)

2) Χέρτσπεργ, Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος. Μετάφρ. Π. Καρολίδου, Ἀθῆν. 1906 Α' σελ. 522 ἐξ. Πρβλ. καὶ Zinkeisen, IV σελ. 651 ἐξ.

λέοι, οἱ Γαβαλαῖδες, οἱ Λίτινοι καὶ οἱ Καφφαῖτοι¹⁾. Καὶ τὰ μὲν ἔγγραφα τὰ σχετικὰ πρὸς τοὺς δώδεκα αὐτοὺς Ἀρχοντοπούλλους καὶ τὴν ἐν τῇ νήσῳ κατανομὴν των εἶναι προφανῶς κατὰ τὸ πλεῖστον νεώτεροι διασκευαὶ καὶ παραποιήσεις, ἀλλ' ἡ βᾶσις, ἐφ' ἧς ἐστηρίχθησαν οἱ πλάσαντες αὐτὰ εἶναι πιθανῶς οὐχὶ τελείως ἀστήρικτος. "Ἐν εἶναι βέβαιον, ὅτι οἱ Ἀρχοντορρωμαῖοι αὐτοὶ εἴτε Ἱθαγενεῖς ὄντες εἴτε ἐκ Κ)πόλεως ἢ ἄλλων ἐπαρχιῶν τοῦ Βυζαντ. Κράτους ἐλθόντες εὐρίσκοντο πολὺ πρὸ τῆς ἐνετικῆς κατακτῆσεως ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἀπετέλουν τὴν ἀρχουσαν τάξιν κατέχοντες κτήματα μεγάλα καὶ ἀσκούντες ἐξουσίαν καὶ δύναμιν μεγάλην ἐπὶ τοῦ Ἱθαγενοῦς πληθυσμοῦ, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

·7. Η ΑΝΤΙΔΡΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Εἰς τὸ ἔγγραφον τῆς παραχωρήσεως (*carta concessiois*) τῶν φεούδων εἰς τοὺς Ἐνετοὺς κληρούχους τοῦ 1211 καὶ τῶν ἄλλων ἀποικίσεων, ἐν οἷς ὀρίζονται τὰ καθ' ὅλην τὴν νῆσον διαμερίσματα τὰ παραχωρούμενα εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους καὶ τὰ ὁποῖα ἰδιαιτέρως πάλιν διένειμαν οἱ ἔξ Κατεπάνω καὶ ὠρισαν τὸ κτῆμα ἐκάστου, οὐδεὶς γίνεται λόγος περὶ τῶν ἐγχωρίων ἀρχόντων καὶ τῶν προνοιῶν των. Ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἠγνόησεν ἐπισημῶς αὐτοὺς καὶ τὰς κτήσεις καὶ προνομίας των. Ἦτο τοῦτο μέγα σφάλμα τῆς Δημοκρατίας, τὸ ὁποῖον κατόπιν ἐπλήρωσεν ἀκριβὰ διὰ μεγάλων θυσιῶν εἰς αἷμα καὶ χρῆμα καὶ γόητρον, ἕως ὅτου τὸ ἐπανορθώσῃ ἐξαναγκασθεῖσα ὑπὸ τῆς ἰσχυρᾶς καὶ ἐπιμόνου ἀντιδράσεως καὶ τῶν συχνῶν ἐπαναστάσεων τῶν ἰσχυρῶν καὶ γενναίων Κρητῶν ἀρχοντορρωμαίων.

Δὲν γνωρίζομεν ποίας καὶ πόσας ἐκ τῶν κτήσεων τῶν Ἱθαγενῶν ἀρχόντων συμπεριέλαβεν ἡ ἐνετικὴ διοίκησις εἰς τὰ φέουδα τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων. Πάντως ἐκ τῶν γεγονότων ἐξάγεται ὅτι πολλοὶ τῶν Κρητῶν τιμαριούχων θὰ ἐστερήθησαν τῶν προνοιῶν των ἐν ὅλῳ ἢ ἐν μέρει. Τοῦτο μαρτυροῦσιν αἱ συχναὶ καὶ ἀλλεπάλληλοι ἐξεγέρσεις καὶ αἱ μετ' αὐτὰς συνθῆκαι, καθ' ἃς βλέπομεν τὴν Γαληνοτάτην ν' ἀναγνωρίζῃ τὴν ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων ἀρχόντων κατοχὴν τιμαρίων καὶ νέα νὰ χορηγῇ εἰς αὐτούς, ὅπως εἰρηνεύσωσιν.

Δὲν ἦτο δυνατὸν ν' ἀνεχθῶσι τὴν νέαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων καὶ τὴν στέρησιν τῶν περιουσιῶν καὶ προνομιῶν των οἱ ἰσχυροὶ καὶ πολλῆς ὑπολήψεως ἀπολαύοντες Κρήτες εὐγενεῖς. Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ κύριοι μοχλοὶ καὶ ὑποκινηταὶ τῆς κατὰ τῶν ξένων σφετεριστῶν ἀντιδράσεως, αὐτοὶ ἐγένοντο καὶ οἱ πολεμικοὶ ἀρχηγοὶ τῶν νησιωτῶν εἰς τοὺς κατὰ τῆς Ἐνετίας μακροχρονίους καὶ αἱματηροὺς ἀγῶνας. Καὶ δὲν

1) Τὸ ζήτημα τῶν ἐν Κρήτῃ εὐγενῶν οἰκῶν ἐξήτασεν ὁ Gerland εἰς τὴν μελέτην *Histoire de la Noblesse Crétoise au moyen âge*. Paris 1907. (Extrait de l' *Orient Latin*, τόμ. X καὶ XI).

ἦτο μόνον ἡ τάξις τῶν Ἀρχόντων ἡ ζημιουμένη διὰ τῆς ξενικῆς κατοχῆς καὶ ἀποικίσεως. Καὶ ὁ ἄλλος πληθυσμὸς τῆς νήσου, πρῶτον οἱ λεγόμενοι Ἀρχοντόπουλλοι, ὑποδεστέρα αὐτῆ τάξις ἀρχόντων, ἔπειτα οἱ ἄλλοι ἐλεύθεροι κάτοικοι οἱ λεγόμενοι φράγκοι (franchi) καὶ μάλιστα πάντων ὁ πολυάριθμος καὶ ἰσχυρὸς κλῆρος τῆς νήσου. Διότι οἱ Ἑνετοὶ παρ' ὄλην τὴν θρησκευτικὴν ἀνεκτικότητα, ἦν ἐπετηδεύοντο, ἔχοντες ἀξίωμα, ἐφ' ᾧ καὶ ἐκαυχῶντο, ὅτι τὸ πολιτικὸν συμφέρον τῆς Δημοκρατίας προτιμᾶται τοῦ θρησκευτικοῦ λέγοντες «εἶμεθα πρῶτον Ἑνετοὶ καὶ ἔπειτα Χριστιανοὶ» (semo Veneziani e poi Christiani) δὲν ἠδυνήθησαν νὰ διαφύγῃσι τὴν Παπικὴν ἐπιβολήν, καὶ εὐθὺς ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς κατοχῆς καταλύσαντες τὸν ἀνώτερον Ὁρθόδοξον κλῆρον, Μητροπολίτην καὶ Ἐπισκόπους, οὓς ἀπήλασαν, καθίδρυσαν Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπον καὶ Ἐπισκόπους ὑπὸ τοῦ Πάπα διορισθέντας καὶ παρέδωκαν εἰς τούτους τὴν Μητρόπολιν καὶ τὰς Ἐπισκοπὰς τῶν Ὁρθοδόξων μετὰ τῶν ἐκκλησιῶν καὶ τῶν πλουσίων κτήσεών των. Μόνον τὸν κατώτερον κλῆρον παππαδες καὶ μοναχοὺς ἀφῆκαν εἰς τοὺς Ὁρθοδόξους, καὶ τὰ μοναστήριά των, ἔφαρμόσαντες ὅμως καὶ εἰς αὐτοὺς διάφορα περιοριστικὰ μέτρα καὶ ἀνεχθέντες διώξεις καὶ καταπιέσεις πολλάκις ἐκ μέρους τοῦ Λατινικοῦ κλήρου. Τοὺς Ἕλληνας ἀρχιερεῖς τῆς νήσου οἱ Ἑνετοὶ ἐθεώρησαν, ὡς φαίνεται, στοιχεῖον ἐπικίνδυνον καὶ διὰ τὴν ὑπέροχον παρὰ τῷ Κρητικῷ λαῷ θέσιν καὶ ὑπόληψιν καὶ δυνάμιν, καὶ διότι ἐξαρτώμενοι ἐκκλησιαστικῶς ἐκ κέντρων Ἑλληνικῶν (τῆς Νικαίας, Τραπεζοῦντος καὶ μετὰ τὸ 1261 ἐκ τοῦ Οἴκουμενικοῦ Πατριαρχείου Κ)πόλεως) ἐθεωρήθησαν ὡς ὄργανα ἐθνικὰ δυνάμενα νὰ παράσχῃσι πράγματα εἰς τὴν Ἑνετ. Κυβέρνησιν, ἐὰν ἔμενον ἐν τῇ νήσῳ. Καὶ αὐτοὶ ἀκόμη οἱ πολυάριθμοι πάροικοι τῆς νήσου ἢ βιλῶνοι, οἱ καλλιεργοῦντες τὰ κτήματα τῶν φεουδαρχῶν ἔχοντες ἑλληνικὴν καὶ κρητικὴν τὴν συνείδησιν, δυσαρέστως ἐδούλευον εἰς τοὺς νέους ἀλλογλώσσους καὶ ἀλλοδόξους κυρίους καὶ δὲν εἶχον συμπάθειαν πρὸς αὐτοὺς καὶ προθύμως πολλοὶ ἐξ αὐτῶν οἱ τολμηρότεροι καὶ συνεμερίζοντο τὰ αἰσθήματα τῶν ἄλλων Κρητῶν καὶ εἰς τὰς ἐξεγέρσεις κατὰ τῶν ξένων ἐλάμβανον ἐνεργὸν μέρος.

Ἄν εἰς τὰς ἀνωτέρω αἰτίας προσθέσωμεν καὶ τὴν φυσικὴν ἀποστροφὴν τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν ξένων κατακτητῶν καὶ τὴν ἐκ τῆς ὑποδουλώσεως τρωθεῖσαν ἔθνικὴν ὑπερηφάνειαν καὶ λάβωμεν ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ αἰεῖποτε ἀτίθασον καὶ ἀδούλωτον φρόνημα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ τὸ τελευταῖον καὶ σημαντικώτατον, τὰς πιέσεις καὶ ἀδικίας, εἰς ἃς προέβησαν ἐξ ἀρχῆς καὶ τὰ ἐν τῇ νήσῳ ὄργανα τῆς Ἑνετίας καὶ οἱ ἐγκατασταθέντες ἄποικοι, τὰς ὁποίας μαρτυρεῖ τὸ κατωτέρω δημοσιεύμενον αὐθεντικὸν ἔγγραφον, δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ ζητῶμεν ἄλλας αἰτίας καὶ ἀφορμὰς τῆς συστηματικῆς καὶ ἐπιμόνου τῶν νησιωτῶν ἀντιδράσεως.

Συνοψίζοντες τ' ἀνωτέρω λέγομεν ὅτι πρῶτιστον καὶ γενι-

κώτατον αίτιον τῆς ἐχθρότητος τῶν Κρητῶν κατὰ τῶν νέων κυριάρχων ἦτο τὸ ἐθνικὸν αἴσθημα καὶ ἡ ἀποστροφή πάσης τάξεως Κρητῶν κατὰ κατακτητοῦ ἄλλοφύλου καὶ ἄλλοδόξου καὶ ἡ πρὸς ἀπελευθέρωσιν ἐκ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ ἐπιθυμία καὶ προσπάθεια. Ἐπειτα ἡ δήμευσις καὶ στέρησις τῶν κτημάτων τῶν ἐγγχωρίων ἀρχόντων καὶ λοιπῶν ὑπὸ τῶν ξένων σφετεριστῶν. Ἡ κατάργησις καὶ καταδίωξις τοῦ ἀνωτέρου κλήρου καὶ ἀρπαγὴ Μητροπόλεως καὶ Ἐπισκοπῶν μετὰ τῶν ναῶν καὶ κτημάτων των ὑπὸ τοῦ Λατινικοῦ κλήρου καὶ ἄλλαι κατὰ τοῦ κατωτέρου κλήρου πιέσεις. Βιαιοπραγαίαι καὶ ἀδικίαι τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων. Μεροληπτικὴ ἀπονουμὴ τῆς δικαιοσύνης.

Κατὰ τὸν Scaffini ¹⁾ αἰτία τῶν ἐξεγέρσεων ἦτο τὸ ἐπαναστατικὸν πνεῦμα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, ὁ ὁποῖος ἀπὸ τῆς ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς οὐδένα ξενικὸν ζυγὸν ἀνέχεται, ἔπειτα τὸ σχετικῶς ὀλιγάριθμον τῶν ἐν Κρήτῃ Ἐνετῶν καὶ ἡ μακρινὴ ἀπὸ τῆς Ἐνετίας ἀπόστασις τῆς Κρήτης, ἡ φύσις τοῦ Κρητικοῦ ἐδάφους μετὰ τὰς πολλὰς φάραγγας καὶ τὰ ὄχυρὰ ὄρμητήρια τὰ προκαλοῦντα τρόπον τινὰ καὶ εὐνοοῦντα τὸν μικροπόλεμον (guerrilla). Προσθέτει ὁ Scaffini καὶ τὴν παροιμιώδη κακοπιστίαν καὶ δολιότητα τῶν ἐγγχωρίων· ἀλλὰ τὰς ιδιότητας ταύτας δικαιοτέρον ἡμεῖς ἀντιστρέφομεν καὶ ἀποδίδομεν εἰς τὰς ἐν Κρήτῃ ἐνετικὰς ἀρχὰς καὶ ἐξουσίας, ὡς μαρτυρεῖ τὸ κατωτέρω ἔγγραφο τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν Δόγην Ἐνετίας.

Περὶ τῆς ἐπιμόνου ἀντιδράσεως τῶν Κρητῶν κατὰ τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας καὶ τῶν αἰτίων αὐτῆς λέγει τ' ἀκόλουθα ὁ ἐγκριτος μεσαιωνολόγος Γουλ. Μίλλερ ²⁾:

«Ὅ, τι διακρίνει τὴν μεσαιωνικὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης ἀπὸ τῆς τῶν ἄλλων φραγκικῶν κτήσεις τῆς Ἀνατολῆς εἶναι ἡ σχεδὸν διαρκὴς ἀνυποταξία τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Ἐν ᾧ εἰς τὸ Δουκάτον τῶν Ἀθηνῶν σχεδὸν δὲν ἀκούεται τίποτε περὶ ἀνησυχίας τῶν Ἑλλήνων, ἐν ᾧ εἰς τὸ Πριγκιπάτον τῆς Ἀχαΐας μικρὰ γίνεται ταραχὴ καὶ εἰς τὸ Ἀρχιπέλαγος σπανίως μεμψιμοιροῦν κατὰ τῶν Δουκῶν των, τούναντίον εἰς τὴν Κρήτην ἡ μία ἐξεγερσις ἀκολουθεῖ τὴν ἄλλην εἰς ταχεῖαν διαδοχὴν καὶ τὰ 160 πρῶτα ἔτη τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας εἶναι σχεδὸν σειρὰ ἐπαναστάσεων. Οἱ κυριάρχοι τῆς νήσου ἐξήγουν τοῦτο διὰ τῆς προχείρου θεωρίας, ἣν εἶχον πάντοτε ἀνὰ στόμα, τὴν περὶ τοῦ χαρακτῆρος τῶν Κρητῶν κατὰ τὴν ρῆσιν τοῦ Ἐπιμενίδου καὶ τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Ἄλλ' ἐδῶ ὑπῆρχον ἄλλαι καὶ φυσικώτεραι αἰτίαι διὰ τὴν πείσμονα τῶν νησιωτῶν ἀντίδρασιν». Καὶ ὁ ἱστορικὸς ἀναφέρει τὸν ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν ἀποί-

1) G. Scaffini, *Notizie ai primi cento anni della Dominazione Veneta in Creta*, Alessandria 1907, σελ. 88.

2) W. Miller, *Creta under the Venetians (1204-1669)* ἐν «*Essays on the Latin Orient*», Cambridge 1921, σελ. 177—178.

κων σφετερισμόν τῶν κτήσεων τῶν ἐγχωρίων ἰσχυρῶν ἀρχοντικῶν οἰκῶν, τὴν εὐνοϊκὴν διὰ τοὺς ἐπαναστάτας τοπογραφίαν τῆς Κρήτης καὶ τὸ πρὸς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὴν ἀνεξαρτησίαν φυσικὸν ζωηρὸν αἴσθημα τοῦ Κρητός, αὐτὸ ἐκεῖνο τὸ ὁποῖον ὁ Ἐνετὸς ἐθεώρει ὡς ἐλάττωμα.

8. Η ΑΝΑΦΟΡΑ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ

Πρὶν ἀρχίσωμεν τὴν ἐξιστόρησιν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων κατὰ τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἐθεωρήσαμεν σκόπιμον τὴν περιληπτικὴν δημοσίευσιν ἀναφορᾶς τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν Δόγην Ἐνετίας, διότι τὸ ἔγγραφον αὐτὸ ἐν τῇ ὥμῃ του ἀληθείᾳ δίδει ἀκριβῆ ἰδέαν τῆς θλιβερᾶς καταστάσεως τῆς νήσου ὑπὸ τὸν ἐνετικὸν ζυγὸν εὐθύς ἀπὸ τῶν πρώτων ἐτῶν τῆς κατοχῆς¹⁾. Εἶναι ἰκετηρία τοῦ λαοῦ τοῦ Χάνδακος ἀπευθυνομένη πρὸς τὸν Δόγην Πέτρον Ζιάνην διεκτραγωδοῦσα τὰς ἀδικίας καὶ βιαιοπραγίας τοῦ Δοῦκα Παύλου Κουρίνου καὶ τῶν ὀργάνων αὐτοῦ καὶ εὐχαριστοῦσα διὰ τὴν εἰς Κρήτην ἀποστολὴν τοῦ νέου Δοῦκα τοῦ καλοῦ Δομενίκου Δαβαντζάγου. Τὸ ἔγγραφον ἀτυχῶς εἶναι ἀχρονολόγητον καὶ βεβλαμμένον πολλαχοῦ ἀφίνον πολλὰ χάσματα, καὶ εἶναι καὶ γεγραμμένον εἰς μειξοσόλοικον λατινικὸν ἰδίωμα, περιέχον πολλὰς δυσκολίας πρὸς πλήρη κατανόησιν. Φαίνεται ὅτι θέλοντες οἱ Κρήτες νὰ πέμψωσι τὴν ἀναφορὰν κατ' εὐθείαν εἰς τὸν Δόγην μυστικὰ καὶ ἄνευ τῆς μεσολαβήσεως τῶν ἐν Κρήτῃ ἐνετικῶν ἀρχῶν, ἀνέθηκαν εἰς ἀνθρωπὸν ἀτελέστατα γνωρίζοντα τὸ Λατινικὸν λεκτικὸν τὴν εἰς αὐτὸ μετάφρασιν τοῦ ἑλληνικοῦ ἐγγράφου.

Τὴν ἀναφορὰν στέλλουσιν οἱ ἐπίσκοποι, ἡγούμενοι, ἱερεῖς καὶ ὄλος ὁ λαὸς τοῦ Χάνδακος καὶ οἱ ἐκτὸς αὐτοῦ καὶ οἱ πιστοὶ Ἁγιοστεφανῖται. Εὐχαριστοῦσι τὸν Δόγην διὰ τὴν ἀποστολὴν τοῦ νέου Δοῦκα Δαβαντζάγου καὶ κατηγοροῦν τὸν προκάτοχον αὐτοῦ Παῦλον Κουρίνον, παρὰ τοῦ ὁποῖου οὐδέποτε εὔρον δικαιοσύνην. Εὐχαριστοῦσι, διότι ἡ Ἐνετία τοὺς ὀνομάζει «πιστούς δούλους», ἐν ᾧ ὁ Κουρίνος δὲν τοὺς ἔλεγε Χριστιανούς, ἀλλὰ τοὺς ἐκάλει «σκύλλους καὶ διαβόλους». Ὁ Κουρίνος ἠρήμωσε τὴν πόλιν καὶ τὰ περίχωρα ἐκ τῶν 30 χιλιάδων κατοίκων τῆς. Ἐφυγον οἱ κάτοικοι ἐκ τοῦ Βούργου (προάστεια τῆς πόλεως) καὶ αὐτὸς ἐκρήμνιζε τὰς οἰκίας των· μόλις 200 ἀνθρωποὶ ἔμειναν ἐντὸς τῆς πόλεως μὲ ζημίαν 200 χιλιάδων ὑπερπύρων. Εἰς τὸν Χάνδακα ὑπῆρχεν Ἀρχιεπίσκοπος καὶ ἕξω δέκα Ἐπίσκοποι Ὁρθόδοξοι. Τρεῖς ἐκ τούτων ἐφυγον εἰς τὰς νήσους πρὸς τοὺς οἰκείους των ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῶν Γενουιτῶν, τρεῖς ἄλλοι ἀπέθανον, δύο ζῶσιν

1) Τὸ ἔγγραφον ἐπὶ περγαμηνῆς εὑρίσκεται εἰς τὸ Archivio di Stato di Venezia, Ducali ed Atti diplomatici, busta 7. Τὸ ἐδημοσίευσεν τὸ πρῶτον ὁ G. Cervellini, Documento inedito Veneto-Cretese del Dugento. Padova 1906, ἔπειτα ὁ Scaffini, Notizie κλπ. Alessandria 1907, Appendice σελ. 5—9.

ἐξ ἐλεῶν, δύο δὲ μόνον ἐκ τῶν ἐπισκοπῶν των. Τὰ πλούσια μοναστήρια διηρπάγησαν καὶ τὰ πλεῖστα κατεστράφησαν. Εἶχον 200 χιλιάδας αἰγοπρόβατα καὶ 20 χιλιάδας βόας καὶ ἄλλα κτήνη καὶ μελίσσας ἀναριθμήτους· σήμερον οὔτε ἄνθρωποι ἔμεινον εἰς αὐτὰ οὔτε ἐκκλησαί.

“Ὅσοι ἄνθρωποι ἠθέλησαν νὰ καταφύγωσιν εἰς τὴν πόλιν ἀπεγυμνώθησαν ὑπὸ τῶν ἔξωθι φυλάκων. Ἦλθον παραπονούμενοι εἰς τὸν Κουρίνον, ἀλλὰ δίκαιον δὲν εὔρισκον, καὶ μὴ ἔχοντες πῶς νὰ ζήσωσι, ἄλλοι μὲν ἀπέθνησκον ἐκ τῆς πείνης, ἄλλοι ἐληστεύοντο καὶ ἐστέλλοντο πρὸς ἀνατολάς.

Ἐναγράφονται κατόπιν καταχρήσεις καὶ βιαιοπραγαί καὶ ἄδικοι φορολογαί τῶν Καστελλάνων Συβρίτων καὶ Μυλοποτάμου. Διαρπαγαί ζώων καὶ περιουσιῶν. Οἱ ὑπάλληλοι τῆς Δημοκρατίας εἶναι λησταί.

Ζητοῦν προστασίαν, νὰ ἐπανέλθῃ ὁ Ἀρχιεπίσκοπος καὶ οἱ Ἐπίσκοποι· ἄλλως θὰ ἐκπατρισθῶσι. Λέγουσιν ὅτι οἱ Ἑβραῖοι εὔρισκον δικαιοσύνην καὶ ἔχουν τὰς οἰκίας καὶ τὰς συναγωγὰς των, αὐτοὶ ὅμως οὐχί. Ἰκετεύουσι καὶ αὐτοὶ καὶ οἱ πιστότατοι Ἁγιοστεφανῖται νὰ μὴ σταλῇ πλέον ὁ Κουρίνος εἰς τὴν νῆσον οὐδ’ ἄλλος ἐκ τοῦ γένους του. Ὑπογράφουσι οἱ ὀλίγοι ἀπομείναντες, οἱ ἐν τῇ πόλει ἐπίσκοποι, οἱ Ἁγιοστεφανῖται καὶ ὁ ἐπίσκοπος Κνωσοῦ Παῦλος.

Ἐκ τοῦ ἐγγράφου αὐτοῦ μανθάνομεν ὅτι κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικῆς κυριαρχίας ἡ Δημοκρατία κάκιστα ὑπηρετεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Κρήτῃ ὀργάνων τῆς καὶ τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων καὶ ὅτι δικαίως οἱ ἀδικούμενοι καὶ ὑβριζόμενοι νησιῶται ἐπανίσταντο καὶ ἐλάμβανον τὰ ὄπλα κατὰ τῶν νέων δυναστῶν. “Ὅσον καὶ ἂν ὑποθέσωμεν ὅτι ἡ ἐν τῷ ἐγγράφῳ ἔκθεσις τῶν ἀδικημάτων καὶ κακώσεων περιέχει ὑπερβολάς, δὲν δυνάμεθα παρὰ νὰ δεχθῶμεν λαμβάνοντες ὑπ’ ὄψιν τὴν πρὸς τὸν Δόγην ἀποστολὴν τῆς ἀναφορᾶς, ὅτι κατὰ μέγα μέρος τὰ παράπονα θὰ ἦσαν δίκαια, ἀφ’ οὗ καταγγέλλονται αἱ ἀδικαίαι καὶ καταχρήσεις πρὸς αὐτὸν τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τῆς Δημοκρατίας 1).

Κατὰ ποῖον ἀκριβῶς ἔτος ἐστάλη ἡ ἀναφορὰ δὲν ὀρίζει τὸ ἔγγραφο. Ὁ καταγγελλόμενος κακοποιὸς Δεῦκας Παῦλος Κουρίνος εἶναι γνωστός ὡς δις ἀσκήσας τὸ ἀξίωμα αὐτὸ ἐν Κρήτῃ, τὸ πρῶτον κατὰ τὸ 1217 καὶ ὕστερον κατὰ τὸ 1223. Πιθανῶς ἄρα ὁ διάδοχός του Δαβαντζάγος ἦλθε κατὰ τὸ 1224, καὶ τότε τὸ ἔτος τοῦτο πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς χρόνον τῆς συντάξεως τοῦ ἐγγράφου, διότι ἀτυχῶς ὁ Δαβαντζάγος δὲν ἀναγράφεται εἰς τοὺς γνωστούς καταλόγους τῶν Δουκῶν τῆς Κρή-

1) Ὡς σφάλματα τῆς Ἐνετίας ἐν Κρήτῃ θεωρεῖ ἡ Bernardy (Venezia e il Turco, Firenze 1902) τὸν φεουδαλισμὸν, τὰς βαρεῖας φορολογίας, τὸν δεσποτισμὸν καὶ τὸ συγκεντρωτικὸν σύστημα, ἀντιμαχόμενα πρὸς τὸν ἀνέκαθεν ἀτίθασον καὶ φιλοτάραχον χαρακτήρα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ (σελ. 17—18).

της. 'Ο De Monacis εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ τὸν ἀναφέρει ὡς ἓνα τῶν 'Ενετῶν ἀρχηγῶν τῶν σταλέντων πρὸς βοήθειαν τοῦ Δοῦκα Ἰακώβου Τιεπόλου ἀγωνιζομένου κατὰ τοῦ Μάρκου Σανούτου¹). "Αν ἡ χρονολογία τοῦ ἐγγράφου εἶναι τὸ 1224, ἐξηγεῖται καὶ ἡ λίαν ἀνώμαλος κατάστασις τῆς νήσου κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν καὶ αἱ περιγραφόμεναι ἀδικίαι καὶ καταπίεσις τῶν Κρητῶν. Ἦσαν τὰ ἔτη τῶν ἐπαναστάσεων τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν καὶ τοῦ Σανούτου καὶ ἔπειτα τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Κατὰ τὸ ἔτος 1223 αὐτὸς ὁ Παῦλος Κουρίνος ὡς Δοῦκας Κρήτης παραχωρεῖ δύο Ἱπποτείας εἰς τοὺς εἰρηνεύσαντας μετ' αὐτοῦ ἀδελφούς Θεόδωρον καὶ Μιχαὴλ Μελισσηνοῦς μὲ τὰς αὐτὰς προνομίας, ἃς εἶχον καὶ οἱ 'Ενετοὶ φεουδάρχει²). Εἶναι ἄρα πιθανόν ὅτι ὁ Κουρίνος καὶ τὰ ἄλλα ὄργανα τῆς 'Ενετίας ἐν Κρήτῃ, οἱ Καστελλᾶνοι κλπ. προέβησαν εἰς τὰς δεινὰς αὐτὰς λεηλασίας καὶ κακουργίας εὐρίσκοντες ἀφορμὴν ἐκ τῶν ἐπαναστάσεων αὐτῶν καὶ τῆς ἄλλης ταραχώδους καταστάσεως τῆς νήσου, ὅπως ἀντιθέτως αἱ ἀφαιρέσεις καὶ ἀδικίαι αἱ περιγραφόμεναι ἐν τῇ ἀναφορᾷ προεκάλεσαν κατὰ τὸ πλεῖστον τὰς ἐξεγέρσεις αὐτὰς κατὰ τῆς Δημοκρατίας. Δυσκόλως διὰ τοῦτο δύναται τις σήμερον ν' ἀποφανθῇ τίς ὁ πρῶτος αἴτιος, εἶναι οἱ Κρήτες ἐξεγειρόμενοι κατὰ τῆς 'Ενετίας διὰ τὰς καταχρήσεις καὶ ἀδικίας τῶν ἐνετικῶν ὀργάνων ἢ οἱ 'Ενετοὶ ὑπάλληλοι καὶ ἀποικοὶ ἀδικοῦντες καὶ κακοποιοῦντες καὶ ἀναγκάζοντες τοὺς Κρήτας ν' ἀμύνωνται καὶ ἐπαναστατῶσιν. Τὸ πιθανώτερον εἶναι ὅτι καὶ τὰ δύο συνέβαινον: καὶ οἱ Κρήτες δηλ. πιεζόμενοι καὶ ἀδικούμενοι ἐξηγείροντο κατὰ τῶν 'Ενετῶν καὶ οἱ 'Ενετοὶ ἐξαπτόμενοι ἐκ τῆς ἀντιδράσεως καὶ τῶν στάσεων τῶν Κρητῶν εὐρίσκον κατάλληλον πρόφασιν καὶ εὐκαιρίαν νὰ κακοποιῶσι καὶ ληστεύωσιν αὐτοὺς ἐνόχους καὶ ἀθῶους πολλάκις ἀδιακρίτως.

Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ἐν τῇ προηγουμένη ἀναφορᾷ κατ' ἐπανάληψιν ἀναγράφονται οἱ πιστοὶ Ἀγιοστεφανῖται μόνοι αὐτοὶ ἐκ τῶν λαϊκῶν ὀνομασί, ὡσεὶ ἡ ἀναφορὰ αὐτὴ νὰ ὑπεκινήθῃ ὑπ' αὐτῶν. Ἄλλ' οἱ Ἀγιοστεφανῖται εἶχον ἐγείρει τὴν πρώτην ἐπανάστασιν, ὡς θὰ ἴδωμεν, κατὰ τὸ 1212. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἔμειναν ἐν τῇ νήσῳ ἀμνηστευθέντες ἢ ἐπανήλθον καὶ διήγον εἰρηνικῶς πρὸς τοὺς 'Ενετοὺς, καὶ ὑποβάλλουσι διὰ τῆς προκειμένης ἀναφορᾶς παράπονα κατὰ τῶν ἐνετικῶν ὀργάνων καὶ καλοῦσιν ἑαυτοὺς πιστούς. Εἰδήσεις περὶ τῆς οἰκογενείας αὐτῆς μετὰ τὴν καταβληθεῖσαν ἐπανάστασιν τῶν μᾶς λείπουσιν ἐντελῶς³).

1) De Monacis, Chronicon σελ. 154. Creta sacra, II 243.

2) Creta sacra II 261, Laur. De Monacis, Chronicon, σελ. 156.

3) Μόνον εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 1265, ἣν θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἀναγράφεται ὁ Στέφανος Ἀγιοστεφανῖτης, δευτερεῖον ὄλως πρόσωπον.

9. ΑΙ ΠΗΓΑΙ

Είναι ανάγκη νὰ εἴπωμεν ὀλίγα τινὰ περὶ τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν πρὸ παντὸς δύναται νὰ ἀντλήσῃ τὰς εἰδήσεις ὁ θῆλων νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐκθέσῃ τὰ περὶ τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης ἐπὶ ἐνετοκρατίας. Μέγιστον μειονέκτημα πρὸς μὀρφωσιν ἀκριβοῦς ἀντιλήψεως τῶν αἰτίων καὶ γεγονότων τοῦ θέματος αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀπελπιστικὴ μονομέρεια τῶν πηγῶν. Διότι πᾶσαι αἱ εἰδήσεις καὶ κρίσεις προέρχονται ἐκ τῆς ἐνετικῆς πλευρᾶς· οὐδεμία φωνὴ οὐδὲ εἰδήσις οὐδὲ γνώμη ἐκ τῆς ἀντιθέτου παρατάξεως. Μόνον Ἐνετοὶ χρονογράφοι καὶ ἱστορικοὶ, μόνον ἐνετικὰ ἐγγραφα ἐπίσημα καὶ ἀνεπίσημα καὶ ἐκθέσεις Ἐνετῶν Δουκῶν καὶ Προβλεπτῶν καὶ ἄλλων ὑπαλλήλων ἀναγράφουσι τὰ γεγονότα καὶ κρίνουσι πράγματα καὶ πρόσωπα, ὅπως αὐτοὶ ἐκ τῆς ἰδικῆς των ἀπόψεως τὰ ἀντιλαμβάνονται ἢ ὅπως ἐθεώρουν σκόπιμον καὶ σύμφωνον πρὸς τὰ πολιτικὰ συμφέροντα τῆς Κυριάρχου νὰ τὰ ἐκθέτωσι καὶ τὰ μεταδίδωσιν εἰς τοὺς μεταγενεστέρους. Αὐτοὶ εἶναι τρόπον τινὰ καὶ διάδικοι καὶ κριταί, οἱ ἄλλοι ἄφωνοι καὶ ἀνυπεράσπιστοι καὶ ἀδιαμαρτύρητοι κρίνονται καὶ καταδικάζονται ἐρήμην. Δὲν ὑπῆρχον ἢ δὲν ἐσώθησαν Ἕλληνες ἢ Κρητῆς χρονογράφοι, οὐδ' ἄλλαι ἐκ τῆς πλευρᾶς αὐτῆς πηγαί. Πρέπει ὁ ἱστοριοδίφης νὰ μαντεύῃ ἀπλῶς καὶ εἰκάζῃ τὴν ἀληθῆ ὄψιν τῶν πραγμάτων, ἐφ' ὅσον τοῦτο εἶναι κατορθωτὸν ἐκ τῶν ὀλίγων ὑπαινιγμῶν ἢ ἐκ τῆς σιωπῆς τῶν ἐνετικῶν πηγῶν. Τὸ ὑποπτον καὶ ἀνελικρινὲς τῶν ἐνετικῶν εἰδήσεων εἴτε ἐκ μέρους τῶν χρονογράφων εἴτε ἐκ τῶν ἐπιστήμων ἐγγράφων καὶ ἐκθέσεων τῶν Δουκῶν, Προνοητῶν κλπ. εἶναι πολλακίς καταφανές¹⁾.

Τὸ μόνον σημαντικὸν Κρητικὸν ἐγγραφον τὸ δίδον εἰκόνα τινὰ τῶν Κρητικῶν πραγμάτων καὶ τοῦ περιβάλλοντος, ἐν ᾧ κατὰ τὰς πρώτας δεκαετίας τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς εὐρίσκετο ὁ ἐγχώριος πληθυσμὸς, εὐγενεῖς, λαὸς καὶ κλῆρος ἀπέναντι τῶν κατακτητῶν, καὶ ἐρμηνεύον τὰ αἰσθήματα καὶ τὴν ψυχολογίαν αὐτοῦ εἶναι ἡ ἀνωτέρω ἀναλυθεῖσα ἀναφορὰ τῶν Κρητῶν πρὸς τὸν Δόγην τῆς Ἐνετίας, ἡ περιγράφουσα ἐν ἀφελεῖ ἄλλὰ συγκινητικῇ ἐναργείᾳ τὰ παθήματά του καὶ τὰς ἀδικίας καὶ κακοπραγίας τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων τῆς νήσου. Καὶ ἀπευθύνεται τὸ ἐγγραφον ὑπὸ τύπον ἱκετηρίου ἀναφορᾶς πρὸς τὸν ἀνώτατον ἄρχοντα τῆς ἀδικούσης Δημοκρατίας καὶ ἔχει ὕφος παρακλητικὸν καὶ ἐξαιτεῖται τὴν διόρθωσιν τῶν ἀδικημάτων καὶ πάλιν περιέχει καὶ περιγράφει φρικώδεις κακοπραγίας καὶ ἐγκλήματα τῶν ἐν τῇ νήσῳ ὑπαλλή-

1) Καὶ ὁ Σπ. Ζαμπέλιος εἰς τὰ «Ἱστορικὰ Σκηνογραφήματα» οἰκτεῖρει τὴν παντελῆ ἔλλειψιν ἑλλήνων πηγῶν καὶ ὁμολογεῖ ὅτι ἠναγκάσθη νὰ εἰκοτολογῇ καὶ ἀντιστρέφῃ τὰς ἐνετικὰς μαρτυρίας. Πρβλ. Ι. Κονδυλάκη, Ἱστορ. Ἐπαναστάσεων σελ. 112.

λων τῆς Γαληνοτάτης. Ποῖος θὰ ἦτο ὁ τόνος τῆς φωνῆς τῶν Κρητῶν, ἂν ἠδύναντο νὰ ὀμιλήσωσιν ἑλευθέρως καὶ νὰ ἐκφράσωσι τὰ ἐνδόμυχα αἰσθητά καὶ ἂν δὲν συνεκρατοῦντο ἐκ τοῦ φόβου καὶ τῆς εὐλαβείας, μὴ προσκρούσωσιν εἰς τὴν ἀγέρωχον διάθεσιν τῆς Κυριάρχου καὶ ἀντὶ καλοῦ ἐπισύρωσι καθ' ἑαυτῶν ἀπηνεστέραν καὶ ὤμοτέραν τὴν καταδρομὴν τῶν κρατούντων;

Αἱ κυριώτεραι τῶν ἐνετικῶν πηγῶν, τὰς ὁποίας καὶ θ' ἀναγράφωμεν ἐκάστοτε εἰς τὴν κατωτέρω ἔκθεσιν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων, εἶναι αἱ ἑξῆς:

Τὸ Χρονικὸν τοῦ Λαυρεντίου De Monacis¹⁾, γραφὲν τῷ 1404. Ὁ χρονογράφος ἐχρημάτισεν ἀρχιγραμματεὺς (Cancellarius) Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1388 καὶ ἔζησε μέχρι τοῦ 1429, ὅτε γέρων ἀπέθανεν ἐν τῇ νήσῳ. Τὰ Κρητικὰ διηγεῖται ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς μέχρι τοῦ 1364 εἰς τὰ δύο βιβλία τῆς χρονογραφίας του, τὸ ΙΧ καὶ Χ. Εἶχεν εἰς τὴν διάθεσίν του τὰ Κρητικὰ ἀρχεῖα καὶ ἠντλησεν ἐξ αὐτῶν εἰς τὴν σύντομον διήγησίν του. Εἶναι σπουδαία πηγὴ τῆς Κρητικῆς ἱστορίας τῶν δύο πρώτων αἰώνων τῆς ἐνετοκρατίας· διηγεῖται τὰ γεγονότα συντόμως καὶ σαφῶς εἰς τὴν ἐπίσημον τότε γλῶσσαν, τὴν Λατινικὴν, ἀλλ' ὡς ἦτο φυσικὸν δι' ὑπάλληλον τῆς Δημοκρατίας, κατὰ τρόπον μεροληπτικὸν ὑπὲρ τῶν Ἑνετῶν καὶ δυσμενῆ κατὰ τῶν Ἑλλήνων. Καίτοι ζήσας ὑπὲρ τὰ τεσσαράκοντα ἔτη ἐν Κρήτῃ καὶ ἰκανῶς ὦν πεπαιδευμένος ὁμολογεῖ, ὅτι δὲν ἠθέλησε νὰ μάθῃ τὴν ἑλληνικὴν, θεωρήσας οὐχὶ τόσον σπουδαῖον τὸ πρᾶγμα νὰ χάσῃ τὸν χρόνον πρὸς τοῦτο, ὡς καυχᾶται ὁ ἴδιος εἰς ἐπιστολὴν του²⁾. Καὶ ἐκ τούτου δύναται τις νὰ εἰκάσῃ πόσον ἀσυμπαθῶς διέκειτο ὁ De Monacis πρὸς τὰ ἑλληνικὰ πράγματα· διότι βεβαίως ἄνθρωπος ζήσας τόσον χρόνον ἐν μέσῳ περιβάλλοντος ἑλληνικοῦ καὶ ὑποχρεωμένος ὡς ἐκ τῆς ὑπηρεσίας του νὰ ἔρχεται καθ' ἑκάστην εἰς συνάφειαν μὲ τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον καὶ νὰ ἔχῃ ὑπὸ τὰς ὄψεις του ἑλληνικὰ ἔγγραφα ἦτο ἀδύνατον νὰ μὴ ἐμάθῃ τοῦλάχιστον τὴν ὀμιλουμένην τότε ἑλληνικὴν, ἂν δὲ λέγῃ ὁ ἴδιος ὅτι δὲν ἐσπούδασε τὴν ἑλληνικὴν θεωρήσας τοῦτο ματαίαν ἀπώλειαν χρόνου ἢ δὲν λέγει τὴν ἀλήθειαν ἢ πιθανώτερον ἐννοεῖ τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν φιλολογίαν, εἰς ἣν κατεγίνετο καὶ διέπρεπεν ὁ λόγιος καὶ ἑλληνομαθῆς φίλος του Barbaro, πρὸς ὃν ἀπευθύνει τὴν ἐπιστολὴν.

Σπουδαιότατη πηγὴ τῆς Κρητικῆς ἱστορίας καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς πολιτικῆς εἶναι τὸ κλασσικὸν βιβλίον *Creta sacra* (Ἱερὰ Κρήτη) τοῦ Φλαμινίου Κορνηλίου³⁾. Ἦτο ὁ συγγραφεὺς Ἑνετὸς λόγιος γεροϋσιαστής καὶ εἶχε διὰ τὸν καταρτισμὸν

1) Laurentii De Monacis, Chronicon de rebus Venetis, Venetiis 1758.

2) Αὐτόθι εἰς τὸν Πρόλογον σελ. XIII.

3) Flamini Corneli, Creta sacra. Τόμοι δύο. Venetiis 1755.

τῆς συγγραφῆς του ὑπ' ὄψιν τὸ Χρονικὸν τοῦ Δεμόνακίς (τὸ ὁποῖον καὶ ἐξέδωκεν ὀλίγον κατόπιν, κατὰ τὸ 1758) καὶ ἄλλους Ἑνετοὺς χρονογράφους, τὸν Ἀνδρέαν Δάνδολον, Ἀνδρέαν Κορνάρου κλπ., οὓς ἐκάστοτε ἀναφέρει, καὶ τὸ σπουδαιότερον ἀνεδίφησε καὶ ἠντλησεν ἐκ τῶν Κρητικῶν Ἀρχείων Ἑνετίας, τὰ ὁποῖα κατὰ τὴν ἄλωσιν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων μετεκομίσθησαν εἰς Ἑνετίαν. Καὶ ὁ Κορνήλιος δὲν δείκνυται συμπαθῆς πρὸς τοὺς Ἕλληνας τῆς νήσου, μάλιστα τοὺς ἀγωνιζομένους κατὰ τῆς Ἑνετίας, καὶ διὰ τοῦτο ἡ ἔκθεσίς του ἐπὶ τῶν γεγονότων καὶ αἱ κρίσεις του πρέπει νὰ ἐξετάζονται μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ἐπιφυλακτικότητος. Εἰς τὸν Β'. τόμον τοῦ βιβλίου του, ἤτοι εἰς τὸ Δ'. μέρος (σελ. 185—451) ἔχει τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς νήσου ἀπ' ἀρχῆς τῆς ἐνετοκρατίας μέχρι τῆς Τουρκικῆς ἐπιδρομῆς ὡς παρακολούθημα τρόπον τινὰ τῆς ἱστορίας τῶν Δουκῶν Κρήτης, οὓς ἀναγράφει κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν ἀπὸ τοῦ πρώτου Ἰακώβου Τιεπόλου μέχρι τοῦ τελευταίου Ἰακώβου Κονταρίνου (1669), λέγει δὲ ὁ ἴδιος ὅτι τὰ ἱστορικὰ γεγονότα ἀναγράφει μάλιστα, ἐφ' ὅσον ἔχει νὰ δημοσιεύσῃ σχετικὰ ἐπίσημα ἔγγραφα ἐκ τῶν Ἀρχείων μὴ δημοσιευμένα μέχρι τῆς ἐποχῆς του.

Μικροτέρας σημασίας εἶναι αἱ χρονογραφαὶ ἄλλων Ἑνετῶν, χειρόγραφοι ὡς τὰ πολλά, διατηρούμενοι εἰς τὰ ἐνετικὰ ἀρχεῖα καὶ ἐκτὸς ὀλίγων ἐξαίρεσεων μὴ διακρινόμενοι διὰ τὴν ἀκρίβειαν καὶ φιλαλήθειάν των. Σποραδῆν γίνεται περὶ τούτων λόγος εἰς τὴν μελέτην ἡμῶν καὶ ἀναγράφονται αἱ ἐξ αὐτῶν εἰδήσεις.

Πολλῶν σπουδαιότεραι εἶναι αἱ ἐκδοθεῖσαι μέχρι τοῦδε συλλογαὶ ἐγγράφων ἐκ τῶν ἐνετικῶν ἀρχείων, οἷα λ.χ. εἶναι αἱ συλλογαὶ τοῦ Thomas καὶ Tafel, τοῦ Lamansky, Σάθα, Noiret, Gerland, Gerola, Scaffini, Cervellini κλπ., παρέχουσαι πολυτίμους πολλάκις καὶ ἀθροιστικὰς εἰδήσεις περὶ τῶν Κρητικῶν πραγμάτων. Τὰς συλλογὰς αὐτὰς καὶ τινὰς ἀκόμη χειρογράφους καὶ ἀνεκδότους μνημονεύομεν ἐκάστοτε ἐν τῷ οἰκείῳ τόπῳ, ἀναγράφομεν δὲ ἰδιαιτέρως καὶ εἰς τὴν ἐπισυνημμένην Βιβλιογραφίαν.

Διὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐνετοκρατίας πολῦτιμοι εἶναι αἱ Ἐκθέσεις τῶν Γενικῶν Προβλεπτῶν καὶ ἄλλων ἀνωτέρων ὑπαλλήλων. Ἐκ τούτων καὶ ἄλλων χειρογράφων τῆς Ἑθν. Βιβλιοθήκης τῶν Παρισίων ἠντλησεν ὁ ἱστορικὸς Zinkeisen καὶ κατήρτισε τὸ ἐν τῷ Δ'. τόμῳ τῆς Ἱστορίας τοῦ Ὄσμανικοῦ Κράτους Γ'. Κεφάλαιον (σελ. 582—729), τὸ περὶ τῆς ἐν Κρήτῃ ἐνετοκρατίας, ἀναλύσας ἰδίως τὴν μακρὰν καὶ σοφὴν ἔκθεσιν τοῦ Γεν. Προβλεπτοῦ Ἰακώβου Φοσκαρίνη (1574—1577) καὶ τὰς μεταρρυθμιστικὰς αὐτοῦ διατάξεις. Τὸ τμήμα τοῦτο τῆς ἱστορίας τῆς ἐν Κρήτῃ ἐνετοκρατίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Zinkeisen εἶναι τὸ μᾶλλον ἐξηκριβωμένον, ἰδίως ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἐσωτερικὴν τῆς νήσου κατάστασιν. Περὶ αὐτοῦ ἐπραγματεύθημεν εἰς τὸ Γ' μέρος τῆς παρούσης μελέτης.

ΜΕΡΟΣ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΑΙ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΙΣ

1. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΑΓΙΟΣΤΕΦΑΝΙΤΩΝ ΚΑΙ Ο ΜΑΡΚΟΣ ΣΑΝΟΥΔΟΣ

Μόλις είχαν ἐγκατασταθῆ εἰς τὰς ἐν τῇ Κρήτῃ παραχωρηθείσας κτήσεις τῶν οἱ πρῶτοι Ἑνετοὶ ἄποικοι τοῦ 1211 καὶ ἐξεργάγη ἡ πρώτη τῶν Κρητῶν ἐπανάστασις κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἢ λεγομένη τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν ἀπὸ τοῦ ὀνόματος τῶν ὑποκινήτων καὶ ἀρχηγῶν αὐτῆς. Δὲν ἔχομεν οὔτε πολλὰς οὔτε ἐξηκριβωμένας πληροφορίας περὶ τοῦ ἀρχοντικοῦ αὐτοῦ οἴκου, ὅστις ἀνοίγει τὴν σειρὰν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων. Ἐν δεχθῶμεν ὡς ἔχοντα ἱστορικὴν τινα βάσιν τὰ μεταγενέστερα ἔγγραφα τὰ πολλὰκις μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντα περὶ τῶν ἐκ Βυζαντίου εἰς Κρήτην ἀποσταλέντων δώδεκα Ἀρχοντοπούλλων, οἱ Ἀγιοστεφανίται, οἱ ἄλλως καὶ Ἀργυρόπουλλοι καλούμενοι¹⁾, προήρχοντο ἐκ τῆς ἐν Κ)πόλει συνοικίας τοῦ Ἀγ. Στεφάνου²⁾ ὑπὸ τὸν ἀρχηγὸν τοῦ οἴκου Νικηφόρον Ἀργυρόπουλλον τὸν Ἀγιοστεφανίτην μετὰ τὴν ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης, ἢ κατὰ τὴν ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ ἀπειληθεῖσαν ἀνταρσίαν τῶν Κρητῶν ὑπὸ τοῦ Καρύτση³⁾. Κατὰ τὴν γενομένην κατανομήν, ὡς ἀναγράφεται ἐν ἐνὶ τῶν ἐγγράφων τούτων⁴⁾, οἱ Ἀργυρόπουλλοι ἔλαβον τὰς κτήσεις κατὰ τὰ μέρη τῆς σημερινῆς ἐπαρχίας Σελίνου (Ἀγίαν Εἰρήνην, Κουστογέρακο, Λειβάδα, Ἀζο-

1) Πῶς προῆλθον τὰ ἐπώνυμα Ἀργυρόπουλλοι καὶ Ἀγιοστεφανίται κατὰ τὴν παράδοσιν ἰδὲ εἰς Gerland, Noblesse Crétoise Doc. IV σελ. 116.

2) Περὶ τοῦ ἐν Κ)πόλει ναοῦ τοῦ Ἀγ. Στεφάνου ἰδ. Βυζαντίου, Κωνσταντινούπολιν, τόμ. Α' σελ. 219—220 καὶ Preger, Ψευδοκωδικοῦ σελ. 144, 18 (χειμέριος κοιτῶν).

3) Gerland, Noblesse σελ. 46, 85, 101.

4) Αὐτόθι σελ. 99—108.

γυρέ, Σούγια κλπ)¹⁾. Ἐκ τῆς διηγήσεως ὁμως τῶν Ἑνετῶν χρονογράφων καὶ ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναλυθείσης ἀνσφορᾶς τῶν Κρητῶν ἐκ Χάνδακος φαίνεται μᾶλλον πιθανὸν ὅτι οἱ Ἁγιοστεφανίται εἶχον τὴν κατοικίαν καὶ τὰς κτήσεις των εἰς Χάνδακα καὶ τὰς περὶ αὐτὸν ἐπαρχίας τῆς νήσου. Διότι ἡ πρώτη αὐτῆ ἐπανάστασις ἤρχισεν εἰς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας τῆς νήσου²⁾. Οἱ περὶ τοὺς Ἁγιοστεφανίτας Κρητες ἐπετέθησαν ἀπροσδοκῆτως καὶ ἐν προχωρημένη ὥρᾳ τῶν νυκτῶν κατὰ τῶν Ἑνετῶν τῶν ἐγκατεστημένων παρὰ τὸ φρούριον τοῦ Λασιθίου καὶ ἄλλους μὲν ἐφόνευσαν, ἄλλους δὲ ἠχμαλώτισαν³⁾, αὐξηθέντος δὲ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπαναστατῶν ἐκ τῆς συρροῆς πολλῶν Κρητῶν ἐστρατεύουσιν εἰς Μιραμπέλλον καὶ Σητεῖαν καὶ κυριεύουσι τὰ ὁμώνυμα φρούρια⁴⁾ καὶ οὕτως γίνονται κύριοι τῆς ἀνατολικῆς Κρήτης. Οἱ ὀλίγοι Ἑνετοὶ ἄποικοι τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν, ὅσοι διεσώθησαν, καὶ ὁ Δοῦκας Τιέπολος εὐρέθησαν ἀνίσχυροι ἀπέναντι τοῦ κινδύνου, χρόνος δὲ πολὺς ἐχρειάζετο διὰ νὰ εἰδοποιηθῇ ἡ μητρόπολις καὶ ἀποστείλῃ ἐπαρκεῖς ἐπικουρίας πρὸς καταστολὴν τῆς ἐπικινδύνου ἐξεγέρσεως, ἐν ᾧ ἀντιθέτως οἱ ἐπαναστάται ἐνθαρρυνθέντες ἐκ τῶν ἐπιτυχιῶν ὅλοεν ἐπληθύνοντο καὶ ἠπειλοῦν νὰ ἐκδιώξωσιν ἄρδην τοὺς Ἑνετοὺς ἐκ τῆς νήσου.

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ἀμέσου κινδύνου ὁ Δοῦκας Τιέπολος καλεῖ πρὸς βοήθειαν τὸν Δοῦκα Νάξου (καὶ Αἰγαιοπελάγους) Μᾶρκον Σανοῦδον. Ἦτο αὐτὸς Ἑνετὸς καὶ ἀνεψιὸς ἐξ ἀδελφῆς τοῦ Δουκὸς Ἐρρίκου Δανδόλου, τὸν εἶδομεν δὲ προηγουμένως διαπραγματευθέντα ἐν Ἀδριανουπόλει κατὰ τὸ 1204 ὡς πληρεξούσιον τοῦ Δανδόλου τὴν ὑπὸ τοῦ Βονιφατίου ἐκχώρησιν τῆς Κρήτης εἰς τοὺς Ἑνετοὺς. Κατὰ τὴν κατάλυσιν τοῦ Βυζαντ. Κράτους καὶ τὴν διανομὴν ὑπὸ τῶν Σταυροφόρων ὁ Σανοῦδος ἠγούμενος ὀκτῶ γαλερῶν καὶ στίφους ἵπποτῶν καὶ ἄλλων στρατιωτῶν εἶχε καταλάβει τὰς νήσους Νάξον, Πάρον, Μῆλον, Σῦρον καὶ ἄλλας νήσους τῶν Κυκλάδων καὶ κηρύξει ἑαυτὸν Δοῦκα Νάξου ἢ Αἰγαιοπελάγους, ἀναγνωριζόμενος ὡς τοιοῦτος καὶ ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τῆς Ἑνετίας. Ἦτο γενναῖος, τολμηρὸς καὶ ἱκανὸς Ἴππότης καὶ τὸ ὑπ' αὐτοῦ ἰδρυθὲν Δουκάτον εἰς τὰς Κυκλάδας διτηρήθη ἐπὶ αἰῶνας⁵⁾. Ὁ Τιέπολος καλέσας τὸν Σανοῦδον ὑπεσχέθη εἰς αὐτὸν σπουδαῖα ἀναταλλάγματα,

1) Ἐκ τῶν παρεφθαρμένων ἐν τοῖς ἐγγράφοις τοπωνυμιῶν ἐξάγω ἀσφαλῶς τὰ χωρία αὐτά.

2) Zinkeisen IV 592.

3) Creta sacra II 240 ἐξ. De Monacis σελ. 154, Scaffini 90 καὶ χρονογρ. Dandolo αὐτόθι. Φρούριον εἰς τὸ Λασιθί διεν εἶναι γνωστὸν· πιθανῶς ὁ χρονογράφος ἔννοεῖ τὸ φύσει ὄχυρόν καὶ δυσπρόσιτον ὄροπέδιον τοῦ Λασιθίου, τὸ ὁποῖον ἐχρησίμεισε πάντοτε ὡς ὀρμητήριον ἐπαναστατικόν.

4) Πιθανῶς πρόκειται περὶ τοῦ ἐν τῷ μέσῳ τῆς ἐπαρχίας Σητείας φρουρίου Monforte, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς συνεχείας τῶν χρονογράφων.

5) Μίλλερ-Λάμπρου, Ἱστορία τῆς ἐν Ἑλλάδι Φραγκοκρατίας, I σελ. 67-8.

άν τῇ συνδρομῇ του κατεβάλλετο ἡ ἐπανάστασις, καὶ δὴ ὡς ἀναγράφει ὁ χρονογράφος Ἀνδρέας Δάνδολος¹⁾, τριάκοντα ἵπποτικά φέουδα ἐν τῇ νήσῳ. Ὁ De Monacis ἀναγράφει ἀπλῶς συμφωνίας τινάς, ὁ δὲ Κορνήλιος²⁾ λέγει ὅτι ὁ Σανουῦδος ἦλθεν εἰς Κρήτην εἴτε ἐξ ἀγάπης πρὸς τὴν πατρίδα (τὴν Ἑνετίαν), εἴτε συλλαβὼν τὸ ἀνόσιον σχέδιον νὰ ἀφαιρέσῃ παρὰ τῆς Ἑνετίας τὴν νῆσον καὶ τὴν σφετερισθῇ αὐτός.

Ἐλθὼν εἰς Κρήτην ὁ Σανουῦδος μετὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως σημαντικῆς ἠνώθη μετὰ τοῦ Τιεπόλου καὶ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἐπιτεθέντες κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐνίκησαν αὐτούς εἰς ἐπανειλημμένας μάχας καὶ τοὺς καταβάλλουσι· καὶ τοὺς μὲν Ἀγιοστεφανίτας ἀναγκάζουσι νὰ ἐκπατρισθῶσι, τοὺς δὲ λοιποὺς νὰ ὑποταχθῶσι, καὶ ἐπῆλθεν οὕτως ἡ εἰρήνευσις τῆς νήσου.

Μετὰ τὴν καταστολὴν ὁμως τῆς ἐπαναστάσεως ὁ Τιέπολος ἠρνεῖτο ἢ ἀνέβαλλε νὰ ἐκτελέσῃ τὰ εἰς τὸν Σανουῦδον ὑπεσχημένα. Πιθανῶς ἀναγκασθεὶς ἐν τῇ ὥρᾳ τοῦ κινδύνου νὰ ὑποσχεθῇ ἀνταλλάγματα μεγάλα ἐν ἀγνοίᾳ τῆς ἐνετ. Κυβερνήσεως ἐδίσταζε τὴν εὐθύνην τῶν παραχωρήσεων εἰς τὸν σύμμαχον. Ἐπῆλθεν ἕνεκα τούτου διάστασις καὶ δυσἀρέσκεια, ὁ δὲ Σανουῦδος ἐσκέφθη νὰ ἐκβιάσῃ κατ' ἄλλον τρόπον τὴν ἐκτέλεσιν ἢ νὰ λάβῃ μόνος ὅσα ἠρνοῦντο νὰ τοῦ δώσουν. Συνεννοηθεὶς μετὰ τῶν Κρητῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἰδίᾳ μετὰ τοῦ ἰσχυροῦ Ἀρχοντορρωμαίου Σεβαστοῦ Σκορδίλη δημιουργεῖ διὰ τῶν ὀργάνων του ἡμέραν τινὰ τοῦ Ἰουνίου ὀχλαγωγίαν τῶν στρατιωτῶν του ἐν τῇ ἀγορᾷ τοῦ Χάνδακος ἐπὶ τῇ προφάσει ἐλλείψεως ἄρτου ἐν τῇ ἀγορᾷ, συρρευσάντων δὲ καὶ ἄλλων στρατιωτῶν καὶ ἐνόπλων τοῦ Σανουῦδου καὶ Σκορδίλη δίδεται τὸ σύνθημα τῆς ἐπιθέσεως κατὰ τοῦ Δουκικοῦ μεγάρου καὶ τῆς καταλήψεως αὐτοῦ καὶ τῆς πόλεως ὑπὸ τῶν στασιωτῶν. Ὁ Τιέπολος εὐρισκόμενος τὴν ὥραν ἐκείνην ἐν τῇ οἰκίᾳ τοῦ Συμβούλου τοῦ Τονίστου καὶ ἀπειλούμενος νὰ συλληφθῇ μεταμφιεσθεὶς εἰς γυναῖκα καὶ κατολισθήσας ἐκ τοῦ τείχους τῆς πόλεως καταφεύγει εἰς τὸ ὄχυρόν φρούριον Τέμενος, ὅπου ὄχυροῦται καὶ καλεῖ περὶ ἑαυτὸν τοὺς ἀπομείναντας πιστοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους καὶ ὄσσην ἄλλην δύναμιν διέθετεν, ἵνα ἐκεῖθεν διοργανώσῃ τὴν ἄμυναν κατὰ τοῦ ἀντιπάλου, ταυτοχρόνως δὲ εἰδοποίησε τὴν ἐνετ. Κυβέρνησιν περὶ τοῦ κινδύνου καὶ ἐζήτησε ἐσπευσμένως ἐπικουρίας. Ὁ Σανουῦδος καταλαβὼν τὸν Χάνδακα καταλείπει ἐκεῖ φρούραρχον τὸν ἀδελφόν του Στέφανον Σανουῦδον καὶ τὸν ἐκ Βολωνίας *Deustesalvet* καὶ ἡγούμενος τῶν στρατευμάτων του καὶ ἐπικουρούμενος καὶ ὑπὸ τῶν Κρητῶν συστασιωτῶν του καὶ ὀλίγων

1) Χρονικὸν Δανδόλου Βιβλ. Χ κεφ. IV εἰς *Creta sacra* II 242 καὶ παρὰ *Scaffini* σελ. 90 Πρβλ. Μίλλερ - Λάμπρου, *Φραγκοκρ.* Β'. 333 καὶ *Zinkeisen* IV 592.

2) *Creta sacra*, II. 241.

Ἐνετῶν συμμερισθέντων τὴν ὑπόθεσιν τοῦ ἐξέρχεται εἰς τὴν ὑπαιθρον καὶ ἐντὸς μικροῦ γίνεται κύριος τοῦ πλείστου μέρους τῆς νήσου.

Ἄλλὰ καὶ ὁ Δοῦκας Τιέπολος συγκεντρῶσας ὅσας ἠδυνήθη δυνάμεις ἐξέρχεται τοῦ Τεμένους καὶ στραφεὶς πρὸς ἀνατολὰς ἐπιτυγχάνει ν' ἀνακτήσῃ τὰ δύο φρούρια, τὸ ἐν Σητεῖα Μονφόρτε καὶ τὸ Μιραμπέλλον.

Μετά τινα χρόνον ἰσχυραὶ ἐπικουραὶ καταπλέουσιν ἐξ Ἐνετίας καὶ ἀποβιβάζονται εἰς Καλοὺς Λιμένας τῆς νοτίου παραλίας τῆς Κρήτης. Συνίσταντο ἐξ ἰππέων, πεζῶν, βαλισταρίων, χρημάτων καὶ ἄλλων πολεμικῶν ἐφοδίων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Δομενίκου Κουρίνου, τοῦ Σεβαστιανοῦ Βεθίνη καὶ τῶν μετ' αὐτῶν Πέτρου Τονίστου καὶ Δομεν. Δαβαντζάγου. Ἠγούμενος ὀλοκλήρου τοῦ στρατεύματος ὁ Τιέπολος προχωρεῖ πρὸς δυσμὰς εἰς Ἐπάνω Σύβριτον (Ἄμαρι), ὅπου στρατοπεδεύει καὶ οἰκοδομεῖ ἰσχυρὸν φρούριον. Ὁ Σανοῦδος ἐπέρχεται κατ' αὐτοῦ, ἀλλὰ βλέπων ὅτι αἱ δυνάμεις τοῦ ὑπολείπονται τῶν τοῦ ἀντιπάλου ἀποφεύγει, καίτοι προκαλούμενος, νὰ δώσῃ μάχην, σχεδιάζων μᾶλλον διὰ τοῦ χρόνου καὶ τῆς ἐλλείψεως τῶν ἐφοδίων καὶ διὰ τῆς πείνης νὰ καταπονήσῃ τοὺς Ἐνετοὺς καὶ ἀναγκάσῃ αὐτοὺς νὰ ὑποκύψωσι· διότι αὐτὸς κρατῶν τὸν Χάνδακα καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς νήσου καὶ δεσποζῶν τῶν πλησίον κειμένων νήσων τοῦ Δουκάτου τοῦ εἰσηγεν εὐκόλως καὶ ταχέως ἄφθονα καὶ συχνὰ τὰ ἐφόδια καὶ ἀνελένε τὰς δυνάμεις του. Ἐστρατοπέδευσεν ὅθεν οὐχὶ μακρὰν τοῦ ἐνετικοῦ φρουρίου τοῦ κατεχομένου ὑπὸ τοῦ Τιεπόλου, χωριζόμενος δι' ἀποκρήνου καὶ δυσπροσίτου χαράδρας, ὥστε νὰ μὴ δύναται νὰ προσβληθῇ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν.

Ἀφ' οὗ ὁ Τιέπολος εἶδεν ὅτι ὁ ἐχθρὸς ἀπέφευγε τὴν μάχην, καταλιπὼν φρουρὰν εἰς τὸ φρούριον τῆς Ἐπάνω Συβρίτου ἀποχωρεῖ καὶ ἔρχεται πάλιν εἰς Τέμενος. Ἐκεῖθεν κρυφίως καὶ ἀδοκίμως ἐν μιᾷ τῶν νυκτῶν προελάσας πρὸς τὸν Χάνδακα καὶ ἐπιβαλὼν κλίμακας εἰς τὸ τεῖχος γίνεται ἀναιμωτεῖ κύριος τῆς πόλεως καὶ αἰχμαλωτίζει τὸν φρούραρχον ἀδελφὸν τοῦ Σανούδου καὶ τοὺς ἄλλους ἐπιστήμους ὄπαδους τοῦ Λατίνους καὶ Ἑλλήνας.

Οἱ περὶ τὸν Σανοῦδον κατέχουσιν ἀκόμη τὸ φρούριον Ριζόκαστρον (Belveder) καὶ ὅλην τὴν δυτικὴν Κρήτην πλὴν τοῦ φρουρίου Μυλοποτάμου, ἀλλὰ ταχέως πείθεται ὁ Σανοῦδος ὅτι δὲν ἠδύνατο ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ πολεμῇ κατὰ τῆς μητροπόλεως. Ἐρχεται ὅθεν εἰς διαπραγματεύσεις καὶ κλείει εἰρήνην πρὸς τὸν Τιέπολον καὶ τοὺς Ἐνετοὺς καὶ ἀποχωρεῖ ἐκ τῆς νήσου εἰς τὸ νησιωτικὸν τοῦ Δουκάτου.

Συνθήκαι Σανούδου καὶ Τιεπόλου.

Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης μεταξὺ Σανούδου καὶ Τιεπόλου ἐσώθη¹⁾

1) Creta sacra II 245 ἐξ. Tafel-Thomas, Urkunden n. CCXXXV. Πρβλ. καὶ Zinkeisen IV. 594.

ἀχρονολόγητον μὲν ἀλλὰ προφανῶς πρὸ τοῦ 1217, ὅτε διεδέχθη τὸν Τιεπόλον ὡς Δοῦκας Κρήτης ὁ Παῦλος Κουρίνος. Ἡ ἐξέγερσις δηλ. τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν καὶ ὁ ἀγὼν πρὸς τὸν Σανουῦδον καὶ τοὺς Ἑλληνας συμμάχους του διήρκεσε περὶ τὰ τέσσαρα ἢ πέντε ἔτη.

Οἱ κυριώτεροι ὅροι τῆς συνθήκης εἶναι. Ὁρκίζονται ἀμοιβαίως πιστὴν τήρησιν τῆς συνθήκης καὶ νὰ ὑποχρεώσῃ ἕκαστος τοὺς ὁπαδούς του νὰ πράξῃσι τὸ αὐτό. Ὁ Σανουῦδος παραδίδει εἰς ἀνθρώπους τοῦ Τιεπόλου τὰ ἑπτὰ φρούρια τὰ εἰς τὴν κατοχὴν του εὐρισκόμενα, οἱ δὲ Καστελλᾶνοι, τοὺς ὁποίους θὰ ἐκλέξῃ ὁ Σανουῦδος, νὰ διατηρῶσιν αὐτὰ καλῶς ἐπὶ ἓν ἔτος, ἕως ὅτου ἐκπληρωθῶσιν οἱ ὅροι τῆς συνθήκης καὶ παραδοθῶσιν ὀριστικῶς, ἄλλως νὰ ἐπιστρέφωσιν εἰς τὸν Σανουῦδον. Ὁ Σανουῦδος νὰ λάβῃ ὅσους ἵππους θελήσῃ ἐν πληρείᾳ ἐξαρτύσει. Οἱ Καστελλᾶνοι νὰ τοῦ παραδώσωσι τοὺς αἰχμαλώτους, ἀφ' οὗ ἐξέλθῃ τῆς νήσου. Ὁ Δοῦκας νὰ τοῦ χορηγήσῃ διὰ τὸν ἀπόπλου γαλέραν καὶ ἄλλα πλοῖα, ἵνα μετακομισθῇ αὐτὸς καὶ οἱ ἰδικοὶ του καὶ τὰ πράγματά του εἰς τὸ Δουκάτον του. Νὰ τοῦ δώσῃ ὁ Δοῦκας 2 1)2 χιλιάδας ὑπερπύρων, χίλια δὲ ἀκόμη νὰ λάβῃ ὁ Μᾶρκος παρὰ τῶν Ἑλλήνων τοῦ ὑπὸ τὴν κατοχὴν του διαμερίσματος. Νὰ τὸν ἀκολουθήσωσιν ἕως εἴκοσι Ἀρχοντορρωμαῖοι ἐκουσίως ἔχοντες ἕκαστος ἓνα ἵππον καὶ νὰ δικαιούνται νὰ πωλήσωσι τὰ πράγματά των εἰς Ἑλληνας καὶ συστήσωσι τὰς οἰκίας των καὶ ὑποθέσεις των εἰς ὄντινα θελήσωσι Λατίνον ἢ Ρωμαῖον. Διὰ τέσσαρα Καστέλλια, τὰ τοῦ Μυλοποτάμου, Μονοπᾶρι (Bonperare), Ἀγ. Γεωργίου καὶ Ἀγ. Νικολάου, νὰ λάβῃ ὁ Σανουῦδος ἀποζημίωσιν 300—400 ὑπερπυρα διὰ τὸ καθὲν καὶ τέσσαρας αἰχμαλώτους ἐκ τῶν ἐν τῇ πόλει δι' ἕκαστον. Νὰ γίνῃ ἀμοιβαία ἀνταλλαγὴ τῶν ἄλλων αἰχμαλώτων. Νὰ δικαιούται ὁ Σανουῦδος νὰ παραλάβῃ 3 χιλιάδας μουζούρια σίτου καὶ 2 χιλιάδας κριθῆς ἐκ τοῦ διαμερίσματος τοῦ κατεχομένου ὑπ' αὐτοῦ, ἀλλ' οὐχὶ δολίως παρὰ τῶν Ἑλλήνων. Νὰ μὴ ἐπιστρέψῃ εἰς Κρήτην εἰ μὴ κατὰ παραγγελίαν τοῦ Δουκὸς Ἑνετίας.

Οὕτως ἐπερατώθη ἡ ἐπανάστασις τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν καὶ ὁ ἐκ ταύτης ἐκραγεῖς ἐμφύλιος μὲ τὸν Σανουῦδον πόλεμος. Ἡ μὲν Ἑνετία ὑπέστη ζημίας σημαντικὰς εἰς αἶμα καὶ χρῆμα καὶ γόητρον, ἀλλὰ καὶ ὁ Σανουῦδος δὲν ὠφελήθη βεβαίως μὲ τὰ ἰσχνὰ ἀνταλλάγματα τῆς συνθήκης, ἂν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰς ἀπωλείας καὶ τοὺς ἀγῶνάς του. Ἴσως οἱ ὀλιγώτερον ζημιωθέντες εἶναι οἱ Ἑλληνες σύμμαχοί του Σκορδίλοι καὶ λοιποί. Περὶ τῶν Ἑλλήνων τούτων συμμάχων δὲν γίνεται ἴδιος λόγος ἐν τῇ συνθήκῃ, εἰ μὴ ὅτι εἴκοσι ἐξ αὐτῶν δύνανται νὰ ἀκολουθήσωσι τὸν Σανουῦδον οἰκειοθελῶς δικαιούμενοι καὶ νὰ διαθέσωσι τὰ ἐν τῇ νήσῳ πραγματὰ των καὶ τὰς ἄλλας των ὑποθέσεις κατὰ βούλησιν. Περὶ τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν τῶν πρώτων ὑποκινήτων τῆς ἐπαναστάσεως οὐδὲν μανθάνομεν οὔτε ἐκ τῆς συνθήκης αὐτῆς οὔτε ἐκ τῶν χρονογράφων. Ἀφ' οὗ ἠπτήθησαν εἰς τὰς ἀρχὰς ὑπὸ τῶν συνηνωμένων δυνάμεων Τιεπόλου καὶ Σανουῦδου

καί, ὡς λέγεται, ἐξεπατρίσθησαν, ἐπανήλθον ὕστερον καί ἔλαβον καί αὐτοὶ μέρος εἰς τὸν ἐμφύλιον ἀγῶνα μεταξὺ τοῦ Δοῦκα καί τοῦ Σανούδου μετὰ τῶν Κρητῶν συμμάχων του, ἢ ὄχι; Τοὺς εὐρίσκομεν μόνον κατόπιν μημονευομένους εἰς τὴν ἀναφορὰν τῶν κατοίκων Χάνδακος, ἦν ἀνελύσαμεν προηγουμένως, ὡς πιστοὺς ὑπηκόους τοῦ Δουκὸς καταγγέλλοντας τὰς ἀδικίας τοῦ Δοῦκα Κουρίνου. Καί εἰς τὴν μετὰ πολλὰ ἔτη ἐπανάστασιν τῶν Χορτατζῶν ἔλαβον μέρος Ἀγιοστεφανῖται, συνδιαλλαγέστες μετὰ τὸ τέλος τῆς ἐπαναστάσεως πρὸς τὴν Ἑνετίαν, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀνωτέρω. Καί εἰς τὴν ὑπὸ τοῦ Μιχ. Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1261 ὑποκινηθεῖσαν ἐξεγέρσιν ἀνεμείχθησαν, καί ἀναφέρεται εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 1265 ὁ Στέφανος Ἀγιοστεφανῖτης.

Οὐδεις λόγος γίνεται καί περὶ τοῦ κυριωτέρου βοηθοῦ καί συμμάχου τοῦ Σανούδου, ἦτοι τοῦ Σεβαστοῦ Σκορδίλη. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ἀμνηστευθεὶς καί διατηρήσας τὰς κτήσεις καί τὴν δύναμίν του ἠδυνήθη εἰς τὰς κατόπιν ἐξεγέρσεις καί τοὺς ἀγῶνας τῶν δύο Συβρίτων μετὰ τῶν ἀδελφῶν Μελισσηνῶν ν' ἀγωνισθῆ ἐπανειλημμένως καί ἐπιτυχῶς κατὰ τῶν Ἑνετῶν καί ἀναγκάσῃ τὴν Δημοκρατίαν νὰ προβῆ εἰς τὰς παραχωρήσεις, ἃς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐλυμαίνεται τὴν περὶ τὴν Κρήτην θάλασσαν ὁ Γενοίτης ἀρχιπειρατῆς Κόμης Ἀλεμάνος ἐπιτιθέμενος κατὰ τῶν ἐνετικῶν πλοίων παρὰ τὰ Φρασκιά (παρὰ τὸ Παλιόκαστρο τῆς Ρογδιᾶς). Ὁ νέος Δοῦκας Παῦλος Κουρίνος συνεννοηθεὶς μετὰ τοῦ Τιεπόλου πρὶν οὗτος ἀπέλθῃ ἐκ τῆς νήσου καί τοῦ Μάρκου Ζωρζάνου ἐλθόντος ἐκ Κων)πόλεως κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτὰς ἐπιτίθενται ἀπὸ ξηρᾶς καί θαλάσσης κατὰ τοῦ Γενοίτου πειρατοῦ καί τὰ μὲν πλοῖά του κυριεύουσι, αὐτὸν δὲ καί 300 ἄλλους ἰδικούς του αἰχμαλωτίζουσι, τοὺς ὁποίους καί παραλαμβάνει εἰς Ἑνετίαν ὁ Τιέπολος 1).

Καί ἄλλαι ἀπόπειραι τῶν Γενοιτῶν ἐγένοντο εἰς Κρήτην κατὰ τοὺς κατόπιν χρόνους. Κατὰ τὸ 1266 εἴκοσι πέντε γαλέραι Γενοιτικαὶ ἐκυρίευσαν τὰ Χανιά, ἐλεηλάτησαν τὴν πόλιν, κατέστρεψαν τὸ μέγαρον τοῦ Ρέκτωρος καί ἀπήγαγον 380 Ἑνετοὺς. Καί ἐπὶ τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη κατέστρεψε πάλιν τὰ Χανιά ὁ Γενοιτ. στόλος. Ἄλλ' ἦσαν μάταιαι αἱ ἀπόπειραι. Ἡ Κρήτη παρέμεινεν ὀριστικῶς εἰς τοὺς Ἑνετοὺς 2).

2. Αἱ ἐπανάστασεις τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν ἠ τῶν Δύο Συβρίτων

Μακραὶ καί ἐπίμονοι ὑπῆρξαν αἱ ἀπὸ τοῦ 1217—1236 τρεῖς ἐπαναστάσεις αἱ λεγόμεναι τῶν δύο Συβρίτων, καθ' ἃς ἠγούντο τῶν

1) De Monacis, IX, σελ. 155.

2) Gerola, Dominazione Genovese, σελ. 25.

Κρητῶν ἐπαναστατῶν οἱ δύο ἀρχοντικοὶ οἴκοι ὁ τῶν Σκορδιλῶν καὶ ὁ τῶν Μελισσηνῶν.¹⁾ Αἱ δύο Σύβριτοι λαβοῦσαι τὸ ὄνομα ἀπὸ τῆς ἀρχαίας πόλεως Συβρίτου (παρὰ τὰ σημερινὰ χωρία Θρόνος καὶ Κλησιδία τοῦ Ἀμαρίου), ἦτις διετηρήθη καὶ κατὰ τὴν Βυζαντ. ἐποχὴν ὡς ἔδρα ἐπισκόπου (ὁ Συβρίτου)²⁾, ἦσαν τὰ διαμερίσματα, τὰ ὁποῖα εἰς τοὺς κατόπιν αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας ἀπετέλεσαν τὰς δύο ἐπαρχίας, ἦτοι ἡ μὲν Ἐπάνω Σύβριτος τὸ Ἀμάρι, ἡ δὲ Κάτω Σύβριτος τὸν Ἁγ. Βασιλεῖον, μετονομασθεῖσαι οὕτως ἀπὸ τὰ δύο ὁμώνυμα χωρία, τὰ ὁποῖα ἐγένοντο πρωτεύουσαι τῶν δύο ἐπαρχιῶν. ³⁾ Κέντρον καὶ ὀρμητήριον τῶν Κρητῶν κατὰ τοὺς ἀγῶνας τούτους ἦσαν αἱ δύο αὗται ὄρειναι καὶ ὄχυραι ἐπαρχίαι, τὸ πεδῖον ὅμως τῆς δράσεως περιελάμβανε καὶ τὰ περίξ διαμερίσματα, ἦτοι Ρέθυμνον, Μυλοπόταμον καὶ Ψυχρὸν (Ἀποκόρωναν) καὶ σχεδὸν πᾶσαν τὴν δυτικὴν Κρήτην ἀπὸ τῆς σκάλας τοῦ Στρουμπόουλου καὶ ἐκεῖθεν πρὸς δυσμᾶς.

Ἀφορμὴν εἰς τὴν πρώτην ἐξέγερσιν ἔδωκε ληστρικὴ πρᾶξις ἀνωτέρου Ἐνετοῦ ὑπαλλήλου. Ὁ Πέτρος δηλ. Φιλικανέβος Καστελλᾶνος τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ρεθύμνης φρουρίου Μονοπάρι (Μονηπαρε) ἀπήγαγε λάθρα ἵππους τινὰς καὶ ἄλλα βοσκήματα τοῦ ἀρχοντος Ἰωάννου Σκορδίλη Σκαντζέα. Ὁ ἀδικηθεὶς ἀρχων καὶ ὁ τούτου ἀδελφὸς ὁ ἐπιφανὴς Ἀρχοντορρωμαῖος Κωνσταντῖνος Σεβαστὸς Σκορδίλης, ὃν εἶδομεν καὶ ἀνωτέρω συμμαχοῦντα μετὰ τοῦ Σανούδου, ἀνεφέρθησαν εἰς τὸν Δοῦκα Παῦλον Κουρίνον ζητοῦντες τὴν ἀπόδοσιν τῶν κλαπέντων. Κατὰ τοὺς Ἐνετοὺς χρονογράφους ὁ Δοῦκας διέταξε τὸν Καστελλᾶνον νὰ ἀποδώσῃ τὰ πράγματα εἰς τὸν κύριόν των, ἀλλ' αὐτὸς δὲν ἐξετέλεσε τὴν παραγγελίαν ἢ ἀνέβαλλε τὴν ἐκτέλεσιν. Πιθανώτερον εἶναι νὰ ὑποθέσωμεν ἐκ τῆς γνωστῆς διαγωγῆς τοῦ κακοποιοῦ αὐτοῦ Δοῦκα, ὡς εἰκονίζεται ἐν τῇ ἀνωτέρῳ ἀναλυθείσῃ ἀναφορᾷ τῶν Κρητῶν, ὅτι οὐδόλως ἐφρόντισε νὰ ἱκανοποιηθῶσιν οἱ ἀδικηθέντες ἀρχοντες. Οἱ Σκορδίλαι τότε ἀποδίδοντες τὰ ἴσα αὐτοδικοῦσι καὶ ἐπιδραμόντες εἰς τὰ πλησίον φέουδα τῶν Ἐνετῶν ἀπάγουσι κτήνη πολυάριθμα καὶ ἄλλας ζημίας προξενούσι. Τοῦτο ἐγένετο αἰτία νὰ ἐκραγῇ φανερὸς πόλεμος μεταξύ τῶν δύο στοιχείων τοῦ Ἐνετικοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ κατὰ τὰ μέρη ταῦτα.

Ὁ Κουρίνος συγκροτήσας στρατιωτικὴν δύναμιν ἐξ ἐνετικοῦ

1) Ἴδὲ περὶ τῶν οἰκῶν αὐτῶν Gerland, Noblesse σελ. 57 ἔξ. διὰ τοὺς Μελισσηνοὺς καὶ σελ. 65 ἔξ. διὰ τοὺς Σκορδίλας.

2) Ἱεροκλέους Συνέκδημος, ἔκδ. Burckardt 650, 7. Gerola, Mon. Ven. vol. I, Parte II. σελ. 45 ἔξ. Creta sacra I. 255.

3) Ἐπὶ Τουρκοκρατίας τὰ δύο χωρία ἐκλήθησαν Νέφς Ἀμάρι καὶ Νέφς Ἁγ. Βασιλεῖος, ἦτοι τὸ κυρίως Ἀμάρι καὶ Ἁγ. Βασιλεῖος πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῶν ὁμώνυμων ἐπαρχιῶν. Πρβλ. Ζανθουδίδου, Ἐπαρχ. καὶ πόλεις Κρήτης Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν τ. 3 (1926), σελ. 51—52.

στρατοῦ καὶ Ἑνετῶν φεουδαρχῶν ἀποστέλλει αὐτὸν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Πέτρου Τονίστου καὶ τοῦ Ἰωάν. Γρίττη. Οἱ Ἑνετοὶ προχωροῦντες ἀπρονοήτως εὐρέθησαν εἰς δυσχωρίας (τοῦ Ἐποκορώνου), ὅπου οἱ Κρήτες ἀρχηγούμενοι ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Σκορδίλη καὶ Μιχαὴλ Μελισσηνοῦ ἐπιτεθέντες κατ' αὐτῶν ἐξαπίνης τοὺς συντρίβουσιν. Ὁ Γρίττης, ὁ ἕτερος τῶν Ἑνετῶν στρατηγῶν, πίπτει ὡς καὶ πολλοὶ εὐγενεῖς Ἑνετοί, ὁ δὲ Τονίστος καὶ μέρος τοῦ στρατεύματος μετὰ πολλοῦ κόπου σφύζονται διὰ τῆς φυγῆς καὶ ἐπιστρέφουσιν εἰς Χάνδακα¹). Οἱ Κρήτες μένουσι κύριοι ὅλης τῆς δυτικῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ Μυλοποτάμου καὶ ἐκεῖθεν, καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ θέσις τῶν Ἑνετῶν ἀπέβη κρίσιμος.

Τὸν Δοῦκα Κουρῖνον διεδέχθη ὁ νέος Δοῦκας Δομήνικος Δελφῖνος²) κατὰ τὸ 1219 ἔχων, φαίνεται, ὀδηγίας ἐκ τῆς μητροπόλεως νὰ ἐξευμενίσῃ, ὡς ἠδύνατο τοὺς ἐπαναστάτας καὶ εἰρηνεῦσῃ τὴν νῆσον. Κατόπιν διαπραγματεύσεων κλείεται συνθήκη μετὰ αὐτοῦ ὡς ἀντιπροσώπου τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν, τῆς ὁποίας τὸ κείμενον διεσώθη ἐν λίαν παρεφθαρμένῳ ἀντιγράφῳ³) φέρον χρονολογίαν 13 Σεπτεμβρίου 1219.

Οἱ κυριώτεροι ὅροι τῆς συνθήκης αὐτῆς εἶναι:

Παραχωροῦνται εἰς τὸν Κωνστ. Σεβαστὸν Σκορδίλην καὶ Θεόδωρον Μελισσηνὸν (ἦσαν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν δύο οἰκῶν) ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Μουρσέλλα καὶ ἐκεῖθεν⁴) δύο μὲν ἡμίσειαι Ἴπποτεῖαι ὀριστικῶς, ἐξήκοντα δὲ ἑπτὰ ἄλλαι ἡμίσειαι (ἦτοι 33 1)2 Ἴπποτεῖαι) κατεχόμεναι τέως ὑπὸ Ἑνετῶν ἀποίκων, ὅσαι δηλ. ἀνελόγουν εἰς ἓν Σεξτέριον, ἐκμισθοῦνται εἰς αὐτοὺς μετὰ τῶν παροίκων τῶν ἀντὶ χιλίων χρυσῶν νομισμάτων κατ' ἔτος καὶ δώρων τινῶν (mercimonnia) εἰς τὸν Δοῦκα, τὰς ὁποίας Ἴπποτεῖας ὑποχρεοῦνται νὰ φρουρῶσι (νὰ ὑφίστανται δηλ. τὰς ἀντιστοίχους στρατιωτικὰς ὑποχρεώσεις) ἐφ' οἷς ὅροις καὶ οἱ Λατῖνοι καὶ νὰ ὁμώσωσιν ὁμοίως πίστιν. Ἐλευθεροῦνται ἑβδομήκοντα ἄνθρωποι (πάροικοι) ἀπὸ τοῦ Στρομπόουλου μέχρι Μουρσέλλα, ὅσους θελήσουν οἱ δύο ἀνωτέρω ἀρχηγοὶ μὲ τοὺς κληρονόμους καὶ τὰ ὑπάρχοντά των. Οὐδεὶς Λατῖνος νὰ μεταχειρίζεται βίαν εἰς τοὺς βιλλάνους του, ὁ δὲ παραβάτης νὰ καταμηνύεται εἰς τὸν Δοῦκα καὶ νὰ τιμωρῆται. Νὰ ὑπανδρεῦσιν οἱ βιλλάνοι ἐλευθέρως καὶ νὰ προικίζωσι τὰς θυγατέρας των.

1) E. Fumo, Castelli κλπ. σελ. 27. Creta sacra II 250. De Monacis σελ. 155.

2) Ἀκριβέστερον ἴσως ὁ Κορνήλιος (Creta sacra II σελ. 251) λέγει ὅτι τὸν Κουρῖνον διεδέχθη ὁ Βίδος Μιχαὴλ καρτερῶς συνεχίσας τὸν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἀγῶνα. Τοῦτον δὲ διεδέχθη κατὰ τὸ 1220 ὁ Δελφῖνος ὁ δεχθεὶς καὶ τὴν δευτέραν ἀποικίαν κατὰ τὸ 1222 (ἰδ. σειρὰν Δουκῶν παρὰ Cervellini, Docum. ined. σελ. 9.

3) Urkunden II CCLX ἔτους 1219.

4) Οὐδεμία τῶν ἑπτὰ τοπωνυμιῶν τοῦ ἐγγράφου ἀναγνωρίζεται σήμερον ὡς φέρονται διεστραμμένα κατὰ τὰς ἐπανειλημμένας ἀντιγραφάς.

Ὁ βιλλᾶνος ἂν θέλῃ νὰ γίνῃ παπᾶς ἢ μοναχὸς νὰ δύναται νὰ τὸ κάμνῃ. Ἄν ἔχη κληρονόμους, δικαιούται νὰ ἀφιερῶνῃ τὴν περιουσίαν του εἰς Μονήν, ἂν δὲν ἔχη, μόνον τὸ ἥμισυ.

Οἱ βιλλᾶνοι θὰ δίδωσιν εἰς τοὺς κυρίους των ἐκ σποράς, κτηνῶν, θήρας καὶ ἐκ τῶν χοίρων τὸ 1)5, καὶ ἄλλους τινὰς μικροὺς φόρους. Ἐκ τῶν ἀμπέλων καὶ τῶν ἄλλων ζώων τὸ ἥμισυ εἰσόδημα.

Χορηγεῖται γενικὴ ἀμνηστία, οἱ βιλλᾶνοι νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κυρίους των. Οἱ μοναχοὶ τῆς Πάτμου¹⁾ νὰ μένωσιν ἀζημίωτοι.

Οἱ Ἐνετοὶ νὰ κυκλοφορῶσιν ἐλευθέρως καὶ ἀφορολόγητοι.

Σημαντικώταται εἶναι αἱ παραχωρήσεις, εἰς τὰς ὁποίας ἠναγκάσθη ὑπὸ τῶν πραγμάτων ἡ Ἐνετία νὰ προβῇ. Οἱ δύο οἴκοι ἀπεζημιώθησαν πλουσιοπαρόχως λαβόντες τὰ 34 1)2 φέουδα ἀντὶ σχετικῶς μικροῦ μισθώματος, ἐπιτυχάνουσι δὲ ἰδίως ὑπὲρ τῶν παροίκων σημαντικὰ εὐεργετήματα. Ἐλευθεροῦνται ἐβδομήκοντα ἐξ αὐτῶν. Δὲν ἠδύνατο πλέον ἀτιμωρητεῖ Ἐνετὸς νὰ ἀδικοπραγήσῃ ἐπὶ βιλλάνου καὶ δικαιούνται οἰκέα μόνον θελήσει νὰ ὑπανδρεύωσι καὶ προικίζωσι τὰς θυγατέρας των, ἐξ οὗ εἰκάζεται ὅτι πρότερον δὲν ἠδύνατο νὰ τὸ κάμνωσιν ἄνευ τῆς θελήσεως καὶ ἴσως καὶ τῆς ἐπιταγῆς τοῦ Ἐνετοῦ φεουδάρχου²⁾, κανονίζονται τὰ ποσοστὰ τῶν προϊόντων τὰ διδόμενα εἰς τοὺς φεουδάρχας, καὶ τὸ σπουδαιότατον ἀποκτῶσι τὴν ἐλευθερίαν νὰ γίνωνται κληρικοὶ καὶ νὰ δύνανται νὰ ἀφιερῶνωσι τὴν περιουσίαν των εἰς τὰς Μονὰς.

3. ΔΕΥΤΕΡΑ ΑΠΟΙΚΙΣΙΣ ΕΝΕΤΩΝ ΕΙΣ ΚΡΗΤΗΝ

Ἐκ τῶν προηγουμένων ἐπαναστάσεων κατεδείχθη ἡ ἀδυναμία τῶν εἰς Κρήτην ἐλθόντων Ἐνετῶν ἀποίκων νὰ προστατεύωσι τελεσφόρως ἑαυτοὺς καὶ τὴν Δημοκρατίαν ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὰς ἐξεγέρσεις τῶν ἐγχωρίων. Τοῦτο παρεκίνησε τὴν Κεντρικὴν Κυβέρνησιν νὰ ἀποστείλῃ καὶ νέαν ἀποικίαν κατὰ τὸ ἔτος 1222 κατόπιν πρεσβείας καὶ αἰτήσεως αὐτῶν τούτων τῶν πρώτων ἀποίκων τῆς νήσου³⁾.

Αἱ παραχωρούμεναι εἰς τοὺς νέους ἀποίκους Ἰπποτεῖαι εἶναι ἐξήκοντα κείμεναι περὶ τὸ Καστέλλι Μυλοποτάμου, τὸ Μονοπάρι (Ρε-

1) Ἐννοεῖ τοὺς μοναχοὺς τοῦ μετοχίου Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στύλου (εἰς τὸν Ἀποκόρωναν παρὰ τὰ ἀρχαῖα Ἄπτερα τὰ σημ. Μεγὰλα χωράφια) ἀνήκεν εἰς τὴν Μονήν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τῆς Πάτμου, σφωζόμενον καὶ μέχρι σήμερον. Ἀπέλαυε προνομίον ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Id. Noiret, σελ. 2, 3, 124, 554.

2) Ἐγείρεται ὑπόνοια μήπως οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχει ἤθελον ἡ ἐπεχείρησαν νὰ ἐφαρμόσωσιν εἰς τοὺς ἐν Κρήτῃ παροίκους των τὸ λεγόμενον *jus primaе, noctis...*

3) Τὸ σχοινοτενὲς ἐκχωρητήριον ἐγγραφον τῆς ἀποικίας τοῦ 1222 ἐδημοσιεύθη εἰς *Cræta sacra* II. 251 ἐξ. καὶ *Urkunden* II. CCLXII. Πρβλ. καὶ *Zinkaisen* IV 597.

θύμνης), τὴν Καλαμῶνα (δυτικὴ ἐπαρχία Ρεθύμνης) καὶ τὰς δύο Συβρίτους. Εἰς ἕκαστον τῶν στελλομένων ἀποίκων εὐγενῶν, οἱ ὅποιοι καὶ ὀνομαστί καταγράφονται ἐν τῷ ἐγγράφῳ, παραχωρεῖται μία ἢ δύο Ἴπποτεῖαι καὶ κλάσματα αὐτῶν καὶ ἀνάλογον χρηματικὸν ποσὸν δι' ἕκαστην Ἴπποτεῖαν πρὸς παρασκευὴν καὶ ἐξάρτυσιν πολεμικὴν (ἀγορὰν ἵππου, ὄπλων, μισθὸν βαλισταρίων κλπ.) καὶ δι' ἔξοδα ἐγκαταστάσεως. Μετὰ τῶν εὐγενῶν ἐστάλησαν καὶ δημοτικοὶ (ἢ πεζοὶ) λαβόντες ἕκαστος δύο ἢ ἐν πεζικὸν φέουδον (sergentaria τὸ 1)6 τοῦ Ἴπποτικοῦ φεούδου) καὶ ἀνάλογον χρηματικὸν ποσόν.

Τὰ φέουδα παραχωροῦνται εἰς τοὺς νέους ἀποίκους ὑπὸ τοὺς αὐτοὺς περίπου ὄρους καὶ ὑποχρεώσεις πρὸς τὴν Γαληνοτάτην, ἧτοι πίστιν, στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, προστασίαν καὶ ἄμυναν τῆς νήσου καὶ τῶν Λατίνων ἀποίκων, τὰς ὁποίας εἶδομεν καὶ κατὰ τὴν πρώτην ἀποικίαν. Λαμβάνουσι καὶ οἱ νέοι ἀποικοὶ οἰκίαν εἰς Χάνδακα καὶ βοσκάς, καὶ εἶναι ἐλεύθεροι ν' ἀσκῶσιν ἐμπορίαν, πλὴν τῶν τροφίμων, ὧν ἡ ἐξαγωγή ὑπόκειται εἰς τὴν ἔγκρισιν τοῦ Δοῦκα. Διὰ τῆς παραχωρήσεως τῶν νέων φεούδων συνεπληρώθησαν ταῦτα εἰς 200, ὑποχρεοῦνται δὲ καὶ οἱ νέοι ἀποικοὶ μετὰ τετρατετίαν ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς των νὰ συνεισφέρωσι τὸ ἀνάλογον μέρος εἰς τὸ ποσὸν τῶν τριῶν χιλιάδων ὑπερπύρων καθ' ἕκαστον Σεπτέμβριον εἰς τὸ Δημόσιον. Καὶ αἱ μὲν ὑποχρεώσεις τῆς νέας ἀποικίας εἶναι αἱ αὐταὶ μὲ τὰς τῆς πρώτης, αἱ εἰς αὐτὴν ὁμως παραχωρήσεις ἀπὸ οἰκονομικῆς ἀπόψεως εἶναι σημαντικώτεραι, διότι ἀφ' ἑνὸς μὲν δίδονται φέουδα ἀναλόγως εἰς ἕκαστον ἐκτενέστερα, καὶ ἐξ ἄλλου παρέχεται εἰς τούτους χρηματικὸν ποσὸν σημαντικὸν διὰ τὸν ὄπλισμόν καὶ ἐγκατάστασιν, καὶ ἡ μετὰ τὴν πρώτην τετραετίαν γενησομένη καταβολὴ τοῦ φεουδαλικοῦ τέλους εἶναι μικροτέρα, ἀφ' οὗ τὸ ἐτήσιον σύνολον αὐτῆς ἐκ τριῶν χιλιάδων ὑπερπύρων μένει τὸ αὐτὸ καὶ μὲ τὴν προσθήκην τῶν νέων ἀποίκων, καταμεριζόμενον ἀναλόγως τοῦ φεούδου εἰς ἕκαστον ἐξ αὐτῶν.

4. Η ΔΕΥΤΕΡΑ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΜΕΛΙΣΣΗΝΩΝ ΚΑΙ Η ΣΥΝΘΗΚΗ

Δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς τοὺς λόγους, διὰ τοὺς ὁποίους μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ 1219 καὶ τὰς γενομένας πρὸς τοὺς Σκορδίλας καὶ Μελισσηνοὺς παραχωρήσεις ἐπηκολούθησαν νέαι ἐξεγέρσεις πρωτοστατούντων τῶν δύο Μελισσηνῶν. Οἱ χρονογράφοι περιορίζονται εἰς ὀλίγας λέξεις. Εἶναι πιθανὸν ὅτι μὲ τὴν ἐγκατάστασιν τῶν νέων Ἐνετῶν ἀποίκων εἰς τὰ 60 φέουδα, τὰ κείμενα ἀκριβῶς κατὰ τὰ μέρη, ὅπου εἶχον ἐκμισθωθῆ αἱ 67 ἡμίσειαι Ἴπποτεῖαι εἰς τοὺς Ἀρχοντορρωμαίους, ἐζημιώθησαν τὰ συμφέροντα τούτων διακοπείσης ἢ ἀνακληθείσης τῆς ἐκμισθώσεως τῶν φεούδων, ἔνεκα δὲ τούτου οἱ ἰσχυροὶ ἀδελφοὶ Μελισσηνοὶ Θεόδωρος

καὶ Μιχαὴλ προέβησαν εἰς ἐχθρικὰς πράξεις πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, ἡ δὲ ἔνετ. Διοικήσεις εὐρέθῃ ἀνίσχυρος νὰ καταβάλλῃ διὰ τῶν ὄπλων τὴν ἐξέγερσιν καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι ἐξηκολούθησαν μέχρι τέλους τοῦ 1223, ὅτε ἤλθε τὸ δεύτερον Δοῦκας ὁ γνωστὸς Παῦλος Κουρίνος, ὁ ὁποῖος καὶ ἔκλεισε νέαν συνθήκην πρὸς τοὺς δύο ἐπιφόβους ἀδελφοὺς.

Κατὰ τὴν συνθήκην αὐτὴν οἱ δύο ἀδελφοὶ ὀρκίζονται ἄδολον πίστιν εἰς τὴν Ἑνετ. Δημοκρατίαν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὰ κελεύσματα τοῦ Δοῦκα· ἀποδίδουσι τοὺς παροίκους τῶν φεουδαρχῶν καὶ τοῦ δημοσίου, οἱ ὁποῖοι εἶχον καταφύγει πρὸς αὐτούς· ἐπίσης νὰ ἐπιστραφῶσιν οἱ ἵπποι καὶ τὰ ἄλλα κτήνη ὅσα εἶχον ἀφαιρεθῆ μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Δελφίνου (1219), ὅπου καὶ ἂν εὐρίσκωνται· δίδουσι οἱ Μελισσηνοὶ καὶ ὀμηγρούς ἐκ τῶν συγγενῶν των. Ἐντὶ τῶν ἀνωτέρω ὁ Δοῦκας παραχωρεῖ εἰς τοὺς Μελισσηνοὺς δύο Ἴπποτείας, μίαν κειμένην εἰς τὸ Σεξτέριον τοῦ Δορσοδούρου καὶ ἀνήκουσάν ποτε εἰς τὸν ἀποθανόντα Ἑνετὸν ἀποικὸν Καβελέτρον μετὰ τὴν περιοχὴν τῆς καὶ οἰκίαν εἰς Χάνδακα, τὴν ἄλλην δὲ εἰς τὸ διαμέρισμα Καλαμῶνος ἀνήκουσαν ἄλλοτε εἰς τὸν Ἐγίδιον καὶ τοὺς συντρόφους του. Τὰ φέουδα ταῦτα παραχωροῦνται εἰς τοὺς δύο ἀδελφοὺς ὑπὸ τοὺς ὅρους καὶ ὑποχρεώσεις, μεθ' ὧν καὶ εἰς τοὺς ἄλλους φεουδάρχας, ἡ δὲ παροῦσα συνθήκη ἐπέχει θέσιν ἐκχωρητηρίου ἐγγράφου (*carta concessionis*)¹⁾.

Διὰ τῆς ἀνωτέρω παραχωρήσεως ἐξηυμενίσθησαν, ὡς φαίνεται, ἐπὶ τοῦ παρόντος τοῦλάχιστον οἱ Μελισσηνοὶ καὶ σχετικὴ ἡσυχία ἐπεκράτησεν ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ τινα ἔτη, οἱ δὲ κατόπιν ἐλθόντες δύο Δοῦκαι ἐκυβέρνησαν εἰρηνικῶς τὴν νήσον.

5. Η ΤΡΙΤΗ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΒΡΙΤΩΝ ΚΑΙ Ο ΒΑΤΑΤΣΗΣ

Σοβαρωτέρα τῶν δύο ἄλλων καὶ διὰ τὴν διάρκειαν αὐτῆς καὶ διὰ τὰ ἀποτελέσματα ὑπῆρξεν ἡ τρίτη ἐπανάστασις τῶν δύο Συβρίτων ἀπὸ τοῦ 1230—1236, καὶ διότι ἐνεργῶς ἀνεμείχθη καὶ ἐνίσχυσεν αὐτὴν διὰ στόλου καὶ στρατοῦ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας Ἰωάννης ὁ Βατάτσης.

Κύριοι ἀρχηγοὶ καὶ ὑποκινηταὶ καὶ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς ὑπῆρξαν πάλιν οἱ δύο ἰσχυροὶ οἶκοι τῶν Σκορδιλῶν καὶ τῶν Μελισσηνῶν, ἔλαβον ὅμως ἐνεργὸν μέρος καὶ ἄλλοι ἄρχοντες Κρήτες λ. χ. οἱ Ἄρκολεοὶ, οἱ Δρακοντόπουλλοι καὶ ἄλλοι πιθανῶς, μὴ ἀναγραφόμενοι ὑπὸ τῶν χρονογράφων.

Ἡ ἐπανάστασις ἐξεργάγη κατὰ τὸ 1230 ἐπὶ Δοῦκα Κρήτης Ἰωάννου Στορλάδου. Ἀφορμὴ τῆς ἐξεγέρσεως δὲν ἀναφέρεται ὑπὸ τῶν

1) Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης ἰδὲ ἐν *Creta sacra* II. 261—262 καὶ *Urkunden* II. CCLXVI.

Ἐνετῶν χρονογράφων· ἀπλῶς διηγοῦνται ὅτι οἱ Σκορδίλαι καὶ Μελισσηνοὶ ἔλαυνόμενοι ὑπὸ τῆς ἐπιθυμίας τῆς λείας καὶ τῆς χύσεως ἀνθρωπίνου αἵματος προέβησαν εἰς ληστείας κατὰ τὰς δημοσίας ὁδοὺς καὶ φόνους τῶν Λατίνων καὶ ὅτι πᾶσα σχεδὸν ἡ νῆσος μετέσχευε εἰς τὴν σκληρὰν αὐτὴν ἐξέγερσιν.¹⁾ Εἶναι προφανές ὅτι οἱ χρονογράφοι ἀποκρύπτουσιν ἢ καὶ ἀγνοοῦσι τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῆς ἐξεγέρσεως. Διότι δὲν εἶναι διόλου πιθανόν, ὅτι οἱ πλούσιοι καὶ ἀρχοντικοὶ Σκορδίλαι καὶ Μελισσηνοὶ οἱ τόσα κτήματα καὶ φέουδα νεμόμενοι, θὰ ἐκίνησαν τὸν πόλεμον ἀπὸ ληστρικοῦ σκοποῦ καὶ αἰμοδιψίαν. Θὰ ὑπῆρχε σοβαρὸς πρὸς τοῦτο λόγος, ὕβρις τις καὶ ἀδικία τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων ἢ τῆς ἐνετικῆς Διοικήσεως, σφετερισμὸς λ.χ. τῶν φεούδων τῶν ὑπὸ τῶν νέων ἀποίκων ἢ ἄλλη τις αὐθαίρετος πρᾶξις τῶν Ἐνετῶν. Δὲν ἀποκλείεται ἡ ὑπόνοια τὸ κίνημα νὰ εἶχε καὶ χαρακτῆρα ἀπελευθερωτικὸν γενόμενον τῇ παρακινήσει τοῦ Βατάτση ἢ τῶν πρακτόρων του, ἀφ' οὗ, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, ὁ δραστήριος αὐτὸς αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἐνεργῶς τὸ ὑπεστήριξε διὰ τῆς ἀποστολῆς στρατοῦ καὶ στόλου. Ὁ Δοῦκας καὶ οἱ Ἐνετοὶ εὐρέθησαν εἰς δύσκολον θέσιν· αἱ δυνάμεις, τὰς ὁποίας διέθετον, ἐδείχθησαν ἀνεπαρκεῖς διὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως. Ὁ Στορλάδος καλεῖ εἰς βοήθειαν τὸν Δοῦκα τοῦ Αἰγαίου Ἄγγελον Σανουῦδον²⁾ τὸν υἱὸν καὶ διάδοχον τοῦ Μάρκου, ὃν εἶδομεν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν. Ὁ Σανουῦδος ἔρχεται μετὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως εἰς Κρήτην, καὶ οἰκοδομεῖ τῇ συνεργασίᾳ τῶν Ἐνετῶν τὸ φρούριον τῆς Σούδας, ὅπου ὄχυροῦται. Οἱ Κρήτες στείλαντες πρέσβεις ζητοῦσι τὴν βοήθειαν τοῦ γενναίου καὶ ἐπιχειρηματικοῦ αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας Ἰωάννου Βατάτση, ἐπαγγελλόμενοι μετὰ τὴν ἀπέλασιν τῶν Ἐνετῶν τὴν ἔνωσιν τῆς νήσου εἰς τὸ νέον του ἑλληνικὸν Κράτος. Ὁ Βατάτσης προθύμως δεχθεὶς τὴν πρότασιν ἀποστέλλει τὸν Μέγαν Δοῦκα (ναύαρχον) αὐτοῦ μὲ 33 πολεμικὰ πλοῖα (κατ' ἄλλους χρονογράφους 23) καὶ σημαντικὴν πεζικὴν δύναμιν.

Ὁ Σανουῦδος μετὰ τὸν κατάπλου τῶν αὐτοκρατορικῶν δυνάμεων εἴτε ὀρρωδῆσας καὶ μὴ θέλων νὰ ἔλθῃ εἰς φανερόν πόλεμον πρὸς τὸν ἰσχυρόν ἤδη Βατάτσην, καὶ διακινδυνεύσῃ τὸ νησιωτικὸν του Δουκάτον

1) Laurentii De Monacis, Chronicon σελ. 156 „Scordili et Melissini et sibi adhaerentes capti assueta praedae dulcedine, ac polluti humano sanguine, et ob hoc nescientes mansuescere, infestant stratas publicas atrociniis, et palam homines interficiunt, adeo ut tota pene insula in crudelem rebellionem prolaberetur“.

2) Ἐσφαλμένως οἱ χρονογράφοι De Monacis, Δάνδολος κλπ. ἀναγράφουσι τὸν Μάρκον, ὅστις εἶχε ἀποθάνει κατὰ τὸ 1227 καὶ τὸν εἶχε διαδεχθῆ ὁ υἱὸς του Ἄγγελος. Ἡ τοῦτον ἄρα πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὡς ἐλθόντα εἰς Κρήτην ἢ νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι εἶναι ἐσφαλμένη ἐπανάληψις τῆς βοήθειας τοῦ Μάρκου (Hornf, εἰς Ἐγκυκλοπ. Ersch-Gruber τομ. Ε' σελ. 313). Πρὸβλ. Μίλλερ-Λάμπρου, Ἱστορ. Φραγκοκρατίας I. 337 καὶ Ἄντ. Μηλιαράκη, Ἱστορ. Νικαίας σελ. 265 — 266.

εἶτε δεκάσθεις διὰ χρημάτων, ὡς ἀπιθάνως λέγουσιν οἱ Ἑνετοὶ χρονογράφοι, καταλείπει τὴν Σοῦδαν καὶ ἀποχωρεῖ ἐκ τῆς νήσου ἄπρακτος.

Οἱ Κρήτες ἐνωθέντες μετὰ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Βατάτση προβαίνουν εἰς τὰς κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐπιχειρήσεις εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν προσβάλλοντες τὰ φρούρια (Καστέλλια) τῶν ἐπαρχιῶν. Καταλαμβάνουσι τὸ Ρέθυμνον παραδοθὲν εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τοῦ Μάρκου Κουρίνου, τὸ Μυλοπόταμον, ὃ παρέδωκεν ὁ Φοσκαρίνος, καὶ τὸ Καινούργιον (Castel Nuovo) παραδοθὲν ὑπὸ τοῦ Κορράδου Δεμιλένα. Ἐπιχειροῦσι κατόπιν τὴν πολιορκίαν τοῦ φρουρίου Βοιφατίου (Μονοφάτσι, σήμερον Τσιφούτ Καστέλλι), τὸ ὁποῖον ὁμως γενναίως ὑπερασπίζεται ὁ φρούραρχος Κατάλδος Ἄβονάλες, ἕως οὗ ἔλθων πρὸς βοήθειαν τῶν πολιορκουμένων ὁ Δούκας Στορλάδος ἀναγκάζει τοὺς ἔχθρους νὰ λύσωσι τὴν πολιορκίαν τοῦ Καστελλίου¹⁾.

Ὁ ναύαρχος τοῦ Βατάτση κατιδὼν, ὡς λέγεται, τὸ ἄσκοπον τῆς ἐν Κρήτῃ παραμονῆς του ἀποπλῆει ἐκ τῆς νήσου μετὰ τοῦ στόλου του, ἀλλὰ καταληφθεὶς ὑπὸ τρικυμίας παρὰ τὰ Κύθηρα ναυαγεῖ καὶ τὰ πλοῖα πάντα πλὴν τριῶν καταβυθίζονται· μετὰ τῶν ἀπολεσθέντων κατὰ τὸ ναυάγιον ἦσαν καὶ οἱ Ἑνετοὶ Νικόλαος Μουδάτσος καὶ Μᾶρκος Μαρίνος, μεταβαίνοντες εἰς Ρωμανίαν (Νίκαιαν) κατὰ πρόσκλησιν Ἀρχιεπισκόπου Ἑλληνος πρὸς διαπραγματεύσειν συνθήκης²⁾.

Καὶ μετὰ τὴν ἀποχώρησιν τοῦ στόλου τοῦ Βατάτση ὁ ἄγων ἐξακολουθεῖ ἐν τῇ νήσῳ. Στρατεύματα τοῦ Βατάτση (Ἀνατολικοὶ) εἶχον μείνει ἐν τῇ νήσῳ καὶ συνεπολέμουν μετὰ τῶν Κρητῶν καὶ ἐπὶ τῶν ἀκολουθῶν δύο Δουκῶν Κρήτης, ἦτοι τοῦ Νικολάου Τονίστου (1231) καὶ τοῦ Βαρθολομαίου Γραδονίκου (1234). Ἄλλ' ὁ πόλεμος ἐξηκολούθει ἀμφιρροπος καὶ ἡ ἐπανάστασις δὲν ἠδύνατο νὰ κατασταλῇ διὰ τῶν ὄπλων. Διὰ τοῦτο ὁ Δούκας Γραδόνικος μεταχειρισθεὶς ἐπιεικεῖς τρόπους καὶ προβάς εἰς παραχωρήσεις κατώρθωσε νὰ συμφιλιώσῃ τοὺς κυριωτέρους ἀρχηγοὺς τῶν ἐπαναστατῶν, τὸν Νικόλαον Σεβαστὸν Δαιμονογιάννην καὶ τὸν Μιχαὴλ Μελισσηνὸν καὶ νὰ κλείσῃ συνθήκην πρὸς αὐτοὺς. Δι' αὐτῆς παρεχωρεῖτο εἰς αὐτοὺς ὡς φέουδον ἡ χώρα ἀπὸ τοῦ ποταμοῦ Πετρέ μέχρι τῆς Ἀκτῆς³⁾, οἱ δὲ Κρήτες ἀρχηγοὶ ὑπισχοῦντο πίστιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν καὶ νὰ καταβάλλωσι κατ' ἔτος ποσότητά τινα κηροῦ ἴς τὸν Ἅγιον Μᾶρκον τῆς Ἑνετίας καὶ νὰ ἐνεργήσωσι πᾶν τὸ δυνατόν, νὰ οἱ Ἀνατολικοὶ (δηλ. οἱ στρατιῶται τοῦ Βατάτση) ἀποχωρήσωσιν

1) Α. Μηλιαράκη, Ἱστορ. Νικαίας σελ. 265 — 6. De Monacis, 156.

2) Ἴσως πρόκειται περὶ τοῦ τέως Μητροπολίτου Κρήτης Νικολάου καταφυγόντος καὶ διαμένοντος ἐν Νικαίᾳ. Πρβλ. Μιχ. Ἀκομινάτου (ἐκδ. Λάμπρου) Β'. 279 — 280. Μηλιαρ. Ἱστορ. Νικ. σελ. 159.

3) Χωρίον Ἀκτοῦ ν τ ἀπάρχει εἰς Ἁγ. Βασίλειον. Δὲν εἶναι ὁμως βέβαιον ἂν πρόκειται περὶ αὐτοῦ. Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης φαίνεται ἐφθαρμένον καὶ ἑλλιπές.

ἐκ τῆς νήσου, ἢ ἂν θέλωσι νὰ ἐγκατασταθῶσιν ἐν τῇ νήσῳ λαμβάνοντες γῆν ἀπὸ τοῦ Πετρέ πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τοῦ Σαμωνίου ἀκρωτηρίου, ἄλλως νὰ πολεμῶσιν αὐτοὺς ὡς ἐχθροὺς. Οἱ βιλλάνοι οἱ καταφυγόντες πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τοὺς κυρίους των ¹⁾).

Διὰ τῆς ἀνωτέρω συνδιαλλαγῆς τῶν δύο Ἀρχοντορρωμαίων δὲν ἐπερατώθη ἡ ἐπανάστασις, διότι ἄλλοι ἄρχοντες Κρήτες καὶ δὴ οἱ ἐν τῇ νήσῳ στρατιῶται τοῦ Βατάτση ἐξηκολούθουν τὸν ἀγῶνα.

Μικρὸν κατόπιν τῆς συνθήκης ὁ Γραδόνικος ἀποθνήσκει εἰς τὸν Χάνδακα, τὴν διοίκησιν δὲ ἀνέλαβον οἱ δύο Σύμβουλοι ὁ Ἰωάννης Ἀρδιζῶνος καὶ ὁ Μᾶρκος Μολίνος. Τούτων ὁ δευτερός στρατεύσας εἰς Σητεῖαν ἐπολιόρκει τὸ ἐκεῖ φρούριον κατεχόμενον ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ὅτε αἰφνιδίως ἐπιφαίνεται στόλος τοῦ Βατάτση ἐκ δώδεκα γαλερῶν ἐρχόμενος εἰς Κρήτην πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἐπαναστατῶν. Καὶ ὁ μὲν Μολίνος λύσας τὴν πολιορκίαν ἀποχωρεῖ εἰς Χάνδακα, ὁ δ' ἄλλος Σύμβουλος Ἀρδιζῶνος ἐπιβὰς τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικῆς στόλου σπεύδει πρὸς συνάντησιν τοῦ ἑλληνικοῦ. Εἰς τὸν κόλπον τῆς Σούδας ὁ Ἐνετικὸς στόλος ἐπιτίθεται κατὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ καὶ ἡ ναυμαχία διαρκεῖ ἀπὸ πρωΐας μέχρι μεσημβρίας ἄνευ ἀποτελέσματος. Οἱ Κρήτες βοηθοῦσιν ἀπὸ τῆς ξηρᾶς ρίπτοντες βέλη καὶ λίθους κατὰ τῶν Ἐνετῶν καὶ ὁ Ἐνετὸς ναύαρχος τραυματίζεται σοβαρῶς καὶ ἀναγκάζεται νὰ σημάνῃ τὴν διακοπὴν τῆς ναυμαχίας, ἵνα τὴν ἐπαναλάβῃ τὴν ἐπαύριον ὑπὸ καλύτερας συνθήκας. Ἄλλ' ὡς ἀναφέρουσιν οἱ χρονογράφοι, τὴν ἰδίαν νύκτα ὁ ἑλληνικὸς στόλος ἀπέπλευσεν ²⁾).

Νέος Δοῦκας ἔρχεται εἰς Κρήτην ὁ Ἀγγελος Γραδόνικος, ὁ υἱὸς τοῦ ἀποθανόντος, κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1236. Ἀκολουθῶν οὗτος τὴν ἐπιεικῆ καὶ εἰρηνικὴν πολιτικὴν τοῦ πατρὸς του καὶ ἔχων, φαίνεται, καὶ τοιαύτας ὁδηγίας ἐξ Ἐνετίας, κατορθώνει διὰ τῆς ἡπίας διαγωγῆς του καὶ διὰ παραχωρήσεων μεγάλων πρὸς τοὺς ἀρχηγοὺς τῶν Δύο Συβρίτων νὰ κλείσῃ εἰρήνην μετ' αὐτῶν. Μόνον οἱ δύο ἀδελφοὶ Δρακοντόπουλλοι δὲν ἠθέλησαν νὰ λάβωσι μέρος εἰς τὴν συνθήκην καὶ διὰ τοῦτο ἀπεκλείσθησαν, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, καὶ ἐκπρύχθησαν κοινοὶ ἐχθροὶ ἀμφοτέρων τῶν μερῶν.

6. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΩΝ ΔΥΟ ΣΥΒΡΙΤΩΝ (1236)

Τὸ κείμενον τῆς συνθήκης αὐτῆς γνωστῆς ὡς συνθήκης τῶν Δύο Συβρίτων διεσώθη μέχρι ἡμῶν ³⁾). Κατ' αὐτὴν ἀμνηστεύονται διὰ

1) Τὸ ἔγγραφον Id. εἰς Creta sacra II 265—6 με ἐσφαλμένην χρονολογίαν 1222 καὶ εἰς Urkunden II. CCLXXXIII.

2) Zinkeisen IV 599—600. Κατ' αὐτὸν ὁ Ἕλληνας ναύαρχος δὲν εἶχεν εἰς ἐχθρικὸν ἔδαφος τὰ μέσα νὰ ἐπανορθώσῃ τὰς ζημίας του καὶ διὰ τοῦτο ἀπέπλευσεν.

3) Creta sacra II 267—270. Urkunden II. CCXC. Πρβλ. καὶ Zinkeisen IV 601—602.

πᾶσαν πρᾶξιν μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης πάντες οἱ κάτοικοι τῶν δύο Συβρίτων, ὡς καὶ τῶν πλησιοχώρων ἐπαρχιῶν τοῦ Ἄριου, Καλαμῶνος καὶ Μυλοποτάμου, ὅσοι ἐντὸς ὠρισμένης προθεσμίας, ἦτοι μέχρι τῶν Θεοφανίων προσέλθωσι καὶ δηλώσωσι τοῦτο, ὀρκίζονται πίστιν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὴν Ἑνετ. Δημοκρατίαν, ὑπισχνοῦνται νὰ βοηθήσωσιν εἰς τὴν σύλληψιν ἢ τὸν φόνον τῶν δύο ἀδελφῶν Ἑμμανουὴλ καὶ Κωνσταντίνου Δρακοντοπούλλων καὶ τῶν ἀκολουθῶν των, καὶ εἰς τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀποχώρησιν τοῦ Καλοθέτου¹⁾ καὶ τῶν Ἀνατολικῶν (τῶν στρατευμάτων τοῦ Βατάτση). Ἐξ ἄλλου διὰ τὴν πιστὴν τήρησιν τῆς συνθήκης ὀρκίζεται ὁ Δοῦκας καὶ 40 φεουδάρχει Ἑνετοὶ ὑπογραφομένοι ἐν τῇ συνθήκῃ νὰ τηρήσωσι τὰ συμπεφωνημένα καὶ νὰ γράψωσιν εἰς τὸν Δόγην νὰ στείλῃ χρυσόβουλλον βεβαιοῦν τὰς παραχωρήσεις καὶ τὰ προνόμια τῶν Κρητῶν. Οἱ Ἀρχοντορρωμαῖοι διατηροῦσιν ἀνέπαφα τὰ κτήματα καὶ τὰ φεουδά των καὶ οὐδεὶς Λατίνος δικαιούται νὰ λάβῃ ἢ διανείμῃ αὐτά. Πάντα τὰ προνόμια τῶν Κρητῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν ἔλευθέρων (franchi) διατηροῦνται ἀκέραια. Οἱ βιλλᾶνοι ὅσοι εἶχον δραπετεῦσαι ἐκ τῶν κυρίων των καὶ φοβοῦνται τῶρα νὰ ἐπιστρέψωσιν, νὰ ἀνταλλάσσωνται. Ὅρίζονται τὰ μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα μέχρι τῆς ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καταλήψεως τοῦ Μονοπαρίου καὶ τῆς ὀριστικῆς εἰρηνεύσεως δύνανται οἱ ἀνωτέρω Κρήτες νὰ σπείρωσι γαίας καὶ βόσκωσι ποιμνία μάλιστα εἰς Μεσαράν. Παραδίδουσι τριάκοντα ὁμήρους, οἱ ὁποῖοι νὰ μένωσιν εἰς τὰ φρούρια Βονιφάτιον καὶ Ριζόκαστρον (Belveder), ἕως νὰ εἰρηνεύσῃ ἡ νῆσος καὶ ἀποχωρήσωσιν ἐκ Κρήτης οἱ Ἀνατολικοί. Πρὸς τοῦτοις ὁ Μιχαὴλ Ἀρκολέος Σεβαστὸς νὰ εἰσέρχεται καὶ ἐξέρχεται ἔλευθέρως εἰς Χάνδακα καὶ τὰ φρούρια ὁπότε Θελήσῃ, ὅπως οἱ Ἑνετοὶ φεουδάρχει.

Διὰ τῆς συνθήκης αὐτῆς παραιτοῦνται οἱ Κρήτες Ἀρχοντορρωμαῖοι τοῦ προγράμματος τῆς ἀπελευθερώσεως (ἂν πράγματι εἶχον τοιοῦτο) καὶ τῆς μετὰ τοῦ ἑλλην. Βασιλείου τῆς Νικαίας ἐνώσεως, ἀφ' οὗ διὰ πολυχρονίων ἀγώνων κατεῖδον τὸ ἀδύνατον τῆς ἐπιτυχίας του μὲ τὰς ἀσθενεῖς ἐπικουρίας τοῦ Βατάτση, ἐξησφάλισαν ὁμως παραχωρήσεις καὶ προνομίας, τὰ ὁποῖα ἐξίσουν τοὺς μὲν ἄρχοντας πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς φεουδάρχει, εἰς δὲ τοὺς ἄλλους ἐβεβαίουν τὴν ἔλευθερίαν των καὶ αὐτοὺς τοὺς παροίκους ἐπροστάτεον.

Ἐκ τῶν ἐν τῇ συνθήκῃ παραχωρήσεων καὶ ἐπικυρώσεων κτημάτων καὶ προνομίων εἰς τὰς διαφόρους τάξεις τῶν Κρητῶν δυνάμεθα μετὰ τινος ἀσφαλείας νὰ εἰκάσωμεν ὅτι κυρία αἰτία τῆς προηγουμένης ἐπαναστάσεως ἦτο ἀπόπειρα τῶν Ἑνετῶν νὰ στερήσωσιν αὐτοὺς τῶν

1) Θὰ ἦτο ὁ στρατηγὸς τῶν Ἀνατολικῶν.

φεούδων και προνομίων των, και ουχι ληστρικαί διαθέσεις και αίμοδιψή αίσθήματα, ως είπον οί 'Ενετοί χρονογράφοι.

Δέν κατέπαυσεν όμως άμέσως και μετά την προηγουμένη συνθήκην ή επανάστασις, διότι εκτός τών Δρακοντοπούλλων, οί όποιοι δέν υπε-τάγησαν, και οί 'Ανατολικοί του Βατάση παρέμενον ακόμη έν τή νήσφ κατέχοντες ακόμη όχυρά μέρη και δη και τó φρούριον 'Αγίου Νικολάου έν 'Αποκορώνφ (παρά τó σημερ. χωρίον Κυριακοσέλλια). Και παρεχώ- ρουν μέν τó φρούριον οί άνωτέρω ειρηνεύσαντες 'Αρχοντορρωμαίοι Δαι- μονογιάννης και Μελισσηνοί δι' ιδίας συνθήκης, ¹⁾ υποχρεούμενοι να δα- πανώσι κατ' έτος 600 υπέρπυρα προς συντήρησίν του, τά όποια θά εισέ- πραττον εκ τών παραχωρηθέντων εις αυτούς μερών δια τής προηγουμέ- νης συνθήκης, ό δέ 'Ενετός Καστελλάνος θά ενήργει κατά τας υποδεί- ξεις τών άρχόντων· και θά είχον τó δικαίωμα έλευθέρως εισόδου και έξό- δου εις τó φρούριον, αλλά τó φρούριον πράγματι κατείχετο ακόμη υπό τών 'Ανατολικών και τινων Κρητών ²⁾ οί όποιοι μόνον μετά δύο έτη τó παρέδωκαν εις τόν νέον Δοϋκα τόν Στέφανον 'Ιουστινιανόν κατοπιν άλλης συνθήκης κατά τó 1236.

Κατά την συμφωνίαν αυτήν ³⁾ οί δύο άρχηγοί τών 'Ανατολι- κών ήτοι ό Γρηγόριος Λουπάρδας και ό πριμικήριος ό Μαυράγγουλος παραδίδουσιν εις τόν Δοϋκα 'Ιουστινιανόν τó φρούριον από τής 1 Αυγού- στου 1236 υπό τόν όρον να εξέλθωσιν αυτοί εκ του φρουρίου μετά τών όπλων και πραγμάτων των και έπιβιβαζόμενοι πλοίων επιστρέψωσιν εις 'Ανατολίαν. "Εως οϋ έτοιμασθώσι τά πλοία και δυνηθώσι να άποπλεύ- σωσι, να μένωσιν άνενόχλητοι και άσφαλείς αυτοί και τά πράγματά των. Και αυτοί μέν να παραδώσωσι τó Καστέλλι εις τόν άπεσταλμένον του Δοϋκα και να φρουρῶσι και σφύζωσι τά πλοία, ών θά έπιβῶσι και τά πληρώ- ματα· να παραδώσωσι τούς αιχμαλώτους άμοιβαίως όσους έχουσι και όσους κρατεί ό αυτοκράτωρ. 'Εξερχόμενοι εκ του Καστελλίου να μη λάβωσι τι εκ τών Κρητών. 'Ο Δοϋκας έπίσης όρκίζεται να στείλη άσφα- λῶς τούς 'Ανατολικούς από τής Σούδας εις την 'Ανατολήν, και να παρα- δώση τούς αιχμαλώτους. Να δικαιούνται να παραλάβωσιν εκ τών Κρη- τών έως τρεις ή τέσσαρας άνευ όμως σκανδάλου ⁴⁾. Οί άπεσταλμένοι του Δοϋκα να μένωσιν εις τó Καστέλλιον άσφαλίζοντες τούς έν τῷ φρουρίφ μέχρι τής άποχωρήσεώς των.

1) Creta sacra II. 270 — 271. Urkunden II, CCXCI.

2) Περί του φρουρίου 'Αγ. Νικολάου Ιδ. Gerola, Monum. I. 283—4. fig. 176. 'Υπήρχε Βυζαντ. εκκλησία του 'Αγ. Νικολάου, έξ ης τó όνομα του φρουρίου Πρβλ. Gerola, Monum. Ven. II 225.

3) 'Ιδε τó κείμενον εις Creta sacra II. 272 και Urkunden II, CCXCIII.

4) Τι άπέγιναν οί δύο Δρακοντόπουλλοι δέν γνωρίζομεν· συνελήφθησαν και έθανατώθησαν ή ήμνηστεύθησαν ή άπήλθον εκ τής νήσου μετά τών 'Ανατολικών;

Οί ὄροι τῆς συνθήκης ἐξετελέσθησαν ἐκατέρωθεν, οἱ στρατιῶται τοῦ Βατάτση ἐπανῆλθον ἀσφαλῶς εἰς τὴν πατρίδα των καὶ ἡ νῆσος ἐφάνη ἐπὶ τοῦ παρόντος ὅτι εἰρήνευσεν.

Κατείδε καὶ ἡ Ἑνετία κατόπιν πολλῶν θυσιῶν καὶ μακρῶν ἀγῶνων ὅτι ὁ μόνος τρόπος τῆς διατηρήσεως τῆς νήσου ἦτο ἡ μετὰ τοῦ ἐγχωρίου ἑλληνικοῦ στοιχείου διαλλακτικὴ πολιτικὴ καὶ οὐχὶ μόνον ἡ χρῆσις τῆς ὠμῆς βίας, καὶ τὸ πρόγραμμα τοῦτο ἠκολούθησε καὶ κατόπιν μάλιστα εἰς τὰς πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς Καλλέργας σχέσεις της, ὡς θὰ ἴδωμεν.

7. ΔΥΟ ΝΕΑΙ ΑΠΟΙΚΙΣΕΙΣ

Κατὰ τὸ 1233 ἀναφέρεται ὅτι ἐγένετο τρίτη μικρὰ ἀποστολὴ Ἑνετῶν ἀποίκων εἰς Κρήτην. Συνίστατο αὕτη ἐξ ἑνῆς μόνον Ἱπποτῶν¹⁾. Πιθανῶς οὗτοι ἐστάλησαν πρὸς ἀντικατάστασιν ἄλλων τόσων ἀποίκων ἀποθανόντων ἢ μεταναστευσάντων ἐκ τῶν δύο προηγουμένων ἀποστολῶν.

Σημαντικωτέρα ὑπῆρξεν ἡ τετάρτη ἀποστολὴ ἀποίκων εἰς τὴν νῆσον γενομένη κατὰ τὸ 1252 ἐπὶ Δοῦκα Κρήτης Πέτρου Αὐρίου. Οἱ ἀποικοὶ οὗτοι ἀνφοκδόμησαν, ὠχύρωσαν καὶ κατέκτισαν τὴν πόλιν Χανιά ἐπὶ τῆς θέσεως τῆς ἀρχαίας πόλεως Κυδωνίας,²⁾ καὶ διενεμήθησαν τὴν κατὰ τὰ μέρη τοῦ ἀκρωτηρίου Σπάθα χώραν. Ὁ Ἑνετὸς χρονογράφος Δάνδολος (Βιβλ. Χ, κεφ. VI) ἀναγράφει ὅτι ἡ ἀποστολὴ ἐγένετο κατόπιν ἐξεγέρσεως τῶν κατὰ τὰ μέρη ταῦτα ἐγχωρίων, τὴν ὁποίαν κατέβαλε διὰ τῆς βίας ἐνετικὸς στρατός, καὶ ὅτι καταλαβὼν τὴν χώραν τὴν διένειμεν εἰς τοὺς ἀποίκους.

Ἐκ τῆς καταληφθείσης χώρας ἀπετελέσθησαν 90 φέουδα, ἐκ τῶν ὁποίων παρεχωρήθησαν τὰ 75 εἰς τοὺς σταλέντας ἀποίκους Ἱπποτάς καὶ πεζοὺς (Milites et Sergentes), τὰ ὁποῖα παρέδωκεν εἰς αὐτοὺς ὁ συναποστολεὺς ἀρχηγὸς τῆς ἀποικίσεως (Capitaneus, ὁ Ρέκτωρ ἢ νομάρχης) μετὰ τοῦ Συμβουλίου του, αἱ δὲ 15 ἄλλα Ἱπποτεῖαι θὰ ἔμενον ἰδιοκτησίᾳ τοῦ δημοσίου. Ταυτοχρόνως ἀνεκτίετο ἡ πόλις Χανιά μὲν περιοχὴν τριῶν μιλίων περίξ, τῆς δὲ περιοχῆς αὐτῆς τὸ μὲν ἡμισυ θὰ διενέμετο εἰς τοὺς ἀποίκους, τὸ δὲ ἄλλο ἡμισυ ἔμενον ἰδιοκτησίᾳ τοῦ δημοσίου. Ὁ ἀρχηγὸς ἐκράτει ἐντὸς τῆς πόλεως χῶρον διὰ πλατεῖαν καὶ διὰ τὰ δημόσια οἰκοδομήματα, διὰ τὴν μεγάλην ὁδὸν (ruga magistra) καὶ δι' ἐκκλησίαν καὶ διὰ τὰ ὀχυρώματα τῆς πόλεως, τὰ ὁποῖα θὰ ἐφρόντιζε νὰ κτίσῃ ἀγγαρεύων καὶ ἕνα ἀγρότην ἐξ ἐκάστου φεοῦδου, ὡς καὶ διὰ τὸν λιμένα καὶ τὰ νεώρια. Τὸ λοιπὸν μέρος τῆς πόλεως παρε-

1) Gerola, Mon. Ven. I. σελ. XLVIII. Τὸ σχετικὸν ἔγγραφον τῆς ἀποστολῆς ἐδημοσιεύθη εἰς Tafel—Thomas, Urkunden II ὑπ' ἀριθ. CCLXXXIV.

2) Τὸ ἔγγραφον τῆς ἐκχωρήσεως (carta concessionis) εὑρηται δημοσιευμένον εἰς Creta sacra II 274—282 καὶ Urkunden II. CCCXXII. Πρβλ. καὶ Zinkeisen IV 603.

χωρήθη εἰς τοὺς ἀποίκους πρὸς κατοικίαν. Οἱ ἀποικοὶ ἀνελάμβανον τὰς γνωστὰς καὶ ἐκ τῶν προτέρων ἀποικίσεων ὑποχρεώσεις, ἤτοι τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν ἰδίᾳ δαπάνῃ (ἵππους καταλλήλους, ὑπασπιστάς, βαλισταρίους μὲ τὴν ἀνάλογον δι' ἕκαστον ἐξάρτυσιν), λαμβάνοντες ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου χρηματικὴν ἀποζημίωσιν διὰ τὴν ἐγκατάστασιν. Οἱ ἀποικοὶ ὑποχρεοῦνται νὰ μείνωσιν ἐπὶ δύο ἔτη εἰς τὰ φέουδά των, δυνάμενοι μόνον μετὰ τὴν παρέλευσιν τῶν δύο ἐτῶν νὰ πωλήσωσιν ἢ μεταβιβάσωσι τὸ φέουδον εἰς Λατῖνον καὶ οὐχὶ εἰς Ἑλληνα. Ἀναγράφονται ὀνομαστικῶς καὶ τὰ ὀνόματα τῶν ἀποίκων, εἰς οὓς διενεμήθησαν τὰ φέουδα, εἰς ἄλλους μὲν δύο, εἰς ἄλλους ἓν καὶ εἰς τοὺς πεζοὺς κλάσματα ἵπποτικοῦ φεοῦδου. ¹⁾

Δὲν ἀναγράφουσι τὰ σχετικὰ ἔγγραφα ἀκριβῶς τὰ διαμερίσματα, εἰς τὰ ὁποῖα ὠρίσθησαν τὰ 90 φέουδα τῆς ἀποικίας αὐτῆς, ἀλλ' ἀναφέρονται ἀπλῶς τὰ περὶ τὸ ἀκρωτήριο Σπάθα (Punta di Spada) μέρη. Προφανῶς πρόκειται περὶ τῆς σημ. ἐπαρχίας Κυδωνίας, πιθανῶς δὲ καὶ μέρους τῆς ἐπαρχίας Κισάμου. Καὶ εἶχον μὲν ὀρισθῆ, ὡς εἶδομεν, φέουδα Ἑνετῶν ἀποίκων καὶ κατὰ τὴν πρώτην μεγάλην ἀποίκισιν τοῦ 1212, ἀλλ' ἀραιὰ, ὡς φαίνεται, καὶ ἔνεκα τῆς ἀπὸ τοῦ Χάνδακος μακρᾶς ἀποστάσεως καὶ ἔνεκα τῶν συχνῶν κατὰ τὰ μέρη ταῦτα ἐξεγέρσεων οἱ Ἑνετοὶ ἀποικοὶ θὰ εἶχον ἀπολέσει κατὰ τὸ πλεῖστον τὰ φέουδά των ἢ εἶχον μεταναστεύσει. Διὰ τοῦτο νῦν στέλλεται μετὰ τὴν βιαίαν εἰρήνευσιν τοῦ διαμερίσματος αὐτοῦ ἰσχυρὰ ἀποικία Ἑνετῶν καὶ ὀχυροῦται ἡ πόλις Χανίων, ἵνα χρησιμεύσῃ ὡς προμαχῶν καὶ τόπος διαμονῆς τῶν νέων ἀποίκων.

Διὰ τῆς τετάρτης αὐτῆς ἀποστολῆς στρατιωτικῶν ἀποίκων συνετελέσθη ἡ ἔνετ. ἀποικίσις, εἰς τὸ ἐξῆς δὲ μόνον πρὸς συμπλήρωσιν τῶν κενῶν ἤρχοντο νέοι ἀποικοὶ ἢ παρεχωροῦντο φέουδα εἰς τοὺς ἐν τῇ νήσῳ διαμένοντας Ἑνετοὺς ἢ καὶ ἐγχωρίους Κρήτας κατὰ τὰς περιστάσεις.

Πολιτικαὶ παραχαί.

Καὶ ἄλλαι πολιτικαὶ ἀνωμαλίαι δὲν ἔλειψαν ἐν τῇ νήσῳ ἀπὸ τῆς ἀποχωρήσεως τῶν στρατιωτῶν τοῦ Βατάτση (1236) καὶ ἐφεξῆς μέχρι τῆς ἀνακτήσεως τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τοῦ Μιχαῆλ Παλαιολόγου κατὰ τὸ 1261, τὰς ὁποίας οἱ ἐξ Ἑνετίας στελλόμενοι Δοῦκαι κατέστειλον διὰ διαφόρων μέσων.

1) Καὶ κατόπιν, φαίνεται, σποραδικῶς ἐστάλησαν κατὰ διαφόρους ἐποχὰς ἀποικοὶ, ἢ καὶ τὰ φέουδα ἐτροποποιήθησαν ἢ ἐδιχάσθησαν διότι, κατ'ἐκθεσιν τοῦ Λεονάρδου Κουρίνου (Relazione da Leonardo Quirini 1595, Firenze 1897 ὑπὸ G. Casoni) ὑπῆρχον εἰς τὴν Κρήτην τὸ ὄλον 479 Ἴπποτεῖαι, ὧν 25 τῆς Ἐκκλησίας, 25 τοῦ Δημοσίου, 35 τῶν Ἑλλ. Ἀρχοντοπαύλων καὶ 394 τῶν Ἑνετῶν φεουδαρχῶν.

Ἐπί Δοῦκα λ.χ. Νικολάου Ναβιγαγιόζου (1261) οἱ ἀγρόται τοῦ περὶ τὴν Κριτζάν (Μιραμπέλλου) διαμερίσματος ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ Ἐνετοῦ ἄρχοντος φεουδάρχου Παύλου Ντῶνου ἐπιστρέφοντος ἐκ Σητείας. Ὁ Δοῦκας ἔσπευσε μετὰ στρατιωτικῆς δυνάμεως, ἀλλ' οἱ κάτοικοι ἐξεληθόντες ἰκετικῶς εἰς ὑπάντησιν τῇ μεσολαβήσει τοῦ ἰδίου Ντῶνου ἐζήτησαν καὶ ἔτυχον συγγνώμην ἀποτίσαντες μόνον μικράς τινας ποινὰς καὶ ζημίας ¹⁾).

8. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΕΠΙ ΜΙΧΑΗΛ ΠΑΛΑΙΟΛΟΓΟΥ

Γενόμενος κύριος τῆς Κων)πόλεως κατὰ τὸ 1261 καὶ καταλύσας τὸ Λατινικὸν Κράτος τῆς Ἀνατολῆς ὁ δραστήριος Μιχαὴλ Παλαιολόγος τέως αὐτοκράτωρ ἐν Νικαίᾳ καὶ ἀνασυστήσας τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ὑπέκίνησεν ἐξέγερσιν καὶ ἐν Κρήτῃ θέλων νὰ συμπεριλάβῃ καὶ ταύτην εἰς τὸ νέον του Βασιλεῖον. Πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε μὲ γράμματα εἰς τὴν νῆσον δι' ἰδίου πλοίου ἀρχοντορρωμαῖόν τινα λεγόμενον κατὰ τοὺς Ἐνετοὺς χρονογράφους Στέγγον ²⁾ κατὰ τὸ 1262, ὁ ὁποῖος ἀποβὰς εἰς Σουῖδαν καὶ προσεταιρισθεὶς καὶ Κρήτας κυριεύει τὸ φρούριον Ἄλ μ υ ρ ὀ ν (εἰς τὸν ὁμώνυμον κόλπον τοῦ Ἀποκορώνου) καὶ πολιορκεῖ τὸ φρούριον Κισάμου. Ὁ ἀπεσταλμένος τοῦ Παλαιολόγου παρεκίνησε τοὺς Κρητὰς νὰ ἐξεγερθῶσι καὶ ἐκδιώξωσι τοὺς Ἐνετοὺς ἐκ τῆς νήσου ἐπαγγελόμενος στρατιωτικὴν ἐπικουρίαν ἐκ μέρους τοῦ νέου αὐτοκράτορος. Πολλοί, ὡς φαίνεται, τῶν Κρητῶν ἀρχόντων καὶ τοῦ λαοῦ ἀσμένως ἐδέχθησαν τὰς προτάσεις τοῦ Στέγγου καὶ ἐβοήθησαν αὐτὸν εἰς τὰς πρώτας πολεμικὰς ἐνεργείας, ἄλλοι ἐφάνησαν ἐπιφυλακτικοὶ καὶ ἐζήτησαν νὰ στείλῃ ὁ Παλαιολόγος ἐπαρκεῖς δυνάμεις πρὸς καταπολέμησιν τῶν Ἐνετῶν, καὶ τότε πάντες προθύμως θὰ συμπράξωσιν εἰς τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς νήσου καὶ τὴν ἔνωσιν μετὰ τοῦ Ἑλληνικοῦ Βασιλείου. Μεταξὺ τῶν τελευταίων τούτων ἦτο καὶ ὁ ἰσχυρὸς ἄρχων Ἀλέξιος Καλλέργης μετὰ τῶν ἀδελφῶν του, ὁ ὁποῖος, ἐν ᾧ ἄφ' ἐνὸς εἰδοποιεῖ τὰς ἐνετικὰς ἀρχὰς περὶ τῶν ἐνεργειῶν τοῦ Στέγγου καὶ τῆς συνεννοήσεως μετὰ τῶν Κρητῶν προυχόντων, ἐξ ἄλλου συνεμερίζετο τὰς ἐνεργείας τοῦ ἀπεσταλμένου παίζων τρόπον τινὰ διπλοῦν πρόσωπον, ἕως ὅτου αἱ περιστάσεις ὀδηγήσωσι περὶ τοῦ πρακτέου, διότι, ὡς ἀναφέρουσιν οἱ χρονογράφοι, ἀπέκρυψε ὁ Καλλέργης ἀπὸ τὸν Δοῦκα ὅτι οἱ Κρητῆτες ἄρχοντες εἶχον ὀρκισθῆ πίστιν εἰς τὸν Παλαιολόγον καὶ εἶχον ὑποσχεθῆ τὴν σύμπραξιν των, ἐὰν ὁ Βασιλεὺς ἔστειλε τὰς ἀναγκαίας ἐπικουρίας.

1) De Monacis, σελ. 157. Scaffini, σελ. 99.

2) Ὁ Κορηήλιος (Creta sacra II 288) τὸν λέγει «Ἑλληνά τινα Δυνάστην Θράκης σταλέντα μετὰ τινων τριήρων εἰς τὴν νῆσον». Ὁ De Monacis "Ducha quidam Graecus nomine Stengo,,.

Ἄλλ' ὁ Παλαιολόγος ὧν ἀπησχολημένος εἰς ἄλλας μᾶλλον ἐπειγούσας ἐπιχειρήσεις πρὸς στερέωσιν τοῦ νέου Κράτους δὲν ἠῤκαίρησεν ἢ δὲν ἠθέλησε νὰ στείλῃ τὰς ἐπικουρίας εἰς τοὺς Κρήτας κατανοῶν ἴσως τὸ δυσχερὲς τοῦ ἔργου καὶ ὀρρωδῶν τὴν Θαλασσίαν δύναμιν τῶν Ἐνετῶν, ἧτις ἠδύνατο πολλαχῶς νὰ τὸν ζημιώσῃ. Διὰ τοῦτο ἐξηκολούθησε μὲν ἡ ἐν Κρήτῃ ἐξέγερσις ἐπὶ τέσσαρα περίπου ἔτη, ἀλλ' ἄνευ σοβαρῶν ἀποτελεσμάτων ἐκατέρωθεν. Τὴν πρωτοβουλίαν καὶ ἀρχηγίαν εἶχον μάλιστα ἐκ τῶν Κρητῶν ἀρχόντων οἱ Χορτάτζαι, Σκορδίλαι καὶ Μελισσηνοί. Ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης ἦλθε καὶ αὐτὸς εἰς σύγκρουσιν πρὸς τὸν Δοῦκα, διὰ τινὰ θανάτωσιν ἀνθρώπων τοῦ ὑπὸ τοῦ Δοῦκα¹⁾, καὶ ἐπὶ τινὰ χρόνον φαίνεται ὅτι ἐπολέμησε κατὰ τῶν Ἐνετῶν, ἀλλὰ κατόπιν συνδιηλλάγη πρὸς αὐτοὺς καὶ ἠσύχασε, τὸν ἀγῶνα δὲ μετὰ τοῦ Στέγγου ἐξηκολούθησαν οἱ ἀνωτέρω Ἀρχοντορρωμαῖοι.

9. Η ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΟΥ 1265

Ἀφ' οὗ ἐπὶ τέσσαρα περίπου ἔτη οἱ Κρήτες ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν ἀρχόντων Χορτατζῶν, Σκορδιλῶν, Μελισσηνῶν κλπ. καὶ τοῦ Στέγγου μετὰ τινων ὀπαδῶν τοῦ ἠγωνίσθησαν κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἄνευ ἀποτελέσματος σημαντικοῦ, ἦλθον εἰς διαπραγματεύσεις πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς καὶ ἔκλεισαν τὴν εἰρήνην τοῦ 1265²⁾ ὁ Δοῦκας Κρήτης Μάρκος Δάνδολος καὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν Γεώργιος Χορτέτζης καὶ Μιχαὴλ Σκορδίλης Ψαρομήλιγγος. Τὴν συνθήκην ἐδεημοσίευσεν τὸ πρῶτον ὁ Scaffini εὐρῶν αὐτὴν εἰς τὸ Museo civico τῆς Ἐνετίας³⁾. Εἶναι διεξοδικωτάτη καὶ σημαντικωτάτη καὶ δίδει πολλὰς καὶ πολυτίμους νύξεις διὰ νὰ νοήσωμεν τὴν τότε κατάστασιν τῆς νήσου καὶ ἀναγράφει τὰ ὀνόματα πολλῶν Κρητῶν ἀρχόντων περιληφθέντων εἰς τὴν συνθήκην.

Οἱ κυριώτεροι τῶν ὄρων τῆς συνθήκης τοῦ 1265 εἶναι:

Ἀμνηστεύονται πάντα τὰ προηγούμενα ἐγκλήματα καὶ ἀδικήματα ἐκατέρωθεν καὶ ἀπολύονται οἱ αἰχμάλωτοι καὶ οἱ κατὰδικοι πλὴν τῶν φονέων, τῶν ὀφειλετῶν, τῶν σκλάβων καὶ τῶν βιλλάνων. Οἱ Κρήτες ἄρχοντες ὀρκίζονται πίστιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν καὶ ἀναδέχονται νὰ καταμηνύωσι καὶ καταστέλλωσι πᾶν κίνημα κατ' αὐτῆς. Οἱ ἐκ τῆς Ἀνατολῆς στρατιῶται καὶ ὁ Στέγγος νὰ ἐξέλθωσιν ἐκ τῆς νήσου καὶ νὰ σταλῶσιν ὄθεν ἦλθον. Νὰ δοθῶσιν ὄμηροι ὑπὸ τῶν Κρητῶν, οἱ ὅποιοι θὰ ἀποδοθῶσιν μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Εἰς τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας ἔχουσιν οἱ Κρήτες διὰ τὰς Ἐπισκοπὰς τὰς ἐκεῖθεν τῆς Σκάλας

1) De Monacis σελ. 158, Scaffini σελ. 100, Zinkeisen IV, 604.

2) Scaffini, Notizie κλπ. σελ. 100.

3) Scaffini Αὐτόθι, Appendice, σελ. 35—41. Museo civico, Cod. Cicogna 3612 c. 39.

Στρομπούλου να μη αναμειγνύεται ή Αύθεντεία¹⁾ (δηλ. ή Ένετ. Διοίκησης Κρήτης). Να έλευθερώνονται υπό τής Αύθεντείας πάροικοι, άλλ' άνευ βλάβης τών κυρίων των. Οί άνωτέρω άρχοντες να μη ύποχρεούνται καλούμενοι να έρχονται εις Χάνδακα, αλλά να στέλλωσιν αντιπροσώπους των. Άφ' οϋ ειρηνεύση ή νήσος, να δικαιουñται να εισέρχονται και να έξέρχονται έλευθέρως εις τās πόλεις και τὰ φρούρια, όπως και οί άλλοι φεουδάρχει.

Έάν οί άνωτέρω άρχοντες παραδώσωσιν εις τās χείρας τής Αύθεντείας στασιαστήν, ν' άκούονται αί περι αυτού συστάσεις των.

Έάν ο Στέγγος συλληφθῆ δια τής βίας ή προσέλη συμβιβαστικώς μετά τών ανθρώπων του, να στέλλονται άσφαλώς εις τήν Άνατολήν.

Οί άρχοντόπουλλοι οί μη έχοντες γήν να μη θεωρώνται βιλλάνοι.

Οί βιλλάνοι να επανέλθωσιν άβλαβείς εις τούς κυρίους των, όπως και οί σκλάβοι.

Δίδονται τέσσαρες Ίπποτεΐαι εις τούς υίους του Γεωργίου Χορτάτζη πλήν εκείνων που είχε. Να έχη όσους είχαν έλευθέρους (φράγκους) και άκόμη 26, εκ τών όποιων δύο εκ τών φεούδων του Χάνδακος, τέσσαρες εκ τών φεούδων του δημοσίου, οί δε λοιποί εκ τών μη άνηκόντων εις φεουδάρχεις. Παραχωρεΐται επίσης εις τον Γεώργιον Χορτάτζην τó χωρίον Σταυράκια επί δώδεκα έτη (ήτο του δημοσίου).

Εις τον Θεόδωρον Χορτάτζην δίδεται ήμισια Ίπποτεΐα, πλήν εκείνων που είχε, και δύο άκόμη εις τούς υίους του και τó χωρίον του κοινου Σίλαμος επί δώδεκα έτη.

Εις τον Μιχαήλ Σκορδίλην Ψαρομήλιγγον και τούς υίους του παραχωρούνται επίσης 2 1)2 Ίπποτεΐαι πλήν τών ιδικών του και τó χωρίον Πλίκια επί δώδεκα έτη και δέκα φράγκοι.

Εις τούς αδελφούς Μανώλην Σκορδίλην και Γεώργιον Σκορδίλην Μαλαφαρῶν δύο άκόμη Ίπποτεΐαι πλήν εκείνων που είχαν.

Όκτώ Ίπποτεΐαι δίδονται άκόμη εις τούς δύο κυριωτέρους άρχηγούς, τον Γεώργιον Χορτάτζην και τον Μιχαήλ Ψαρομήλιγγον.

Εις τον Μιχαήλ Βαρούχαν δίδονται όκτώ πεζικά φέουδα και άλλα τόσα εις τούς υίους του²⁾.

1) Πιθανώς αί έπισκοπαι δυτικά του Στρομπούλου είχαν καταληφθῆ υπό τών Άρχοντορρωμαίων, όπως θά ιδωμεν κατόπιν και εις τήν συνθήκην του Καλλέργη (1299). Βούλλα Ίννοκεντίου IV του 1253 αναφέρει ότι πολλαι έπισκοπαι κρατουñται υπό Γραικών εν Κρήτη και χηρεύουσι Λατίων Έπισκόπων (Regesti Pontif. No 6210).

2) Εις τὰ έγγραφα του βιβλίου «Οικογένεια Βαρούχα» (και Gerland, Noblesse) δέν γίνεται λόγος περι τών φεούδων αυτών δια να μάθωμεν, αν ησαν νέα ή τὰ τρία παλαιά Ιπποτικά φέουδα. Εις τον Μιχαήλ Βαρούχαν και τον αδελφόν του Βασίλειον άνηκον τρία φέουδα εις τó Άμάρι, ήτοι τó Μοναστηράκι μετά τής Άγ. Άννας, ό Σμιλές και ή Γέννα (Gerland, Noblesse, Docum. VI και VII).

Εἰς πλείστους ἄλλους Κρητάρχοντας ἐπικυροῦνται φέουδα, τὰ ὁποῖα εἶχον καὶ πρὸ τοῦ πολέμου, λ.χ. εἰς τοὺς δύο ἀδελφούς Κυριακοπούλλους, εἰς τοὺς τρεῖς Λογγοβάρδους, εἰς τὸν Λίμαν, τὸν Θεολόγον Χορτάτζην, Θεόδωρον Μελισσηνόν, εἰς τέσσαρας Γαβαλαῖδες, εἰς τοὺς γονεῖς καὶ ἀδελφούς τοῦ Ἑμμ. Πρικοσιρίδη, εἰς τὸν Μιχ. Χορτάτζην, εἰς τὸν Στέφανον Ἀγιοστεφανίτην, τὸν Πρωτόπαπα Ἀμπελακιανόν, τοὺς Λουμπίνους, τοὺς Ἀρκολέους καὶ τινας ἄλλους ὀνομαστί μνημονευομένους.

Τῶν φράγκων (ἐλευθέρων) τὰ σιγίλλια ν' ἀνανεωθῶσιν.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω συνθήκης μανθάνομεν ἀκριβῶς τὰ ὀνόματα τῶν Κρητικῶν οἴκων, οἱ ὁποῖοι ἠγήθησαν εἰς τὴν ἐξέγερσιν αὐτὴν τὴν ὑποκινηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Μιχαὴλ Παλαιολόγου. Ἀρχηγοὶ κυρίως, ὡς φαίνεται ἐξ αὐτῆς, ἦσαν ὁ Γεώργιος Χορτάτζης μετὰ τῶν οἰκείων του καὶ ὁ Μιχαὴλ Σκορδίλης Ψαρομήλιγγος, δι' ὃ καὶ αὐτοὶ εἶναι πρὸ πάντων οἱ ἱκανοποιούμενοι διὰ τῆς παραχωρήσεως φεούδων καὶ χωρίων ὑπὸ τῆς Ἑνετίας καὶ διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως βιλλάνων. Οἱ λοιποὶ οἱ ὀλιγώτερον σπουδαῖοι ἱκανοποιοῦνται διὰ μικροτέρων παραχωρήσεων ἢ ἀπλῶς δι' ἐπικυρώσεως τῶν προτέρων των κτήσεων.

Οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ Καλλεργῶν ἐν τῇ συνθήκῃ ταύτῃ· πιθανότατα εἶχον οὗτοι συμφιλιωθῆ πρότερον καὶ εἶχον εἰρηνεύσει προηγουμένως.

Καὶ δὲν ἦσαν μόνοι οἱ Κρήτες ἀρχοντορρωμαῖοι, οἱ ὁποῖοι παρητήθησαν τοῦ ἐθνικοῦ προγράμματος, ἦτοι τῆς ἀπελευθερώσεως ἐκ τῶν Ἑνετῶν καὶ τῆς προσαρτήσεως τῆς νήσου εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος, κρίναντες μετὰ καρτερόν ἀγῶνα τὸ πρόγραμμα δυσεκτέλεστον, καὶ ἤρκεσθησαν εἰς τὰς προσωπικὰς παροχὰς καὶ προνομίας. Καὶ αὐτὸς ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἀντιπαλαίων συνεχῶς πρὸς ἄλλους καὶ ἰσχυροὺς πολεμίους διὰ τὴν στερέωσιν τοῦ νέου του Κράτους καὶ μὴ θέλων ἢ μὴ δυνάμενος νὰ πολεμῇ καὶ πρὸς τοὺς ἰσχυροὺς καὶ θαλασσοκρατοῦντας Ἑνετούς, ἀνεγνώρισε διὰ τῶν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς συνθηκῶν τῶν γενομένων κατὰ τὰ ἔτη 1265 καὶ ἔπειτα κατὰ τὸ 1267 καὶ 1277 τὴν ἐνετικὴν κυριότητα ἐπὶ τῆς Κρήτης (καὶ τῆς Κορώνης καὶ Μεθώνης) ὑποχρεούμενος νὰ ἀποσύρῃ ἐκ τῆς νήσου τοὺς ἀνθρώπους του καὶ νὰ μὴ ἐνοχλήσῃ εἰς τὸ ἐξῆς τὴν κατοχὴν τῆς νήσου ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν καὶ νὰ ἀπολύσῃ τοὺς κρατούμενους ὑπ' αὐτοῦ (Ἑνετοὺς 1).

10. ΤΑΡΑΧΑΙ ΕΙΣ ΧΑΝΔΑΚΑ

Εὐθύς κατόπιν ἐπὶ Δοῦκα Ἀνδρέου Τζένου κατὰ τὸ 1266 σοβαραὶ ταραχαὶ συνέβησαν εἰς τὸν Χάνδακα²⁾, ἐν ᾧ ἡ Δημοκρατία εὕρισκετο

1) Ἴδε τὰ κείμενα τῶν συνθηκῶν τούτων εἰς Urkunden III, CCCLV, CCCLVIII, CCCLXVIII. α) ἵνα ἐχη (ὁ Δοῦξ Βενετίας) τὴν νήσον Κρήτην, καὶ ὅσοι ἀνθρώποι τῆς Βασιλείας μου εὕρισκονται ἐκεῖσε, ἵνα ἐπάρῃ αὐτοῦς ἡ Βασιλεία μου κλπ.»

2) Zinkeisen IV 605. Creta sacra II. 284—285.

εἰς πόλεμον μὲ τὴν Γένουαν καὶ οἱ Γενουῖται ἀποβιβασθέντες ἐδήλωσαν τὰ Χανιά. Δύο δηλ. ἀκόλουθοι τῆς χήρας τοῦ Παύλου Ντώνου, ὃν εἶδομεν προηγουμένως, ἐδολοφόνησαν ἐν τῇ μεγάλῃ ὁδῷ (Ruga magistra) τὸν Ἰωάννην Σελέγκαν παρουσίᾳ τῶν δύο Συμβούλων καὶ ἄλλον τινὰ κουρέα διαμαρτυρηθέντα διὰ τὸ κακούργημα. Ἐκ τούτου οἱ συγγενεῖς τοῦ δολοφονηθέντος ὄπλισθέντες ἐζήτησαν θορυβωδῶς δικαιοσύνην· ἡ πόλις ἐγένετο ἀνάστατος, διότι καὶ οἱ ἀντίπαλοι παρουσιάσθησαν ἔνοπλοι εἰς τὴν Πλατεῖαν καὶ ὁ λαὸς τῆς πόλεως διηρέθη εἰς δύο στρατόπεδα ἑτοιμα ν' ἀλληλοσπαραχθῶσιν. Ὁ Δοῦκας ἔλαβεν ὅσα ἠδυνήθη μέτρα πρὸς ἐπαναφορὰν τῆς τάξεως. Προσεταιρισθεὶς τοὺς κατοίκους τοῦ Βούργου (προαστείων) καὶ ὅσους ἐκ τῶν ἀποίκων εἶχε πιστοὺς, ἄλλους μὲν τῶν ταραχοποιῶν ἐξετόπισεν εἰς φρούρια τοῦ ἐσωτερικοῦ, ἄλλους περιώρισεν εἰς τὰς οἰκίας των.

Τῶν ἀνώμαλιῶν τούτων ἠθέλησαν νὰ ἐπωφεληθῶσιν ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης καὶ οἱ δύο Χορτάτζαι Γεώργιος καὶ Θεόδωρος· ἐξεκίνησαν ἐκ τῶν διαμερισμάτων των μετ' ἐνόπλου δυνάμεως ἐκ 200 ἵππέων καὶ πολλῶν πεζῶν κατευθυνόμενοι εἰς Χάνδακα. Ὁ Δοῦκας μαθὼν τὸ πρᾶγμα ἔστειλε διαταγὴν εἰς τὸν Ἀλέξιον νὰ μὴ διέλθῃ τὰ ὄρια τῶν σκαλῶν ἐπὶ ποινῇ νὰ χάσῃ τὰ φέουδα καὶ νὰ μὴ παραβῇ τὸν ὄρκον καὶ νὰ ἐπανέλθῃ εἰς τὰ ἴδια. Ὁ Ἀλέξιος, ὅστις εἶχεν ἤδη ὑπερβῆ τὰ σύνορα, ἀπήντησεν ὅτι δὲν ἤρχετο μὲ ἐχθρικούς κατὰ τῆς Διοικήσεως σκοπούς, ἀλλὰ διὰ νὰ δώσῃ χεῖρα βοήθειας εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὡς εἶχε χρέος ὡς φεουδάρχης, καὶ νὰ λάβῃ δίκαιον ἀπὸ τοὺς δολοφονήσαντας συγγενῆ του. Μετὰ δύο ἡμέρας ὁ Ἀλέξιος ἐπέστρεψεν εἰς τὰ ἴδια καί, ὡς φαίνεται, καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ συμπράττοντες Χορτάτζαι.

Ὁ νέος Δοῦκας Ἰωάννης Βελένιος διὰ τῶν ἰσχυρῶν στρατιωτικῶν δυνάμεων τῶν σταλεισῶν ἐξ Ἑνετίας κατὰ τὸ 1271 ἄλλους μὲν τῶν ταραξιῶν θανατώσας καὶ ἄλλους ἐξορίσας ἐπανέφερε τὴν τάξιν καὶ τὴν ἡσυχίαν εἰς τὴν ἀπὸ ἐτῶν ταραχώδη καὶ ἀνώμαλον κατάστασιν τῆς νήσου ἕνεκα τῶν ἐμφυλίων διχοστασιῶν καὶ τῶν ἐξεγέρσεων τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου, μετὰ ταῦτα δὲ θεωρήσας περιττὴν τὴν παραμονὴν ἐν τῇ νήσῳ τῶν σταλέντων στρατευμάτων ἐπανέστρεψεν αὐτὰ εἰς Ἑνετίαν.

11. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΧΟΡΤΑΤΖΩΝ

Τὴν ἰσχυρὰν οἰκογένειαν τῶν Χορτατζῶν εἶδομεν λαμβάνουσαν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὰ πολιτικὰ γεγονότα τῶν προηγουμένων ἐτῶν, καὶ δὴ εἰς τὴν ἐξέγερσιν τοῦ 1261 τὴν καταλήξασαν εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 1265. Κατ'ὄψιν οἱ Χορτάτζαι εἰς τὸ διαμέρισμα Ρεθύμνης, ὅπου καὶ μέχρι σήμερον ἀκούεται τὸ ὄνομα τῆς οἰκογενείας (εἰς τὸ χωρίον Μέση Ρεθύμνης).

Τοῦ ἀρχοντικοῦ οἴκου τῶν Χορτατζῶν τοῦ κατὰ τὰς παραδόσεις ἔλκοντος τὴν καταγωγὴν ἀπὸ τοῦ Εὐστρατίου Χορτάτζη, ἐνὸς

ἐκ τῶν δώδεκα Ἀρχοντοπούλλων τοῦ Βυζαντίου, τῶν σταλέντων ἐκ Κ)πόλεως καὶ ἀποικισθέντων εἰς τὴν νῆσον ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ¹⁾, ἀρχηγοὶ ἦσαν κατὰ τοὺς χρόνους τούτους οἱ δύο ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Θεόδωρος²⁾, οἱ λαβόντες, ὡς εἶδομεν, τόσα φέουδα κατὰ τὴν συνθήκην τοῦ 1265, συνέπραττον δὲ καὶ μετὰ τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη εἰς τὰς πρὸ μικροῦ κατασταλείσας ταραχὰς τῆς νήσου τὰς παραταθείσας μέχρι τοῦ 1271, ὡς εἶπομεν.

Ἀμέσως μετὰ τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀποχώρησιν τοῦ ἐνετικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸ 1272 ἐξεργάγη ἡ μεγάλη ἐπανάστασις ἢ ἐκ τῶν δύο ἐπιφανῶν ἀδελφῶν τῶν ἀρχηγῶν αὐτῆς καλουμένη ἐπανάστασις τῶν Χορτατζῶν.

Οἱ Ἐνετοὶ χρονογράφοι κατὰ τὴν συνθήειάν των δὲν ἀναγράφουσι τὴν ἀληθῆ αἰτίαν τῆς ἐξεγέρσεως αὐτῆς. Λέγουσιν ὅτι οἱ δύο Χορτάτζαι ἀδελφοὶ Γεώργιος καὶ Θεόδωρος διακρινόμενοι μεταξύ τῶν Κρητῶν ἐπὶ εὐγενεῖα καὶ πλούτῳ καὶ θρασύτητι κακουργημάτων ἰδόντες τὴν ἔλλειψιν στρατιωτικῶν δυνάμεων ἐν τῇ νήσῳ ἐξηγέρθησαν θέλοντες νὰ σφετερισθῶσι τὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου καὶ ἤρχισαν τὰς ἐχθροπραξίας δι' ἐπιδρομῶν, πυρπολήσεων καὶ φόνων τῶν Λατίνων³⁾, προσεταιρισθέντες μέγα πλῆθος τῶν πάντοτε ἀμφιβόλου πίστεως καὶ εὐμεταβόλων Κρητῶν.

Δυστυχῶς μᾶς λείπουσι καὶ πάλιν διὰ τὴν μονομέρειαν τῶν ἱστορικῶν εἰδήσεων αἱ ἀληθεῖς αἰτίαι καὶ ἀφορμαὶ τοῦ κινήματος τῶν Χορτατζῶν. Ἄν κρίνωμεν ὁμῶς ἐκ τῶν μετὰ ταῦτα περιστατικῶν καὶ ἐκ τοῦ χαρακτήρος τῶν δύο γενναίων ἀδελφῶν καὶ ἐκ τῆς νύξεως τῶν χρονογράφων ὅτι ἀπέβλεπον εἰς τὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι οὐχὶ ἔφεσις ὑλικοῦ κέρδους καὶ προσωπικῶν ὠφελημάτων οὐδ' ἐγκληματικαὶ διαθέσεις πρὸς φόνους καὶ ληστείας ἐκίνησαν αὐτοὺς, ἀλλὰ μᾶλλον λόγοι ὑψηλότεροι καὶ πόθοι ἐθνικοὶ, δοθείσης ἴσως καὶ ἀφορμῆς τινος ἐκ μέρους τῶν Ἐνετῶν. Διότι καὶ πλοῦτον καὶ δύναμιν μεγάλην εἶχον οἱ Χορτάτζαι, ὥστε νὰ μὴ διακινδυνεύωσι δι' ἀσημάντους αἰτίας καὶ δι' ὑλικά μόνον ὠφελήματα. Εἶναι πιθανὸν ὅτι εἶχον καὶ ἐνθαρρύνσεις ἐκ Κ)πόλεως καὶ ὅτι ἐπίστευσαν ὅτι κατάλληλος ἦτο ἡ περίστασις πρὸς κίνημα ἀπελευθερωτικόν. Ὅτι ἐπὶ τόσα ἔτη ἐκράτησαν ἐπιτυχῶς τὴν ἐπανάστασιν καὶ μ' ὄλην τὴν ἀντίδρασιν τοῦ ἰσχυροῦ Ἀλεξίου Καλλέργη καὶ ὅτι ποτὲ δὲν ἠθέλησαν ν' ἀκούσωσι ἢ προτείνωσι λόγους περὶ συνθηκολογήσεως πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποδεικνύει τὴν ἀγνότητα

1) Gerland, Noblesse Crétoise, σελ. 48, 85, 101, 105, 115 πολλ.

2) Περὶ τῶν ἄλλων κατόπιν διασήμων ἀπογόνων τοῦ οἴκου τῶν Χορτατζῶν, καὶ δὴ τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἐρωφίλης Γεωργίου Χορτάτζη (1600) καὶ τοῦ Μελετίου Χορτάτζη, ἀρχιεπισκόπου Φιλαδελφείας, ἰδ. Noblesse, σελ. 48-49 καὶ Σάθα, Νεοελλην. Φιλολ. σελ. 338 ἐξ. καὶ Legrand, Bibliographie Hellénique πολλαχοῦ.

3) Creta sacra II σελ. 285. De Monacis, σελ. 160. Zinkeisen IV 605—606.

τοῦ φρονήματός των καὶ μαρτυρεῖ τὸν ἐθνικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἀγῶνός των. Καὶ θὰ ἐλάμβανε πιθανῶς εὐτυχές πέρασ ὁ ἀγὼν αὐτός, ἂν ὁ Καλλέργης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ δὲν ἀντέπραπτον ἐκ φόβου καὶ δὲν συνήμουν τὰς δυνάμεις των μετὰ τῶν Ἑνετῶν πρὸς καταπολέμησιν τῶν Χορτατζῶν καὶ ἀποτυχίαν τοῦ προγράμματός των.

α') Αἱ ἐχθροπραξίαι, ἡ μάχη τοῦ Ἀποσελέμη κλπ.

Οἱ δύο ἀδελφοὶ Χορτάτζαι διεκρίνοντο ἐπὶ γενναιότητι καὶ στρατηγικῇ ἰκανότητι. Ταχέως κατήρτισαν δύναμιν σημαντικὴν ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπ' ἄλλων ἀρχοντικῶν οἰκῶν καὶ μεγάλου μέρους τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ καὶ ἐπέτυχον νὰ διαδοθῇ τὸ κίνημα εἰς μέγα μέρος τῆς νήσου. Ὁ Δοῦκας Βελένιος συναγαγὼν ὄσπην ἠδυνήθη δύναμιν ἐκινήθη κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν συνεργούντος καὶ συστρατευομένου τοῦ ἰσχυροῦ καὶ στρατηγικοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη. Ἐνώσαντες οὗτοι τὰς δυνάμεις των ἐπιτίθενται κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ εἰς τὴν ἐκ παρατάξεως μάχην παρὰ τὸν ποταμὸν Ἀποσελέμη¹⁾ τὰ ἀσύντακτα εἰσέτι στίφη τῶν ἐπαναστατῶν ἠττῶνται ὑπὸ τοῦ ἐνετικοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ Καλλέργη καὶ οἱ Χορτάτζαι καταδιώκονται μέχρι τοῦ Λασιθίου.

Οἱ Χορτάτζαι μὴ ἀπελπίσαντες ἐκ τοῦ πρώτου αὐτοῦ ἀτυχήματος ἀνασυντάσσονται ἐν Λασιθίῳ καὶ συγκροτήσαντες ἰσχυρὰν δύναμιν ἐπέρχονται κατὰ τῶν Ἑνετῶν καὶ τοῦ Καλλέργη καὶ τρέψαντες αὐτοὺς ἀναγκάζουσι ν' ἀποσύρθῶσι ἠττημένοι εἰς τὸν Χάνδακα, μένουσι δὲ αὐτοὶ κύριοι τῆς ὑπαίθρου χώρας.

Μὴ δυνηθέντες νὰ καταβάλωσι τοὺς Χορτάτζας οἱ Ἑνετοὶ καταδικάζουσιν αὐτοὺς κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1273²⁾ δι' ἀποφάσεως τοῦ Ἀνωτάτου Συμβουλίου εἰς ἀειφυγίαν τὸν Γεώργιον μετὰ τῶν δύο τοῦ υἱῶν Μιχαὴλ καὶ Κωνσταντίνου, τὸν Θεόδωρον μετὰ τοῦ υἱοῦ του Ἐμμανουήλ, νὰ δημεύεται ἡ περιουσία των καὶ νὰ θανατώνωνται συλλαμβανόμενοι, οἱ δὲ κληρονόμοι αὐτῶν οὐδέποτε νὰ δύνανται ν' ἀποκατασταθῶσιν ἐν τῇ νήσῳ. Ἔτερα δύο Διατάγματα τοῦ αὐτοῦ Συμβουλίου ὀρίζουσι ποινὰς διὰ τοὺς συνεργούς.

β') Ἡ συντριβὴ τῶν Ἑνετῶν εἰς Ζυλόδεμα.

Ἐρχεται κατόπιν νέος Δοῦκας Κρήτης ὁ Μαρίνος Τζένος μὲ ἀξιολόγους στρατιωτικὰς δυνάμεις. Κατὰ τοὺς Ἑνετοὺς ἱστορικοὺς διεκρίνετο μὲν ὁ Τζένος ἐπὶ παιδείᾳ καὶ εὐγλωττίᾳ, ἀλλ' ἔστερεῖτο στρατηγι-

1) Ὁ ποταμὸς καὶ σήμερον φέρει τὸ αὐτὸ ὄνομα ἀπέχων ἀνατολικῶς τοῦ Χάνδακος περὶ τὰ 20 χιλιόμετρα καὶ ἐβάλλων εἰς τὸ Κρητικὸν πέλαγος.

2) Scaffini ἔγγραφα LXX, LXXI καὶ Χειρόγρ. Ἱστορ. Ἀρχ. Κρήτης, Δεσμίς 1, σελ. 7-8 ἀριθ. 14 (15 Νοεμβρίου 1273).

κού πνεύματος. Ἠγούμενος τῶν ἐνετικῶν στρατευμάτων ἐπέρχεται κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς τὴν Μεσαράν. Οἱ στρατηγικοὶ ἀδελφοὶ προσποιούμενοι ὑποχώρησιν παρασύρουσι τοὺς Ἐνετοὺς εἰς δυσχωρίας κατὰ τὴν ἐπαρχίαν Πυργιωτίσσης εἰς θέσιν Ζυλόδεμα (ἢ Ζερόδεμα 1), ὅπου εἶχον τοποθετήσει εἰς ἐνέδραν μέγα μέρος τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ κατὰ τὸ τέλος τοῦ 1273. Ὁ Δοῦκας ἀπρονοήτως ἔπεσεν εἰς τὴν παγίδα. Οἱ Χορτάτζαι ἐπιτίθενται σφοδρῶς καὶ κατακόπτουσι τὸν ἐνετικὸν στρατόν. Ὁ Τζένος καὶ ὁ ἕτερος τῶν Συμβούλων φονεύονται, μετ' αὐτῶν δὲ καὶ πολλοὶ φεουδάρχαι Ἐνετοί, ἦτοι δύο Κορνάροι, τρεῖς ἐκ τοῦ οἴκου Ἀβράμη, τέσσαρες Γραδόνικοι, δύο Φώσκολοι καὶ πολλοὶ ἄλλοι εὐγενεῖς, οὓς ὀνομαστί ἀναφέρει ὁ De Monacis 2) καὶ μέγα πλῆθος τοῦ πεζικοῦ στρατοῦ ἐκάλυψε τὸ πεδῖον τῆς δεινῆς αὐτῆς σφαγῆς. Οὐδέποτε οἱ Ἐνετοὶ εἶχον πάθει τοιαύτην φθορὰν ἀνθρώπων ἐν τῇ νήσῳ.

Περὶ τοῦ Καλλέργη οὐδὲν ἀναφέρεται εἰς τὴν περίστασιν αὐτήν. Φαίνεται ὅτι ὁ προνοητικὸς ἀρχοντορρωμαῖος δὲν ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐπιχείρησιν αὐτήν, δὲν εἶναι δὲ πιθανὸν ὅτι ὁ στρατηγικὸς Ἀλέξιος θ' ἀπαρσύρετο εἰς τὴν ἐνέδραν αὐτήν, ἂν μετεῖχε τῆς ἐκστρατείας. Πρέπει νὰ ὑποθέσωμεν ἢ ὅτι δυσηρεστημένος ὢν εἶχεν ἀποστῆ τοῦ ἀγῶνος κατὰ τῶν Χορτατζῶν ἢ ὅτι μὴ συμμεριζόμενος τὰ στρατηγικὰ σχέδια τοῦ Τζένου ἔμεινεν ἀπρακτῶν.

γ') Συνέχεια ἐχθροπραξιῶν.

Κατόπιν τῆς οἰκτρᾶς ταύτης ἀποτυχίας τῶν ἐνετικῶν ὀπλων ἡ φήμη τῶν Χορτατζῶν καὶ ἡ δύναμις ηὔξηθη μεγάλως καὶ ἡ Δημοκρατία ἐδέησε νὰ προβῆ εἰς μέτρα σοβαρὰ ἀποστέλλουσα νέον Δοῦκα τὸν Μαρίνον Μαυροκῆνον (Μοροζίνην) καὶ μεγάλας στρατιωτικὰς δυνάμεις ἐξ ἱππέων, πεζῶν, βαλισταρίων καὶ ἄφθονα ἐφόδια καὶ χρήματα (1274). Ἀλλὰ καὶ ὁ νέος Δοῦκας συνεκρότησε μὲν πολλὰς μάχας πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας ἄλλοτε ἐπιτυχεῖς καὶ ἄλλοτε ἀτυχεῖς, ἀλλ' οὐδὲν ὀριστικὸν ἀποτέλεσμα ἐπέφερε καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἀρχῆς του.

Χείρονα τύχην ἔσχεν ὁ διάδοχός του Πέτρος Τζένος κατὰ τὸ 1276. Συνάψας πολλὰς μάχας πρὸς τοὺς Χορτάτζας καὶ πάντοτε ἡττώμενος ἠναγκάσθη μετὰ τοῦ ὑπολοίπου τῶν δυνάμεών του νὰ κλεισθῆ εἰς τὸν Χάνδακα, ὅπου καὶ ἐπολιορκήθη ὑπὸ τοῦ Γεωργίου Χορτάτζη. Καὶ τὸ μὲν ἰσχυρὸν φρούριον δὲν ἦτο εὐκόλον νὰ κυριεύσῃ διὰ τῶν ὀπλων οἱ ἐπαναστάται, ἤλπιζον ὅμως ὅτι διὰ στενῆς πολιορκίας καὶ ἀποκλεισμοῦ θ' ἀπαρδίδετο ὑπὸ πείνης. Ἀλλ' οἱ Ἐνετοὶ ἀποικοὶ καὶ τινες τῶν

1) De Monacis, σελ. 160. Καὶ τὰ δύο ὀνόματα εὐρίσκονται παρ' αὐτῶ, ἐξ οὗ τὰ παρέλαβον καὶ οἱ λοιποὶ ἱστορικοί.

2) Ἐνθα ἀνωτέρω. Θὰ εὔρε τὰ ὀνόματα εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ Χάνδακος.

Κρητῶν φεουδαρχῶν ἐκθύμως ἠγωνίσθησαν κατὰ τὴν δεινὴν αὐτὴν διὰ τὴν Ἑνεϊαν περίστασιν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ὁ Χορτάτζης ἠναγκάσθη μετ' ὀλίγον νὰ λύσῃ τὴν πολιορκίαν τῆς πόλεως καὶ νὰ ἀποσυρῆ.

δ') Ὅριστικὴ μάχη καὶ ἤττα τῶν Χορτατζῶν.

Ἡ Ἑνετία προβαίνει εἰς νέας γενναίας ἀποφάσεις διὰ νὰ σώσῃ τὴν πολυτίμον κτῆσιν καὶ καταβάλλῃ τὴν ἐπανάστασιν. Κατὰ τὸ 1278 ἀποστέλλεται εἰς τὴν νῆσον ὁ Μαρίνος Γραδόνικος μὲ ἐκλεκτὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις. Ὁ Δοῦκας καλέσας πάντας τοὺς στρατιωτικὴν ἔχοντας ὑποχρέωσιν Ἑνετοὺς ἀποίκους καὶ ὑπομνήσας καὶ ἐπιβαλὼν εἰς αὐτοὺς τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ πρὸς τὴν μητρόπολιν καθήκοντος, τὸ ὅποῖον ἀραιῶς καὶ ἀμελῶς ἐξετέλουν μέχρι τοῦδε, διοργανῶνει, ἀνασυντάσσει καὶ συγκεντρῶνει πᾶσαν τὴν δύναμιν καὶ ἐξέρχεται τοῦ Χάνδακος. Οἱ ἐπαναστάται ὑπὸ τοὺς δύο ἀδελφοὺς εὐρίσκονται πλησίον τῆς πόλεως προτιθέμενοι νὰ ἐπαναλάβωσι τὴν πολιορκίαν. Ὁ στρατηγικὸς Γεώργιος Χορτάτζης ἀντιληφθεὶς, ὡς λέγεται, τὴν ὑπερτέραν καὶ καλῶς συντεταγμένην δύναμιν τῶν πολεμίων διατάσσει ὑποχώρησιν, ἀλλ' οἱ ἀτίθασοι ἐπαναστάται ἰδόντες τοὺς Ἑνετοὺς παρατεταγμένους πλησίον παρακούουσιν καὶ ὀρμητικῶς ἐπιτίθενται κατ' αὐτῶν. Ὁ Δοῦκας καὶ οἱ Ἑνετοὶ σταθεροὶ καὶ ἀκλόνητοι ὑφίστανται τὴν ἐπίθεσιν, ὅτε δὲ εἶδον ἡλαττωμένην ἐκ τούτου τὴν ὀρμὴν τῶν ἐπαναστατῶν, ἐνεργοῦσι σφοδρὰν ἀντεπίθεσιν· αἱ τάξεις τῶν Κρητῶν κλονίζονται· οἱ ἥρωικοὶ ἀδελφοὶ παρασυρθέντες ἄκοντες εἰς τὸν παράτολμον ἀγῶνα μάχονται μεταξύ τῶν πρώτων προσπαθοῦντες νὰ ἀμβλύνωσι τὴν ὀρμὴν τῶν Ἑνετῶν καὶ συγκρατήσωσι τὴν ἀρξαμένην τροπὴν τῶν ὀπαδῶν των. Πλήν μάτην· οἱ ἐπαναστάται διασπῶνται καὶ καταδιωκόμενοι κατακόπτονται ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ἡ ἤττα τῶν ἐπαναστατῶν ὑπῆρξεν ὀριστικὴ καὶ ὁ ὄλεθρος δεινός· οἱ γενναῖοι ἀδελφοὶ μετὰ πολλοῦ κόπου καὶ κατόπιν ἀπέλπιδος ἀγῶνος διαφεύγουσι τὸν θάνατον καὶ τὴν αἰχμαλωσίαν. Καταδιωκόμενοι καὶ προγεγραμμένοι ἐπιτυχάνουσιν ἐπὶ τέλους νὰ ἐπιβῶσι πλοιαρίου καὶ νὰ καταφύγωσιν εἰς Κ)πολιν.

Ἀναγράφεται ὑπὸ τῶν χρονογράφων τὸ ἀπίθανον ἱστόρημα, ὅτι οἱ Χορτάτζαι ἀπῆλθον τῆς νήσου ἐξαπατηθέντες ὑπὸ πλαστῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν δῆθεν ἔστειλεν ὁ βασιλεὺς Μιχαὴλ Παλαιολόγος πρὸς τὸν Γεώργιον, ἐν ἣ παρεκίνει αὐτὸν νὰ ἔλθῃ εἰς Κ)πολιν, ὅπου θὰ τῷ ἔδιδεν εἰς γάμον μίαν τῶν ἀνεψιῶν του, καὶ κατόπιν θὰ τὸν ἔστειλε μετὰ πολλῆς στρατιωτικῆς δυνάμεως εἰς Κρήτην, ἵνα ἐκδιώξωσι τοὺς Ἑνετοὺς, καὶ ὅτι εἰς τὴν πλαστὴν ἐπιστολὴν ταύτην συνεργὸς ὑπῆρξε καὶ ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης θέλων νὰ ποιήσῃ ἐκποδὼν τοὺς ἀντιζήλους ἀδελφοὺς. Ὅτι τοῦτο εἶναι μύθευμα φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι οἱ Χορτάτζαι

είχον ἐπικηρυχθῆ καὶ μετὰ τὴν δεινὴν ἤτταν, ἦν ὑπέστησαν ἦτο ἀδύνατον νὰ διαφύγῃ τὴν σύλληψιν, ἂν ἔμενον ἐν τῇ νήσῳ, ὃ δὲ γενναῖος καὶ μεγαλόψυχος χαρακτήρ αὐτῶν δὲν τοῖς ἐπέτρεπε συνδιαλλαγὴν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, ὡς καὶ τὸ ἐθνικὸν πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον ἀπ' ἀρχῆς ἠκολούθησαν· οὐδὲν ἄρα ὑπελείπετο δι' αὐτοὺς ἢ ὁ ἔκπατρισμός. Καταφεύγοντες εἰς Βυζάντιον ἠλπίζον φυσικὰ νὰ τύχῃ τῆς προσηκούσης ὑποδοχῆς ὑπὸ τοῦ Βασιλέως καὶ ἴσως καὶ στρατιωτικῆς ἐπικουρίας, ἵνα κατέλθωσιν εἰς Κρήτην καὶ ἐπιχειρήσωσιν ἐκ νέου τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος, ἀλλ' ὡς εἶπομεν καὶ προηγουμένως, ὁ Μιχαὴλ Παλαιολόγος ἐθεώρησε συμφορώτερον νὰ κλείσῃ εἰρήνην καὶ φιλίαν μετὰ τῆς Ἑνετικῆς Πολιτείας.

Μετὰ τὴν ἤτταν τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τὴν φυγὴν τῶν Χορτατῶν οἱ Ἑνετοὶ προέβησαν εἰς τιμωρίας ἀπηνεῖς κατὰ τῶν ἄλλων καὶ ἐπὶ τέλους διεσώθησαν ἐκ τῶν ἀρχηγῶν ὑποταχθέντες καὶ παραδόντες ὀμήρους καὶ ἀμνηστευθέντας, συνδιηλλάγησαν πρὸς τὰς ἑνετικὰς ἀρχὰς καὶ ἡ νῆσος εἰρήνευσεν.

Μεταξὺ τῶν συνδιαλλαγέντων τότε ἀναφέρεται καὶ ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης, τοῦ ὁποίου τὴν ἀμφίβολον καὶ ἐπαμφοτερίζουσαν διαγωγὴν κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Χορτατῶν εἶδομεν καὶ προηγουμένως. Ἀτυχῶς αἱ μέχρι τοῦδε γνωσταὶ πηγαὶ δὲν μᾶς διαφωτίζουν ἐπαρκῶς περὶ τῆς στάσεως τοῦ ἰσχυροῦ Κρητάρχοντος κατὰ τὰς διαφόρους φάσεις τῆς ἐπαναστάσεως τῶν ἀντιζήλων Χορτατῶν· εἰς τὰς ἀρχὰς συνέπραττεν ἐκθύμως μετὰ τῶν Ἑνετῶν καὶ συνετέλεσεν εἰς τὴν ἤτταν τῶν Χορτατῶν εἰς Ἀποσελέμη, κατόπιν φέρεται συμπράττων μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ἄλλοτε φαίνεται δυσηρεστημένος καὶ ἀδρανῶν.

Μεταξὺ τῶν τυχόντων ἀμνηστείας καὶ συνδιαλλαγέντων πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς φέρονται καὶ Σκορδίλαι τινὲς καὶ Ἀγιοστεφανίται καὶ δὴ ὁ Μιχαὴλ Χορτάτζης, τὸν ὁποῖον θὰ ἴδωμεν καὶ κατόπιν συμπράττοντα μετὰ τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη. Περὶ τοῦ Ἀλεξίου ἀναφέρεται ὅτι μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χορτατῶν καὶ τὴν εἰρήνευσιν ἦλθεν εἰς Ἑνετίαν, ὅπου ἠξιώθη πολλῶν τιμῶν καὶ ὑπὸ τῆς Δημοκρατίας καὶ ὑπὸ τῶν ἐπισήμων Ἑνετῶν.

Ἡ ἐπανάστασις τῶν Χορτατῶν δὲν ἀπέληξεν εἰς συμβιβασμόν, ὅπως πᾶσαι αἱ προηγούμεναι καὶ ἡ κατόπιν τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη δι' ἱκανοποιήσεως ἀτομικῶν ἢ καὶ ὁμαδικῶν συμφερόντων καὶ διὰ παραχωρήσεως φεούδων καὶ προνομίων, διότι ἔχουσα πρόγραμμα ἐθνικὸν καὶ σκοπὸν ἀπελευθερωτικὸν ἔπρεπε ἢ νὰ ἐπιτύχῃ τὸν θεμελιώδη σκοπὸν τῆς, ἢ ἀποτυγχάνουσα νὰ ἐπιφέρῃ τὸν ὄλεθρον καὶ τὴν τιμωρίαν τῶν ἀρχηγῶν τῆς, ὅπως καὶ συνέβη διὰ τοῦ αἰδίου ἔκπατριμοῦ τῶν Χορτατῶν καὶ ἄλλων ὁπαδῶν.

Οἱ Χορτάτζαι οἱ καταφυγόντες εἰς Κ)πολιν καὶ οἱ ἄλλοι συνακολουθήσαντες ἢ ὕστερον ἐλθόντες Κρήτες ὁπαδοὶ των ἀποκατεστάθησαν

ὑπὸ τοῦ βασιλέως εἰς τὰ παράλια τῆς Μ. Ἀσίας λαβόντες ἐκεῖ κτήσεις καὶ χορηγίας βασιλικάς. Βραδύτερον περὶ τὸ 1300 ἐπὶ Ἀνδρονίκου Β' φέρονται οὗτοι τρισχίλιοι τὸν ἀριθμὸν πολεμοῦντες ὑπὸ τὸν Βυζαντινὸν στρατηγὸν Φιλανθρωπητὸν κατὰ τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι συνεχῶς ἤδη ἐπέτρεχον καὶ ἐδήουν τὰς ἐν Μ. Ἀσίᾳ ἐπαρχίας τοῦ Βυζ. Κράτους¹⁾.

ε') Ταραχαὶ εἰς Κίσαμον καὶ Σέλινον κλπ.

Εἰς τὰς δύο δυτικωτάτας καὶ ὄρεινὰς ἐπαρχίας τῆς νήσου, τὴν Κίσαμον καὶ τὰ Ὀρεινὰ (= Σέλινον) οἱ ἀτίθασοι κάτοικοι δὲν εἶχον εἰρηνεῦσαι καὶ μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Χορτατζῶν καὶ γενικῶς ἡ ἐνετικὴ ἐξουσία εἰς τὰ ὄρεινὰ καὶ ἀπόκεντρα ταῦτα μέρη δὲν ἦτο πολὺ σεβαστὴ, διότι καὶ εἰς πάσας τὰς ἐξεγέρσεις ἐλάμβανον ἐνεργὸν μέρος, καὶ τῶρ καὶ μετὰ τὴν εἰρήνευσιν τῆς ἄλλης νήσου οἱ κάτοικοι τῶν μερῶν αὐτῶν δὲν ἠσύχαζον.

Διὰ τὸν λόγον τοῦτον οἱ Ἐνετοὶ ἔστρεψαν τὴν προσοχὴν καὶ τὴν δρᾶσίν των εἰς τὸ διαμέρισμα αὐτό, καὶ ἀφ' οὗ διὰ τῆς βίας τὸ καθυπέταξαν ὠκοδόμησαν κατὰ τὸ 1282 τὸ παράλιον φρούριον τὸ λεγόμενον Σέλινον²⁾ (τὸ σημερινὸν Παλιόχωρα Σελίνου), ὅπου ἐτοποθέτησαν φρουρὰν καὶ Καστελλᾶνον, ἵνα ἐπιβλέπη καὶ συγκρατῆ εὐκολώτερον εἰς ὑποταγὴν τοὺς φιλοπολέμους καὶ φιλοταράχους κατοίκους τῶν μερῶν αὐτῶν. Ἐκ τοῦ ὀνόματος τοῦ Καστελλίου τοῦτου ὠνομάσθη κατόπιν καὶ ἡ ἐπαρχία Σέλινον (λεγόμενον πρότερον Ὀρεινὰ³⁾). Εἰς τὰς ταραχὰς ταύτας ἐκτὸς τῶν δύο ἐπαρχιῶν ἔλαβον μέρος καὶ ἄλλα διαμερίσματα τῆς νήσου, ἦτοι αἱ Σύβριτοι, ἡ Ἀνώπολις (Σφακιών), τὰ περὶ τὸν Καλαμῶνα καὶ Ρεθύμνην μέρη, ἀλλ' εἰρήνευσαν ταχέως καὶ ἠναγκάσθησαν νὰ δώσωσιν ὁμήρους (De Monacis, Chronicon, σελ. 161).

12. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΑΛΕΞΙΟΥ ΚΑΛΛΕΡΓΗ

Ὁ οἶκος τῶν Καλλεργῶν⁴⁾ ἦτο καὶ ἀνεγνωρίζετο ὡς ὁ σημαντικώτερος καὶ ἰσχυρότερος τῶν ἐν τῇ νήσῳ. Οἱ ἴδιοι ἀνήγον τὸ γένος των

1) Παπαρρηγοπ. Ἱστορ. Ἑλλην. Ἐθν. (ἔκδ. Ε') τόμ. Ε', σελ. 97 καὶ 142. Εἰς ἀπόγονος τῶν Χορτατζῶν ἐν Κρήτῃ ὁ Ἀντώνιος Χορτάτζης ἀναγράφεται κατὰ τὸ 1466 ὡς παρασχὼν δωρεὰν ὑπηρεσίας εἰς τὴν ἐνετ. Κυβέρνησιν καὶ ἀξιούται προνομίων καὶ εὐεργετημάτων, ὅπως καὶ ἄλλοι ἐν τῇ νήσῳ. (Noiret, Documents κλπ. σελ. 501).

2) Προφανῶς ἦτο τὸ ὄνομα τῆς τοποθεσίας, ὅπου ἐκτίσθη τὸ φρούριον. Οἱ Ἐνετοὶ συνήθως ἐδέχοντο τὰ ἐγχώρια τοπωνύμια, ὅταν ἐπρόκειτο νὰ καλέσωσιν φρούριον, χωρίον, συνοικισμόν ἢ καὶ πόλιν ὑπ' αὐτῶν κτιζόμενα ἐν τῇ νήσῳ.

3) Τὰ ἐνετικὰ ἐγγραφα τὴν ἔχουν Orna, Arna, Narna. Πρβλ. Συνθήκη Ἄλεξ. Καλλιέργη ἐν Ἀθηνᾶ τόμ. ΙΔ' σελ. 306 σημ. 4 καὶ 330 σημ. 3.

4) Συνήθως ἢ σχεδὸν πάντοτε οἱ ἴδιοι ἐγγραφον τὸ ἐπωνύμιον Καλλιέργη-γης. Σήμερον ὁμως πανταχοῦ τῆς Κρήτης ἀκούεται Καλλιέργης.

εις τούς Φωκᾶδες τοῦ Βυζαντ. αὐτοκρατορικοῦ οἴκου ἔχοντες εἰς τὰ οἰκόσημά των (ἢ δεχθέντες κατόπιν) τὸν αὐτοκρατορικὸν δικέφαλον ἀέτον¹⁾. Τὸ ἐπώνυμον Καλλιέργαι ἔλεγον ὅτι ἔλαβον ἢ ὅτι ἐδόθη εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, ἐπειδὴ ἐγένοντο ἐργάται τοῦ καλοῦ.

Αἱ παραδόσεις αὗται περὶ τῆς καταγωγῆς καὶ τῆς ἐπωνυμίας πρέπει νὰ γίνωνται δεκταὶ μετὰ πολλῆς ἐπιφυλάξεως· εἶναι ἀπὸ τὰς συνήθεις κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην λαϊκᾶς καὶ ὡς τὰ πολλὰ πλαστὰς παραδόσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπαναλαμβάνονται ἀποκτῶσι μὲ τὸν χρόνον ἀξιώσιν τινα ἀληθοφανείας. Ἐν εἶναι ἀληθές καὶ ἐξηκριβωμένον ὅτι οἱ Καλλέργαι κατὰ τὸ τέλος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ὑπερεῖχον τῶν ἄλλων Κρητῶν κατὰ τὸν πλοῦτον, τὴν δύναμιν καὶ τὸ ἀξίωμα καὶ ὅτι ὁ ἀρχηγὸς των Ἀλέξιος Καλλέργης (ὁ πρεσβύτερος) ἦτο τὸ ἐπισημότερον πρόσωπον ἐν Κρήτῃ, ὁ Μέγας Ἄρχων, τὸν ὁποῖον ὄχι μόνον οἱ ἐγγῶριοι Κρηῖτες εὐγενεῖς καὶ μὴ ἐτίμων καὶ ἐσέβοντο ἢ ἐφοβοῦντο, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ οἱ Ἐνετοὶ εὐγενεῖς καὶ ἀνώτατοι ἄρχοντες ἀπέδιδον εἰς αὐτὸν τιμὰς καὶ ἀνεγνώριζον τὸ κύρος καὶ τὸ ἀξίωμα αὐτοῦ.

Ὁ Ἀλέξιος ὢν ἐκ τῶν πρώτων Κρητῶν φεουδαρχῶν εἶχε κτήσεις μεγάλας ἰδίᾳ κατὰ τὸ Μυλοπόταμον καὶ εἶχε συγκεντρώσει ἀφθονον πλοῦτον, ἔζη δὲ μεγαλοπρεπῶς ἐν τιμητικῇ πάντοτε συνοδείᾳ εἴτε περιοδεύων, εἴτε καὶ εἰς τὸν Χάνδακα πολλάκις διατρίβων. Ἐτρεφεν ἵππους πολεμικοὺς, εἶχεν ἀκολούθους καὶ ὑπασπιστὰς πολυαρίθμους, ἠσχολεῖτο κατὰ τὴν συνήθειαν τῆς ἐποχῆς καὶ τῆς τάξεώς του εἰς τὴν περὶ τὰ ὄπλα ἐξάσκησιν, εἰς τὰ κυνηγέσια καὶ τὰς ἄλλας ἐπιτηδεύσεις τῶν εὐγενῶν.

Εἰς τὰ πλοῦτη, τὴν εὐγένειαν—κληρονομικὰ ταῦτα πλεονεκτήματα—ὁ Ἀλέξιος συνήνου καὶ προσωπικὰ χαρίσματα μεγάλα, ἦτοι ἀνδρείαν, στρατηγικότητα, σύνεσιν, εὐφυΐαν καὶ εὐγλωττίαν. Ἄλλ' ὁ Ἀλέξιος ἦτο καὶ γέννημα τῆς ἐποχῆς του· ὁ ἐγωϊσμός, ἡ δοξομανία καὶ ἡ φιλοπρωτία ἐκυρίευσαν τὴν ψυχὴν του καὶ ἐβλαπτον τὴν ἀγνότητα τῶν ἐθνικῶν του αἰσθημάτων. Κολακευόμενος ὑπὸ τῶν ἐξαιρετικῶν τιμῶν καὶ προνομιῶν, ἄς ἐκαρποῦτο ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν, δὲν ἦτο διατεθειμένος νὰ θυσιάσῃ αὐτὰς ἐπιδιώκων ἀνώτερα ἰδανικὰ ἐθνικῆς ἀποκαταστάσεως τῆς πατρίδος του, ὅπως ἔπραξαν οἱ μεγαλόψυχοι ἀδελφοὶ Χορτάτζαι.

Οἱ Ἐνετοὶ χρονογράφοι ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ Ἀλεξίου ἀναγνωρίζουσι μὲν τὰ προτερήματα, τὴν δύναμιν καὶ τὸ ἀξίωμα τοῦ Κρητῆς ἄρχοντος, ἀλλὰ καὶ χαρακτηρίζουσιν αὐτὸν ὡς φιλόδοξον, ἄπιστον, δόλιον καὶ πλεονέκτην, διότι ἐτόλμησε νὰ ἐγείρῃ ὄπλα κατὰ τῆς Γαληνοτάτης, ἣτις τόσον τὸν εἶχε τιμήσει καὶ εὐεργετήσει, καὶ ὡς ἄσωτον υἱὸν μετανοήσαντα τὸν ἐδέχθη πάλιν καὶ ἐξόχως τὸν ἐτίμησεν.

1) Περὶ τοῦ οἴκου τῶν Καλλεργῶν Id. Gerland, Noblesse, σελ. 37, 50—56 πολλ.

Ὁ νεώτερος Ἰταλὸς ἱστορικὸς Καπελέττης¹⁾ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τοὺς φανατικοὺς καὶ μεροληπτικοὺς Ἐνετοὺς χρονογράφους, ὡς ἐξῆς χαρακτηρίζει τὸν ἄνδρα, καὶ ἴσως καὶ ὑπὲρ τὴν ἀλήθειαν τὸν ἐξαγνίζει.

«Ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης ἀπέλαυε τῆς γενικῆς ὑπολήψεως τοῦ ἔθνους του. Ὦν εὐγενῆς, πλούσιος καὶ ἰσχυρὸς ὑπὲρ πάντα ἄλλον Κρήτα παιδιόθεν ἐμελέτησε καλῶς τὸν ἀρμοδιώτερον τρόπον, ἵνα καθοδηγήσῃ εἰς αἴσιον τέρμα τὰς προσδοκίας τῶν συμπολιτῶν του. Ἐμίσει τοὺς Ἐνετοὺς ἐκ βάρους ψυχῆς, τὸ μὲν ὡς φιλῶν διαπύρως τὴν πατρίδα του, τὸ δὲ διότι καπηλικῶς ἐγένοντο οὗτοι κύριοι αὐτῆς. Ἄν δ' ἔστερξέ ποτε νὰ προσενεχθῇ φιλικῶς πρὸς αὐτούς, οὐδέποτε συνεμερίσθη τὰς καταχρήσεις καὶ τὰ κακουργήματά των. Ὁθεν σπανίως συνανειστράφη πρὸς Ἐνετούς, μόνον δὲ παροδικῶς προσεπέλασέ τινα τούτων. Ἡρέσκετο μᾶλλον εἰς τὴν ὁμιλίαν τῶν ὁμογενῶν, ὧν ἐκέκτητο τὴν ἀγάπην διὰ προσηνοῦς συμπεριφορᾶς καὶ μεγαλοπρεποῦς φιλοξενίας. Ὁκτειρε ἐν τῇ συνοδείᾳ τούτων τῆς κοινῆς πατρίδος τὴν συμφορὰν καὶ ζωηρῶς ἐξέφραζε τὰς εὐχὰς του ὑπὲρ ἀπελευθερώσεως. Τοσαύτην δ' εἶχεν ὁ λόγος του ἐπίδρασιν, ὥστε ἐκ νεότητος κατέστη μόνος κύριος, μόνος ἀληθινὸς ἡγεμὼν τῆς καρδίας τῶν ὁμογενῶν του».

Ἀληθέστερον τῶν Ἐνετῶν χρονογράφων καὶ τῶν ἐπαίνων τοῦ Καπελέττη δυνάμεθα νὰ εἰπώμεν διὰ τὸν χαρακτήρα τοῦ Ἀλεξίου, ὅτι διεκρίνετο μὲν διὰ τὰ ἀνωτέρω οἰκογενειακὰ καὶ ἀτομικὰ χαρίσματα καὶ ἐπόθει βεβαίως τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς πατρίδος του ἐκ τοῦ ξενικοῦ ζυγοῦ καὶ ὅσον ἠδύνατο ἐβοήθει καὶ ἐπροστάτευε τοὺς ὁμογενεῖς του κατὰ τῶν καταχρήσεων καὶ ἀδικιῶν τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων καὶ ὑπαλλήλων, ἀλλ' ἢ ὑπέρμετρος φιλοδοξία, ἀρχομανία καὶ πλεονεξία του, κοινὰ ταῦτα ἐλαττώματα τῆς τότε ἐποχῆς, ἐμόλυναν τὴν ψυχὴν του καὶ δὲν τοῦ ἐπέτρεψαν νὰ ἐξαρθῇ εἰς τὸ ἐπίπεδον τῶν ὑψηλῶν φρονημάτων καὶ νὰ διαθέσῃ τὰς ὑπερόχους δυνάμεις του εἰς ἓνα μόνον σκοπόν, τὴν ἀπολύτρωσιν τῆς πατρίδος του ἐκ τῆς δουλείας τοῦ ξένου κατακτητοῦ. Φρονῶν εἴτε ἐκ πεποιθήσεως εἴτε ἐκ προσωπικοῦ ὑστερολογισμοῦ ὅτι ἦτο ἀδύνατον ἢ νῆσος ν' ἀπαλλαγῇ τῶν Ἐνετῶν καὶ ἐλευθερομένη νὰ κρατηθῇ ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, χωρὶς νὰ γίνῃ εὐκολος λεία χειροτέρου τυράννου (Καταλάνων, Γενουιτῶν κλπ.) προετίμα τὴν Ἐνετικὴν κυριαρχίαν, προσπαθῶν μόνον διὰ τῶν ἀγῶνων του νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτούς εἰς παραχωρήσεις προνομιῶν, ἀτελειῶν καὶ ἄλλων ὠφελημάτων καὶ εἰς τοὺς Κρήτας γενικῶς καὶ εἰς αὐτὸν καὶ τὸν οἶκόν του ἰδιαίτέρως καὶ νὰ κουφίξῃ κατὰ τὸ δυνατόν τὸν βαρὺν ζυγὸν τῶν συμπολιτῶν του. Τὰς διαθέσεις ταύτας καὶ τὴν πολιτικὴν του κατεύθυνσιν ἔδειξε μάλιστα κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν ἀδελφῶν Χορτατζῶν. Ἀντὶ νὰ συνταχθῇ

1) G. Capeletti, Storia di Venezia, τόμ. Β', σελ. 290.

πρὸς αὐτοὺς καὶ ὑποστηρίξει τὸν ἐθνικὸν σκοπὸν τῶν φιλοπατρίδων ἀδελφῶν, τούναντίον εἴτε ἐκ φθόνου πρὸς αὐτοὺς ὡς σχόντας τὴν πρωτοβουλίαν τοῦ ἀγῶνος καὶ μέλλοντας νὰ τὸν ὑποσκελίσωσιν ἐν περιπτώσει ἐπιτυχίας, εἴτε καὶ δελεασθεῖς ὑπὸ τῶν ἀπατηλῶν ἐπαγγελιῶν τῆς ἐνετικῆς Αὐθεντείας, συνταχθεῖς τοῖς Ἑνετοῖς καὶ καταρτίσας ἴδιον στίφος Λατίνων καὶ Ἑλλήνων ἐπῆλθε κατὰ τῶν Χορτατζῶν καὶ κατατροπώσας αὐτοὺς μετὰ τῶν Ἑνετῶν κατεδίωξε μέχρι Λασιθίου. Καὶ δυσαιρετηθεῖς ὕστερον κατὰ τῶν Ἑνετῶν καὶ ἐπὶ τινα, ὡς φαίνεται, χρόνον ὑποστηρίξας τὴν ἐπανάστασιν, φέρεται πάλιν κατόπιν ἢ συνεργαζόμενος μετὰ τῶν Ἑνετῶν ἢ ἀδρανῶν, ἕως οὗ ἐπῆλθεν ἡ ὀριστικὴ ἦττα τῶν γενναίων ἀδελφῶν καὶ ἡ ἐκ τῆς νήσου φυγὴ ^{τῶν} εἰς ἦν, ὡς λέγουσιν οἱ χρονογράφοι, συνετέλεσε καὶ αὐτός, ἵνα μείνῃ μόνος ἐν τῇ νήσῳ ἀδιαφιλονικήτως πανίσχυρος Κρητάρχης.

Ταχέως ὅμως τὰ πράγματα κατέδειξαν πόσον ἠπατήθη ὁ Ἀλέξιος εἰς τοὺς ὑπολογισμοὺς του καὶ τὰς ἐλπίδας του. Διότι ἀφ' οὗ κατεβλήθη ἡ πολυχρόνιος καὶ αἱματηρὰ τῶν Χορτατζῶν ἐπανάστασις, αἱ παρὰ τὰς ὑποσχέσεις πρὸς τὸν Ἀλέξιον σκληραὶ πράξεις τῶν Ἑνετῶν καὶ ἀπηνεῖς τιμωρίαι τῶν ἀπομεινάντων ἐν τῇ νήσῳ ὀπαδῶν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ αἱ ἄλλαι κακουργαίαι τοῦ νικητοῦ Δοῦκα Γραδονίκου καὶ τῶν ἄλλων ἐνετικῶν ἀρχῶν καὶ ἡ ἀθέτησις τῶν ὑπεσχημένων εἰς τὸν Ἀλέξιον ἐγέννησαν μετὰ μελόν εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ Καλλέργου. Καὶ ἐπὶ τινα μὲν χρόνον, ἐφ' ὅσον ἐκυβέρνηα ὁ διαδεχθεῖς τὸν Γραδόνικον ἀγαθὸς Δοῦκας Ἀνδρέας Γαβριήλ (1280—1282) ὁ ἐπικληθεῖς ὑπὸ τῶν Κρητῶν διὰ τοῦτο Καλὸς (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν σκληρὸν Γραδόνικον, ὃν ἀπεκάλουν σ κ ὕ λ λ ο ν) ἐπεκράτει ἡρεμία εἰς τὴν νήσον καὶ ὁ Ἀλέξιος ἡσύχαζεν, ὅτε ὅμως ἐκ δευτέρου ἀπεστάλη εἰς τὴν νήσον κατὰ τὸ 1282 ὁ Γραδόνικος καὶ συνεχίζων τὸ γνωστὸν πρόγραμμά του ἐπεχείρησε πλὴν τῶν ἄλλων καὶ τὴν μείωσιν τῶν προνομίων τοῦ Καλλέργη 1), οὗτος ἤρχισε πλέον ὀριστικῶς νὰ σχεδιάζῃ καὶ παρασκευάζῃ νέαν κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐξέγερσιν, ἐπιτηδείως καὶ δεξιῶς προδιαθέτων τὰ πρόσωπα καὶ ρυθμίζων τὰ πράγματα πρὸς τοῦτο.

Δὲν ἐλάνθανον τὰ σχέδια καὶ αἱ ἐνέργειαι τοῦ Καλλέργη τὰς ἐν Κρήτῃ ἐνετικὰς ἀρχάς, αἱ ὅποια εἰδοποίησαν καὶ τὴν κεντρικὴν Κυβέρνησιν. Ἐν τῷ μεταξύ ὁ Γραδόνικος ἀποθνήσκει ἐν Χάνδακι, ὁ δὲ διάδοχός του Ἰάκωβος Δάνδολος (1283) ἐρχόμενος εἰς Κρήτην λαμβάνει διαταγὴν νὰ προβῇ ἀπροόπτως εἰς τὴν σύλληψιν τοῦ ἐπιφόβου ἀρχοντορρωμαίου καὶ νὰ τὸν ἀποστείλῃ εἰς Ἑνετίαν, ἵνα δώσῃ λόγον τῶν σχεδίων του. Ἀλλ' ὁ Ἀλέξιος εὐρισκόμενος τότε εἰς Χάνδακα εἰδοποιήθη κρυφίως παρὰ φίλου ἐξ Ἑνετίας ἢ παρὰ κατασκόπου ἐκ τοῦ δουκικοῦ μεγάρου τοῦ Χάνδακος καὶ διαφεύγει νύκτωρ ἐκ τῆς πόλεως καὶ ἀναφανδὸν

1) Zinkeisen IV, 606 — 607. Creta sacra II. 287.

πλέον ἐνεργεῖ τὰ τῆς ἐπαναστάσεως. Καλούμενος ὑπὸ τοῦ Δοῦκα νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν πόλιν ἢ τοῦλάχιστον νὰ δώσῃ ὀμήρους τῆς πίστεώς του τὴν σύζυγον καὶ τοὺς υἱοὺς ἀρνεῖται, ἡ δὲ Αὐθεντεία τὸν κηρύττει ἐκτὸς νόμου καὶ ὀρίζει ἀμοιβὴν διὰ τὴν σύλληψιν ἢ τὸν φόνον του.

Τὰ μέτρα ταῦτα ἐξώργισαν περισσότερο τὸν Καλλέργην καὶ τὸν ἠνάγκασαν νὰ ἐπισπεύσῃ τὰς ἐνεργείας του καὶ κηρύξῃ τὸν πόλεμον. Οὕτως ἤρχισεν ἡ σπουδαιότερα καὶ μᾶλλον μακροχρόνιος Κρητικὴ ἐπανάστασις καὶ ἡ μᾶλλον ἐπικίνδυνος διὰ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου ἢ ἐπὶ δεκαεξέ εἴτη παραταθεῖσα, ἡ μετὰ τόσας θυσίας αἵματος καὶ χρήματος καὶ γοήτρου τῆς Γαληνοτάτης τερματισθεῖσα.

Ὁ Ἀλέξιος ἐξασφαλίζει τὴν συνεργασίαν τῶν πλείστων ἄλλων ἀρχοντικῶν οἰκῶν τῆς νήσου λ.χ. τῶν Βλαστῶν, Βαρουχῶν, Γαβαλάδων, τοῦ Μιχαὴλ Χορτάτζη ἀνεψιοῦ τῶν Χορτατζῶν καὶ λοιπῶν, καὶ ὁ λαὸς δέ, ἀρχοντόπουλλοι, ἐλεύθεροι, φράγκοι καὶ πάροικοι πεπειθότες εἰς τὴν δύναμιν καὶ τὴν στρατηγικὴν ἱκανότητα τοῦ Ἀλεξίου προθύμως καὶ ἐνθουσιωδῶς προσήλθον πρὸς αὐτὸν καὶ ἐτάχθησαν ὑπὸ τὰς διαταγὰς καὶ τὰς σημαίας τοῦ Μεγάλου Ἀρχοντος. Ἡ ἐπανάστασις ὑποθάλλεται, ὡς φαίνεται, καὶ ἐκ Βυζαντίου.

Οἱ Ἐνετοὶ λαμβάνουσι τὰ κατάλληλα μέτρα διὰ τὴν ἐπικίνδυνον κατάστασιν· συγκεντροῦσι τὰς δυνάμεις των, οἱ Καστελλᾶνοι καταγράφουσι καὶ στρατολογοῦσι τοὺς ὑποχρέους εἰς στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, ὀχυροῦσι διάφορα σημεῖα καὶ καλοῦσιν ἐπικουρίας ἐκ τῆς μητροπόλεως ¹⁾.

Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ὁ Ἀλέξιος συνέταξε καὶ διωργάνωσε τὰς δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν, τῶν ὁποίων καὶ ἀνέλαβε τὴν ἀρχιστρατηγίαν. Γνωρίζων καλῶς ὁ Ἀλέξιος ἐκ πείρας ὅτι τὰ ἐπαναστατικὰ στίφη δὲν ἠδύναντο ἐπιτυχῶς νὰ μάχωνται ἐκ τοῦ συστάδην ἐναντίον τῶν ἐξησκημένων καὶ πειθαρχικῶν μισθοφορικῶν στρατευμάτων τῆς Δημοκρατίας ἀποφεύγει τὰς μεγάλας ἐν ἀνοικτῶν πεδίῳ καὶ κρισίμους μάχας καὶ προσπαθεῖ πάντοτε καὶ ἐπιτυγχάνει νὰ παρασύρῃ τοὺς Ἐνετοὺς εἰς τὰς δυσχωρίας καὶ τὰς φύσει ὀχυράς καὶ ὀρεινὰς θέσεις τῆς νήσου καὶ ἐκεῖ ἐπιτιθέμενος νὰ δεκατίζη τὰ ἐχθρικὰ τάγματα.

Κατὰ μικρὸν ὅλη ἡ δυτικὴ Κρήτη ἀπὸ τοῦ ὄρους Στρουμπούλου καὶ τὸ πλεῖστον τῆς ἄλλης καταλαμβάνεται ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν.

1) Laur. De Monacis, Chronicon, σελ. 162. "Iohannes Dandulo Dux Venetiarum scripsit Petro Iustiniano (1285) Duchae, deinde Andreae de Molino, quod Alexius Calergi, Demitrius, Georgius et Fimi Vlasto, Vasilius Varugha, Georgius Gavala bannirentur cum suis haeredibus in perpetuum, nec unquam possent habere concordium cum Commune Venetiarum, aut Candidae". Περιττὴ πλέον ἡ διαταγή, διότι οἱ εἰρημένοι ἀρχηγοὶ ἐπαναστάσεως ἦσαν ἀσύλληπτοι, μετὰ τὸν μακροχρόνιον δὲ ἀγῶνα ἡ ὑπερήφανος Γαληνοτάτη ἠναγκάσθη νὰ συνθηκολογήσῃ πρὸς αὐτοὺς κατὰ τὸ 1299.

Ὁ Ἀλέξιος καὶ οἱ λοιποὶ ἀρχηγοὶ ἐπιτρέχοντες τὴν νῆσον φθείρουσι τὰν ἐνετικὰς κτήσεις τῆς ὑπαίθρου χώρας, ἐκδιώκουσι πανταχόθεν ἢ ἀφανίζουσι τὰς ἐνετικὰς φρουρὰς τῶν Καστελλίων καὶ ἄλλων ὀχυρῶν σημείων καὶ οὕτως ὅλη ἡ νῆσος πλὴν τοῦ Χάνδακος καὶ ὀλίγων παραλίων φρουρίων περιήλθον εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ἐπαναστατῶν.

Τὸ σύστημα αὐτὸ τοῦ πολυχρονίου μικροπολέμου (guerilla) καταπονεῖ καὶ ἐξαντλεῖ τὰς ἐνετικὰς δυνάμεις, αἱ ὁποῖαι διαρκῶς ἐστέλλοντο ἐκ τῆς Ἑνετίας. Νέοι Δοῦκαι ἔρχονται καὶ ἀπέρχονται ἄνευ οὐδενὸς σοβαροῦ ἀποτελέσματος, πολλάκις μὲν ἠττημένοι ἀναχωροῦντες, πάντοτε δὲ ἀπρακτοί.

Οὕτω παρήλθε δεκαετία. Μάχας μεγάλας καὶ ἀποφασιστικὰς δὲν δίδει ὁ Καλλέργης, ἀλλ' ἐξακολουθεῖ τὰς ἐπιθέσεις, τὰς ἐνέδρας, τοὺς αἰφνιδιασμοὺς κατὰ τῶν ἐνετικῶν στρατευμάτων καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ἐπὶ μεγάλῃ ζημίᾳ τῶν Ἑνετῶν.

α') Οἱ Γενοῦται καὶ ὁ Καλλέργης.

Ἡ Ἑνετία εἶχε περιπλακῆ εἰς πόλεμον καὶ πρὸς τὴν ἀείποτε ἀντίζηλον Γένουαν. Εἰς δύο μεγάλας ναυμαχίας, μίαν κατὰ τὰ παράλια τῆς Δαλματίας καὶ ἄλλην παρὰ τὸν Ἑλλήσποντον, ὁ ἐνετικὸς στόλος καταναυμαχεῖται καὶ καταφθίρεται ὑπὸ τοῦ τοῦ στόλου τῶν Γενοιτῶν διοικουμένου ὑπὸ τοῦ Δόρια τὸ 1293, ὁ δ' Ἑνετὸς ναύαρχος καὶ πολλὰ χιλιάδες τῶν πληρωμάτων τοῦ ἐνετ. στόλου αἰχμαλωτίζονται. Ὁ Δόριας μετὰ τοῦ νικηφόρου του στόλου καταπλέει εἰς Κρήτην καὶ καταλαμβάνει τὰ Χανιά, ἵνα ἐπωφελοῦμενος τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Κρητῶν ἐκδιώξη τοὺς Ἑνετοὺς καὶ γίνῃ ἡ Γένουα κυρία τῆς σπουδαίας νήσου. Οὐδέποτε ἡ ἐνετικὴ κυριαρχία διέτρεξε μεγαλύτερον κίνδυνον. Ἄν ὁ Ἀλέξιος ἀπεφάσιζε νὰ συνταχθῇ πρὸς τοὺς Γενοῦτας, οἱ Ἑνετοὶ θὰ ἔχανον τὴν νῆσον. Οἱ Γενοῦται ζητοῦσι πράγματι τὴν σύμπραξιν αὐτοῦ καὶ τῶν ἄλλων Κρητῶν ἐπαγγελλόμενοι τὴν ἀπολύτρωσιν αὐτῆς ἐκ τοῦ ἐνετικοῦ ζυγοῦ, οἱ πολλοὶ δὲ τῶν Κρητῶν καὶ οἱ πλεῖστοι τῶν ἀρχηγῶν ἐδέχοντο τὰς ἐλκυστικὰς προτάσεις τῶν Γενοιτῶν. Ἄλλ' ὁ Ἀλέξιος εἶχεν ἄλλην γνώμην. Βλέπων τοὺς μὲν Ἑνετοὺς τεταπεινωμένους ἐκ τῶν ἀλλεπαλλήλων ἠττῶν καὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀτυχημάτων, τοὺς δὲ Γενοῦτας ἰσχυροὺς νῦν καὶ ἐπιφόβους, ἐφρόνει ὅτι δὲν ἦτο συνετὸν νὰ ἐπιζητήσωσιν οἱ Κρηῖτες νέον δεσπότην μᾶλλον ἰσχυρὸν καὶ ἀγέρωχον· διότι καλῶς ἐγνώριζεν ὁ Ἀλέξιος ὅτι αἱ περὶ ἐλευθερίας καὶ ἀνεξαρτησίας λόγοι τῶν Γενοιτῶν ἦσαν προσχήματα καὶ ὅτι ὁ σκοπὸς των ἦτο νὰ κυριαρχήσωσιν αὐτοὶ τῆς νήσου ἀντὶ τῶν Ἑνετῶν καὶ τὴν Γαληνοτάτην νὰ διαδεχθῇ ἐν τῇ νήσῳ τοῦ Μίνωος ἡ Ὑπερήφανος (Superba).

Διὰ τοῦτο ὁ Ἀλέξιος γνωρίζων τὰς διαθέσεις τῶν συναρχηγῶν ἐπέμεινε νὰ συντύχη μόνος μετὰ τῶν Γενοιτῶν πρέσβειων καὶ τούτου

γενομένου ἀποκρούει καὶ ἀπορρίπτει διαρρήδην τὰς προτάσεις των. Οἱ Ἐνετοὶ μάλιστα χρονογράφοι ὑπερθεματίζοντες ἴσως ἀναγράφουσι καὶ τὰς φράσεις, ἃς ἐφέρετο εἰπὼν κατὰ τὴν συνδιάλεξιν, «ὅτι ἂν καὶ ἔχει ἐπὶ τοῦ παρόντος διαφορὰν τινα πρὸς τοὺς Ἐνετούς, πρᾶγμα ποῦ τοῦ εἶναι βαρύτερον καὶ δυσάρεστον, ὅμως ἂν ἴσχυε καὶ κατὰ θάλασσαν ὅσον κατὰ ξηρὰν, θὰ ἦτο ρομφαία φοβερά καὶ ὀξύστομος κατὰ τῶν Γενουιτῶν»¹⁾· καὶ ταῦτα εἰπὼν ἀπολύει τοὺς ἐκπεπληγμένους ἐκ τῆς διαγωγῆς αὐτῆς Γενουίτας. Δὲν φαίνεται εἰς ἡμᾶς σήμερον πιθανὸν ὅτι ὁ συνετὸς Ἀλέξιος ἠδύνατο νὰ μεταχειρισθῇ τοιαύτην ὑβριστικὴν γλῶσσαν καὶ νὰ ἐξοργίσῃ τοὺς θαλασσοκρατοῦντας Γενουίτας. Βέβαιον εἶναι μόνον ὅτι δὲν ἐδέχθη τὰς προτάσεις των.

β') Συνέχισις τῆς ἐπαναστάσεως καὶ αἱ περὶ εἰρήνης διαπραγματεύσεις.

Ἡ ὑπὸ τοῦ Καλλέργη ἀπόρριψις τῶν Γενουιτικῶν προτάσεων δυσηρέστησε πολλοὺς τῶν λοιπῶν ἀρχηγῶν καὶ τὸ πολὺ πλῆθος τῶν Κρητῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ἐλπίσει ὅτι διὰ τῆς ἐπεμβάσεως καὶ βοηθείας τῆς Γενούης θὰ ἐτερματίζετο ὁ πολυχρόνιος πόλεμος, ἐξ οὗ κατεπονοῦντο ἐπὶ δεκαετίαν. Αἱ δυσἀρέσκεια αὐταὶ ἐπέφερον διχοστασίας μεταξὺ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ χαλάρωσιν τῆς ἐπαναστατικῆς δράσεως. Δὲν εἶχε πλέον ὁ Ἀλέξιος τὴν πρόθυμον καὶ ἐνθουσιώδη συμμετοχὴν τῶν Κρητῶν. Οἱ διπιστάμενοι πρὸς αὐτὸν ἀρχηγοὶ καὶ ὁ λαὸς ἤρχισαν νὰ τὸν ὑποπτεύωται καὶ τὸν κατηγορῶσιν ἐπὶ ἐνετισμῷ ἀναφέροντες καὶ τοὺς λόγους τῶν ἀδελφῶν Χορτατζῶν, οἱ ὅποιοι προσκληθέντες κατὰ τὴν ἀρχὴν τῆς ἐπαναστάσεως νὰ ἐπανέλθωσιν εἰς τὴν πατρίδα καὶ συναγωνισθῶσιν ὑπὲρ αὐτῆς ἀπήντησαν ὅτι οὐδεμίαν ἔχουσιν ἐμπιστοσύνην εἰς τὸν ἀρχηγὸν των Καλλέργην, ὁ ὅποιος τοὺς εἶχε προδώσει ποτὲ καὶ δὲν θὰ ἔλειπε νὰ πράξῃ τὸ ἴδιον, ἂν οἱ Ἐνετοὶ ἱκανοποιοῦν τὴν πλεονεξίαν του.

Ἄλλ' ἐξ ἄλλου καὶ ἡ Ἐνετία κατεπεπονημένη καὶ ἐξηντλημένη ἐκ τοῦ πολυχρονίου ἐν τῇ νήσῳ ἀγῶνος καὶ ἐκ τῶν συμφορῶν τοῦ πρὸς τοὺς Γενουίτας ἀτυχοῦς πολέμου δὲν εὕρισκετο εἰς πολὺν καλυτέραν θέσιν. Κατὰ τὸ 1294 ὁ Δουκᾶς Κρήτης Ἀνδρέας Δάνδολος μετὰ τὴν ἐκ τῆς Κρήτης ἀποχώρησιν τοῦ Γενουιτικοῦ στόλου ἔλθων εἰς Κρήτην με νέας ἐπικουρίας καὶ ἐκστρατεύσας εἰς Χανία, κατεχόμενα ἀκόμη ὑπὸ τῶν Γενουιτῶν καὶ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀνακτᾷ αὐτὰ καὶ κατακόπτει Γενουίτας καὶ Κρήτας, ὅσοι δὲν ἐσώθησαν ἐπὶ τῶν πλοίων.

Ὁ μικροπόλεμος αὐτὸς ἐξηκολούθησεν ἀκόμη ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ τέσσαρα ἔτη μέχρι τοῦ 1298, ὅτε ἦλθεν εἰς Κρήτην ὁ νέος Δουκᾶς Ἰάκωβος Τιέπολος, ἕγγονος τοῦ πρώτου Δουκᾶ τῆς νήσου, τοῦ καὶ ὕστερον γενομένου Δουκὸς Ἐνετίας. Οὗτος ἐξεστράτευσε κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν

1) *Creta sacra* II. 288.

εις τὴν Ἀνώπολιν (Σφακίων) καὶ κατανικήσας αὐτοὺς ἐτιμώρησε τοὺς πρωτουργοὺς καὶ ὑπέταξε τοὺς ἄλλους.

Αἱ ὁδηγίαι τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως πρὸς τοὺς τελευταίους Δοῦκας ἦσαν νὰ προσπαθήσωσι νὰ ἐξευμενίσωσιν ὡς ἠδύναντο τὸν Καλλέργην, ὅστις εἶχε δεῖξει τὴν πρὸς τοὺς Ἐνετοὺς εὐνοίαν διὰ τῆς ἀπορριψεως τῶν Γενουτικῶν προτάσεων καὶ περατωθῆ πλέον ὁ ὀλέθριος αὐτὸς καὶ διὰ τὴν Ἐνετίαν καὶ διὰ τὴν νῆσον πολυετῆς ἀγών. Τὸ αὐτό, ἐννοεῖται, ἐπεθύμει τώρα καὶ ὁ Ἀλέξιος βλέπων τὴν χαλάρωσιν τῆς ἐπαναστάσεως καὶ τὴν διαίρεσιν τῶν Κρητῶν. Εἶχον οὕτως τὰ πνεύματα προδιατεθῆ, ὅτε ἤλθεν εἰς Κρήτην κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1299 Δοῦκας ὁ Βιτάλης Μιχαήλ, ἔχων ρητὰς ὁδηγίας καὶ πληρεξουσιότητα νὰ διαπραγματευθῆ καὶ κλείσῃ τὴν εἰρήνην μετὰ τὸν Καλλέργην. Οἱ Ἐνετοὶ καὶ ὁ Δοῦκας ἦσαν ἀποφασισμένοι νὰ προβῶσιν εἰς μεγάλας πρὸς τὸν Ἀλέξιον καὶ τοὺς ὀπαδοὺς του παραχωρήσεις, ἀλλ' ἔπρεπε νὰ ἐξευρεθῆ τρόπος εὐσχημος, ἵνα μὴ ἐκτεθῆ τὸ γόητρον καὶ ἡ φιλοτιμία τῆς Γαληνοτάτης. Ἐπρεπε νὰ φανῆ ὅτι οὐχὶ πρώτη ἡ Ἐνετία ἐξίτηι τὴν εἰρήνην καὶ ὅτι δὲν διεπραγματεύετο ἡ Δημοκρατία πρὸς τὸν ἐπαναστάτην ὡς ἴση πρὸς ἴσον, ἀλλ' ὅτι χάριν τοῦ κοινοῦ καλοῦ τῆς νήσου καὶ ἐκ μεγάλης συγκαταβάσεως προέβαιεν εἰς τὰς πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας παραχωρήσεις καὶ ἀμνηστίας. Ἦσαν ταῦτα προσχήματα διὰ νὰ καλύψωσι τὴν πραγματικὴν κατάστασιν, τὴν ἐξάντλησιν τῆς Δημοκρατίας καὶ τὴν ἀδυναμίαν τῆς διὰ τῶν ὀπλων εἰρηνεύσεως καὶ ὑποταγῆς τῆς νήσου.

Τὴν πορείαν καὶ τὸν τρόπον τῶν διαπραγματεύσεων καὶ τὰς ὑπερικήθεισας δυσκολίας πρὸς καταρτισμὸν τῆς συνθήκης μανθάνομεν ἐκ τῆς ἐκθέσεως, τὴν ὁποίαν ὁ Δοῦκας Βιτάλης Μιχαήλ ἔστειλεν εἰς Ἐνετίαν περιγράφων καὶ δικαιολογῶν τὴν πρὸς τὸν Ἀλέξιον συμφωνίαν καὶ τὴν ὁποίαν ἔκθεσιν διέσωσε δημοσιεύσας αὐτὴν ἐκ τοῦ Ἐνετικοῦ Ἀρχείου ὁ Κορνήλιος 1).

Αἱ διαπραγματεύσεις ἐγένοντο μυστικά, διὰ νὰ μὴ περιέλθῃ τὸ πρᾶγμα εἰς γνώσιν τῶν δισταμένων πρὸς τὸν Καλλέργην ἀρχηγῶν καὶ γεννηθῆ ἀντίδρασις ἐξ αὐτῶν, ἀλλ' εὐρεθῶσιν οὗτοι πρὸ τετελεσμένου γεγονότος καὶ πρὸ ἀδυναμίας πελαιτέρω ἀντιστάσεως. Ὁ Δοῦκας γράφει εἰς τὴν Σύγκλητον, ὅτι ἂφ' οὗ ἔφθασεν εἰς Κρήτην ἀνέβαλεν ἐπὶ ἡμέρας πᾶν διάβημα διαπραγματεύσεως πρὸς τὸν Καλλέργην, διὰ ν' ἀναγκασθῆ αὐτὸς πρῶτος νὰ ζητήσῃ τοῦτο καὶ μὴ φανῆ ἡ Γαληνοτάτη ὅτι ἔχει μεγάλην σπουδὴν. Ὁ Καλλέργης ὅθεν διὰ τρίτων προσώπων διεμήνυσεν ὅτι ἐπιθυμῆ νὰ συνθηκολογήσῃ· ὁ Δοῦκας ἀπήντησε διὰ τῶν αὐτῶν προσώπων ὅτι ἂν ὁ Καλλέργης παρητεῖτο τῶν ἀπρεπῶν αἰτημάτων καὶ ἤτεῖτο πράγματα συνάδοντα πρὸς τὴν τιμὴν τοῦ Κράτους καὶ τὸ καλόν

1) Creta sacra II. σελ. 290 — 293. Μετάφρασιν αὐτῆς ἐδημοσίευσεν ὁ Ξανθοῦδίδης εἰς Ἀθηνᾶν τόμ. ΙΔ' σελ. 295 — 298.

τῆς νήσου, θὰ ἔπραττε καὶ ἡ Δημοκρατία τὰ πρέποντα. Τὰ ζητούμενα ὁμως ὑπὸ τοῦ Καλλέργη ἦσαν τοιαῦτα, ὥστε δὲν ἠδύνατο ἡ Δημοκρατία νὰ τ' ἀκούσῃ, καὶ οὕτως ἐπὶ ἓνα μῆνα διεκόπησαν αἱ συνεννοήσεις διὰ νὰ φανῇ ὅτι δὲν φροντίζει πλέον ὁ Δοῦκας περὶ τοῦ πράγματος. Ὁ Καλλέργης ὁμως, ἐπειδὴ Μονεμβασιῶταί τινες ὀπαδοὶ του εἶχον συλλάβει κάτοικόν τινα τοῦ προαστείου τῆς πόλεως (τοῦ Βούργου) καὶ ἐζήτησαν πρὸς ἀπελευθέρωσίν του ν' ἀπολυθῶσιν ἄλλοι Μονεμβασιῶται κρατούμενοι εἰς τὸ δεσμωτήριον τοῦ Χάνδακος, στέλλει ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Ἰωάννην Κορνάρου καλῶν αὐτὸν νὰ ἔλθῃ διὰ νὰ συμφωνήσῃ περὶ τῆς ἀνταλλαγῆς καὶ περὶ τῶν διαπραγματεύσεων τῆς εἰρήνης. Ὁ Δοῦκας ἐπέτρεψε τὸ πρᾶγμα καὶ κατ' ἐπανάληψιν οἱ δύο Κορνάροι Ἰωάννης καὶ Ἀνδρέας ὑπὸ τὴν πρόφασιν τῆς ἀνταλλαγῆς τῶν αἰχμαλώτων συνεζήτησαν μετὰ τοῦ Καλλέργη περὶ τῶν ὄρων τῆς εἰρήνης, ἐξουσιοδοτημένοι εἰς τοῦτο παρὰ τοῦ Δοῦκα, ὅστις εἶχε παραγγείλει εἰς αὐτοὺς ν' ἀφαιρέσωσιν ἐκ τῶν αἰτημάτων τοῦ Ἀλεξίου ὅσα δὲν ἤρμοζον πρὸς τὸ γόητρον καὶ τὴν τιμὴν τῆς Δημοκρατίας, καὶ ὁ Ἀλέξιος πράγματι, ὡς λέγει ὁ Δοῦκας, ἀπέσυρε πολλὰ ἐξ αὐτῶν. Ἀφ' οὗ μετὰ πολλὰς καὶ κοπιώδεις συζητήσεις ἔφθασαν εἰς συμφωνίαν, πλὴν ὀλίγων, καὶ ὁ Δοῦκας μετὰ δωδεκαμελοῦς ἐξ εὐγενῶν συμβουλίου συνεζήτησαν καὶ αὐτοὶ καὶ ἀφήρσαν ἀκόμη ἄλλα τινά, κατέληξαν εἰς τὴν κατάστροφιν τῶν ὄρων τῆς συνθήκης, πλὴν τοῦ κεφαλαίου περὶ τῶν ἐπισκοπῶν, τὸ ὁποῖον ἔμεινεν ἄλυτον, ὡς διατυπύεται ἐν τῇ συνθήκῃ, καὶ τοῦ περὶ τῶν ἵππων τοῦ Ἀλεξίου, τὰ ὁποῖα ἔμειναν νὰ κανονισθῶσιν ὑπὸ τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως καὶ διὰ τὰ ὁποῖα δὲν ἔκρινον οἱ περὶ τὸν Δοῦκα ὅτι ἔπρεπε νὰ ναυαγήσῃ ἡ εἰρήνη. Τὴν συμφωνίαν αὐτὴν, γράφει ὁ Δοῦκας, ὁ λαὸς ὀλόκληρος ἑκατέρωθεν ἀπεδέχθη μετ' ἀνακουφίσεως καὶ μεγάλης χαρᾶς.

Συνιστᾷ ἐπὶ τέλους ὁ Δοῦκας τοὺς δύο Κορνάρους ὡς ὑπεράνθρωπως ἀγωνισθέντας πρὸς ἐπιτυχίαν τῆς συμφωνίας, ἄνευ τῶν ὁποίων ἦτο ἀδύνατον ν' ἀχθῆ εἰς πέρας τὸ εὐτυχὲς αὐτὸ γεγονός.

Καὶ ὁ μὲν Ἀλέξιος ὑπεσχέθη καὶ ὤμοσε πίστιν ἀτίδιον καὶ αὐτὸς καὶ οἱ διάδοχοι καὶ ἀπόγονοι αὐτοῦ, ἡ δ' Ἐνετία συγχώρησιν καὶ ἀμνηστείαν καὶ μεγάλας παραχωρήσεις καὶ προνομίας εἰς αὐτὸν καὶ τοὺς μετ' αὐτοῦ συνεργαζομένους καὶ εἰς τὰς ἄλλας τάξεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Μόνον ὅσον ἀφορᾷ τὰς ἵππους, λέγει ὁ Δοῦκας, τὰς ὁποίας ἐπιμένει καὶ θέλει νὰ διατηρήσῃ ὁ Ἀλέξιος, ἡ δὲ περὶ τούτου ἀπόφασις ἀφέθη εἰς τὴν κρίσιν τῆς Συγκλήτου, γνωμοδοτεῖ ὁ Δοῦκας νὰ μὴ ἀφεθῶσιν εἰς τὸν Καλλέργην ¹⁾.

1) Κατὰ τὸ 1302, ἦτοι τρία ἔτη μετὰ τὴν συνθήκην παραχωρεῖται εἰς τὸν Ἀλέξιον Καλλέργην τὸ δικαίωμα νὰ κατέχη εἰς τὸ ἐξῆς δεκαπέντε ἡμίονους. (Σ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγή σελ. 35. Ἴσως ἀντὶ τῶν ἵππων παρεχωρήθησαν οἱ ἡμίονοι.

γ') 'Η συνθήκη 'Αλεξίου Καλλέργη.

Ὡς εἵπομεν προηγουμένως, ἡ Δημοκρατία, ἵνα τηρήσῃ τὰ προσχήματα τῆς κυριαρχίας καὶ μὴ φανῆ διαπραγματευομένη πρὸς ἓνα ἀποστάτην ὡς ἴση πρὸς ἴσον, διετύπωσε τὴν συνθήκην κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ φαίνεται ὅτι ἡ Γαληνοτάτη χάριν τοῦ κοινοῦ καλοῦ καὶ πρὸς ἡσυχίαν τῆς Κρήτης προβαίνει εἰς τὰς πρὸς τὸν Καλλέργην παραχωρήσεις καὶ ὑπὸ τὸ πνεῦμα αὐτὸ τῆς συγκαταβάσεως καὶ τῆς ἐπιεικείας ὀρίζει εἰς τὰ ἄρθρα τῆς εἰρήνης καὶ διευθετεῖ διάφορα ἐκκρεμῆ ζητήματα καὶ ἐπιθυμίας τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.

Τὸ κείμενον τῆς περιφήμου συνθήκης ἐσώθη πολλαχοῦ. Τὸ ἐδημοσίευσεν ὁ Κορνήλιος εἰς τὴν Ἱερὰν Κρήτην (II σελ. 293 ἐξ.) καὶ ἐξ αὐτοῦ τὸ παρέλαβον καὶ τὸ ἀνεδημοσίευσαν ἐν μεταφράσει ἑλληνικῇ οἱ ἡμέτεροι Ζαμπέλιος, Κονδυλάκης¹⁾, Σταυράκης²⁾. Ἐπίσης ὅμοιον κείμενον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ Tafel-Thomas³⁾. Σφύζεται δὲ κατὰ πληροφορίας τοῦ κ. Gerola καὶ εἰς χειρόγραφα τοῦ Museo civico τῆς Ἑνετίας, ἦτοι Lazzari XXXIII 13α καὶ Donà CXXXVI 20.

Ἄλλ' ἀκριβέστερον καὶ πληρέστερον κείμενον τῆς συνθήκης καὶ δι' ἀίγλωσσον, ἦτοι εἰς τὸ ἐπίσημον λατινικὸν ἰδίωμα καὶ εἰς ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης εὔρεν ὁ Gerland καὶ ἐδημοσίευσεν εἰς τὸ γνωστὸν βιβλιάριον περὶ τοῦ Ἀρχείου τοῦ Δοῦκα Κρήτης⁴⁾. Τὸ χειρόγραφον εἶναι ἐκ περγαμηνῆς καὶ φέρει καὶ τὰς ὑπογραφὰς τῶν ὑπογραψάντων ἐν τῇ συνθήκῃ καὶ ἔφερε καὶ τὴν σφραγίδα εἰς τὸ κάτω μέρος λείπουσαν σήμερον, ἀλλὰ σφύζεται ἡ κιτρίνη καὶ ἐρυθρὰ σηρικὴ μήρινθος, δι' ἧς ἦτο ἀπηρωρημένη ἡ σφραγίς. Τὸ πολῦτιμον τοῦτο χειρόγραφον ἦτο ἄλλοτε εἰς τὴν κατοχὴν τοῦ οἴκου Vendramin-Callergi, ὁ δὲ Gerland ὑποθέτει ὅτι εἶναι τὸ ἐπίσημον κείμενον τῆς συνθήκης τὸ δοθέν εἰς τὸν Καλλέργην, τὸ ὁποῖον μεταδιδόμενον ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεάν ὡς οἰκογενειακὸν κειμήλιον ἔφθασεν εἰς τὸν κλάδον αὐτὸν τῆς οἰκογενείας τῶν Καλλεργῶν τὸν ἀποκατασταθέντα ἐν τῇ Ἑνετίᾳ. Τὸ κείμενον τοῦτο ἔχει ἐπὶ πλέον τῶν ἄλλων εἰς μὲν τὴν ἀρχὴν παράγραφον προεισαγωγικὴν περὶ τῆς ἀγαθωσύνης τοῦ Δουκάτου Βενετίας καὶ τῆς ἐπιεικείας πρὸς τοὺς μετανοοῦντας ἀποστάτας καὶ εἰς τὸ τέλος ἔχει ἀκόμη δεκατρεῖς παραγράφους μὴ ὑπαρχούσας εἰς τὰ ἄλλα κείμενα, κανονίζούσας διάφορα ζητή-

1) Κονδυλάκη, Ἱστορ. Κρητ. ἐπαναστάσεων σελ. 72 ἐκ τῶν Ἱστορικῶν Σκηνογραφημάτων τοῦ Ζαμπελίου.

2) Ν. Σταυράκη, Στατιστικὴ σελ. 132.

3) Diplomatarium III. 376 ἐκ χειρογράφου τοῦ Liber factorum IV fol. 310.

4) Ernst Gerland, Das Archiv des Herzogs von Candia, Strassburg 1899 σελ. 120 -- 133.

ματα τῶν βιλλάνων, τῶν ἀγράφων, τῶν χρεῶν, τῶν δικαιοπραξιῶν τῆς ἐπαναστάσεως, τῆς χειροτονίας Ἑλληνος ἐπισκόπου, τῶν ἐμφυτεύσεων, τῆς ὑπερορίου στρατείας, τῶν κανισκιῶν πρὸς τὸν Καλλέργην, τῶν ἀγγαρειῶν καὶ τῆς ἀνενοχλήτου ἐξόδου τῶν Μονεμβρασιωτῶν (ἐπικούρων τῶν ἐπαναστατῶν ἐκ Μονεμβασίας). Ἴσως οἱ δεκατρεῖς αὐτοὶ ὄροι νὰ ἐκανονίσθησαν καὶ ἐτέθησαν εἰς νεωτέραν συμφωνίαν ὡς παράρτημα τρόπου τινὰ τῆς κυρίας συνθήκης καὶ διὰ τοῦτο δὲν ὑπάρχουσιν εἰς τὰ ἄλλα κείμενα.

Ἐολόκληρον τὸ κείμενον τῆς συνθήκης ἀνεδημοσιεύθη μετ' εἰσαγωγῆς καὶ ἐρμηνευτικῶν σημειώσεων πρὸ εἰκοσαετίας καὶ πλέον¹⁾ καὶ εἰς αὐτὸ παραπέμπεται ὁ Θέλων νὰ ἔχη πλήρες καὶ ἀκριβές τὸ κείμενον καὶ νὰ κατανοήσῃ πολλὰ δυσνόητα σήμερον χωρία αὐτῆς.

Κατωτέρω ἀναγράφομεν ἐν περιλήψει τὰ σπουδαιότερα ἄρθρα τῆς συνθήκης αὐτῆς τοῦ 1299 τῆς τερματισίας τὴν μακροχρονιωτέραν τῶν Κρητικῶν ἐπαναστάσεων καὶ κανονισίας τὰς προνομίας καὶ τὰ δικαιώματα τῶν Κρητῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν ἄλλων τάξεων τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἐλευθέρου καὶ δούλου.

Εἰς τὸν Καλλέργην (καὶ τὸν οἶκον καὶ τοὺς διαδόχους του) παραχωροῦνται πάντα τὰ φέουδα (μοῖρες) ὅσα εἶχε καὶ πρὸ τῆς ἐπαναστάσεως μετὰ τῶν παραρτημάτων καὶ τῶν παροίκων αὐτῶν. Παραχωροῦνται πρὸς τούτοις τέσσαρα ἵπποτικά φέουδα (militiae) ἀπὸ τοῦ Στρουμπούλου καὶ ἐκείθεν πρὸς δυσμὰς κατ' ἐκλογὴν του μετὰ τῆς γῆς τοῦ Μεγαποταμοῦ (ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Ἀγ. Βασιλείου) ἐκ τούτων τῶν τεσσάρων δύναται νὰ ἐκλέξῃ ὅσας θελήσῃ καὶ ἀπὸ τὴν σκάλαν τῶν Περιαγγώνων (Πριανάγγελου, Καρτερός) πρὸς ἀνατολὰς. Δίδονται ἀκόμη εἰς αὐτὸν καὶ αἱ ἵπποτεῖαι εἰς τὴν Πόλιν (ἀρχ. Λάππα σήμ. Ἀργυρούπολις) καὶ εἰς τὸ Χωριομοναστήρι, αἱ ἀνήκουσαι ἄλλοτε εἰς τὸν Γεώργιον Χορτάτζην, ἀλλὰ δι' αὐτὰς νὰ πληρώσῃ καὶ ἀπὸ τὴν σκάλαν τῶν Περιαγγώνων (Πριανάγγελου, Καρτερός) πρὸς ἀνατολὰς. Δίδονται ἀκόμη εἰς αὐτὸν καὶ αἱ ἵπποτεῖαι εἰς τοὺς σημερινούς κατόχους τῶν δύο χιλιάδας ὑπέρπυρα ἢ ὅσον ἐκτιμηθῶσιν. Ἀκόμη παραχωροῦνται ἐπὶ ὠρισμένη τιμῇ δύο ἵπποτεῖαι, ὧν ἡ μὲν μία εἰς τὴν Κίσαμον ἢ τὰ Ὀρεινὰ (Σέλινον), ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ μὴ τὴν κρατήσῃ ὁ ἴδιος ἢ ἄλλος τοῦ οἴκου του, ἀλλὰ νὰ τὴν δώσῃ εἰς ὄντινα ἄλλον θελήσῃ ἐκ τῶν ἐπαναστατῶν, ἢ δ' ἄλλη ἀπὸ τὴν σκάλαν τοῦ Καρτεροῦ πρὸς ἀνατολὰς. Πρὸς τούτοις νὰ λάβῃ πέντε ἵπποτεῖας ἀπὸ τὰς κατεχομένας ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν πληρώνων ἑκατὸν ὑπέρπυρα δι' ἐκάστην σεργενταρίαν (τὸ 1)6 τῆς ἵπποτείας), ἀλλὰ νὰ μὴ πάρῃ πλέον τῆς μιᾶς ἀπὸ τὸν Δημήτριον Βλαστὸν καὶ ἐὰν πάρῃ τινὰ εἰς Κίσαμον καὶ Ὀρεινὰ νὰ μὴ τὴν κρατήσῃ δι' ἑαυτὸν ἢ τοὺς οἰκείους του.

Νὰ δικαιούται ὁ Ἀλέξιος ν' ἀγοράζῃ κατ' ἔτος δεκαπέντε ἄλογα

1) Ἀθηνᾶ, τόμ. 14 (1902) σελ. 283—331.

τοῦ πολέμου ἢ κατώτερα ἄλογα (ροντζίνια), καὶ ἂν δὲν εὕρισκη τόσα πρὸς ἀγοράν, νὰ τοῦ τὰ πωλῆ ἢ Αὐθεντεία ἐκ τῶν μὴ χρησιμοποιοιμένων διὰ τὴν φρουράν.

Δικαιοῦται ὁ Ἄλέξιος νὰ παραχωρῆ φέουδα ἢ ἄλογα ἐκ τῶν ἀνωτέρω εἰς ὄντινα θελήσῃ.

Παραχωροῦνται εἰς τὸν Ἄλέξιον ὅλα τὰ μοναστήρια τοῦ δημοσίου ὅσα εὕρισκονται δυτικὰ τῆς σκάλας τοῦ Στρομπόουλου ἀντὶ τοῦ μισθώματος, πού ἐπληρώνετο δι' αὐτὰ καὶ πρότερον.

Ὁ Ἄλέξιος ἐζήτει τὴν ἐπισκοπὴν τοῦ Ἀ(γ)ρίου χηρεύουσιν ἐπισκόπου, ἵνα ἐγκαταστήσῃ ἐκεῖ Ἑλληνα Ἐπίσκοπον. Εἰς τὸ ζήτημα αὐτὸ εὔρε μεγάλην ἀντίστασιν κατὰ τὰς διαπραγματεύσεις, ἀλλ' ἐπὶ τέλους συνεφωνήθη νὰ προσπαθῆσῃ ἡ Αὐθεντεία νὰ πείσῃ τὸν Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπον, ἄλλως νὰ μὴ ἐπέμβῃ ἢ ἐνετικὴ Κυβέρνησις, ἀλλὰ νὰ ἀφήσῃ τὸν Ἄλέξιον νὰ κανονίσῃ αὐτὸς τὸ ζήτημα· καὶ βεβαίως ὁ Καλλέργης ἔχων τὴν ὑλικὴν δύναμιν θὰ τὸ ἐκανόνισεν ὡς ἤθελε καὶ παρὰ τὴν θέλησιν τοῦ Λατινικοῦ κλήρου, καὶ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐγκατέστησεν Ἑλληνα Ὁρθόδοξον Ἐπίσκοπον εἰς τὴν ἐπισκοπὴν αὐτὴν, ἣτις ἔκειτο παρὰ τὰς κτήσεις του. Αἱ δύο ἄλλοι πλησιόχωροι ἐπισκοπαὶ τοῦ Μυλοποτάμου· καὶ τοῦ Καλαμώνος (Ρεθύμνης) δίδονται εἰς τὸν Ἄλέξιον ὑπὸ μισθῶσιν διὰ πέντε ἔτη, καὶ ἡ μισθῶσις ν' ἀνανεοῦται ἐκάστοτε ἐκάστην πενταετίαν ἕως ὅτου συμπληρωθῶσι 58 ἔτη¹⁾, ἐὰν δ' εὔρῃ ἀντίπραξιν ἐκ μέρους τοῦ Λατίνου Ἀρχιεπισκόπου καὶ τῶν Ἐπισκόπων, νὰ κανονίσῃ μετ' αὐτῶν τὸ ζήτημα ὁ Καλλέργης ἀνευ ἐπεμβάσεως ἄλλου.

Ὁ Καλλέργης καὶ οἱ λοιποὶ ἐπαναστάται νὰ δικαιοῦνται νὰ κάμνωσιν ἐπιγαμίας μετὰ Λατίνων.

Νὰ μὴ ὑποχρεοῦται ὁ Καλλέργης καὶ οἱ οἰκεῖοί του νὰ εἰσέρχωνται εἰς τὰς πόλεις ἢ τὰ φρούρια ἢ ἄλλα μέρη, ὅπου θὰ τοὺς ἐκάλει ἡ Αὐθεντεία, ἐὰν δὲν θέλωσιν, ἀλλὰ νὰ στέλλωσιν ἀντιπροσώπους διὰ νὰ δίδωσι καὶ νὰ λαμβάνωσι δίκαιον.

Νὰ μισθῶσῃ ὁ Ἄλέξιος τὰ μοναστήρια τοῦ Πατριαρχείου (τοῦ Λατινικοῦ) τὰ ἔβραν τῆς σκάλας πληρώνων μισθῶμα κατὰ δέκα ὑπέρυρα μεγαλύτερον δι' αὐτὰ κατ' ἔτος.

Ὅσοι εἶναι φράγκοι (ἐλεύθεροι) ἀπὸ τὸν καιρὸν τῆς συνθήκης τοῦ Δοῦκα Δανδόλου²⁾ μέχρι τῆς ἀρχῆς τῆς παρουσίας ἐπαναστάσεως νὰ εἶναι φράγκοι καὶ ἂν δὲν ἀνεπέωσαν ἕκτοτε τὰ ἐλευθεροχάρτιά των νὰ ἀνανεώσῃ αὐτὰ τῶρα ἢ Αὐθεντεία.

1) Τὰ 58 ἔτη ἦσαν τὸ ἀνώτατον χρονικὸν ὄριον δύο μισθώσεων διὰ 29 ἔτη ἐκάστης. Οἱ Ἑνετοὶ ἀκολουθοῦντες τὸ Βυζαντινὸν δίκαιον εἶχον ἀνώτατον ὄριον μισθώσεως τὰ 29 ἔτη, διότι 30ετῆς μισθῶσις ἐγέννα δικαίωμα ἰδιοκτησίας· μετὰ δύο δὲ μισθῶσεις, ἦτοι μετὰ 58 ἔτη τὸ μισθῶσιον αὐτοδικαίως ἐπανήρχετο εἰς τὸν ἰδιοκτήτην. Gerland, Archiv 124 σημ. 1. Noiret 229, 251.

2) Ἡ ἀνωτέρω δημοσιευθεῖσα συνθήκη τοῦ 1265.

Ἐπί δύο ἔτη νὰ μὴ δύναται κανεὶς ἄγραφος νὰ θεωρηθῆ ὡς πάροικος ¹⁾.

Δικαιοῦται ὁ Καλλέργης νὰ ἀπελευθερώσῃ (νὰ κάμη φράγκους) ἑκατὸν παροίκους (βιλλάνους) ἀνήκοντας εἰς τὰς Ἱπποτείας τὰς ἐκεῖθεν τῆς σκάλας, εἴτε εἰς τὰς Ἱπποτείας τοῦ δημοσίου καὶ τῶν ἐκκλησιῶν· ἐκ τούτων δέκα δύνανται νὰ εἶναι ἀπὸ τὰς ἐντεῦθεν τῆς σκάλας Ἱπποτείας. Διὰ τὰς δέκα θηλείας Ἱππους, τὰς ὁποίας κρατεῖ ὁ Καλλέργης, νὰ ἀναφερθῆ τὸ πρᾶγμα εἰς τὴν Ἐνετίαν καὶ ἐὰν δὲν ἐπιτρέψῃ τὴν κατοχήν ἢ κυβέρνησιν, νὰ τὰς στείλῃ ἐκτὸς τῆς νήσου.

Νὰ ὀρισθῶσιν ἀκριβῶς αἱ τάξεις, εἰς ἃς ἀνήκει ἕκαστος, ὥστε νὰ διακρίνεται ὁ Ἄρχων (φεουδάρχης, μοιρατάρης), ὁ Ἀρχοντόπουλλος, ὁ Βασμοῦλλος, ὁ Λατίνος, καὶ νὰ μὲνῃ ἕκαστος εἰς τὴν τάξιν του.

Οἱ παππᾶδες καὶ διάκονοι καὶ οἱ υἱοὶ των, ἐφ' ὅσον δὲν ἦσαν ἀκόμη πάροικοι, νὰ μὴ λέγωνται τοιοῦτοι, καὶ ἀπαγορεύεται νὰ θεωρηταί τις πάροικος (βιλλᾶνος) πρὸ τῆς συμπληρώσεως τοῦ εἰκοστοῦ ἔτους ²⁾.

Ὁ Καλλέργης νὰ δώσῃ εἴκοσι ὁμήρους, ὧν εἰς ἐκ τῶν υἱῶν του, διὰ δύο ἔτη, νὰ δύναται ὅμως νὰ τοὺς ἀνταλλάσῃ δι' ἰσαριθμῶν καὶ ἰσaxίων ἄλλων. Δύναται ὁ Καλλέργης ν' ἀλλάξῃ δέκα παροίκους ἐπαναστάτας ἐκ τῶν πέραν τῆς σκάλας, ἤτοι νὰ δώσῃ ἄλλους τόσους.

Νὰ δικαιῶνται οἱ ἐπαναστάται καὶ οἱ Ἑβραῖοι καὶ οἱ Χαλκιᾶδες (Ἀθίγγανοι;) νὰ κατοικοῦν ὅπου θέλουν πλὴν τῶν παροίκων τῶν Ἱπποτεῶν.

Τὰ ὀφειλόμενα τέλη ὑπὸ τῶν παροίκων τοῦ δημοσίου καὶ εἰς τοὺς Ἱππότας καὶ εἰς τοὺς Ἑβραίους νὰ μὴ πληρωθοῦν ὅσον χρόνον ἦσαν ἐπαναστάται. Τὰ χρέη νὰ μὴ ζητηθοῦν παρὰ μετὰ δύο ἔτη καὶ τότε μόνον τὸ κεφάλαιον.

Νὰ θεωρηθῶσιν ἔγκυροι αἱ ἀποφάσεις τοῦ Καλλέργη καὶ τῶν δικαστῶν του.

Ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ εἰς τὴν χώραν Ἕλλην ἐπίσκοπος νὰ δικαιουταί τις νὰ μεταβῆ πρὸς χειροτονίαν ἐκτὸς τῆς νήσου καὶ ἔπειτα νὰ δικαιουταί νὰ ἐγκατασταθῆ πέραν τῆς σκάλας.

Ὅστις κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐπαναστάσεως ἐφύτευσεν ἄμπελον εἰς τὴν γῆν ἄλλου ἢ ἔκαμε μυλοστάσιν νὰ ἔχῃ τὸ ἥμισυ ὁ ἐμφυτευτῆς καὶ τὸ ἄλλο ἥμισυ ὁ ἰδιοκτήτης.

Κανεὶς ἐπαναστάτης νὰ μὴ ὑποχρεοῦται εἰς ὑπηρεσίαν ἐκτὸς τῆς νήσου, ἐὰν δὲν θέλῃ.

Νὰ δικαιῶνται ὁ Καλλέργης νὰ δέχεται κanisκία (δῶρα) καὶ ἀγγαρείας καὶ ἄλλας δουλείας, ὅταν γίνωνται ἐκουσίως.

1) Ἄγραφοι ἔλεγοντο οἱ πάροικοι οἱ μὴ καταγεγραμμένοι εἰς τὰ κτηματολόγια τῶν φεσῦδων. Gerland, Archiv σελ. 51, 109.

2) Τὸ δυσνόητον τοῦ ὅρου τούτου ἐτονίσθη καὶ εἰς Ἀθηνᾶς τόμ. ΙΔ' σελ. 321 σημ. εἰς κεφάλ. 18.

Ὁ Μάρκος Φλαμπάνης νὰ λάβῃ τὸ φέουδόν του πληρώνων τὸ ἀντίτιμον τῆς πωλήσεως καὶ τὰς τυχόν γενομένας βελτιώσεις.

Οἱ Μονεμβασιῶται καὶ ὅσοι ξένοι εὐρίσκονται (ἐθελονταὶ εἰς τὴν ἐπανάστασιν) πέραν τῆς σκάλας ἔλευθέρως καὶ ἀφόβως νὰ ἐπιστρέψωσιν εἰς τὰ ἴδια καὶ ἐὰν ἔχωσι δοσοληψίας, νὰ κανονισθῶσι μὲ τὸ δίκαιον.

Ἐντὶ τῶν ἀνωτέρω παραχωρήσεων ὁ Καλλέργης ὀρκίζεται πίστιν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὸν Δοῦκα τῆς Ἑνετίας καὶ τοὺς διαδόχους του καὶ τοὺς ἐν τῇ νήσῳ ἀντιπροσώπους του, νὰ ἔχη τοὺς αὐτοὺς φίλους καὶ ἐχθροὺς μὲ τὴν Ἑνετίαν, καὶ ἐὰν μάθῃ τι σχεδιαζόμενον ἢ πραττόμενον κατὰ τῆς τιμῆς τοῦ Δουκὸς καὶ τῆς εἰρήνης τῆς νήσου, νὰ τὸ ἀναφέρῃ καὶ νὰ τὸ ἐμποδίζῃ πάσῃ δυνάμει.

Ὁ Δοῦκας μετὰ τοῦ Συμβουλίου ὀρκίζονται νὰ τηρῶσι τ' ἀνωτέρω, ἐφ' ὅσον τὰ τηρεῖ καὶ ὁ Καλλέργης.

Ἐπιγράφει τὴν συνθήκην ὁ Δοῦκας Βιτάλης Μιχαήλ, ὁ σύμβουλος Μαρῖνος Δελφίνος, δύο νοτάριοι ὁ Λατίνος Γέρδος Βίδος καὶ ὁ Ἑλλην Νικηφόρος Ὁρεινᾶς, ἱερεὺς καὶ πρωτοψάλτης καὶ ταβουλᾶριος Κρήτης.

Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι πλὴν τοῦ Μιχαήλ Χορτάτζη οὐδεὶς ἄλλος ἐκ τῶν Κρητῶν ἀρχόντων καὶ ἀρχηγῶν ἀναφέρεται ὀνομαστὶ ἐν τῇ συνθήκῃ κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὴν τοῦ 1265, ὅπου ἀναγράφονται ὅσοι τῶν Κρητῶν τιμαριούχων ἔλαβον μέρος εἰς τὴν ἐπανάστασιν μετὰ τῶν εἰς αὐτοὺς γινομένων παραχωρήσεων. Ὁ Καλλέργης διαπραγματευθεὶς τὴν συνθήκην αὐτὴν μυστικὰ καὶ ἐν ἀγνοίᾳ τῶν δισταμένων πρὸς αὐτὸν ἄλλων ἀρχηγῶν, ἴσως δὲ καὶ αὐτῶν τῶν φίλων του, δὲν ἐθεώρησε σκόπιμον νὰ τοὺς ἀναγράψῃ ἐν τῇ συνθήκῃ. Εἶναι τοῦτο ἄλλως καὶ χαρακτηριστικὸν τῶν αὐταρχικῶν του διαθέσεων μὴ ἀναγνωρίζοντος ἄλλον ἰσότημόν του, ἵνα μνημονεῦται παρ' αὐτόν. Καὶ ἡ Ἑνετία γνωρίζουσα καὶ τὴν ὑπέροχον θέσιν τοῦ Ἀλεξίου καὶ τὴν πρὸς αὐτόν διχογνωμίαν τῶν ἄλλων ἐθεώρησεν ἀρκετὸν νὰ διαπραγματευθῇ μόνον μὲ αὐτόν ὡς ἀντιπρόσωπον καὶ τῶν ἄλλων, οὓς καλεῖ ἀκολουθοῦς του, γνωρίζουσα ὅτι αὐτοὶ δὲν ἠδύναντο παρὰ νὰ ὑποκύψωσι καὶ δεχθῶσι τὰ τετελεσμένα γεγονότα, ὅπερ καὶ συνέβη, ἀφ' οὗ βοηθοῦντος καὶ τοῦ Καλλέργη πλήρης ἐπῆλθεν ἡ εἰρήνευσις τῆς νήσου. Ἡ συνθήκη διὰ τοῦτο ὀρθῶς φέρει τίτλον Συνοθήκη Ἀλεξίου Καλλέργη (Pax Alexii Callergii).

Αἱ πολλαὶ καὶ μεγάλαι ὑλικάι παραχωρήσεις γίνονται πρὸς μόνον τὸν Ἀλέξιον, αὐτὸς δὲ δύναται νὰ μεταβιβάσῃ μέρος τούτων εἰς τοὺς ὀπαδοὺς του. Καὶ ἱκανοποιεῖται μὲν δι' αὐτῶν πρὸ πάντων ἡ φιλοπρωτία καὶ πλεονεξία τοῦ Μεγ. Ἀρχοντος, ἀλλ' ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι καὶ περὶ τῶν ἄλλων τάξεων καὶ περὶ τῶν γενικῶν ζητημάτων ἐπαρκῶς ἐμερίμνησεν ἐν τῇ συνθήκῃ ὁ Ἀλέξιος. Σπουδαιότατον εἶναι τὸ κεφάλαιον περὶ Ἑλληνοῦ Ἐπισκόπου, τὸ χρεωστάσιον, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τῶν καθυστερουμένων φόρων καὶ τῆς ὑπερορίου ἀκουσίας στρατεύ-

σεως, ἡ διάκρισις τῶν τάξεων, δι' ἧς ἐξησφαλίζοντο ἀπὸ τῶν καταχρήσεων τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν, ἡ ἀπελευθέρωσις ἑκατὸν παροίκων, ἡ ἀναγνώρισις τῶν φράγκων, ἡ προστασία τῶν ἀγράφων, ἡ ἐλευθερία τῆς κατοικίας πανταχοῦ τῆς νήσου καὶ ἡ μετὰ Λατίνων ἐπιγαμία τῶν Κρητῶν ἀρχόντων, δι' ἧς ὁ Καλλέργης φαίνεται ἐφρόνει ὅτι θὰ ἐπήρχετο κατὰ μικρὸν ὁ ἐξελληνισμὸς πολλῶν Λατίνων, καὶ ἡ γνησιότης τῶν ἐκ τοιούτων μεικτῶν γάμων γεννωμένων τέκνων.

Δι' ὅλας ἄρα τὰς τάξεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὑπῆρξεν ἐπωφελὴς ἡ συνθήκη τοῦ Καλλέργη. Οἱ ἄρχοντες ἐξησφάλισαν τὰς κτήσεις καὶ τὰς προνομίας των, ὁ κλῆρος καὶ αἱ λοιπαὶ τάξεις, ἐλεύθεροι καὶ πάροικοι, ἐπροστατεύθησαν καὶ ἀνεκουφίσθησαν· ἀπηλλάγησαν ἀπὸ πολλὰς ἀδικίας καὶ καταχρήσεις τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν, ἀπὸ βιαίας ὑπερορίου στρατείας, ἀπὸ τὰ τοκογλυφικὰ χρέη, καθωρίσθη δὲ σαφῶς ἡ τάξις καὶ ἡ θέσις ἑκάστου ἐν τῇ πολιτείᾳ μετὰ τῶν συμπαρομαρτούντων δικαιωμάτων καὶ καθηκόντων.

Ὁ Δοῦκας Βιτάλης Μιχαὴλ ἐκοινοποίησεν ἀμέσως ἐπιστολὴν κατ' Ἀπρίλιον 1299 περὶ τῆς πρὸς τὸν μεγιστᾶνα (Magnaten) τῆς νήσου Κρήτης Ἀλέξιον Καλλέργην γενομένης εἰρήνης μετὰ μεγίστης τῶν Ἐνετῶν τιμῆς¹⁾.

δ') Τὰ μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη.

Εἰλικρινὴς ὑπῆρξεν ἐκατέρωθεν ἡ ἔφεσις πρὸς ἐκτέλεσιν τῆς συνθήκης. Ὁ δεκαοκταετής πόλεμος καὶ τὰ ἐξ αὐτοῦ παθήματα εἶχον κάμει καὶ τὰ δύο μέρη νὰ ποθῶσι τὴν εἰρήνην καὶ νὰ φυλαξῶσιν αὐτήν. Καὶ ἡ Δημοκρατία πιστῶς ἐτήρησε τὰ συμφωνηθέντα καὶ ὁ Καλλέργης τοὺς ὄρκους καὶ τὴν ὑπακοὴν πρὸς τὴν Ἐνετίαν μέχρι τοῦ θανάτου του. Τοῦτο διεπιστώθη μετὰ τέσσαρα ἔτη ἐπὶ Δοῦκα Γουίδου Δακανάλη, ὅτε κατ' Αὐγουστον τοῦ 1303 ἐγένετο καταστρεπτικὸς σεισμὸς ἐν Κρήτῃ, ἐξ οὗ κατέρρευσε μέγα μέρος τοῦ Χάνδακος καὶ πλεῖστα τμήματα τοῦ τείχους. Τὴν εὐκαιρίαν ταύτην ἐθεώρησαν κατάλληλον πολλοὶ τῶν Κρητῶν ἀρχόντων καὶ δημοτικῶν, ἵνα ἐπαναστατήσωσι καὶ ἐκδιώξωσι τοὺς Ἐνετοὺς, καὶ ἐλθόντες πρὸς τὸν Ἀλέξιον προέτεινον ἐπιμόνως ν' ἀναλάβῃ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ ἀγῶνος. Ὁ Ἀλέξιος βλέπων τὴν στιγμιαίαν ἔξαψιν τῶν πνευμάτων καὶ μὴ θέλων δι' ἀποτόμου ἀρνήσεως νὰ τοὺς κάμῃ νὰ προβῶσιν εἰς βεβιασμένας ἀποφάσεις, τὰς ὁποίας ἐθεώρει ἀσυνέτους, εἶπεν ὅτι καὶ αὐτὸς ἔχει ὑπὸ σκέψιν τὸ πρᾶγμα καὶ θ' ἀποφασίσῃ καὶ ἀπαντήσῃ κατόπιν· ὅτε δὲ μετὰ τινα χρόνον εἶχον κατευνασθῆ τὰ πνεύματα, ἀνέπτυξε διὰ λόγων πειστικῶν ὅτι κρίνει τὸ πρᾶγμα ἐντελῶς ἀσύμφορον, διότι καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει ἀκόμη ὅτι ἐπετύγχανον ν' ἀπαλλαγῶσι τῶν Ἐνετῶν, δὲν θὰ ἠδύναντο νὰ διατηρήσωσι τὴν ἐλευθερίαν των οὐδὲ

1) Urkunden III. CCCLXXXIX, σελ. 376 — 7.

ὑπὸ τὴν ἑλληνικὴν διοίκησιν τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους, ἀλλὰ θὰ ἐγίνοντο-
 λεία τοῦ πρώτου κατακτητοῦ καὶ θὰ περιήρχοντο ὑπὸ χεῖρονα ζυγόν, εἴτε
 τῶν σκληρῶν Γενουιτῶν εἴτε τῶν ληστροικῶν Καταλανῶν, καὶ ὅτι προτι-
 μότερον πάλιν εἶναι νὰ μείνωσιν ὑπὸ τοὺς Ἑνετοὺς, τῶν ὁποίων εἶχον
 δεδοκιμασμένην τὴν ἐπιείκειαν καὶ ἠπιότητα. Διὰ τῶν λόγων τούτων
 μετέπεισεν, ὡς λέγει ὁ De Monacis, τοὺς φιλοταράχους Κρήτας καὶ ἀπεσό-
 βησε νέαν ἀποστασίαν, ἐβοήθησε δὲ καὶ ἄλλως τοὺς ἐκ τοῦ σεισμοῦ καὶ
 τῆς ἐλλείψεως σίτου δεινοπαθοῦντας Ἑνετοὺς τῆς πόλεως ἀποστείλας
 μεγάλην ποσότητα ἀλεύρου εἰς τὸν Δοῦκα¹⁾, ὡς δὲ λέγει ὁ Κορνήλιος²⁾,
 οὐδένα ἄλλον οὔτε πιστότερον οὔτε χρησιμώτερον φίλον εὔρεν ἢ Ἑνε-
 τικὴ Πολιτεία. Καὶ κατόπιν δὲ μέχρι τοῦ εἰς βαθὺ γῆρας θανάτου του ὁ
 Καλλέργης ὄχι μόνον διετήρησεν αὐτὸς τὴν πρὸς τὴν Δημοκρατίαν πί-
 στιν καὶ ἀφοσίωσιν, ἀλλὰ καὶ ἐνεργῶς ἐβοήθησε διὰ τῶν ὄπλων τοὺς
 Ἑνετοὺς εἰς τὴν ἔγκαιρον καταστολὴν ἄλλων κινημάτων.

Ἐναφέρουσιν οἱ Ἑνετοὶ χρονογράφοι πρὸς πίστωσιν τῆς ἰσο-
 βίου ἀφοσιώσεως τοῦ Ἀλέξιου ὅτι ἐπικειμένου τοῦ θανάτου ἐκάλεσε
 παρὰ τὴν κλίνην του τοὺς τέσσαρας υἱοὺς του Γεώργιον, Μάρκον, Λέοντα
 καὶ Ἀνδρέαν καὶ ἐπὶ ἀπειλῇ τῆς θείας ὀργῆς καὶ τῆς ἰδικῆς του κατάρας
 ἐξώρκισεν αὐτοὺς νὰ διαφυλάξωσιν ἀληθῆ καὶ ἀμόλυντον τὴν πίστιν
 πρὸς τὴν Ἑνετικὴν Πολιτείαν (De Monacis, σελ. 164).

Πότε ἀπέθανεν ὁ Ἀλέξιος δὲν γνωρίζομεν ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε
 γνωστῶν πηγῶν· ἀναφέρεται ζῶν καὶ δρῶν εἴκοσιν ἔτη ἀκόμη μετὰ τὴν
 συνθήκην, ἤτοι μέχρι τοῦ 1319, ὅτε ἰσχυρῶς συνέβαλε καὶ κατέβαλε νέαν
 ἐπανάστασιν. Κατ' ἀμφίβολον πληροφορίαν τοῦ χειρογράφου Trivan³⁾
 ὁ Καλλέργης ἀπέθανεν εἰς Χάνδακα τυχῶν μεγαλοπρεπεστάτης κηδείας,
 παρακολουθοῦντος τοῦ Δοῦκα καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων καὶ τοῦ λατινι-
 κοῦ καὶ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ ἐτάφη εἰς τὴν Σιναϊτικὴν μονὴν τῆς Ἀγ.
 Αἰκατερίνης· ἀναφέρεται ἐπίσης ὅτι ἐδαπανήθησαν κατὰ τὴν κηδείαν του
 35 χιλιάδες ὑπέρπυρα καταβληθέντα ὑπὸ τῶν υἱῶν του καὶ γαμβρῶν
 του, κληρονόμων τῆς μεγάλης του περιουσίας.

Εἶχεν ὁ Ἀλέξιος τέσσαρας υἱοὺς, ὧν ἐπιστημότερος ἐγένετο ὁ
 Γεώργιος, τοῦ ὁποίου πάλιν διάσημος κατέστη ὁ υἱὸς Ἀλέξιος ὁ νεώτερος
 ἀποθανὼν εἰς ἡλικίαν 66 ἐτῶν καὶ ἀξιώθεις ἐν Ρεθύμνῃ μεγαλοπρεποῦς.

1) De Monacis, σελ. 163.

2) Creta sacra II. 305. Κατὰ τὸ 1304 οἱ Καλλέργαι ἐπώλησαν εἰς τὸ δημό-
 σιον 60 χιλιάδες μουζούρια (1 ἑκατομ. ὀκάδες). Καὶ κατὰ τὸ 1332 ὁ Ἰωάννης Καλ-
 λέργης κλείει συμφωνίαν διὰ 47 χιλιάδες μουζούρια παραδοτέα εἰς τὰ Χανιά πρὸς 15
 ὑπέρπυρα τὰ 100 μουζούρια. (Senato Secreta, Deliberazioni miste, Registro 15). Ἐκ
 τούτων φαίνεται καὶ ἡ ἑκτασίς τῶν γαιῶν τῶν κατεχομένων ὑπὸ τῶν Καλλεργῶν.

3) Ant. Trivan, Racconto κλπ. (Χειρόγρ. Μαρκανῆς Βιβλιοθήκης, class.
 VII N° 525), σελ. 13.

ταφῆς, ὡς ἤρμοζεν εἰς τόσον ἔσοχον ἥρωα κατὰ τὸν Κορνήλιον¹⁾. Ὁ οἶκος τῶν Καλλεργῶν ἔτυχεν ἐξόχων τιμῶν ἐκ μέρους τῆς Δημοκρατίας ἀξιοθαεῖς τῆς τιμῆς τῆς ἐνετικῆς εὐγενείας (Nobilitas Veneta) καὶ τῆς ἐγγραφῆς εἰς τὴν Χρυσὴν Βίβλον τῶν εὐγενῶν τῆς Ἐνετίας, μέλη δὲ τοῦ οἴκου ἐγένοντο δεκτὰ εἰς τὸ Μέγα Συμβούλιον. Πότε ὁμως ἀπεδόθησαν αἱ τιμαὶ αὐταὶ δὲν εἶναι ἐξηκριβωμένον· ἂν ζῶντος τοῦ πρεσβυτέρου Ἀλεξίου²⁾ ἢ κατόπιν. Θὰ ἴδωμεν ὁμως κατωτέρω ὅτι οὐχὶ πάντα τὰ μέλη τῆς μεγάλης οἰκογενείας, καὶ ἰδίως οἱ πλάγιοι κλάδοι αὐτῆς, ἐτήρησαν τὴν πίστιν καὶ τὴν ὑπακοὴν εἰς τὴν Γαληνοτάτην, ἀλλὰ τούναντίον τινὲς ἠγῆθησαν καὶ νέων ἐπαναστάσεων κατὰ τῆς Ἐνετικῆς κυριαρχίας.

ε') Τὸ ζήτημα τῶν Ἐπισκοπῶν.

Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη εἶδομεν κατὰ ποῖον τρόπον ἐκανονίσθη τὸ ζήτημα τοῦ Ἑλληνος Ἐπισκόπου Ἀγρίου καὶ τὸ τῆς μισθώσεως ὑπ' αὐτεῦ τῶν δύο πλησίον τῶν φεούδων τοῦ Ἐπισκοπῶν Μυλοποτάμου καὶ Καλαμῶνος. Ὁ Ἀλέξιος εἶχεν ἐπιμείνει ἀνευδότως εἰς αὐτὰ καὶ ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἠναγκάσθη νὰ ἐνδώσῃ πείσασα καὶ τὸν Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπον νὰ μὴ ἀντιδράσῃ ἐν περιπτώσει δὲ ἀντιπράξεως ἐκ μέρους τοῦ λατινικοῦ κλήρου ὁ Ἀλέξιος ἀφίετο ἐλεύθερος μόνος του ἀνευ ἐπεμβάσεως τῆς Κυβερνήσεως ἢ λαϊκοῦ νὰ διευθετήσῃ τὴν ὑπόθεσιν μὲ τὸν Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπον. Ἐκ τούτου ἐξάγεται ὅτι καὶ Ὁρθόδοξον Ἐπίσκοπον ἐγκατέστησεν εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀρίου χηρεύουσαν ἀπὸ πολλοῦ, καὶ ἐξ ἐπισήμων ἐγγράφων³⁾ γνωρίζομεν ὅτι ἔλαβεν ὑπὸ μίσθωσιν τὰς ἐπισκοπὰς Μυλοποτάμου καὶ Καλαμῶνος ἐπὶ μίαν πενταετίαν ἀνανευμένην κατὰ τὴν συνθήκην κατὰ πέντε ἔτη μέχρι συμπληρώσεως 58 ἐτῶν, ἀντὶ ἐτησίου μισθώματος 350 ὑπερπύρων, τὰ ὅποια καὶ ἔλαβον οἱ δύο Λατίνοι Ἐπίσκοποι διὰ τὴν πρώτην πενταετίαν διαμένοντες πρὸ πολλοῦ μακρὰν τῶν ἑδρῶν των ἐν Ἰταλίᾳ. Μετὰ τὴν παρέλευσιν ὁμως τῆς πρώτης πενταετίας οἱ δύο αὐτοὶ Λατινὲς ἐπίσκοποι παρουσιασθέντες εἰς τὸν Πάπαν Κλήμεντα Ε', παρέστησαν ἀνακριβῶς ὅτι δυνάμει τῆς συνθήκης πρὸς τὸν Καλλέργην ἐστερήθησαν αὐτοὶ τῶν ἐπισκοπῶν των καὶ ἐξεδιώχθησαν καὶ ἀναγκάζονται νὰ πλανῶνται μακρὰν καὶ νὰ ζῶσιν ἐπαιτούντες. Ὁ Πάπας πεισθεὶς εἰς τοὺς λόγους των στέλλει ἀπεσταλμένους καὶ ἐπιστολὰς εἰς Ἑνετιὰν σφοδρῶς ἐπιπλήτων διὰ τὰς ἀνοσίους συνθήκας πρὸς τὸν Γραικὸν ἐκεῖνον (nefarias pactiones cum illo Graeco), ἐξ ὧν προσβάλλεται

1) Creta sacra II, 312 "Belli et pacis artibus clarissimus obiit Rethimi ubi pompa prae ceteris magnificentissima, ut Heroem tot triumphis insignem decebat, in suis exequiis delatus est".

2) Τοῦτο ὑποδηλοῖ ὁ Κορνήλιος εἰς τὴν Creta sacra II, 306.

3) Creta sacra II, 296 ἐξῆς.

τὸ δίκαιον καὶ τὸ γόητρον τῆς Ἐκκλησίας, καὶ προσκαλεῖ τὴν ἐνετικὴν Κυβέρνησιν ν' ἀκυρώσῃ τοὺς ὅρους αὐτοὺς¹⁾ καὶ ἄνευ ἀναβολῆς ἐγκαταστήσῃ τοὺς Ἐπισκόπους εἰς τὰς ἔδρας τῶν ἀσφαλῶς καὶ ἀποζημιώσῃ αὐτούς. Ἡ Ἐνετ. Κυβέρνησις ἔσπευσε κατόπιν νομικῶν γνωμοδοτήσεων ν' ἀπαντήσῃ εἰς τὸν Πάπαν καὶ παραστήσῃ πῶς ἔχει ἡ ὑπόθεσις, τὴν ὁποῖαν δολίως καὶ ἀπατηλῶς διέστρεψαν οἱ Ἐπίσκοποι, μὲ τὴν συναίνεσιν τῶν ὁποίων, ὡς καὶ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κρήτης, εἶχε γίνει ἡ μίσθωσις τῶν Ἐπισκοπῶν, τὰς ὁποίας πρὸ πολλῶν ἐτῶν εἶχον ἐγκαταλείψει οἱ νῦν παραπονούμενοι ἐπίσκοποι (προφανῶς ἕνεκα τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Καλλέργη), προσεκάλει δὲ νῦν ἡ Ἐνετία τοὺς Ἐπισκόπους νὰ ἐπιστρέψωσι καὶ μένωσι εἰς τὰς ἔδρας τῶν. Ἐννοεῖται ὅτι κάθε ἄλλο ἐπεδίωκον αὐτοὶ μετὰ τὴν καταμήνυσιν ταύτην, καὶ δὲν ἔχομεν μὲν μαρτυρίαν πῶς ἐπὶ τέλος ἐλύθη τὸ ζήτημα αὐτό, πιθανώτατα ὅμως οἱ Καλλέργαι ἐπὶ πολὺν χρόνον ἐξηκολούθησαν κατέχοντες τὰς ἐπισκοπὰς αὐτὰς καὶ πληρώνοντες τὸ συμφωνηθὲν μίσθωμα.

Καὶ διὰ τὸν Ἕλληνα ἐπίσκοπον Ἀγρίου στερούμεθα ἀκριβῶν πληροφοριῶν. Βέβαιον δύναται νὰ θεωρηθῆ ὅτι ὁ Ἀλέξιος κατέστησε τοιοῦτον Ὁρθόδοξον ἐπίσκοπον εἰς τὴν ἔδραν αὐτὴν. Ἐπὶ πόσον ὅμως χρόνον διετηρήθη ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀρίου (ἢ Ἀγρίου) ἑλληνικὴ δὲν γνωρίζομεν. Ὁ Κορνήλιος ἀναγράφει Λατίνους ἐπισκόπους ἀπὸ τοῦ 1307 καὶ ἐξῆς²⁾, αὐτοὶ ὅμως δύνανται νὰ θεωρηθῶσι ὡς ἀπλοὶ τιτουλάριοι διοριζόμενοι ὑπὸ τοῦ Πάπα, ὅστις οὐδέποτε ἀνεγνώρισε δικαίωμα Ἑλληνος ἐπισκόπου εἰς τὴν ἔδραν αὐτὴν. Κατὰ τὸ μέσον τοῦ 16. αἰῶνος ἡ Ἐπισκοπὴ αὕτη ἠνώθη μετὰ τῆς λατιν. ἐπισκοπῆς Ρεθύμνης ἢ Καλαμῶνος³⁾. Κατὰ τὸν χρονικὸν Barozzi ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀγρίου κατηργήθη ἕνεκα τῆς παλαιόθεν διαφορᾶς μεταξὺ τῆς Ἀθηνεΐας καὶ τοῦ οἴκου τῶν Καλλεργῶν⁴⁾. Ἐκ τούτου εἰκάζομεν ὅτι οὐδέποτε ἔπαυσαν αἱ ἐπὶ τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτῆς ἀξιώσεις τῶν Καλλεργῶν καὶ ἀμφισβητήσεις πρὸς τὸν Λατινικὸν κληρὸν καὶ τὴν ἐνετ. Κυβέρνησιν. Πιθανῶς μετὰ τὴν πλήρη ἐξερῆυσιν τῶν ἐνετικῶν Ἀρχείων θὰ διαφωτισθῆ τελείως τὸ ζήτημα αὐτό.

στ') Γεγονότα μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη.

Καὶ εἰρήνευσε μὲν ἡ νῆσος μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη, ἀλλὰ πολλοὶ τῶν Ἐνετῶν ὑπαλλήλων ἐξηκολούθησαν τὰς ἀδικίας καὶ καταπιέσεις κατὰ τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου, τὸ ὁποῖον ἐξηρεθίζετο διὰ τῆς

1) Λεπτομερείας περὶ τῆς ὑποθέσεως ἔχει ἡ ἕκτη Πρεσβεία (κατὰ τὴν ἀρίθμησιν τοῦ κ. Σ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγή σελ. 41 περὶ τὸ τέλος), καθ' ἣν ἡ Ἐνετία διέψευσε τοὺς διαμαρτυρηθέντας εἰς τὸν Πάπαν Λατίνους Ἐπισκόπους κλπ.

2) *Creta sacra* II. 168 ἐξ.

3) *Creta sacra* II. 173.

4) Barozzi, *Descrizione dell' Isola di Candia* (1571) φύλλ. 41.

σκανδαλώδους αὐτῆς διαγωγῆς τῶν κυβερνητικῶν ὀργάνων¹). Τὸ πρᾶγμα πιστοῦται ἐπισήμως ἐξ ἐπιστολῆς, ἣν ἔστειλεν ὁ Δοῦκας Κρήτης Φαντίνος Δάνδολος κατὰ τὸ 1316 πρὸς τὸν Δοῦκα 'Ενετίας²) καταγγέλλων ἐν αὐτῇ ρητῶς, ὅτι Καταλλᾶνοὶ τινες ἐκ τῶν ἀποστελλομένων ἐκ τοῦ κέντρου εἰς τὴν νῆσον φέρονται κακῶς καὶ πολλὰς διαπράττουσιν ἀδικίας κατὰ πτωχῶν ἀνθρώπων τῆς περιφερείας των, αἱ πιέσεις δὲ αὐταὶ δύνανται εὐκόλως νὰ καταλήξωσιν εἰς σκάνδαλον, δι' ὃ καὶ παρακαλεῖ χάριν τοῦ συμφέροντος τῆς Δημοκρατίας καὶ πρὸς διατήρησιν τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἡσυχίας νὰ φροντίζῃ εἰς τὸ ἐξῆς ἡ Κυβέρνησις νὰ διορίζη καὶ ἀποστέλλῃ ὑπαλλήλους, οἱ ὅποιοι ἠπίως νὰ διοικῶσι τοὺς ὑπηκόους καὶ ἀπέχωσιν ἀδικιῶν.

Ἐπὶ Δοῦκα Νικολάου Λεώνη (1317) οἱ 'Ενετοὶ τιμαριούχοι Χάνδακος καὶ Χανίων στέλλουσι πρεσβείας εἰς 'Ενετίαν αἰτούμενοι τὴν διόρθωσιν καὶ τροποποίησιν παλαιῶν τινων φεουδαλικῶν διατάξεων πρὸς ὄφελος τῶν τιμαριούχων. Ἡ κεντρικὴ Κυβέρνησις ἀνέθηκε³) τὴν ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος εἰς τὸν Δοῦκα Λεώνην, ὅστις καὶ προέβη εἰς δικαίαν καὶ ἱκανοποιητικὴν δι' ἀμφοτέρα τὰ μέρη διόρθωσιν.

Φαίνεται ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐλήφθησαν κατὰ σύστασιν τῶν φεουδαρχῶν μέτρα τινὰ κατὰ τῶν ἀπὸ Θαλάσσης ἐπιθέσεων τῶν Πισατῶν καὶ Γενοιτῶν καὶ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν Τούρκων καὶ Καταλανῶν καὶ ἀπὸ τότε διωργανώθησαν καὶ ἐκανονίσθησαν αἱ ὑπὸ τῶν ἐγχωρίων δι' ἀγγαρειῶν φρουρήσεις τῶν παραλίων νυκτὸς καὶ ἡμέρας (αἱ guardie, βάρδιες). Ἀναφέρεται ὅτι ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις παρεχώρησε τότε εἰς τὸν τιμαριούχον Ἀνδρέαν Δάνδολον ὡς φέουδον τὴν νῆσον Χρυσῆν (Γαΐδουρονῆσι) εἰς τὸ Λιβυκὸν πέλαγος ἀντικρὺ τῆς Ἱεραπέτρου ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ οἰκοδομήσῃ ἐκεῖ πύργον πρὸς ἀπόκρουσιν τῶν πειρατῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον καταστήσει τὴν νησίδα πειρατικὸν ὄρμητήριον⁴).

Πόσον εἶχε δίκαιον ὁ Δάνδολος συνιστῶν εἰς τὴν κεντρικὴν Κυβέρνησιν περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν στελλομένων εἰς τὴν νῆσον ὑπαλλήλων μαρτυρεῖ ἡ κατὰ τὸ 1319 ἐκραγεῖσα στάσις κατὰ τὰ μέρη τῶν Σφακιῶν. Λέγεται δηλ. ὅτι 'Ενετὸς φρούραρχος προσέβαλε κόρην ἐκ τοῦ εὐγενοῦς οἴκου τῶν Σκορδιλῶν· οἱ συγγενεῖς τῆς ὕβρισηθείσης ἐπιτεθέοντες ἐφόνευσαν τὸν ὕβριστὴν καὶ ἄνδρας τινὰς ἐκ τῆς ἐνετικῆς φρουρᾶς. Ἐκ τούτου προεκλήθη ἡ ἐξέγερσις τοῦ 1319. Ὁ Δοῦκας

1) Zinkeisen, τόμ. IV σελ. 609—610.

2) Creta sacra II. 307—308. Diplomatarium I σελ. 99.

3) Creta sacra II. 308.

4) Strobl, Kreta, München 1876, I, σελ. 20. Ὁ τρόπος τῆς φρουρήσεως τῶν παραλίων περιγράφεται λεπτομερῶς, εἶναι ὁμως ἄδηλον ἂν ἀπ' ἀρχῆς ἡ κατόπιν κατὰ τὸν 15ον καὶ 16ον αἰῶνα, ὅτε αἱ πειρατεῖαι τῶν Μουσουλμάνων κατήντησαν ἀληθῆς μάστιξ τῆς νήσου, ἐκανονίσθη ἡ φρουρήσις κατὰ τὸν τρόπον αὐτόν.

Ἰουστινιάνης ἔστειλε στρατὸν κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἀμυνομένων εἰς τὴν φάραγγα τῆς Σαμαριάς, ὅπου προσέτρεξαν καὶ πολλοὶ ἄλλοι Κρήτες πρὸς βοήθειαν τῶν Σφακιανῶν. Ἡ ἐξέγερσις κατεστάλη μόνον ἀφ' οὗ ὁ Ἀλέξιος Καλλέργης παρακληθεὶς ὑπὸ τῆς ἐνετ. Κυβερνήσεως καὶ λαβῶν ἐνεργὸν μέρος κατενίκησε τοὺς ἐπαναστάτας. Πολλοὶ ἐκ τῶν πρωταιτίων συλληφθέντες ἐθανατώθησαν¹⁾.

13. Η ΕΞΕΓΕΡΣΙΣ ΤΩΝ ΜΑΓΑΡΙΤΩΝ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΑΡΔΑ ΚΑΛΛΕΡΓΗ

Κατὰ τὸ ἔτος 1330 ἐπὶ Δοῦκα Κρήτης Μαρίνου Μοροζίνη φοβερὸς λοιμὸς ἐδεκάτισε τὴν νῆσον καὶ σχεδὸν ἠρήμωσε τὸν Χάνδακα. Ἐξ αὐτοῦ κατὰ τὸν Παπαδόπουλον²⁾ ἀπέθανον καὶ οἱ γονεῖς τοῦ Πέτρου Φιλάργη τοῦ γενομένου κατὰ τὸ 1409 Πάπα ὑπὸ τὴν ἐπωνυμίαν Ἀλεξάνδρου Ε'. Εἰς ἐπίμετρον τοῦ θανατικοῦ ἐπετάθησαν καὶ αἱ κατὰ τῶν παραλίων τῆς νήσου πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν ἐκ τῆς Μ. Ἀσίας Τούρκων. Πρὸς ἀμυναν κατὰ τῶν πειρατῶν διέταξεν ὁ κατὰ τὸ 1333 Δοῦκας Βλάσιος Τζένος τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἐξάρτυσιν καὶ ἐξοπλισμὸν δύο γαλερῶν ἐπιβαλῶν πρὸς τοῦτο ἑκτακτον φορολογίαν εἰς τὴν νῆσον. Ἄλλ' ὁ τρόπος, φαίνεται, τῆς εἰσπράξεως καὶ αἱ καταχρήσεις τῶν Ἐνετῶν ὑπαλλήλων καὶ εἰσπρακτόρων ἐγέννησε δυσανεκτικὰ καὶ προεκάλεσεν ἀνωμαλίαν καὶ ταραχὰς εἰς τινὰ διαμερίσματα. Ἰδίως ἐξηγέρθησαν καὶ διεμαρτυρήθησαν κατὰ τῆς φορολογίας αὐτῆς 400 ἄνδρες τοῦ μεγάλου χωρίου Μαγαρίτες³⁾ τοῦ Μυλοποτάμου ὑποστηριζόμενοι καὶ ὑπ' ἄλλων πλησίον χωρίων καὶ διεμήνυσαν εἰς τὸν Ρέκτωρα Ρεθύμνης ὅτι ὠρκίσθησαν ν' ἀπολεσθῶσι μᾶλλον παρά νὰ καταβάλωσι τὸν φόρον αὐτόν.

Τὸ παράδειγμα τῶν Μαγαριτῶν ἐμμήθησαν καὶ ἄλλαι δυτικαὶ τοῦρμαι (ἐπαρχίαι), ἡ Ἀνώπολις (Σφακιά), τὸ Σέλινον καὶ ἡ Κίσαμος. Ὁ De Monacis λέγει⁴⁾ ὅτι ἡ ἐπιβολὴ τοῦ φόρου ἦτο μᾶλλον πρόφασις καὶ ὅτι ἡ ἀληθὴς αἰτία ἦτο τὸ κατὰ τῶν Λατίνων μῖσος καὶ διότι ἠλπίζον ὅτι ἔνεκα τοῦ εὐαρίθμου ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικοῦ στρατεύματος θὰ κατέβαλλον τοὺς Ἐνετοὺς ἢ θὰ τοὺς ἐξεδίωκον ἐκ τῆς νήσου.

Ἀργηγὸς τῆς ἐξεγέρσεως ἀνεκηρύχθη ὁ ἐκ τοῦ κλάδου τῶν ἐν Κισάμῳ Καλλεργῶν Βάρδας, διὰ τὸν ὁποῖον οἱ Ἐνετοὶ χρονογράφοι λέγουσιν ὅτι δὲν ἀνῆκεν εἰς τὸν γνήσιον καὶ πιστὸν οἶκον τῶν Καλλερ-

1) Creta sacra II. 308.

2) Nicol. Papadopuli, Historia Gymnas. Patavini. Venetiis 1726, tom. II. σελ. 161.

3) Μαγαρίτες πιστεύω ὅτι εἶναι τὸ ἀληθὲς ὄνομα τοῦ χωρίου οὕτω φερόμενον καὶ εἰς τοὺς καταλόγους χωρίων τῆς ἐνετεκῆς ἐποχῆς τοῦ Barozzi καὶ Basilicata καὶ οὐχὶ Μαργαρίτες, ὡς γράφεται καὶ ἀκούεται σήμερον.

4) De Monacis, Chronicon, σελ. 164.

γῶν¹⁾. Ὁ Βάρδας κυριεύει τὸ φρούριον Σέλινον καὶ φονεύει τὸν Καστελλᾶνον Ἑρμόλαον Βελένιον οἰκογενειακῶς καὶ τὴν μικρὰν φρουράν. Ἄλλος ἀρχηγὸς τῶν ἐπαναστατῶν ἦτο ὁ Νικόλαος Πρικοσιρίδης. Ὀλόκληρος ἡ τοῦρμα Μυλοποτάμου πλὴν τῶν Καλλεργῶν εἶχε ἐπαναστατήσει καὶ ἡ Ἑνετικὴ Διοίκησις εὐρίσκετο εἰς δύσκολον θέσιν, διότι τὸ διαμέρισμα αὐτὸ ἦτο τὸ ἰσχυρότερον τῶν ἄλλων καὶ ἔνεκα τῆς ὀρεινῆς του θέσεως καὶ διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἐνοίκων. Χίλιοι πεντακόσιοι ἐπαναστάται ἐξορμῶσιν ἐντεῦθεν πρὸς τὴν διεύθυνσιν τοῦ Χάνδακος ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τῶν τριῶν ἀδελφῶν Σήφη, Μιχαὴλ καὶ Λέοντος Σηφοπούλλων²⁾. Ἐξ Ἑνετίας ἐν τῷ μεταξὺ καταφθάνουσιν ἐπικουρίαι ἰππέων, πεζῶν, βαλισταρίων καὶ ἐφόδια πολεμικὰ καὶ στέλλονται διαταγαὶ καὶ πληρεξουσιότης εἰς τοὺς Ἑνετοὺς διοικητὰς νὰ ἐνεργήσωσιν ὅπως κρίνουσι σκόπιμον παραχωροῦντες φέουδα, ἐλευθεροῦντες βιλλάνους κλπ. Πᾶσα ἡ νῆσος ἀπὸ τῆς σκάλας Στρομπόουλου πρὸς δυσμὰς εὐρίσκετο ἐν ἐξεγέρσει καὶ πλὴν τῶν φρουρίων ἦτο εἰς τὰς χεῖρας τῶν ἐπαναστατῶν.

Οἱ Ἑνετοὶ κατανείμαντες τὸν στρατὸν εἰς τρεῖς μοῖρας τὸν ἀποστέλλουσι πρὸς δυσμὰς κατὰ τῶν ἐπαναστατημένων διαμερισμάτων. Ὁ Γεώργιος Κουρίνος στρατηγῶν ἰππέων καὶ πεζῶν εἰς τὰ Χανιά καὶ βοηθούμενος ὑπὸ τοῦ ναυάρχου Μαρίνου Μοροζίνη ναυλοχοῦντος ἐν Σούδα διὰ τὸν κατὰ τῶν Τούρκων συμμαχικὸν πόλεμον νικᾷ τοὺς ἐκεῖ ἐπαναστάτας. Ἐξ ἄλλου ὁ Δοῦκας διελὼν τὸν στρατὸν εἰς δύο μοῖρας μὲ τὸν Σύμβουλον Λαυρέντιον Μοροζίνη σπεύδει αὐτὸς μὲν πρὸς τὴν Πυργιώτισσαν, ὁ δὲ Σύμβουλος εἰς Μυλοπόταμον. Ὁ Δοῦκας καλεῖ εἰς βοήθειαν τὸν Γεώργιον Καλλέργην³⁾ καὶ ἐτοιμάζεται ἐκ Πυργιώτισσης νὰ εἰσβάλλῃ εἰς τὰς δύο Συβρίτους, ὅπου ἦσαν συγκεντρωμένοι οἱ ἐπαναστάται ὑπὸ τὸν Βάρδα καὶ Καλλέργην. Οἱ κάτοικοι ὁμῶς τῶν Συβρίτων φοβηθέντες τὴν ἐπικειμένην εἰσβολὴν τῶν Ἑνετῶν καὶ τὰς ἀπειλουμένης τιμωρίας ἐπιτίθενται κατὰ τοῦ Βάρδα καὶ φονεύσαντες αὐτὸν στέλλουσι τὴν κεφαλὴν του εἰς τὸν Δοῦκα, ζητήσαντες δὲ συγγνώμην μὲ τὴν δικαιολογίαν ὅτι ἐξεβιάσθησαν πρὸς ἐξεγέρσιν ὑπὸ τῶν Μυλοποταμιτῶν καὶ δόντες ἰμήρους ἐκ τῶν προυχόντων ἔτυχον εὐμενοῦς μεταχειρίσεως. Ταυτοχρόνως ὁ Καλλέργης συλλαβὼν τὸν ἕτερον ἀρχηγὸν Πρικοσιρίδην τὸν παραδίδει εἰς τὸν Δοῦκα, ὅστις τὸν θανατώνει.

Ἐξ ἴσου ἐπιτυχῆς διὰ τοὺς Ἑνετοὺς ὑπῆρξε καὶ ἡ εἰς Μυλοπόταμον εἰσβολὴ τῶν Συμβούλου Μοροζίνη. Ἐπελθὼν κατὰ τοῦ χωρίου Μαγαρίτες, τῆς πρώτης ἐστίας τῆς ἐξεγέρσεως, τὸ κυριεύει καὶ σκλη-

1) De Monacis, σελ. 165. Creta sacra II· 310 "qui de vera fidelique Calergiorum gente non erat".

2) Ἄλλαι πηγαὶ τοὺς γράφουσι Ζηφοπούλλους.

3) Ὁ De Monacis ἀναγράφει τὸν Ἀλέξιον (τὸν νεώτερον), ἐν τῷ ὁ Κορνήλιος εἰς τὴν Ἱερὰν Κρήτην τὸν πατέρα του Γεώργιον καὶ τοῦτο εἶναι ἴσως τὸ πιθανώτερον.

ρῶς τιμωρεῖ, διότι ἑκατὸν μὲν εἴκοσι ἄνδρας φονεῦει, ἄλλους αἰχμαλωτίζει καὶ τὰς γυναῖκας καὶ τὰ παιδιά τῶν πρωταιτίων ἀπάγει. Κατόπι ἐπέρχεται κατ' ἄλλου ἐπαναστατημένου χωρίου, τῆς Κρασούνας¹⁾, ὅπου εἶχον καταφύγει οἱ τρεῖς Σηφόπουλλοι μετὰ τοῦ υἱοῦ τοῦ Βάρδα Καλλέργη καὶ αὐτοὶ μὲν διαφεύγουσιν, οἱ δὲ κάτοικοι τοῦ χωρίου ὑποτάσσονται. Ὁ Μοροζίνης στρατοπεδεύσας εἰς Καστρί τοῦ Μυλοποτάμου δέχεται τὴν ὑποταγὴν καὶ τῶν λοιπῶν χωρίων λαβῶν ὁμήρους ἐξ αὐτῶν. Συλλαμβάνεται ἐπίσης καὶ φονεῦεται ὁ ἀντάρτης Λέων Κουδουμνῆς, ἔχων καὶ ἄλλοτε ἐξορισθῆ ἔκ τῆς νήσου. Οἱ τρεῖς Σηφόπουλλοι ἐπικεκηρυγμένοι καὶ καταδιωκόμενοι συλλαμβάνονται, ὡς λέγεται, ζῶντες ἐντὸς σπηλαίου καὶ ἀχθέντες εἰς Χάνδακα θανατοῦνται. Προσκομίζεται καὶ ἡ κεφαλὴ τοῦ Σήφη Καλλέργη υἱοῦ τοῦ Βάρδα. Αἱ γυναῖκες καὶ τὰ παιδιά τῶν ἐπαναστατῶν, τὰ ὅποια εἶχον ἀχθῆ εἰς Χάνδακα ἀποστέλλονται κατὰ διαταγὴν τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως εἰς Ἰσόβιον ὑπερορίαν, οἱ δὲ βοηθήσαντες τοὺς Ἑνετοὺς Καλλέργαι δέχονται ἐξ Ἑνετίας ἐπαίνους καὶ συγχαρητηρίους ἐπιστολάς ἐπισημῶς προκηρυχθεῖσας καὶ ἡ ἐπικίνδυνος ἐξέγερσις ταχέως καὶ εὐτυχῶς διὰ τὴν Δημοκρατίαν κατεστάλη.

Ἡ διαγωγή τῶν Καλλεργῶν καὶ κατὰ τὴν περίστασιν ταύτην ὑπῆρξεν οἷα καὶ τοῦ πατρὸς αὐτῶν Ἀλεξίου· ἐγωϊστικὴ καὶ ἡκιστα ἐθνικὴ. Βεβαίως ἄνευ τῆς συνδρομῆς αὐτῶν δυσκόλως θὰ κατεβάλλετο ἡ ἐπανάστασις, ἐν ᾧ τούναντίον ἂν συνέπραττον μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν, δὲν ἦτο ἀπίθανον νὰ ἐπετύγχανεν ὁ ὑπὲρ ἐλευθερίας ἀγὼν τῶν Κρητῶν. Ἄλλ' εἶπομεν ὅτι οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀλεξίου ὀριστικῶς πλέον προσέκειντο πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς καὶ τὴν ὑπέροχον των θέσιν ἐν τῇ νήσῳ καὶ τὰ ὑλικά των συμφέροντα ἐξήρτησαν ἔκ τῆς στερεώσεως τῆς Ἑνετικῆς κυριαρχίας ἐν τῇ νήσῳ. Ἐξαιρέσιν θὰ ἀποτελέσῃ, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως, ὁ ἐκ τοῦ οἴκου των Λέων ὁ Καλλέργης.

14. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΛΕΟΝΤΟΣ ΚΑΛΛΕΡΓΗ ΚΑΙ ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΓΩΝ

Ὁκτῶ περίπου ἔτη μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Βάρδα Καλλέργη καὶ τὴν καταστροφὴν τῶν Μαγαριτῶν καὶ ἐπὶ Δοῦκα Κρήτης Ἀνδρέου Κορνάρου κατὰ τὸ 1341 νέα ἐξάπτεται ἐν τῇ νήσῳ ἐξέγερσις. Ταύτης κύριος μὲν ὑποκινητὴς ὑπῆρξεν ὁ Λέων Καλλέργης, ἀνεψιός, ὡς ἀναφέρεται, τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη (τοῦ νεωτέρου), ἀρχηγὸς δὲ τοῦ κινήματος ἦσαν ὁ Κώστας Σμυρίλιος καὶ οἱ δύο τοῦ υἱοῦ Μιχαήλ καὶ Ἰωάννης κρύφα ὑπὸ τοῦ Λέοντος παρορμηθέντες εἰς τὴν ἐξέγερσιν. Ὁ Λέων ἀπὸ ἐτῶν τινων ἐν τῷ φανερῷ μὲν ἐξακολουθεῖ νὰ προσποιῆται φιλίαν πρὸς τοὺς Ἑνετοὺς, κρυφίως ὁμῶς προσεταιρίζεται κατὰ

1) Ἐσφαλμένως τὸ ἀναγράφει ὁ De Monacis: Trasuna.

μικρὸν πολλοὺς τῶν ἰσχυόντων ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Κρητῶν περιοδεύων καὶ συνάπτων φιλίας καὶ φιλοφρονούμενος καὶ μῶν αὐτοὺς καὶ ἐξεγεῖρων κατὰ τῶν ξένων δυναστῶν. Ἰδίως εἰς τὰς ὄρεινὰς ἐπαρχίας Ἀνώπολι (Σφακιῶν), Σέλιον, Κίσαμον εὐρίσκουσι πρόθυμον ὑποδοχὴν αἱ παρορμήσεις καὶ ἐνεργεῖαι τοῦ Λέοντος. Οἱ Δοῦκαι Ἰωάννης Μοροζίνης (1338) καὶ ὁ διάδοχος τούτου κατὰ τὸ 1339 Νικόλαος Πρίολος πληροφοροῦνται τὰς ἐνεργεῖας καὶ ὑποκινήσεις τοῦ Λέοντος, ἀλλ' εὐλαβούμενοι τὸν ἰσχυρὸν θεῖον Ἀλέξιον καὶ ἐλπίζοντες νὰ τὸν ἐπαναφέρουν εἰς τὴν ὁδὸν τῆς νομιμότητος προσποιοῦνται ἄγνοιαν καὶ προσπαθοῦσι διὰ τῆς ἡπιότητος νὰ τὸν συγκρατήσωσιν. Ἄλλ' ἢ παρασκευασθεῖσα ἐπανάστασις ἐκρήγνυται ἐπὶ τοῦ Δοῦκα Κορνάρου κατὰ τὸ 1341 ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν τριῶν Σμυριλίων εἰς τὰ ἀνωτέρω ὄρεινὰ διαμερίσματα διὰ δηλώσεων, ἐμπρησμῶν καὶ κακώσεων τῶν εἰς τὰ μέρη ταῦτα Ἐνετῶν. Ἡ Διοίκησις στέλλει προκηρύξεις καλοῦσα εἰς ὑποταγὴν τοὺς κατοίκους ἐπὶ ἀπειλῇ μεγάλων ποινῶν καὶ στερήσεως τῶν κτημάτων καὶ προνομίων, μὴ εἰσακουσμένη ὅμως ἐτοιμάζει στρατὸν καὶ καλεῖ εἰς βοήθειαν τὸν παντοδύναμον Ἀλέξιον Καλλέργην. Οὗτος στρατεύσας κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν κατανικῶς αὐτοὺς καὶ συλλαμβάνει ζῶντας τοὺς Σμυριλίους. Ἐν ᾧ συνέβαινον ταῦτα προσέρχεται ὁ Λέων Καλλέργης μετὰ τοῦ πενθεροῦ του Κώστα Καφοκαλύβη καὶ τῶν τούτου υἱῶν Ἐμμανουὴλ καὶ Μιχαὴλ τῶν Ψαρομηλίγγων (ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Σκορδιλῶν) πρὸς τὸν Ἀλέξιον προσποιούμενος τὸν ἀμέτοχον τῆς ἀνταρσίας καὶ λέγων ὅτι ἦλθε πρὸς βοήθειαν τοῦ θεοῦ καὶ τῶν Ἐνετῶν 1). Ὁ Σμυρίλιος ἐξοργισθεὶς ἐκ τῆς δολίας αὐτῆς διαγωγῆς τοῦ Λέοντος δέσμιος ἤδη ὢν ἐκτρέπεται εἰς ὄνειδισμούς κατὰ τοῦ Λέοντος, τοῦ αἰτίου τῆς συμφορᾶς του καὶ ἀποστείλας τὴν ἀδελφὴν Μαρίαν Χορτάτζιαναν προσκομίζει τὰς ἐπιστολάς τοῦ Λέοντος, ἐκ τῶν ὁποίων ἀπεκαλύπτετο ὅτι αὐτὸς ὑπῆρξεν ὁ σχεδιάσας καὶ ὑποκινήσας τὴν ἐξέγερσιν. Ὁ Ἀλέξιος ἀπέστειλε τοὺς Σμυριλίους εἰς Χάνδακα, ὅπου καὶ ἐθανατώθησαν.

Ἐπελείπετο ἡ σύλληψις καὶ τιμωρία τοῦ Λέοντος. Ὁ Δοῦκας Κορνάρος μὴ θέλων νὰ μεταχειρισθῇ βίαν, ἵνα μὴ ἐξάψῃ περισσότερον τὸ πνεῦμα καταφεύγει εἰς δόλον ἢ, ὡς λέγει ὁ De Monacis, ἔκρινε καλὸν νὰ κρητίσῃ πρὸς Κρητὰς 2). Ἐγραψεν ἐπιστολὴν εἰς τὸν Λέοντα συγχαίρων καὶ εὐχαριστῶν αὐτὸν διὰ τὴν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν φιλικὴν του διάθεσιν καὶ τὴν παρασχεθεῖσαν συνδρομὴν καὶ καλῶν αὐτὸν εἰς Χάνδακα μετὰ τοῦ πενθεροῦ καὶ τῶν γυναικαδέλφων, ἵνα τιμῆσῃ καὶ ἀνταμείψῃ αὐτοὺς ἐπαξίως. Πεισθέντες εἰς τοὺς λόγους τοῦ Δοῦκα ἔρχονται εἰς Χάνδακα καὶ σταθμεύουσιν εἰς τὴν ἐν τῷ Βούργῳ (προαστείῳ)

1) Ὁ De Monacis διηγεῖται λεπτομερῶς παρὰ τὴν συνήθειάν του τὰ περὶ τῆς ἐπαναστάσεως αὐτῆς.

2) De Monacis, σελ. 167.

μονὴν τῆς Παναγίας τῶν Σταυροφόρων (Madonna dei Crociferi¹) καὶ ὁ μὲν Λέων προχωρήσας πρὸς τὴν πλατεῖαν τῆς πόλεως γίνεται φιλοφρονέστατα δεκτὸς ὑπὸ τοῦ Δοῦκα ἐκκλησιαζομένου τὴν ὥραν ἐκείνην εἰς τὴν ἐκεῖ ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου καὶ καλεῖται ὑπ' αὐτοῦ εἰς γεῦμα ἐν τῷ Δουκικῷ μεγάρῳ. Ὁ Δοῦκας ἐρωτᾷ περὶ τοῦ πενθεροῦ καὶ τῶν υἱῶν καὶ ὁ Λέων ἀπαντᾷ ὅτι μετ' ὀλίγον φθάνουσι καὶ αὐτοί. Ἐπειδὴ ὁμως ἐβράδυνον πέμπει ὁ Δοῦκας δορυφόρους, ἵνα δῆθεν τιμητικῶς τοὺς συνοδεύσωσιν εἰς τὸ Παλάτιον, ἀλλ' ἰδιαίτερος παραγγέλλει, ἐὰν τυχὸν δυστροπήσωσι, νὰ μεταχειρισθῶσι κατ' αὐτῶν βίαν καὶ τοὺς συλλάβωσιν. Ἐν ᾧ λοιπὸν ἐκκινήσαντες ἐκ τῆς μονῆς διήρχοντο διὰ τῆς πλησίον ἀγορᾶς, εἰς ἐκ τῶν δορυφόρων ψιθυρίζει εἰς τὸ οὖς τοῦ ἐνὸς τῶν υἱῶν νὰ προσέξωσι, διότι βαίνουν εἰς κακὴν ὁδόν, ὁ υἱὸς τὸ ἀναφέρει εἰς τὸν πατέρα καὶ οὗτος ἐνοήσας τὴν παγίδα σταματᾷ τὴν συνοδείαν εἰς ἐργαστήριον μαχαιροποιῶν²) καὶ ἐν ᾧ μυστικὰ εἰδοποιεῖ τοὺς δούλους του νὰ σπεύσωσι νὰ φέρωσι τοὺς ἵππους κεχαλινωμένους καὶ ἄνευ ἐπιπίων, προσποιεῖται ὅτι θέλει νὰ ἀγοράσῃ καὶ δοκιμάζῃ ξίφη, δίδει εἰς ἕκαστον τῶν υἱῶν ἐν ξίφος, ἄλλο δὲ λαμβάνει αὐτός, ὅτε δὲ προσήγοντο οἱ ἵπποι καὶ οἱ δορυφόροι νοήσαντες τὸν σκοπὸν του θέλουσι νὰ τοὺς ἐμποδίσωσιν, οἱ Καψοκαλύβαι ἐπιτεθέντες κατ' αὐτῶν φονεύουσι δύο ἐξ αὐτῶν καὶ ἐν τῇ γενομένῃ συγχύσει ἀναβάντες ἐπὶ τῶν ἵππων διαφεύγουσι καλπάζοντες καὶ ἀπομακρύνονται ἐκ τῆς πόλεως. Καθ' ὃν χρόνον ἐγίνοντο ταῦτα ὁ Λέων εὐρίσκετο ἐν τῷ Παλατίῳ γευματίζων μετὰ τοῦ Δούκα καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων Ἑνετῶν, ὅτε αἰφνιδίως ἐξορμήσαντες ἐκ παρακειμένου δωματίου ἔνοπλοι συλλαμβάνουσι καὶ δεσμεύουσιν αὐτόν. Ἐντὸς ὀλίγου χρόνου ἀνακρίνεται βασιανισθεῖς καὶ κηρυχθεῖς ἔνοχος προδοσίας, ὡς ὁμολογήσας δῆθεν ὅτι ἠθέλησε νὰ παραδώσῃ τὴν Κρήτην εἰς τοὺς Τούρκους, καταδικάζεται εἰς θάνατον καὶ ἐγκλεισθεῖς ἐντὸς σάκκου ρίπτεται ἐν καιρῷ νυκτὸς εἰς τὴν θάλασσαν καὶ ἀποπνίγεται. Ἡ Ἑνετικὴ Κυβέρνησις μαθοῦσα τὰ γενόμενα ἐνέκρινε μὲν τὴν καταδίκην τοῦ ἀντάρτου, ἀλλ' ἐμέμφθη τὸν τρόπον τῆς θανατώσεως, λέγουσα ὅτι ἔπρεπε δημοσίᾳ καὶ ἐν καιρῷ ἡμέρας καὶ εἰς τὸν συνήθη τόπον καὶ κατὰ τὸν συνήθη τρόπον νὰ θανατωθῇ. Ὁ Δοῦκας Κορνάρος μετὰ τὴν ἐπάνοδόν του εἰς Ἑνετίαν ἀπολογούμενος εἶπεν ὅτι ἐπραξεν οὕτως οὐχὶ ἐκ φόβου τινός, ἀλλ' ἐξ εὐλαβείας πρὸς τὸν συγγενῆ του Ἀλέξιον, ὅστις τόσον νομιμοφρόνως ἐβροθήθησε τὴν Δημοκρατίαν εἰς τὴν κατανίκησιν τῶν ἀνταρτῶν καὶ σύλληψιν αὐτῶν³).

1) Εἶναι τὸ ἐπὶ Τουρκοκρατίας Ἁγκεμποῦτ Πασᾶ ἢ Κουχιακλῆ Τζαμί (σήμερον τὸ Σκεπαστό).

2) Ἡ ἀγορὰ τῶν μαχαιροποιῶν εὐρίσκετο καὶ κατόπιν ἐπὶ Τουρκοκρατίας εἰς τὴν αὐτὴν ὁδὸν τὴν φέρουσαν ἀπὸ τῆς μονῆς εἰς τὴν πλατεῖαν τοῦ Δουκικοῦ μεγάρου (καὶ σήμερον ἀκούεται Μπιτσαξίδικα = μαχαιροποιεῖα).

3) De Monacis, σελ. 167 — 168. Creta sacra II. 311.

15. ΣΥΝΕΧΙΣΙΣ ΤΗΣ ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΚΑΨΟΚΑΛΥΒΗ ΚΑΙ ΤΩΝ ΨΑΡΟΜΗΛΙΓΓΩΝ

Ἡ θανάτωσις τοῦ Λέοντος ἐξῆψε μᾶλλον τὴν ἐπανάστασιν. Ὁ Καψοκαλύβης μετὰ τῶν υἱῶν του Μιχαήλ καὶ Ἐμμανουήλ τῶν ἐπιλεγομένων Ψαρομηλίγγων¹⁾ διασωθέντες, ὡς εἶπομεν ἄνωτέρω, ἐκ τῆς δολίας τοῦ Δοῦκα παγίδος, ἐπιτίθενται κατὰ τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἐνετῶν καὶ τῶν ἐνεπιζόντων Κρητῶν καὶ προξενουσιν εἰς αὐτοὺς σημαντικὴν φθοράν. Ὁρμητήριον ἀσφαλὲς καὶ ὄχυρόν ἔχουσι τὴν Ἀνώπολιν (Σφακίων), ἧς τοὺς κατοίκους ἐξήγειραν, καὶ ἐκεῖθεν ἐπαναστατοῦσι καὶ τὰς πλησίον ὄρεινὰς τούρμας (ἐπαρχίας) καὶ τὰς δύο Συβρίτους. Μετὰ τῶν Καψοκαλυβῶν συναγωνίζονται καὶ ἄλλοι εὐγενεῖς οἶκοι καὶ Ἀλέξιός τις Καλλέργης ἐπιλεγόμενος Σουλέας, πιθανῶς ἐκ τοῦ κλάδου τῶν Καλλεργῶν τῆς Κισιάμου.

Ἡ Διοίκησις καλεῖ πάλιν τὸν Ἀλέξιον Καλλέργην νὰ ἐπιτεθῆ κατὰ τῶν ἀνταρτῶν· καταλαμβάνει πράγματι τὸ Μυλοπόταμον, εἰς τὸ ὅποσον ἠτοιμάζοντο νὰ εἰσβάλωσιν οἱ ἐπαναστάται καὶ διαθέτων ἰσχυρότερας δυνάμεις τοὺς ἀναγκάζει νὰ ὑποχωρήσωσι καὶ πολλοὶ ὑποτάσσονται, ὡς καὶ εἰ κάτοικοι τῶν δύο Συβρίτων δόντες ὁμήρους. Οἱ ἐπαναστάται ὅμως δὲν ἀδρανοῦσιν· ἐνισχυθέντες καὶ ὀργανωθέντες κατέρχονται ἐκ τῆς Ἀνωπόλεως καὶ καταλαμβάνουσι τὰ περὶ τὰ Ρούστικα καὶ Καλαμῶνα μέρη τῆς ἐπαρχίας Ρεθύμνης καὶ τὸ Ψυχρόν (Ἀποκόρωνα). Ὁ Καλλέργης ἐκστρατεύσας κατ' αὐτῶν κυριεῦει τὸ Νησί²⁾, ὄχυρόν χωρίον κατεχόμενον ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ κατακαίει τὰ ἐν τοῖς ἀγροῖς γεννήματα τοῦ διαμερίσματος, ἐν ᾧ ὁ Ἐνετὸς ναύαρχος ἐλθὼν διὰ θαλάσσης πυρπολεῖ καὶ αὐτὸς τὰ γεννήματα Καλαμῶνος, ὁ δὲ ἀρχιστράτηγος Πέτρος Γραδόνικος στρατεύσας μετὰ τοῦ ἐν Χανίοις στρατοῦ πράττει τὸ ἴδιον εἰς Ἀποκόρωναν καὶ πυρπολεῖ τὰ χωρία.

Αἱ βιαιοπραγαὶ αὐταὶ ἀντὶ νὰ καταβάλωσι τοὺς ἐπαναστάτας τούναντίον ἐξεγείρουσι καὶ τοὺς μὴ συμμετέχοντας μέχρι τοῦδε κατοίκους καὶ οἱ Καψοκαλύβηαι συγκεντρώνουσι μεγαλυτέρας δυνάμεις. Αἱ δύο Σύβριτοι ἐπαναστατοῦσιν ἐκ νέου· τὸ Μυλοπόταμον καταλαμβάνεται ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ὁ δὲ Καλλέργης μειονεκτῶν εἰς δυνάμεις ἀναγκάζεται νὰ ὑποχωρήσῃ εἰς τὸ παράλιον Καστέλλι Μυλοποτάμου, ὅπου καὶ

1) Ἦσαν ἐκ τοῦ εὐγενοῦς οἴκου τῶν Σκορδιλῶν τῆς Ἀνωπόλεως. Καὶ εἰς τὴν συνθήκην τοῦ 1265, ἣν εἶδομεν προηγουμένως, ἀναγράφεται ὁ ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Σκορδιλῶν Μιχαήλ Σκορδίλης Ψαρομηλίγγος. Τὸ Καψοκαλύβης εἶναι πρόσθετον παρωνύμιον κλάδου τῶν Σκορδιλῶν, ὡς βλέπομεν καὶ ἐκ τοῦ ἐγγράφου τοῦ ὀρίζοντος τὰ ὄρια τῆς χώρας τῶν Σκορδιλῶν (Miklosich - Müller, Acta III, 235 — 237).

2) Καὶ σήμερον ὑπάρχει τὸ χωρίον Νησί εἰς τὸν τέως δήμον Ρουστικῶν. Πρβλ. Σταυράκη, Στατιστικὴ Πιν. 31 ἀρίθ. 402.

πολιορκείται ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτοὶ μὴ δυναθέντες νὰ τὸ κυριεύσωσι ὑποχωροῦσιν εἰς τὸ Ὀχυρὸν Καστρί. Ἡ Ἐνετικὴ Διοίκησις λαμβάνει ὅσα ἡδύνατο μέτρα, στρατολογεῖ μισθοφόρους, ὀχυρώνει τὰ Καστέλλια, ἐνισχύει διὰ θαλάσσης μὲ στρατὸν καὶ στόλον τὰ Χανιά καὶ ἐσπευσμένως ζητεῖ ἐπικουρίας ἐκ τῆς Μητροπόλεως.

Μέχρι τοῦδε ἡ ἐπανάστασις περιωρίζετο εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας ἀπὸ τοῦ Μυλοποτάμου πρὸς δυσμὰς. Οἱ Καφκοκαλύβαι ὅμως ἐπελθόντες καὶ πρὸς ἀνατολὰς ἐξεγείρουσι καὶ τὸ ὄρεινόν Λασιθιον καὶ τὰς παρακειμένας ἐπαρχίας Μεραμπέλλον, Ἱεράπετρον καὶ Σητεῖαν. Οἱ ἐπαναστάται τῶν μερῶν αὐτῶν ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τῶν Καφκοκαλυβῶν κατέρχονται μέχρι τοῦ χωρίου Ἄγ. Θωμᾶ καὶ δημοῦσι τὰ κτήματα τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν καὶ λοιπῶν μὴ ἐπαναστατῶν καὶ ἐντὸς ὀλίγου ὀλόκληρος ἡ νῆσος εὐρίσκετο εἰς τὴν κατοχὴν τῶν ἐπαναστατῶν πλὴν τοῦ Χάνδακος καὶ τινῶν φρουρίων. Οἱ δύο Σύμβουλοι ἡγούμενοι τῶν ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικῶν δυνάμεων ἐστρατεύουσι κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ ὁ μὲν Μιχαὴλ Φαλέδρος κατανικᾷ παρὰ τὸ χωρίον Ἀξέντι αὐτοὺς καὶ ἄλλους μὲν φονεῦει, ἄλλους δὲ συλλαβῶν αἰχμαλώτους τιμωρεῖ διὰ θανάτου, ὁ δ' ἕτερος Σύμβουλος Ματθαῖος Ἀῦμος εἰσελθὼν εἰς τὴν Πεδιάδα ἀναγκάζει τοὺς ἐπαναστάτας νὰ ὑποχωρήσωσι πρὸς τὰ ὄρη καὶ τὰς ἐπαρχίας Σητεῖαν καὶ Ἱεράπετρον, τὸ φρούριον τῆς ὁποίας ἄνευ ἀποτελέσματος πολιορκοῦσι.

Ὁ Μιχαὴλ Ψαρομήλιγγος καταλαμβάνει τὴν νοτίαν ὄροσειρὰν τῆς Μεσαρᾶς (Ἄστερούσια, Κόφινας) καὶ ἔχων ὀρητῆριον τὸν Ἄγ. Ἰωάννην Χάρακα¹⁾ λεηλατεῖ ἐκεῖθεν τὰς κτήσεις τῶν Λατίνων καὶ καταλαμβάνει τὰ χωρία αὐτῶν καὶ ἀπάγει τὰ ζῆα καὶ τὰ ἄλλα τῶν πράγματα. Κατὰ τούτου ἐπέρχεται ὁ ἐνετικὸς στρατὸς διχασθεὶς εἰς δύο μοῖρας καὶ ἡ μὲν μία προχωρεῖ διὰ τοῦ φρουρίου Ριζοκάστρου (Belveder), ἡ δ' ἄλλη διὰ τοῦ φρουρίου Καινούργιου (Castel Nuovo). Ἄφ' οὗ δ' ἐκάστη μοῖρα κατέλαβε καὶ ἐκαθάρισε τὸ ἀνήκον μέρος, ἐνοῦνται καὶ ἀνέρχονται εἰς τὴν εἰρημένην νοτίαν ὄροσειρὰν (Κάτω Ρίζα Μεσαρᾶς) καὶ προσβάλλουσι τὸν Μιχαὴλ Ψαρομήλιγγον. Οἱ ἐπαναστάται ἠττῶνται καὶ διασκορπίζονται, ὁ δ' ἀρχηγὸς Μιχαὴλ Ψαρομήλιγγος καταδιωκόμενος εἰς τὰ ὄρη καὶ ἀπομονωθεὶς μετὰ τοῦ ὑπασπιστοῦ του καὶ περικυκλωθεὶς καὶ μὴ ἔχων πλέον ἐλπίδα σωτηρίας καὶ θέλων ν' ἀποφύγη τὴν σύλληψιν καὶ τὰς βασάνους φονεῦει τὸν ἵππον του καὶ δίδων τὸ ξίφος εἰς τὸν πιστόν του ἀκόλουθον τὸν διατάσσει νὰ τοῦ κόψη τὴν κεφαλὴν καὶ νὰ τὴν φέρῃ εἰς τοὺς Ἐνετοὺς, ἵνα τοῦλάχιστον σωθῇ αὐτός, τὸ ὁποῖον καὶ ἐξετέλεσεν ὁ ἔμπιστος ὑπασπιστής²⁾.

1) Οὕτω καλεῖται Χάρακας καὶ σήμερον. (Πρβλ. Σταυράκη, Στατιστ. Πίνακες, σελ. 49 — 748).

2) Ὁ De Monacis διηγούμενος τὸ περιστατικόν (σελ. 170) θαυμάζει τὴν

Ἡ ἐπανάστασις ὅμως ἐξηκολούθει ἀκατάβλητος. Ἡ Ἐνετία προβαίνει εἰς σοβαρὰ μέτρα. Ἀποστέλλει κατὰ τὸ 1347 μετὰ τοῦ νέου Δοῦκα Μάρκου Κορνάρου ἰσχυρὰς δυνάμεις εἰς τὴν νῆσον ἐκ πεζῶν, ἱππέων, βαλισταρίων, μετὰ χρημάτων καὶ λοιπῶν ἐφοδίων ὑπὸ τρεῖς ἐκτάκτους Προβλεπτάς μὲ ἀπόλυτον πληρεξουσιότητα πρὸς εἰρήνευσιν τῆς νήσου, τὸν Νικόλαον Φαλέδρον, Ἰουστινιανὸν Ἰουστινιάνην καὶ τὸν Ἀνδρέαν Μοροζίνην. Οἱ Προβλεπταὶ συνενώσαντες τὰς δυνάμεις των μετὰ τῶν ἐν Κρήτῃ καὶ τῶν τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη προβαίνουσιν εἰς τὰς κατὰ τῶν ἀνταρτῶν ἐπιχειρήσεις. Ὁ Μοροζίνης μετὰ τοῦ Καλλέργη στρατεύουσι πρὸς τὸ Ρέθυμνον καὶ νικήσαντες τοὺς ἀντιταχθέντας ὑποτάσσουσι τὰς τούρμας Μυλοποτάμου, Ρουστίκων, Καλαμώνος λαβόντες τριακοσίους ὁμήρους. Ὁ Ἰουστινιάνης μὲ τὸ ἀνάλογον μέρος τοῦ στρατοῦ προελαύνει εἰς Χανιά, ἐκπολιορκεῖ τὴν Κίσαμον καὶ καταβάλλει τοὺς ἐπαναστάτας τοῦ διαμερίσματος. Ὁ Φαλέδρος προχωρεῖ πρὸς τὸν Ἀλμυρὸν (Ρεθύμνης) καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὰς Συβρίτους, τὰς ὑποτάσσει καὶ λαμβάνει ὁμήρους.

Οἱ δύο ὑπολειπόμενοι ἀρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως, δηλ. ὁ πατήρ Καψοκαλύβης καὶ ὁ υἱὸς Ἐμμ. Ψαρομήλιγγος, μετὰ τὰς ἡττας αὐτὰς καταδιωκόμενοι καὶ πλανώμενοι ἀπὸ τόπου εἰς τόπον φονεύονται ὁ μὲν Ψαρομήλιγγος εἰς Πεδιάδα¹⁾, ὁ δὲ Καψοκαλύβης εἰς Ξερόδεμα Πυργιωτίσης θανατωθεὶς ὑπὸ τῶν ἰδίων του ἀκολούθων. Καὶ ἡ ἀνατολικὴ Κρήτη, τὴν ὁποίαν εἶχον καταλάβει οἱ ἐπαναστάται, κατέχοντες καὶ τὰ φρούρια Σητείας, Ἰεραπέτρου καὶ Μιραμπέλλου παραδίδεται εἰς τοὺς Ἐνετοὺς, καὶ οὕτως ὁλόκληρος ἡ νῆσος ὑποκύπτει εἰς τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν. Τοιοῦτον τέλος ἔλαβεν ἡ ἐπανάστασις τοῦ Λέοντος Καλλέργη καὶ τῶν Ψαρομηλίγγων διαρκέσασα ἐπὶ ἑπτὰ ἔτη 1341 - 1347. Κατὰ τὸν χρόνον τοῦτον ἀπέθανεν ἐν Ρεθύμνῃ καὶ ὁ περιβόητος Ἀλέξιος Καλλέργης (ὁ νεώτερος) τυχῶν, ὡς εἴπομεν, μεγαλοπρεποῦς κηδεύσεως²⁾.

16. Η ΑΠΟΣΤΑΣΙΑ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΤΙΤΟΥ

Συμπεριλαμβάνομεν εἰς τὴν παροῦσαν μελέτην καὶ τὴν λεγομένην ἐπανάστασιν τῆς Δημοκρατίας τοῦ Ἀγίου Τίτου, μολοντί δὲν ἦτο ὅπως

γενναϊότητα τοῦ Ψαρομηλίγγου, ἀλλ' ἡλιθίως παρατηρεῖ ὅτι θὰ ἦτο εὐτυχής, ἀν τὴν γενναιοψυχίαν αὐτὴν μετεχειρίζετο ὑπὲρ τῆς Ἐνετίας καὶ οὐχὶ κατ' αὐτῆς. Ὁ Κορνήλιος ἀναφέρει τὴν ἡτταν τοῦ Ψαρομ. ὡς γενομένην μετὰ τὴν ἀφίξιν τῶν τριῶν Προβλεπτῶν.

1) Ὁ Κορνήλιος (Creta sacra II. 313-314) λέγει ὅτι τὸν συνέλαβε ζῶντα ὁ Φαλέδρος καὶ τὸν ἀπηγχόνισεν.

2) Ὁ Κορνήλιος εἰς Creta sacra II. 312 ἀναγράφει τὸν θάνατον τοῦ Ἀλεξίου ὡς συμβάντα πρὸ τῶν τελευταίων γεγονότων κατὰ τὸ 1343.

αί λοιπαί, ἐπανάστασις Κρητῶν κατὰ τῆς κυριάρχου Ἑνετίας, ἀλλὰ κυρίως ἀποστασία τῶν Ἑνετῶν ἀποίκων τῆς νήσου κατὰ τῆς μητροπόλεως. Καί πράττομεν τοῦτο ὄχι τόσον διότι ἐνεργὸν μέρος εἰς αὐτὴν ἔλαβον καὶ ἐγχωριοί τινες Κρηῖτες εὐγενεῖς καὶ δημοτικοί, ἀλλὰ μᾶλλον διότι καταβληθεῖσα ἡ στάσις αὐτὴ ταχέως καὶ ἐν μιᾷ μόνον μάχῃ ὑπὸ τῶν στρατευμάτων τῆς Ἑνετίας ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ ἐπακολουθήσῃ ἀμέσως πολυχρονιωτέρα καὶ ἐπὶ στερεωτέρων βάσεων ἀληθῆς ἐπανάστασις με πρόγραμμα ἐθνικὸν καὶ ἀπελευθερωτικόν, ἡ τῶν τριῶν ἀδελφῶν Καλλεργῶν, ὡς θὰ ἴδωμεν παρακατιόντες. Καὶ ἐν ᾧ ἡ ἀποστασία τῶν Ἑνετῶν τιμαριούχων ἐκραγεῖσα ἐν στιγμῇ ἀγανακτήσεως διὰ τὴν παραγνώρισιν συμφερόντων ἀτομικῶν καὶ διὰ φιλοτιμίας ἐγωιστικὰς περιορίσθη ἐντὸς στενῶν τοπικῶν ὁρίων καὶ ἡ ἐν μιᾷ μόνῃ μάχῃ ἦττα τῶν ἀποστατῶν συνέτριψεν αὐτὴν διὰ μιᾶς, ἡ τῶν Καλλεργῶν καὶ τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου διαδοθεῖσα καθ' ὅλην τὴν νήσον καὶ ἐκ τῆς ψυχῆς τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἐκπορευθεῖσα ἀντέταξε δύναμιν καὶ τόσον πείσμα, ὥστε μόνον κατόπιν ἀγώνων μακρῶν καὶ μεγάλων ἐκατέρωθεν θυσιῶν καὶ καταστροφῶν κατεπνίγη εἰς τὸ αἶμα. Ἡθέλῃσαν μὲν κατὰ τὴν ἀποστασίαν των οἱ Ἑνετοὶ τιμαριοῦχοι νὰ προσεταιρισθῶσι τοὺς ἐγχωρίους εὐγενεῖς καὶ τὸν λαὸν καὶ προέβησαν εἰς παραχωρήσεις σημαντικὰς πρὸς αὐτοὺς ἰδίως θρησκευτικὰς, κατήγγησαν καὶ αὐτὴν τοῦ Ἀγ. Μάρκου τὴν σημαίαν καὶ τὴν αἰωνόβιον αὐτοῦ προστασίαν καὶ ἀνεπέτασαν τὴν τοῦ πατρῶνος τῆς νήσου Ἀποστόλου Τίτου καὶ διεκήρυξαν τὴν ἰσότητά καὶ δὴ καὶ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ ἑλληνικοῦ δόγματος, τὸ ὁποῖον καὶ πανηγυρικῶς τινες ἐξ αὐτῶν ἠσπάζθησαν, καὶ πᾶσαν ἄλλην ἐλευθερίαν τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος προεκήρυξαν, οἷον τὴν ἐλευθέραν χειροτονίαν Ἑλλήνων κληρικῶν καὶ τὴν παρουσίαν Ὀρθοδόξων Ἐπισκόπων, καὶ ἔδωκαν καὶ ἰσοτιμίας πολιτικὰς εἰς τὰς ἀρχὰς καὶ τὰ Συμβούλια, ἀλλὰ πάντα ταῦτα δὲν ἦσαν ἱκανὰ νὰ προσελκύσωσιν ἀμέριστον τὴν πίστιν τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ, τοῦ παντοιοτρόπως ὑπ' αὐτῶν τούτων πιεζομένου καὶ ἀδικουμένου, οὐδὲ νὰ ἐνθουσιάσωσι τοὺς Κρητὰς ὑπὲρ Ἑνετῶν ἀγωνιζομένων κατὰ Ἑνετῶν, ὑπὲρ συμφερόντων δηλ. ἐγωιστικῶν ἐπιβλαβῶν μᾶλλον ἢ ὠφελίμων εἰς τὸ ἐγχώριον στοιχεῖον. Ἡ ἀποστασία τοῦ Ἁγίου Τίτου δὲν ἐστηρίχθη διὰ τοῦτο ἐπὶ ὑγιῶν ἠθικῶν ἀρχῶν καὶ διὰ τοῦτο καὶ ἡ κατάρρευσις τῆς μετὰ τὴν πρώτην ἦτταν ὑπῆρξε ραγδαία καὶ ὀριστική¹⁾.

α') Αἰτίαι καὶ ἀφορμαὶ τῆς ἀποστασίας.

Ἡ ἀποστασία τοῦ Ἁγίου Τίτου εἶναι ἡ πλειότερον τῶν ἄλλων ἐπαναστάσεων ἠκριβωμένη καὶ ὡς πρὸς τὰ αἴτια καὶ τὴν πορείαν τῆς,

1) Συντόμως διηγεῖται τὰ τῆς ἀποστασίας αὐτῆς ὁ Kretschmayr, II 220-222.

διότι κινήσασα περισσότερο τὸ ἐνδιαφέρον τῶν Ἑνετῶν χρονογράφων καὶ μάλιστα τοῦ De Monacis παρεδόθη εἰς ἡμᾶς ἐν λεπτομερεῖα καὶ μὲ ἔγγραφα ἐπίσημα. Ὁ ἀνωτέρω χρονογράφος ἐλθὼν εἰς Κρήτην ὡς Καγκελλάριος εἴκοσιν ἔτη περίπου μετὰ τὰ γεγονότα αὐτὰ ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν Χρονογραφίαν του τὰ ἐπίσημα ἀρχεῖα τῆς Αὐθεντείας¹⁾ εἰς τὴν λεπτομερῆ διήγησιν τὴν ἐν τῷ Χ βιβλίῳ τοῦ Χρονικοῦ του. Ἡ ἐν Κρήτῃ Ἑνετικὴ Διοίκησις ἔχουσα, ὡς γνωστὸν, σύστημα γραφειοκρατικὸν τέλειον κατέγραφε καὶ διεφύλαξεν ἐπὶ αἰῶνας τὰ σχετικὰ πρὸς τὴν ἀποστασίαν ἔγγραφα, τὰ δὲ μέχρι τῶν ἡμερῶν μας σωθέντα τεμάχη τῶν ἐπ.σῆμων αὐτῶν ἔγγράφων χρησιμοποίησας ὁ Jegerlehner κατήρτισε τὴν καλὴν του μελέτην περὶ τῆς στάσεως αὐτῆς²⁾.

Τὰ πραγματικὰ αἷτια τῆς ἀποστασίας ἐξηκρίβωσαν διὰ τῶν ἐρευνῶν των καὶ κατέστρωσαν ὁ Gerland³⁾ καὶ μάλιστα ὁ Jegerlehner μελετήσαντες ἐπὶ τῇ βάσει τῶν σωθέντων ἔγγράφων τοῦ Liber secretorum Collegii καὶ τῶν τοῦ Δουκικοῦ Κρητ. Ἀρχείου Quaterni Banporum τὴν σειρὰν τῶν προηγηθέντων αὐτῆς ζητημάτων, αἰτημάτων, πρεσβειῶν τῶν φεουδαρχῶν Κρήτης ἀφ' ἑνὸς καὶ τῆς μητροπόλεως ἀφ' ἑτέρου, τὰς ὑπὸ τῆς Ἑνετίας ἀπορρίψεις πολλῶν ἐκ τῶν αἰτημάτων, τὰς διαφορὰς τῶν ἀντιλήψεων ἀποικίας καὶ μητροπόλεως καὶ τὰς κατὰ μικρὸν γεννηθείσας ἕνεκα τούτου δυσαρρεσκείας τῶν ἀποίκων, αἱ ὁποῖαι ἐπήνεγκον τὴν ἀποξένωσιν τῆς ἀποικίας πρὸς τὴν μητρόπολιν.

Ὅσοι πρότερον εἶχον γράψει περὶ τῆς ἀποστασίας αὐτῆς ἀνεφερον ἀπλῶς ὅτι πρὸ πολλοῦ ὑπέβοσκε δυσαρρεσκεία τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑνετῶν ἀποίκων κατὰ τῆς μητροπόλεως καὶ ὅτι ἡ ἐπιβολὴ ἑνὸς φόρου πρὸς ἐπισκευὴν τοῦ λιμένος Χάνδακος ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ τῆς στάσεως.

Ἀπὸ τοῦ ἔτους 1326 ὁ Δοῦκας Κρήτης γράφει πρὸς τὸν Δόγην Ἑνετίας ὅτι οἱ φεουδάρχει παρουσιασθέντες πρὸ αὐτοῦ διεμαρτυρήθησαν διὰ τὴν διαδοθεῖσαν φήμην περὶ ἀπιστίας των πρὸς τὴν μητρόπολιν. Τὴν πίστιν τῶν φεουδαρχῶν μαρτυρεῖ καὶ ὁ Δοῦκας εἰς τὸ ἔγγραφόν του⁴⁾. Ὡστε 40 περίπου ἔτη πρὸ τῆς ἀποστασίας ἐκυκλοφορεῖ φήμη περὶ τῆς ἀπιστίας τῶν Ἑνετῶν φεουδαρχῶν. Καὶ ἡ φήμη, ὡς συνήθως, ἦτο ἀλη-

1) Ὁ De Monacis ἦλθεν εἰς Κρήτην τὸ 1388. Τὸ Χρονικὸν του ἔγραψε κατὰ τὸ 1404. Ἀπέθανεν ἐν Κρήτῃ γέρον κατὰ τὸ 1429.

2) J. Jegerlehner, Der Aufstand der Kandiotischen Ritterschaft εἰς Byzant. Zeitschrift XII (1903) σελ. 78-125 καὶ XIII (1904) σελ. 435-479.

3) Ernst Gerland, Das Archiv κλπ. σελ. 42-65 καὶ Kreta als Venezianische Kolonie εἰς Histor. Jahrbuch τόμ. XX τεύχ. I. 1899.

Τῆς ἀποστασίας αὐτῆς ἔχει συντάξει μονογραφίαν συμφώνως πρὸς νέας ἀνεκδότους πηγὰς ὁ κ. Σ. Θεοτόκης, ὡς λέγει ἐν Εἰσαγωγῇ σελ. 30. Ἐδημοσιεύθη εἰς τὸ Ἡμερολόγιον τῆς Μεγ. Ἑλλάδος Δροσίνη, 1928, σελ. 249-268.

4) Diplomatarium Venetolevant I. ἀριθ. 57.

θῆς κατὰ τὸ Ἑσιόδειον «φήμη δ' οὔτις πάμπαν ἀπόλλυται, ἦν τινα λαοὶ πολλοὶ φημίξωσι».

Αἱ πραγματικαὶ αἰτίαι τοῦ κινήματος, ὡς διεγνώσθησαν ἐκ τῶν εἰρημένων ἀρχαίων, δύνανται νὰ συνοψισθῶσιν ὡς ἑξῆς.

Οἱ ἄποικοι ἔλεγον ὅτι ὑφίσταντο φορολογικὰς πιέσεις. Ἡ Ἑνετία εἶχεν ἐν τῇ νήσῳ τὸ μονοπώλιον τοῦ ἄλατος καὶ τῶν σιτηρῶν· εἶχεν ἐπιβάλλει φόρους εἰς τὰ ἐν τῷ λιμένι σταθμεύοντα πλοῖα καὶ εἰς τὰ ἐμπορεύματα καὶ ἐτιμῶρει αὐστηρῶς κάθε ὑπέρβασιν μὲ βαρὺ πρόστιμον καὶ κατὰσχασιν τῶν ἐμπορευμάτων. Οἱ τιμαριούχοι πλὴν τῆς προσωπικῆς στρατιωτικῆς ὑποχρεώσεως καὶ τῆς φεουδαλικῆς ἐτησίας εἰσφορᾶς (τρεῖς χιλιάδες ὑπέρπυρα) ὑπεχρεοῦντο νὰ παραδίδωσιν εἰς εὐτελεῖς τιμὰς τὰ σιτηρὰ των διὰ τὴν τροφοδοσίαν τῆς φρουρᾶς καὶ τῶν πληρωμάτων τοῦ στόλου, τὸ δὲ λοιπὸν μέρος δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ τὸ διαθέτωσιν ἑλευθέρως ἢ τὸ ἐξάγωσιν ἐκ τῆς νήσου, ἀλλ' ὑπεχρεοῦντο νὰ τὸ πωλῶσι μόνον εἰς τὴν Πλατεῖαν τῆς πόλεως καὶ εἰς ὠρισμένην χαμηλὴν τιμὴν. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κυριώτερον γεωργικὸν προϊόν τῶν φεούδων κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἦσαν τὰ σιτηρὰ, δύνανται τις νὰ νοήσῃ πόσῃ δυσαρέσκειαν καὶ ἀπόγνωσιν ἐγέννων εἰς τοὺς φεουδάρχας τὰ μέτρα αὐτὰ καὶ πόσον ἐβλαπτον τὴν οἰκονομικὴν θέσιν τῶν τιμαριούχων. Μὴ ὠφελούμενοι οὗτοι ἐκ τῆς καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν παρημέλουν συχνὰ αὐτὴν καὶ ἐντεῦθεν συχνὰ ἐπῆρχοντο σιτοδεῖαι καὶ στενοχωρίαὶ καὶ δυσαρέσκειαί.

Οἱ φεουδάρχαι κατὰ τὰ προηγηθέντα τῆς ἀποστασίας ἔτη εἶχον ὑποβάλλει διάφορα αἰτήματα καὶ στείλει πρεσβείας εἰς Ἑνετίαν πρὸς τοῦτο¹⁾, ἀλλὰ ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον ἐτύγχανον δυσμενοῦς ὑποδοχῆς παρὰ τῆς μητροπόλεως. Ἐν λ.χ. τοιοῦτον αἶτημα μὴ γενόμενον δεκτὸν ἦτο ἡ ἔνωσις τιμαρίων. Ἐζήτουν δηλ. οἱ ἄποικοι νὰ δύνανται νὰ ἐνῶνται ὑπὸ τὸ αὐτὸ φέουδον δύο ἢ πλείονα πεζικὰ φέουδα (σερβενταρία), ἐφ' ὅσον ταῦτα ἔμενον ἀδέσποτα ἕνεκα θανάτου ἢ φυγῆς τοῦ πρώην κατόχου· τὸ αἶτημα δὲν ἐτύγχανε πάντοτε, ὡς φαίνεται, εὐμενοῦς ἀπαντήσεως.

Ἐνεκα τῶν συχνῶν ἐπαναστάσεων οἱ Ἑνετοὶ ἄποικοι εἶχον ὑποστῆ πολλὰς ζημίας· ἄλλοι ἔχασαν τὰ φέουδά των, ἄλλοι τὰ ἀνέκτησαν ἀλλὰ κατεστραμμένα, αἱ δὲ μικραὶ ἀποζημιώσεις αἱ δοθεῖσαι ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως πολὺ ὀλίγον τοὺς ἀνεκούφισαν. Τοῦτο ἐπέτεινε τὴν ἀνέχειαν καὶ τὰς μεμφιμοιρίας. Οἱ τιμαριούχοι λόγῳ ἀνεχείας καθυστέρουν συχνὰ τὴν μισθοδοσίαν τῶν ὑπασπιστῶν των. Ἡ Κυβέρνησις θέλουσα νὰ προστατεύσῃ τοὺς χρησίμους αὐτοὺς διὰ τὴν ἄμυναν τῆς νήσου στρατιώτας διέταξε νὰ εἰσπράττεται ἡ μισθοδοσία ὑπὸ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Κυβερνήσεως παρὰ τῶν ὑποχρέων φεουδαρχῶν καὶ νὰ καταβάλλεται ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου εἰς τοὺς δικαιοῦχους. Τὸ μέτρον τοῦτο δυσηρέστησε πολ-

1) Zinkeisen IV, 613—614.

λους φεουδάρχας μὴ δυναμένους ἢ μὴ θέλοντας νὰ ἀποτίνωσι τὴν ὀφειλὴν ἐγκαίρως. Διάταγμα τῆς Αὐθεντείας ἀφήρει ἀπὸ τοὺς τιμαριούχους τὸ δικαίωμα τῆς τιμωρίας τῶν παροίκων. Ἄλλο δὲ διέτασεν οἱ φυλακίζόμενοι πάροικοι διὰ παραπτώματα πρὸς τοὺς κυρίους των νὰ διατρέφονται ὑπὸ τῶν οἰκείων φεουδαρχῶν κατὰ τὸν χρόνον τῆς καθεύξεώς των καὶ οὐχὶ ἐξ ἐλεημοσυνῶν, ὡς ἤθελον οἱ τιμαριούχοι¹⁾). Ἀνεφέρθησαν περὶ τοῦτο εἰς τὸ Κέντρον, ἀλλ' ἡ Κυβέρνησις λόγῳ φιλανθρωπίας δὲν ἐδέχθη τὸ αἴτημά των καὶ οἱ φεουδάρχαι δυσαρεστηθέντες ἐδήλωσαν ὅτι προτιμοῦν νὰ μὴ καταγγέλλουν πλέον πρὸς τιμωρίαν τοὺς ἀμαρτάνοντας παροίκους παρὰ νὰ ὑφίστανται αὐτοὶ καὶ τὴν δαπάνην τῆς συντηρήσεώς των πρὸς τῇ γενομένῃ ἀδικίᾳ.

Οἱ ἐξ Ἑνετίας πεμπόμενοι Καστελλάνοι ἐγένοντο ἀφορμὴ προστριβῶν πρὸς τοὺς τιμαριούχους καὶ σκανδάλων. Διὰ τοῦτο οἱ φεουδάρχαι ἀνεφέρθησαν πρὸς τὴν Σύγκλητον καταγγέλλοντες τὰς αὐθαιρεσίας καὶ ἀδικίας καὶ συνιστῶντες περισσοτέραν προσοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑπαλλήλων αὐτῶν. Εὕρισκόμενοι κατὰ κανόνα οἱ τιμαριούχοι εἰς οἰκονομικὰς δυσχερείας ἠναγκάζοντο νὰ δανεῖζονται παρὰ τῶν Ἑβραίων τοῦ Χάνδακος ἐπὶ τόκοις ὑπερόγκοις (20—30 ο/ο). Δι' ὃ ἐζήτησαν τὴν ἐπέμβασιν τῆς Κυβερνήσεως πρὸς μετριασμὸν τῆς ἀπληστίας τῶν τοκογλύφων καὶ λῆψιν μέτρων ἀνακουφιστικῶν. Ἀλλὰ τὸ ζήτημα αὐτὸ ἐχρόνισεν ἐν τῇ νήσῳ²⁾.

Ἐπιμετρώως δυσηρεστημένοι ἦσαν οἱ Ἑνετοὶ τῆς νήσου κατὰ τῆς Δημοκρατίας, διότι αὕτη τοὺς ὑπετίμα καὶ τοὺς ἔθετεν ἐν δευτέρᾳ μοίρᾳ μὴ θέλουσα ν' ἀναγνωρίσῃ αὐτοὺς ὡς ἰσοτίμους πρὸς τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει εὐγενεῖς, διὰ νὰ συμμερίζωνται τὰ διάφορα ἐπικερδῆ ὑπουργήματα (ὅπως τοῦ Δοῦκα, τῶν Συμβούλων, Καστελλάνων, Καμερλέγγων κλπ.), οὐδ' ἐδέχετο νὰ λαμβάνωσι μέρος τινὲς ἐκ τῶν ἀποίκων τῆς Κρήτης εἰς τὸ ἐν τῇ Ἑνετίᾳ Μέγα Συμβούλιον, ὡς εἶχον ἀξιώσει.

Οἱ Κρήτες Ἑνετοὶ ἐζήτησαν παρὰ τοῦ Δοῦκα Κρήτης τὴν ἀδειαν νὰ στείλωσιν εἰς Ἑνετίαν εἴκοσι Φρονίμους (Sapientes, Savii), ἤτοι ἐμπείρους καὶ νουνεχεῖς πρέσβεις, ἵνα ὑποβάλωσι τὰ παράπονα καὶ τὰ αἰτήματα των εἰς τὴν Σύγκλητον. Ὁ Δοῦκας ἀπέρριψε τὴν αἴτησιν, εἰς δὲ τῶν Συμβούλων, ὡς λέγεται, εἰρωνευόμενος αὐτοὺς ἠρώτησεν ἂν ὑπάρχωσι

1) Λεπτομερῶς ἀναπτύσσονται καὶ συζητοῦνται τὰ ζητήματα εἰς τὴν Ἐνάτην Πρεσβείαν κατὰ τὴν ὀρίθμωσιν τοῦ κ. Σ. Θεοτόκη (Εἰσαγ. σελ. 42—43) τὴν σταλείσαν εἰς Ἑνετίαν κατὰ τὸ 1325.

2) Μετὰ ἓνα περίπου αἰῶνα (1405—1450) τὸ ζήτημα αὐτὸ τῶν χρεῶν πρὸς τοὺς Ἑβραίους ἀκόμη συζητεῖται καὶ ἐπὶ τέλους κατέληξεν εἰς εἶδος τι σεισαρχείας ὅτε προκειμένου νὰ καταρτισθῇ τριμελὴς ἐπιτροπὴ πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος ἐξ Ἑνετῶν ἀποίκων Κρήτης μὴ ὀφειλόντων εἰς τοὺς Ἑβραίους δὲν εὐρέθη οὐδέ, εἰς τοιοῦτος καὶ ἐγένεν ἀνάγκη νὰ σταλῶσιν ἐξ Ἑνετίας. Πρβλ. Σ. Ξανθοῦδιδου, Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἑνετοκρατίας (Κρητικὴ Στοά, Ἡράκλ. 1909, σελ. 218).

τόσοι φρόνιμοι μεταξύ των. Τοῦτο ἐθεωρήθη ὕβρις πρὸς τοὺς εὐγενεῖς τιμαριούχους καὶ ἐξῆψε περισσότερον τὰ ἐξωργισμένα πνεύματα τῶν ἀποίκων.

Πρὸς ταῖς ἀνωτέρω αἰτίαις ὑπῆρχον, φαίνεται, καὶ προσωπικοί τινες λόγοι καὶ δυσαρέσκεια. Ἐναφέρεται ὅτι ὁ Τίτος Βενιέρης ἐκ τῶν δραστηριωτέρων ὑποκινήτων καὶ πρωτοστατῶν τῆς στάσεως εἶχε παραγκωνισθῆ ὡς ὑποψήφιος εἰς θέσιν τινὰ Καπετανίας χάριν νεανίσκου τινὸς εὐνοουμένου τῆς Αὐθεντείας καὶ ἐζήτηει κατάλληλον εὐκαιρίαν νὰ ἐδίκηθῃ διὰ τὴν προσβολήν.

β') Ἡ ἐκρηξις τῆς ἀποστασίας.

Ἐν μέσῳ τῶν δυσαρεσκειῶν καὶ ἐρεθισμοῦ μεγάλου τῶν πνευμάτων διὰ τὰς προηγουμένας αἰτίας ἦλθεν ἐξ Ἐνετίας ἡ παραγγελία ἐπιβολῆς λιμενικοῦ φόρου ἐπιβαρύνοντος πρὸ πάντων τοὺς τιμαριούχους. Κατὰ τοὺς χρόνους δηλ. αὐτοὺς παρασκευαζομένης τῆς κηρύξεως ἱεροῦ συμμαχικοῦ πολέμου κατὰ τῶν ὀλονέν προχωρούντων Τούρκων, ἡ Ἐνετικὴ κυβέρνησις ἔκρινε καλὸν νὰ ἐπισκευάσῃ τὸν εἰς κακὴν κατάστασιν εὐρισκόμενον λιμένα τοῦ Χάνδακος, ἵνα τὸν καταστήσῃ χρήσιμον διὰ τὰς μελλούσας ἐτοιμασίας καὶ ἐπιχειρήσεις. Ὁ μικρὸς καὶ στενόχωρος λιμὴν τοῦ Χάνδακος ἐκτεθειμένος ἀπὸ δυσμῶν καὶ βορρᾶ εἰς τὴν μανίαν τῶν κυμάτων τοῦ τρικυμιώδους Κρητικοῦ πελάγους εἶχε τεχνητοὺς κυματοθραύστας ἐκ μεγάλων πετρῶν, οἱ ὅποιοι μὲ τὸν καιρὸν καὶ μὲ τὴν σφοδρότητα τῶν κυμάτων εἶχον βλαβῆ, καὶ ὁ λιμὴν μὴ προστατευόμενος ἐπαρκῶς εἶχε καταστήσει ἐπισφαλῆ διὰ τὰ προσοριζόμενα πλοῖα· ἐξ ἄλλου δεχόμενος ἕνεκα τοῦ κατωφεροῦς ἐδάφους τῆς πόλεως τὰ ὑέτεια καὶ ἀκάθαρτα ὕδατα τῆς πόλεως εἶχε πληρωθῆ ἰλύος καὶ εἶχε γίνεαι ἀβαθῆς καὶ ἀκατάλληλος διὰ μεγαλύτερα πλοῖα καὶ ἔπρεπε νὰ καθαρισθῆ. Ἡ Κυβέρνησις ὅθεν ἔδωκε διαταγὴν νὰ διατεθῶσι τρεῖς χιλιάδες ὑπέρπυρα διὰ τὰς ἐπισκευὰς τοῦ λιμένος, τὰ ὅποια θὰ κατέβαλλον κατὰ τὸ ἥμισυ οἱ Ἐνετοὶ ἄποικοι καὶ κατὰ τὸ ἄλλο ἥμισυ οἱ πολῖται, οἱ ἔμποροι καὶ οἱ Ἑβραῖοι. Ἡ διαταγὴ αὕτη ὑπῆρξε τὸ ἔναυσμα τῆς ἐκρήξεως τῆς ἀποστασίας. Ἦτο Αὐγουστος τοῦ 1363, ὅτε ἐξεδόθη ἡ διαταγὴ τῆς ἐπιβολῆς τοῦ φόρου καὶ ἐπειδὴ οἱ φεουδάρχει ἐδήλωσαν ὅτι δὲν θὰ ὑπακούσωσιν, ὁ Δούκας Λεονάρδος Δάνδολος μετὰ τῶν δύο του Συμβούλων καλέσαντες εἴκοσιν ἐκ τῶν φεουδαρχῶν διέταξαν αὐτοὺς νὰ συμμορφωθῶσι μὲ τὰ διατασσόμενα καὶ νὰ προτρέψωσι καὶ τοὺς ἄλλους νὰ πράξωσι τὸ ἴδιον. Οἱ τιμαριούχοι διισχυρίζοντο ὅτι παρανόμως ἦθελεν ἡ Κυβέρνησις νὰ τοὺς φορολογήσῃ, ἀφ' οὗ σύμφωνα μὲ τὸ ἐκχωρητήριον ἔγγραφον (Carta concessioinis) δὲν ἐδικαιοῦτο πρὸς τοῦτο, ἄλλως τε τί ἔχουσιν αὐτοὶ νὰ ὠφελθῶσιν ἀπὸ τὸν λιμένα, ἀφ' οὗ δὲν εἶναι ἔμποροι ἀλλὰ γαιοκτήμονες, τὸν φόρον δὲ πρέπει νὰ πληρώσωσιν οἱ ἐξ αὐτοῦ ὠφελούμενοι.

Ἡ Διοίκησις ἐπέμενεν ὅτι ἐδικαιοῦτο εἰς τὴν ἐπιβολὴν τοῦ φόρου, ὅπως καὶ κατὰ διαφόρους ἄλλας ἐποχὰς ἐπέβαλε τοιοῦτους, χωρὶς οἱ τιμαριοῦχοι νὰ φέρωσιν ἀντιρρήσεις καὶ ὅτι ὁ λιμὴν ἦτο διὰ τὴν ἀσφάλειαν καὶ τῶν τιμαριοῦχων. Ἀνέφερε δὲ ἡ Διοίκησις τὰς μεγάλας χρηματικὰς εἰσφορὰς τῆς (30 χιλ. ὑπέρπυρα) διὰ τὴν ἀνόρθωσιν τῶν ὑπὸ τοῦ σεισμοῦ καταρριφθέντων τειχῶν καὶ τὰς θυσίας τῆς μητροπόλεως διὰ τοὺς ἀγῶνας κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν καὶ τῶν Τούρκων καὶ πάντα ταῦτα διὰ τὴν διατήρησιν τῆς νήσου καὶ τὴν σωτηρίαν καὶ τῶν φεουδαρχῶν καὶ τὴν ὑπ' αὐτῶν ἐν ἡσυχίᾳ καὶ ἀσφαλείᾳ κάρπωσιν τῶν κτημάτων των.

Τὴν ἰδίαν ἡμέραν, 8 Αὐγούστου 1363, συνέρχονται εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγίου Τίτου 70 τιμαριοῦχοι Ἐνετοὶ καὶ συμφωνήσαντες εἰς τὴν ἀπόρριψιν τοῦ φόρου στέλλουσιν ἀντιπροσώπους εἰς τὸν Δοῦκα προτείνοντας ν' ἀναβληθῇ ἡ εἴσπραξις τοῦ φόρου, διὰ νὰ στείλωσιν αὐτοὶ εἰς τὴν Ἐνετίαν εἴκοσι φρονίμους καὶ ζητήσωσι τὴν ἀπαλλαγὴν, ἄλλως ἐδήλουν ὅτι θ' ἀντισταθῶσιν. Ἡ Αὐθεντεία ὄχι μόνον δὲν ἐδέχθη τὴν πρότασιν, ἀλλ' ἐκάλεσεν αὐτοὺς νὰ διαλυθῶσιν ἀπειλοῦσα θάνατον καὶ στέρησιν τῶν φεοῦδων. Οἱ ὀλίγοι φεουδάρχει οἱ συμφωνοῦντες πρὸς τὸν Δοῦκα καὶ θεωροῦντες δικαίαν τὴν ἐπιβολὴν τοῦ φόρου ἐκδιώκονται ἐκ τῆς Λέσχης ὑπὸ τῶν πολλῶν. Τινὲς ἐκ τῶν πιστῶν εἰς τὴν Αὐθεντείαν συμβουλευοῦσι μυστικὰ τὸν Δοῦκα νὰ καλέσῃ τοὺς πιστοὺς Ἐνετοὺς καὶ τὴν φρουρὰν καὶ τὰ ἐν τῷ λιμένι ἀγήματα τῶν πλοίων καὶ δι' αὐτῶν νὰ καταλάβῃ τὴν Πλατείαν τοῦ Δουκικοῦ μεγάρου καὶ διὰ τῆς βίας νὰ ἐξουδετερώσῃ τὰ σχέδια τῶν αὐθαδιζομένων εὐγενῶν, ἀλλ' ὁ Δοῦκας δὲν ἐδέχθη θέλων ν' ἀποφύγῃ μεγαλυτέραν ἔξαψιν τῶν πνευμάτων καὶ φοβούμενος μὴ ἐκρηγνυομένης τῆς στάσεως ἐκ τούτου ἀποδοθῇ εἰς αὐτὸν ἡ εὐθύνη.

γ') Ἡ Δημοκρατία τοῦ Ἁγίου Τίτου.

Τὴν ἐπαύριον 9 Αὐγούστου, ἐν ᾧ ἡ Αὐθεντεία συνεδρίαζεν ἐν τῷ Παλατίῳ, οἱ φεουδάρχει ἔνοπλοι καταλαμβάνουσι τὴν πλατείαν μετὰ τῶν ἀκολούθων των καὶ πολλοῦ ἄλλου πλήθους καὶ ζητοῦσι νὰ ἐκβιάσωσι τὴν εἴσοδον εἰς τὸ Δουκικὸν Παλάτιον· ἐπειδὴ δὲ ἐκλείσθησαν αἱ πύλαι καὶ ἡ φρουρὰ τοὺς ἠμπόδιζεν, ἀναρριχηθέντες ἐκ τῶν ὑπὸ τὸ Παλάτιον ἐργαστηρίων εἰσέρχονται εἰς αὐτὸ καὶ τὸ καταλαμβάνουσι καὶ συλλαβόντες τὸν Δοῦκα καὶ τοὺς Συμβούλους τοὺς παραδίδουσιν ὑπὸ κράτησιν εἰς οἰκίας ἰδιωτῶν καὶ κατόπιν τοὺς ἐμβάλλουσιν εἰς τὴν εἰρκτήν· ἡ φρουρὰ ἀφοπλίζεται ὅπως καὶ τὸ ἐν τῷ λιμένι ναυτικὸν ἄγημα. Εἰς τὴν ὀχλαγωγίαν αὐτὴν καὶ τὴν σύλληψιν τῶν ἀρχῶν πρωτοστατεῖ ὁ ὀρμητικὸς Τίτος Βενιέρης. Οἱ φεουδάρχει συνελθόντες ἀνακηρύττουσιν ἐπισήμως τὴν κατάλυσιν τῆς ἐν Κρήτῃ Ἐνετικῆς κυριαρχίας, καταργοῦσι τὰς Ἐνετικὰς ἀρχὰς καὶ καθιδρύουσιν αὐτόνομον καὶ ἀνεξάρτητον Δη-

μοκρατίαν ὑπὸ τὴν αἰγίδα τοῦ παλαιοῦ πάτρωνος τῆς νήσου Ἀποστόλου Τίτου ἀντὶ τοῦ Ἁγίου Μάρκου. Ἡ σημαία τοῦ Εὐαγγελιστοῦ Μάρκου ὑποστέλλεται ἐκ τοῦ μεγάλου κωδωνοστασίου, ἀναπετάννυται δὲ ἡ τοῦ Ἁγίου Τίτου¹). Συνελθόντες ἐκλέγουσι Δοῦκα τῆς νέας Πολιτείας τὸν Μάρκον Γραδόνικον (τὸν πρεσβύτερον) ὑπὸ τὸν τίτλον Διοικητοῦ καὶ Κόσμου (Governator et Rector) καὶ τέσσαρας συμβούλους, οἱ ὅποιοι θ' ἀπαρτίζωσι τὴν Γεν. Διοίκησιν τῆς νήσου. Καταρτίζεται καὶ τὸ Μέγα Συμβούλιον, εἰς τὸ ὁποῖον πλὴν τῶν πρωτοστατησάντων εἰς τὸ κίνημα Ἑνετῶν προσλαμβάνονται καὶ Ἕλληνες εὐγενεῖς καὶ πρόκριτοι. Οἱ δύο πρὸ πάντων οἰκοὶ, ὁ τῶν Γραδονίκων καὶ τῶν Βενιερῶν, ὄντες καὶ πολυμελεῖς καὶ ἰσχυροὶ ἠγήθησαν τοῦ κινήματος καὶ αὐτοὶ μετὰ τὴν ἦτταν ὑπέστησαν καὶ τὴν μεγαλυτέραν φθορὰν ἐκρίζωθέντες σχεδὸν ἐκ τῆς νήσου.

Ἡ ἀποστασία διαδίδεται ταχέως καὶ εἰς τὰς ἄλλας πόλεις τῆς νήσου Ρέθυμνον, Χανιά καὶ Σητεῖαν, ὅπου καταλύονται ἐπίσης αἱ Ἑνετικαὶ ἀρχαὶ καὶ κρατοῦνται οἱ Ἑνετοὶ Ρέκτωρες, διορίζονται δὲ ἄλλοι ὑπὸ τῶν νέων κυριάρχων. Εἰς τὰ Χανιά ἀποστέλλεται ὡς διοικητῆς ὁ δραστήριος Τίτος Βενιέρης.

Ἡ νέα Κυβέρνησις ἐκδίδει διάφορα διατάγματα κανονίζοντα τὴν ὀργάνωσιν τῆς νέας ἀνεξαρτήτου Δημοκρατίας. Χορηγοῦνται ἀμνηστεία εἰς τοὺς ἐγκληματίας καὶ τοὺς ἐξορίστους καὶ ἀποφυλακίζονται οἱ κατάδικοι ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ προσέλθωσι καὶ ὑπηρετήσωσι στρατιωτικῶς τὴν νέαν πολιτείαν ἄνευ ἀμοιβῆς ἐπὶ ἕξ μῆνας. Λαμβάνονται διάφορα μέτρα ἀσφαλείας καὶ συντάσσεται κατὰ μικρὸν ἡ στρατιωτικὴ δύναμις ὑπὸ Ἑνετοῦς καὶ ἐγγχωρίους τιμαριούχους, διανέμονται ὄπλα καὶ δίδονται ἀμοιβαὶ εἰς τοὺς εἰσάγοντας πολεμικοὺς ἵππους εἰς τὴν νήσον. Οἱ Ἕλληνες τῆς νήσου οὐχὶ δυσαρέστως ἐβλεπον τὴν κατάλυσιν τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας, κατὰ τῆς ὁποίας ἐπὶ ἕνα καὶ ἥμισυ αἰῶνα εἶχον ἀγωνισθῆ καὶ εἶχον ὑποστῆ τόσα δεινά. Ἡ νέα Κυβέρνησις ἐκ τῶν πρώτων τῆς μελημάτων ἐθεώρησε νὰ κολακεύσῃ καὶ περιποιηθῆ ὅσον ἠδύνατο τὸ Ἕλληνικὸν στοιχεῖον τῆς νήσου καὶ προσεταιρισθῆ αὐτὸ εἰς τὸν προβλεπόμενον πρὸς τὴν μητρόπολιν ἀγῶνα. Δι' ὃ προκηρύσσει ἰσότητά τῶν δύο δογμάτων, ἑλληνικοῦ καὶ λατινικοῦ, καὶ ἀφίνει πλήρη ἐλευθερίαν εἰς τὰς χειροτονίας τῶν Ἑλλήνων ἱερέων καὶ ἄλλων κληρικῶν, καταργουμένων τῶν μέχρι τοῦδε περιοριστικῶν καὶ ἀπαγορευτικῶν διατάξεων, καὶ ἐπιτρέπει τὰς ἱεροτελεστίας κατὰ τὸ ὀρθόδοξον δόγμα εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν

1) Ἀναφέρεται ὅτι, ἐνῶ ἀνυψοῦτο εἰς τὸ μέγα κωδωνοστάσιον τῆς Πλατείας ἡ σημαία τοῦ Ἁγ. Τίτου, ἡ εἰκὼν τοῦ Ἁγίου παρουσιάσθη μετὰ τὴν κεφαλὴν κάτω. Τοῦτο ἐθεωρήθη κακὸς οἰωνὸς διὰ τὴν ἀρτιγενῆ Δημοκρατίαν καὶ παρήγαγεν ἀδημονίαν εἰς τοὺς δεισιδαίμονας τῶν θεατῶν.

τοῦ Ἀγίου Τίτου. Τινὲς μάλιστα τῶν Ἑνετῶν τιμαριούχων προσέρχονται πανηγυρικῶς ἀπὸ τοῦ λατινικοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν δόγμα ¹⁾.

Χορηγοῦνται διάφοροι ἐμπορικαὶ ἐλευθερίαι καὶ ἀτέλειαι εἰς τοὺς εἰσάγοντας καὶ ἐξάγοντας ἐμπορεύματα. Οἱ ξένοι οἱ ἐρχόμενοι εἰς τὴν νήσον μετὰ συνεχῆ διαμονὴν τριετῆ ἀποκτῶσι τὴν Κρητικὴν ἰθαγένειαν. Οἱ ἕνεκα χρεῶν πρὸς τὸ δημόσιον εἴτε πρὸς ἰδιώτας φυγόντες ἐκ τῆς νήσου δύνανται ἐλευθέρως νὰ ἐπανέλθωσι καὶ συμβιβασθῶσι πρὸς τοὺς δανειστάς των μὴ καταδικώμενοι διὰ τὰ χρέη ἐπὶ τριετίαν ἀπὸ τῆς ἐπανόδου των.

Ἐν ᾧ ταῦτα ἐγίνοντο ἐν Κρήτῃ καὶ οἱ Δημοκράται τοῦ Ἀγ. Τίτου περιμένοντες τὴν ἀντίδρασιν τῆς μητροπόλεως ἐλάβανον τὰ ἐκ τῶν περιστάσεων ἐνδεικνύμενα μέσα πρὸς ἄμυναν κατ' αὐτῆς καὶ καλέσαντες τοὺς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις τιμαριώτας κατεγίνοντο νὰ συντάξωσι δύναντες στρατιωτικὴν ἰκανὴν νὰ προστατεύσῃ τὴν ἀρτισύστατον Πολιτείαν, ἡ Ἑνετία ἀνέπτυξεν ὅλην τὴν δραστηριότητά της πρὸς κατάπνιξιν τῆς ἐπικινδύνου αὐτῆς ἀποστασίας καὶ διατήρησιν τῆς σπουδαιοτέρας τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ κτήσεών της, τοῦ Βασιλείου τῆς Κρήτης.

δ') Μέτρα Ἑνετίας, πρεσβεία εἰς Κρήτην.

Οἱ ἐν Κρήτῃ στασιῶται εἶχον ἀπαγορεύσει τὸν ἐκ τῆς νήσου ἀπόπλουν πλοίων, ἵνα ἡ Ἑνετία ὅσον τὸ δυνατόν βραδύτερον πληροφωρηθῆ τὰ συμβαίνοντα. Φῆμαι κατὰ πρῶτον ἀδέσποτοι καὶ ἀνεξακρίβωτοι περὶ τῆς ἀποστασίας εἶχον διαδοθῆ μὴ πιστευθεῖσαι, κατόπιν ὅμως εἰδήσεις σαφεῖς καὶ ἀκριβεῖς καὶ ἐπίσημοι ἐξ ἄλλων κτήσεων τῆς Ἑνετίας ἐπιστοποίησαν τὰ γεγονότα. Τὸν Σεπτέμβριον τοῦ 1363 ἦλθον εἰς Ἑνετίαν τὰ γράμματα τῶν Καστελλάνων Μεθώνης καὶ Κορώνης καὶ τοῦ Βαΐλου Εὐβοίας ἐκθέτοντα τὰ γενόμενα. Λέμβοι τινὲς διαφυγοῦσαι ἐκ Κρήτης ἔφερον εἰς τὰ μέρη ἐκεῖνα τὰς εἰδήσεις. Δέος καὶ κατάπληξις κατέλαβε τοὺς ἐν τῇ μητροπόλει, ἀλλ' ἡ Σύγκλητος ταχέως ἤρχισε νὰ λαμβάνη ἀποφάσεις.

Κατὰ πρῶτον ἔκρινε καλὸν ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις νὰ δοκιμάσῃ δι' εἰρηνικῶν μέσων νὰ ἐπαναφέρῃ τοὺς ἀποίκους εἰς τὸ πρὸς τὴν μητρόπολιν καθῆκον, λαμβάνουσα ἐν τῷ μεταξὺ καιρὸν νὰ παρασκευασθῆ καὶ δι' ἐνδεχομένην εἰς τὰ ὄπλα προσφυγῆν. Κατὰ τὴν 12 Σεπτεμβρίου ὀπλιζέει ἐξ γαλέρας, ἐφ' ὧν ἐπιβιβάζει πέντε πρέσβεις ὑπὸ τὸν τίτλον Προβλεπτῶν ἐκ τῶν συνετωτέρων εὐγενῶν καὶ τοὺς ἀποστέλλει εἰς Κρήτην μετὰ τὴν παραγγελίαν διὰ λόγων ἡπίων καὶ τρόπων εἰρηνικῶν καὶ

1) Ὁ Καπελέττης μάλιστα εἰς τὸν Δ' τόμον τῆς Ἱστορίας του (σελ. 368 καὶ 377) λέγει ὅτι, ἵνα προσελκύσωσι τὴν εὐνοίαν τοῦ ἑλλην. στοιχείου, κατέλυσαν τὸ λατινικὸν δόγμα καὶ ἐδέχθησαν τὸ ἑλληνικόν. Τοῦτο ὅμως εἶναι ὑπερβολή.

δι' ἐπαγγελίας συγγνώμης καὶ γενικῆς ἀμνηστείας νὰ φέρωσι τοὺς ἀπειθήσαντας υἱοὺς εἰς τὴν ὑποταγὴν τῆς μητρὸς¹⁾. Προβλέποντες ὁμῶς καὶ ἀποτυχίαν τοῦ εἰρηνικοῦ διαβήματος ἔστελλον μετ' ὀλίγον εἰς τοὺς πεμπομένους Προβλεπτὰς καὶ ἄλλας ὁδηγίας, ἦτοι νὰ προσπαθῆσῃσι διὰ χρημάτων νὰ προσελκύσωσι φίλους ἐν τῇ νήσῳ, νὰ κατασκοπεύσωσι καλῶς τὰ ἐν αὐτῇ, λιμένας καὶ ὀρμητήρια, καὶ ὑπολογίσωσι πόσοι καὶ ποῖαι στρατιωτικαὶ δυνάμεις ἀπητοῦντο καὶ ποῖοι οἱ κατάλληλοι τόποι ἀποβάσεως τῶν στρατευμάτων, νὰ χρησιμοποιήσωσι δὲ καὶ τῶν Τούρκων ἀκόμη τὴν βοήθειαν καὶ νὰ προσπαθῆσῃσι νὰ διαθέσωσιν ὑπὲρ τῆς Ἐνετίας καὶ τὸν πολλῆς ἐπιρροῆς ἀπολαύοντα Γεώργιον Σκορδίλην τὸν διατρίβοντα συνήθως εἰς τὰς ἐνετικὰς κτήσεις Κορώνην, Μεθώνην ἢ Εὐβοίαν, νὰ ἐπισκοπήσωσι δὲ ἂν συμφέρη ἢ διὰ καταβυθίσεως πλοίων ἀπόφραξις τοῦ λιμένος Χάνδακος.

Οἱ πρέσβεις Προβλεπταὶ καταπλεύσαντες εἰς τὴν ἀντικρῦ τοῦ Χάνδακος νησίδα Δίαν ἔλαβον τὴν ἄδειαν τῆς εἰς Χάνδακα ἀποβιβάσεως καὶ ὑπὸ συνοδείαν ὠδηγήθησαν διὰ μέσου τῆς Μεγάλης ὁδοῦ (Ruga Magistra) ἐν μέσῳ διπλῆς σειρᾶς ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ καὶ ὑπὸ τὰς οὐχὶ φιλικὰς κραυγὰς τοῦ συρρεύσαντος καὶ τὰς στέγας καὶ τὰ παράθυρα καὶ τοὺς ἐξώστas κατέχοντος ὄχλου εἰς τὸ Δουκικὸν μέγαρον, ὅπου ὁ Κυβερνήτης Γραδόνικος καὶ τὰ λοιπὰ μέλη τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ Συμβουλίου τῶν εὐγενῶν τοὺς ἐπέτρεψαν ν' ἀνακοινώσωσι τὰς προτάσεις των. Λαβῶν τότε τὸν λόγον ὁ πρεσβύτερος καὶ συνετώτερος Κονταρίνος εἶπεν ὅτι τὸ γενόμενον ἀμάρτημα ὀφείλεται πάντως εἰς τὸν ἐχθρὸν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ὅστις ἀγαπᾷ νὰ ἐξεγείρη τοὺς υἱοὺς κατὰ τῶν πατέρων καὶ τοὺς ἀδελφοὺς κατ' ἀλλήλων· ὅτι ἡ Ἐνετία ἐφάνη πάντοτε φιλόστοργος μῆτηρ καὶ ἀνέκαθεν ἐπεδαψίλευσεν εἰς τοὺς ἀποίκους τῆς τὰς χάριτας καὶ τὰς εὐεργεσίας τῆς καὶ ὅτι οἱ ἐν Κρήτῃ ἄποικοι καὶ οἱ ἐν τῇ μητροπόλει εἶναι σὰρξ ἐκ τῆς σαρκὸς τῆς καὶ ὁστοῦν ἐκ τῶν ὁστέων τῆς καὶ ὅτι, ὅπως ὁ ἄσωτος υἱὸς τοῦ Εὐαγγελίου εὔρε χάριν παρὰ τοῦ πατρὸς διὰ τὸ παράπτωμά του, οὕτω καὶ τῶρα οἱ ἐν Κρήτῃ ἀπειθήσαντες υἱοὶ θὰ εὔρωσι χάριν καὶ συγγνώμην, ἂν θελήσωσιν ἐγκαίρως καὶ εἰλικρινῶς νὰ μετανοήσωσι καὶ ἐξαιτήσονται συγγνώμην καὶ ὅτι τέλος ἢ ἐπιβολὴ μικροῦ τινος φόρου δὲν ἦτο λόγος ἀποχρῶν διὰ τὸ ἀμάρτημα αὐτὸ καὶ τὴν ἄρσιν χειρῶν τοῦ τέκνου κατὰ τοῦ φιλοστόργου γονέως.

Οἱ συνετοὶ καὶ ἐπιεικεῖς λόγοι τοῦ Ἐνετοῦ πρεσβευτοῦ οὐδὲν κατῶρθωσαν. Τοῦ ἐδόθη ἢ ἀπάντησις ὅτι οἱ ἐν Κρήτῃ ἄποικοι πολλα-

1) Ἀναφέρεται ὑπὸ τινων χρονογράφων ὅτι καὶ ἄλλη πρεσβεία ἐπὶ μιᾶς γαλέρας εἶχε σταλῆ εἰς Κρήτην, ἀλλὰ δὲν ἐπετράπη ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν νὰ ἐκτελέσῃ τὴν ἀποστολὴν τῆς. Εἰς τὸ Χρονικόν του ὁ Nicolo Trivisan (Marc. cl. VII. cod. 519), Προβλεπτής ἐν Κρήτῃ κατὰ τὸ 1365-7 λέγει, ὅτι ἐστάλησαν πέντε Προβλεπταί, ἀλλ' οὐδὲν κατῶρθωσαν καὶ ἐτιμωρήθησαν διὰ προστίμου (σελ. 4.)

χῶς καὶ ἀπὸ πολλοῦ χρόνου ἡδικοῦντο ὑπὸ τῆς μητροπόλεως, ὅτι ἡ Ἐνετία κατὰ μικρὸν ἀφήρεσε τὰς προνομίας καὶ ἐπεβάρυνεν αὐτοὺς διὰ νέων δυσβαστάκτων φόρων, ὅτι τοὺς ἐθεώρει κατωτέρους τῶν ἐν τῇ μητροπόλει εὐγενῶν καὶ τοὺς περιεφρόνει καὶ ὅτι πολλάκις στείλαντες καὶ πρεσβείας καὶ ἀναφορὰς οὐδεμιᾶς ἔτυχον ἱκανοποιήσεως. Διὰ ταῦτα ἡ ὀριστικὴ καὶ ἀμετάκλητὸς τῶν ἀποφάσις εἶναι νὰ μείνωσιν ἀνεξάρτητοι καὶ νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν ἐλευθερίαν τῆς νέας τῶν Πολιτείας μέχρι τελευταίας ρανίδος αἵματος. Μετὰ τοῦτο οἱ Προβλεπταὶ διετάχθησαν ν' ἀποπλεύσωσι, χωρὶς μάλιστα νὰ δοθῇ ἄδεια εἰς συγγενῆ τοῦ ἐγκαθέρκτου Δοῦκα νὰ ἐπικοινωνήσῃ μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ δώσῃ ἐπιστολὰς ἐκ τῆς οἰκογενείας του καὶ χωρὶς νὰ λάβωσιν ἐφόδια πλὴν ὕδατος καὶ ὀλίγου ἄρτου.

Μετὰ τὴν ἀποτυχίαν τοῦ εἰρηνικοῦ διαβήματος δὲν ὑπελείπετο ἄλλο εἰς τὴν Ἐνετίαν παρὰ ἡ προσφυγὴ εἰς τὰ ὄπλα, διὰ τὴν ὁποίαν καὶ εἶχον ἀρχίσει νὰ λαμβάνωνται τὰ προσήκοντα μέτρα.

Ἡ Σύγκλητος κατήρτισε πρεσβείας μετ' ἐπιστολῶν πρὸς τὸν Πάππαν Οὐρβανδὸν Ε' εἰς Ἀβινιῶν, τὸν Λουδοβίκον τῆς Οὐγγαρίας, τὸν Δόγην Γενούης, τὸν Βασιλέα Κύπρου, τὸν Λατίνον αὐτοκράτορα (πιτουλάριον) τῆς Ῥωμανίας, τὴν Βασίλισσαν Νεαπόλεως καὶ Σικελιῶν, τὸν Βασιλέα τῆς Βοημίας καὶ τὸν Μάγιστρον Ρόδου καταγγέλλουσα τὴν προδοτικὴν αὐτὴν πράξιν καὶ ἀποστασίαν τῶν ἐν Κρήτῃ ἀποίκων τῆς καὶ παρακαλοῦσα αὐτοὺς οὐδεμίαν ἐνθάρρυνσιν καὶ βοήθειαν νὰ δώσωσιν εἰς τοὺς ἀποστάτας. Καὶ πράγματι ἐντὸς ὀλίγου οἱ εἰρημένοι ἠγεμόνες ἀπήντησαν ἀποδοκιμάζοντες τὴν ἀποστασίαν καὶ δίδοντες ὑπόσχεσιν περὶ οὐδετερότητος αὐστηραῶς καὶ τῶν κυβερνήσεων καὶ τῶν ὑπηκόων τῶν. Ὁ Πάππας εἰδοποιεῖ ὅτι ἔγραψεν εἰς τὸν ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωπόν του, τὸν Ἀρχιεπίσκοπον Πέτρον, νὰ προσπαθήσῃ νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὸ πρὸς τὴν μητρόπολιν καθῆκον τοὺς ἀποίκους, ἵνα μὴ ματαιωθῇ καὶ ἡ σχεδιαζομένη κατὰ τῶν Τούρκων ἐκστρατεία¹⁾.

ε') Τὸ ἐν Σητεία ἐπεισόδιον.

Κατὰ τὸν Ὀκτώβριον τοῦ 1363 συνέβη καὶ τὸ ἀκόλουθον ἐπεισόδιον, τὸ ὁποῖον πλὴν τῶν ἄλλων διηγεῖται καὶ ὁ ποιητὴς Πετράρχης²⁾. Στόλος ἐνετικὸς πλέων εἰς Κύπρον καὶ Ἀλεξάνδρειαν (ὅπως συνήθιζε κατ' ἔτος· ἦσαν αἱ λεγόμεναι *mudae*, ἧτοι συνοδεύει ἀμπορικαί) προσήγγισεν εἰς Σητείαν (τὴν πόλιν· τὴν σήμερον Λιμάνι Σητείας)· τὰ ἀγήματα τῶν

1) Τὰς ἀνταλλαγείσας ἐπιστολὰς τῶν ἠγεμόνων καὶ τῆς Ἐνετίας 18. *Creta sacra* II σελ. 328 ἐξῆς καὶ εἰς *Diplomatarium* II 391 — 400. Ὁ Κορνῆλιος ἔχει καὶ τὸν Βασιλέα τῆς Γαλλίας.

2) *Rerum senilium* lib. III. *Epist.* VIII. Ὁλίγον διαφορετικὰ τὸ διηγεῖται ὁ *Trevisan* εἰς τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Χρονικὸν του (σελ. 6). Πρβλ. καὶ *Zinkeisen* IV, 614.

πλοίων εἴτε πρὸς ὑδρευσιν εἴτε καὶ ἐκ μίσους πρὸς τοὺς ἀποστάτας ἐνήργησαν ἀπόβασιν καὶ εὐρόντα ἀντίστασιν ὤρμησαν πρὸς ἄλωσιν τῆς πόλεως (ἢ μοῖρα τῶν Ἀλεξανδρινῶν ἀγημάτων)· οἱ κάτοικοι τῆς πόλεως ἐζήτησαν πρὸς σωτηρίαν νὰ παραδώσωσι τὴν πόλιν, ἢ ἕτερα ὁμως μοῖρα, ἢ τῆς Κύπρου, προσβληθεῖσα ὑπὸ στίφους Ἑλλήνων κατεχόντων λόφον τινὰ ἐτράπη εἰς ἐπαίσχυντον φυγὴν πρὸς τὰ πλοῖα. Τοῦτο ἰδόντες οἱ ἐν τῇ πόλει πολιορκούμενοι ἀνεθάρρησαν καὶ ποιήσαντες ἔξοδον ἔτρεψαν εἰς γενικὴν φυγὴν τὰ ἀγήματα. Πολλοὶ τῶν Ἑνετῶν ἀπώλοντο εἴτε φονευθέντες κατὰ τὴν καταδίωξιν εἴτε καὶ πνιγέντες εἰς τὰ κύματα, τὰ δὲ πλοῖα ἄλλα κατεβυθίσθησαν καὶ ἄλλα διεσκορπίσθησαν¹⁾. Τὸ περιστατικὸν τοῦτο γνωσθὲν εἰς τὴν Ἑνετίαν ἐξώργισεν ἀκόμη περισσότερο τούς ἐν τῇ μητροπόλει κατὰ τῶν ἀποστατῶν.

στ') Ἡ ἐκστρατεία τοῦ Δαλβέρμη.

Κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας μῆνας τοῦ χειμῶνος 1363—1364 ἡ Ἑνετία δι' ἀπεσταλμένων ἐστρατολόγησεν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ Γερμανίᾳ ἐκλεκτοὺς μισθοφόρους, ἵππεις, πεζοὺς, βαλισταρίους (χιλίους ἵππεις καὶ δισχιλίους πεζοὺς) μετὰ τῶν ἀξιωματικῶν τῶν γενικῆ δὲ ἐπιστράτευσις ἐγένετο ἐν τῇ Ἑνετίᾳ διὰ τὴν συμπλήρωσιν τοῦ στρατοῦ καὶ τοῦ στόλου. Ὡς ἀρχιστράτηγον προσεκάλεσε καὶ κατέστησεν ἐπὶ γενναίᾳ ἀμοιβῇ (800 χρ. δουκάτων κατὰ μῆνα) τὸν διάσημον κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτὴν ἀρχηγὸν μισθοφόρων (Condottiere) Λουκῖνον Δαλβέρμη τὸν ἐκ Βερώνης²⁾. Στόλος ἰσχυρὸς συνιστάμενος ἐκ 33 γαλερῶν καὶ 12 φορτηγῶν πλοίων διὰ τὰ πολεμικὰ ἐφόδια κατηρτίσθη καὶ ἐτέθη ὑπὸ τὰς διαταγὰς τοῦ ναυάρχου Δομηνίκου Μικιέλη. Εἰδικὸς ἀπεσταλμένος ἐστάλη εἰς Τουρκίαν μετὰ συνοδοῦ Τούρκου διὰ τὴν ἀγορὰν τροφίμων καὶ νομῆς ἵππων. Ὁ Δαλβέρμη ἐλθὼν εἰς Ἑνετίαν διωργάνωσε καὶ ἐπεθεώρησε τὸν στρατὸν καὶ ἔδωκε τὸν ἐπίσημον ὄρκον ὅτι θὰ ὑπηρετήσῃ πιστῶς τὴν Γαληνοτάτην. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ὁ ποιητὴς Πετράρχης ἀποτείνει πρὸς τὸν ἐπιφανῆ ἀρχηγὸν προσφώνησιν μεστὴν οἴστρου ποιητικοῦ, ἐν ᾗ ἀναφέρων τὴν περίφημον κατὰ τὴν παναρχαίαν ἐποχὴν ἑκατόμπολιν νῆσον τοῦ Μίνωος, τὸν Λαβύρινθον καὶ τὸν τρομερὸν Μινώταυρον καὶ τὴν πλήρη δυσχερειῶν ἐπιχείρησιν καὶ διὰ τὸ τραχὺ τοῦ τόπου καὶ διὰ τὴν πονηρίαν τῶν κατοίκων, προτρέπει αὐτὸν νὰ φανῇ ἄξιος ἑαυτοῦ καὶ τοῦ Ρωμαϊκοῦ πνεύματος καὶ νὰ λάβῃ ὅπως ποτὲ ὁ Μέτελλος τὸ ὄνομα τοῦ Κρητικοῦ³⁾. Εἰς τὸν Δαλβέρμη πλὴν τοῦ μισθοῦ

1) Πρβλ. G. Gerola, Luoghi e persone di alcune lettere di Petrarca in Nuova Anthologia. 1 Luglio 1908 σελ. 2 ἔξ.

2) Τὸ συμβόλαιον μεταξύ Ἑνετίας καὶ Δαλβέρμη περιέχον τοὺς ὄρους κλπ. ἐδημοσιεύθη εἰς Diplomatarium II. Appendix, σελ. 395—397.

3) Creta sacra II. 332—333.

παρεχωρήθησαν ὡς σωματοφυλακὴ 100 ἐκλεκτοὶ ἵππεις καὶ 150 πεζοί, τοὺς ὁποίους ἐν ἀνάγκῃ ἠδύνατο καὶ νὰ αὐξήσῃ. Δύο συστράτηγοι (gubernatores) Ἐνετοὶ ἐδόθησαν εἰς τὸν Δαλβέρμην, μεθ' ὧν ἔπρεπε νὰ συν-ενοῆται καὶ συναποφασίζῃ περὶ τῶν στρατιωτικῶν ἐπιχειρήσεων, πέντε δὲ Προβλεπταὶ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐνετικῆς κυβερνήσεως μὲ ἀπό-λυτον πληρεξουσιότητα συναπεστέλλοντο ἔχοντες πολιτικὰ καθήκοντα διαπραγματεύσεων, ἐκδικάσεως καὶ τιμωρίας τῶν ἐπαναστατῶν κ.τ.δ.¹⁾ Ἡ Ἐνετικὴ Σύγκλητος εἶχεν ἤδη λάβει καὶ ἐγχειρίσει εἰς τοὺς Προβλεπτάς τὰς μυστικὰς διαταγὰς περὶ τῆς τιμωρίας τῶν πρωτουργῶν τῆς ἀποστασίας. Δέκα ἐξ αὐτῶν ὀνομαστὶ κατονομαζόμενοι ἔπρεπε νὰ θανατωθῶσιν ἀμέσως, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐκ τῶν πρώτων ὁ κυβερνήτης καὶ οἱ σύμβουλοί του καὶ οἱ ἄλλοι πρωταίτιοι τοῦ κινήματος. Οἱ λοιποὶ θὰ ἐδικάζοντο ὑπὸ τῶν Προβλεπτῶν καὶ ἀναλόγως τῆς ἐνοχῆς του θὰ ὑφίστατο ἕκαστος τὴν ἀνάλογον ποινήν, θάνατον, ἔξοριαν ἢ φυλά-κισιν. Ἰδίως προεγράφοντο οἱ δύο μεγάλοι οἶκοι τῶν Γραδόνικων καὶ τῶν Βενιερῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον δώσει τοὺς κυριωτέρους ἀρχηγούς τῆς ἀποστα-σίας. Ὁ Τίτος Βενιέρης εἶχε λάβει κρυφίως παρὰ φίλου του ἐξ Ἐνετίας, τοῦ Παύλου Βασιλείου, τὸν κατάλογον τῶν προγεγραμμένων, ἐπειδὴ δέ τινες τῶν ἐν Κρήτῃ στασιωτῶν μανθάνοντες τὰς μεγάλας παρασκευὰς τῆς μητροπόλεως καὶ προοιωνιζόμενοι τὰ μέλλοντα εἶχον ἀρχίσει νὰ κλο-νίζωνται καὶ δειλιῶσι καὶ νὰ σκέπτωνται περὶ ὑποταγῆς καὶ συμφιλίω-σεως, ὁ Βενιέρης ἐκοινοποίησε τὸν πίνακα τῶν προγραφῶν, εἰς τὸν ὁποῖον αὐτὸς προσέθηκε καὶ τὰ ὀνόματα τῶν τρεσάντων, καὶ τοῦτο τοὺς ἔκαμε νὰ παραιτηθῶσι τῆς σκέψεως τῆς ὑποταγῆς καὶ νὰ συμμερισθῶσι τὴν τύχην τῶν λοιπῶν.

Ἐν ᾧ ἐπέκειτο ὁ κατάπλους τοῦ ἐνετικοῦ στόλου καὶ τοῦ στρα-τοῦ, συνέβαινον ταραχαὶ καὶ βιαιοπραγαίαι ὀχλοκρατικαὶ εἰς τὴν ὑπαι-θρον χώραν παρὰ τὸν Χάνδακα. Ὁ De Monacis²⁾ ἀναγράφει ὅτι εἰς τῶν ἀποστατῶν ὁ Λεονάρδος Γραδόνικος ὁ ἐπιλεγόμενος Καλόγερος (διότι εἶχεν ἀποπτύσει τὸ λατινικὸν δόγμα καὶ ἀσπασθῇ τὸ ἑλληνικόν) ἀνέλαβε τὸ σατανικὸν σχέδιον νὰ φονεύσῃ ὅλους τοὺς Λατίνους, ὅσους ἐθεώρει ὑπόπτους ἢ μὴ συνεργοῦντας προθύμως εἰς τὴν ἐπανάστασιν. Πρὸς τοῦτο μετεχειρίσθη καλόγηρόν τινα Πνευματικὸν Μελέτιον (Millete) κατοικοῦντα εἰς Προφήτην Ἠλίαν παρὰ τὴν Ἐμπαρον εἰς τὰς ὑπωρείας τῶν ὀρέων τοῦ Λασιθίου. Οὗτος συνεταιρισθεὶς μοναχοῦς καὶ παππᾶδες καὶ ἄρχοντας καὶ ἀγρότας ἀποφασίζει νὰ φονεύσῃ πάν-τας τοὺς Ἐνετοὺς εὐγενεῖς εὐρισκομένους ἐκτὸς τῆς πόλεως καὶ κατοικοῦν-τας εἰς τὰ χωρία των. Εἰς ὠρισμένην νύκτα αὐτὸς μὲν φονεύει τὸν

1) Τὸ ἔγγραφον τῆς δικαιοδοσίας των (commissio) ἴδ. παρὰ Jegerlehner εἰς Byzant. Zeits. XII σελ. 125.

2) De Monacis X σελ. 179 ἐξ.

φιλοξενούντα αὐτὸν καὶ εὐεργέτην τοῦ Ἀνδρέαν Κορνάρου εἰς τὸ χωρίον τοῦ Ψωμόπουλλα, οἱ δ' ἄλλοι συνέταιροι τοῦ καλογήρου δολοφονοῦσι δωδεκάδα ἄλλων εὐγενῶν Ἐνετῶν εἰς τὰ χωρία Ἴνι, Πουλλιὰ, Μελέσες, Πεζά, Βαρβάρους, Πύργο, Πλακιώτισσα κλπ. Συγχρόνως οἱ Ἕλληνες δι' ὀχλαγωγίας κατορθώνουσι νὰ προσληφθῶσιν εἰς τὸ Μέγα Συμβούλιον δέκα ἐξ αὐτῶν, ἐν οἷς ὁ Πρωτόπαππας καὶ ὁ Πρωτοψάλτης, καὶ ἀξιοῦσιν, ὡς διηγεῖται ὁ χρονογράφος, νὰ γίνωνται εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Τίτου λειτουργίαι κατὰ τὸ ἑλληνικὸν δόγμα. Οἱ Ἑβραῖοι τοῦ Χάνδακος τρομοκρατημένοι ἀναγκάζονται νὰ καταβάλλωσι συχνὰ μεγάλα χρηματικὰ ποσὰ εἰς τοὺς φρουροῦντας τὴν πόλιν, ἵνα προστατεύωσι τὴν Ἑβραϊκὴν ἀπὸ λεηλασίας. Ὁ Γραδόνικος Καλόγερος ἐσχεδίασε νὰ πυρπολήσῃ καὶ τὰς φυλακάς, ἵνα καύσῃ τοὺς ἐκεῖ ἐγκαθειρκτοὺς Λατίνους, ἀλλὰ τὸ κακούργημα ἐματαιώθη ὑπὸ τῶν μυστικῶν φίλων τῶν Ἐνετῶν. Ὁ ἴδιος πείθει τὸν καλόγηρον Μελέτιον νὰ ἔλθῃ εἰς τὴν πόλιν, ὅπου θὰ τοῦ ἠτοίμαζε λαμπρὰν ὑποδοχὴν καὶ θὰ τοῦ ἐδίδοτο ἀνώτατον ἀξίωμα διὰ τὰς ὑπηρεσίας του. Οἱ ἄλλοι ὁμως ἐπαναστάται, οἱ Λατῖνοι τοῦ Χάνδακος, γνωρίζοντες τὰ κακούργηματα τοῦ καλογήρου ἀποστέλλουσι στρατὸν καὶ ἐν ᾧ ὁ Μελέτιος ἀνύποπτος ἤρχετο πρὸς τὴν πόλιν καὶ ἰδὼν τὸν στρατὸν ἐξέλαβεν αὐτὸν ὡς φιλικόν, ἐρχόμενον πρὸς ὑποδοχὴν του, συλλαμβάνεται καὶ ἀπαχθεῖς εἰς Χάνδακα καταρρίπτεται ἀπὸ ὑψηλοῦ παραθύρου τοῦ Παλατίου ἐπὶ τῶν λογχῶν τῶν στρατιωτῶν καὶ φονεύεται ὑπὸ τὰ ἀδιάφορα βλέμματα τῶν ὀπαδῶν του.

Οἱ εἰς τὸν Χάνδακα ἐπαναστάται προαισθανόμενοι τὸν κίνδυνον ποιήσαντες συμβούλιον ἀποφασίζουσι μετὰ πολλὰς συζητήσεις καὶ διχογνωμίας καὶ μετὰ τὴν δολοφονίαν τοῦ ἀντιλέγοντος Μάρκου Γραδόνικου τοῦ Spiritello νὰ στείλωσι πρεσβείαν εἰς Γένουαν τὴν αἰωνίαν ἀντιζήλον τῆς Ἐνετίας καὶ προσφέρωσι τὴν κυριαρχίαν τῆς νήσου. Ὅπλιζουσιν ὅθεν γαλέραν ὑπὸ τὴν διοίκησιν τοῦ Τζανάκη Ρίτζου μετὰ δύο πρέσβων τοῦ Γραδόνικου Καλόγερου καὶ τοῦ Λεονάρδου Γραδόνικου Βεράρδου. Περὶ τῆς ἀποστολῆς ταύτης πληροφορηθέντες οἱ Ἐνετοὶ παρὰ τῶν ἐν τῇ νήσῳ φίλων των ἐνεργοῦσιν ἐπιτηδεῖως δι' ἀποστολῆς πρεσβείας εἰς Γένουαν καὶ ματαιώνουσι τὸν σκοπὸν τῶν ἐπαναστατῶν καὶ οἱ ἀπεσταλμένοι τούτων ἐπιστρέφουσι ἀπρακτοὶ εἰς τὴν νῆσον καθ' ὃν χρόνον εἶχεν ἤδη καταληφθῆ ὑπὸ τῶν Ἐνετῶν, δι' ὃ ἀποβιβασθέντες τοῦ πλοίου κατέφυγον πρὸς τὸν Ἰωάννην Καλλέργην παρὰ τὸν Στρούμπουλαν. Ὁ Καλόγερος φυγὼν ὕστερον πρὸς τὸ Γαῖδουρονῆσι μετὰ δύο ἄλλων συλλαμβάνεται καὶ θανατοῦται.

ζ') Κατάπλους εἰς Φρασικιά, ἡ μάχη τοῦ Ἀλμυροῦ κλπ.

Μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τοῦ στόλου καὶ στρατοῦ εἰς τὴν Ἐνετίαν κατεστρώθη τὸ σχέδιον τῆς ἐκστρατείας. Κατὰ τὰς ἐκ τῆς Κρήτης

πληροφορίας αἱ δυνάμεις τῶν ἐπαναστατῶν δὲν ἦσαν μεγάλαι καὶ ἐξ ἄλλου διαφωνία καὶ ὀχλοκρατία παρέλουν τὴν ἰσχύν των. Τὰ πρόχειρα ἐκ Λατίνων καὶ Ἑλλήνων στίφη τῶν ἐπαναστατῶν ἐστεροῦντο πειθαρχίας καὶ ἐμπείρου καὶ ἱκανοῦ στρατηγοῦ. Διὰ τοῦτο ἀπεφασίσθη ὑπὸ τοῦ Δαλβέρμη καὶ τῶν συστρατῆγων Ἑνετῶν ἡ ἀπόβασις καὶ ἐπίθεσις νὰ γίνῃ πλησίον τοῦ Χάνδακος, ἵνα διὰ μιᾶς ἀποφασιστικῆς μάχης εἰς τὸ κέντρον τῆς ἐπαναστάσεως συντριβῇ καὶ παραλύσῃ ἡ ἐπανάστασις.

Τὴν 6 καὶ 7 Μαΐου τοῦ 1364 κατέπλευσεν ὁ στόλος εἰς τὸν ὄρμον Φρασκιά παρὰ τὰς ὑπῤωρείας τοῦ Στρούμπουλα καὶ ἑπτὰ περίπου μίλλια δυτικώτερον τοῦ Χάνδακος καὶ ἤρχισεν ἡ ἀποβίβασις τοῦ στρατοῦ ἄνευ σχεδὸν ἀντιστάσεως, ἐν ᾧ ὁ στόλος ὑπὸ τὸν ναύαρχον Μικιέλην ἐπροστάτευε τὴν ἀπόβασιν καὶ ἀπέκλειε τὴν πόλιν ἀπὸ θαλάσσης.

Καθ' ὃν χρόνον ὁ Δαλβέρμη ἠσχολεῖτο μὲ τὴν ἀπόβασιν καὶ τὴν ἀνασύνταξιν τοῦ στρατεύματος, μικρὸν τμήμα μισθοφόρων ἐν ἀγνοίᾳ του προήλασε διὰ τῆς ἀτραποῦ πρὸς τὸν Ἄλμυρον χάριν λεηλασίας τῶν ἐκεῖ ἀλευρομύλων. Ἐναντίον τοῦ ἀποσπάσματος τούτου ἐπέπεσαν τὰ ἐκεῖ ἐνεδρεύοντα τμήματα τοῦ ἐπαναστατικοῦ στρατοῦ καὶ κατέκοψαν περὶ τοὺς ἑκατὸν μισθοφόρους τοῦ Δαλβέρμη, τῶν ὁποίων μάλιστα τὰ σώματα ἠκρωτηρίασαν αἰσχυρῶς, ὡς λέγει ὁ χρονογράφος. Τοῦτο ἐξώργισε περισσότερο τὸν Δαλβέρμη καὶ τοὺς Ἑνετοὺς.

Ὁ ἐπαναστατικὸς στρατὸς ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Φραγκισκου Μουδάτσου εἶχεν ἔλθει καὶ καταλάβει τὰς παρὰ τὸν Ἄλμυρον στενάς παρόδους, ἵνα ἐμποδίσῃ τὴν δι' αὐτῶν δίοδον καὶ προέλασιν τῶν Ἑνετῶν¹⁾. Καὶ κατ' ἀριθμὸν μὲν οἱ ἐπαναστάται δὲν ὑπελείποντο τῶν στρατευμάτων τοῦ Δαλβέρμη, ἀλλ' ὑστέρον κατὰ τὴν παρασκευὴν καὶ τὴν πολεμικὴν πείραν καὶ κατὰ τὴν στρατηγικὴν ἱκανότητα. Ὁ Δαλβέρμη ἀντιπαρετάχθη κατ' αὐτῶν καὶ ἀφ' οὗ ἀκλονήτως ἐδέχθη τὴν πρώτην ἐπίθεσιν τῶν Κρητῶν, ὥρμησε κατ' αὐτῶν καὶ διὰ σφοδρᾶς ἀντεπιθέσεως διέσπασε τὰς τάξεις των καὶ τοὺς ἔτρεψεν εἰς φυγὴν ἄτακτον· πολυάριθμοι ἐφονεύθησαν ἢ ἠχμαλωτίσθησαν κατὰ τὴν φυγὴν, καὶ ἄλλοι μὲν διεσώθησαν πρὸς τὴν πόλιν καὶ ἄλλοι ἔφυγον πρὸς τὰ ὄρη, ὅπου ἠλπίζον νὰ εὐρωσι καταφύγιον πρὸς τοὺς Καλλέργας κατέχοντας τὰ περὶ τὸν Στρούμπουλαν βουνά. Ἡ μάχη ἐγένετο τὴν 9 Μαΐου 1364.

Τὴν ἐπαύριον ὁ Δαλβέρμη ὠδήγησε τὸν στρατὸν πρὸς τὸν Χάνδακα, ὅπου κατελήφθη καὶ ἐληλατήθη ὁ Βοῦργος (τὸ προάστειον, τὸ ἐκτὸς τῶν παλαιῶν τειχῶν μέρος τῆς πόλεως). Τὴν προηγηθεῖσαν νύκτα οἱ ἐν τῇ πόλει στείλαντες πρέσβεις παρέδωκαν τὰς κλεῖδας τῆς πόλεως εἰς τὸν ναύαρχον Μικιέλην ζητήσαντες μόνον ἀσφάλειαν ζωῆς καὶ

1) G. Gerola, Luoghi e persone (Nuova Anthologia. Luglio 1908) σελ. 4. Zinkeisen IV, σελ. 615.

τὴν μὴ λεηλασίαν τῆς πόλεως ὑπὸ τοῦ στρατοῦ, εἶχον δ' ἔλευθερώσει καὶ τοὺς ἐγκαθέρκτους Δοῦκα Λεονάρδον καὶ τοὺς Συμβούλους.

Ὁ Δαλβέρμης εἰσελθὼν εἰς τὴν πόλιν μετ' ὀλίγον ἀπετείχισε τὴν πύλιν τῆς ξηρᾶς, ἵνα μὴ εἰσέλθωσιν οἱ μισοφόροι, οἱ ὅποιοι μὴ ἀρκοῦμενοι εἰς τὴν λεηλασίαν τοῦ Βούργου καὶ τὰ διανεμηθέντα εἰς αὐτοὺς χρήματα ἐζήτησαν ἐπιμόνως νὰ εἰσέλθωσιν εἰς τὴν πόλιν πρὸς λεηλασίαν. Ὁ Δαλβέρμης ἐξελθὼν ἐκ τοῦ μέρους τῆς θαλάσσης καὶ καλέσας περὶ ἑαυτὸν ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Ἁγίου Μάρκου ἀρκετὴν δύναμιν ἐπετέθη κατὰ τῶν ἀτακτούντων καὶ συλλαβῶν καὶ φονεύσας δύο ἐκ τῶν ὑποκινητῶν περιώρισε τοὺς ἄλλους καὶ διέσωσε τὴν πόλιν ἀπὸ καταστροφῆς.

Εἰς τὸν Χάνδακα ἀνυψώθη πάλιν ἡ σημαία τοῦ Ἁγ. Μάρκου ἀντὶ τῆς τοῦ Ἁγ. Τίτου καὶ οἱ Προβλεπταὶ ἤρχισαν τὴν ἐκτέλεσιν τῶν παραγγελιῶν τῆς Γαληνοτάτης.

Ἐκ τῶν πρώτων πράξεων ἦτο ἡ εἰς θάνατον καταδίκη τῶν πρωτουργῶν δέκα καὶ ἡ θανατικὴ ἐκτέλεσις. Ἀφίχθοντες εἰς τὴν Πλατείαν πρὸ τοῦ ναοῦ τοῦ Ἁγ. Μάρκου ὁ τέως Κυβερνήτης Μᾶρκος Γραδόνικος καὶ οἱ δύο σύμβουλοι Μᾶρκος Φραδέλλος καὶ Γαβριήλ Λαβοῦδος ἐτέθησαν εἰς γραμμὴν, ὁ Γραδόνικος εἰς τὸ μέσον καὶ οἱ Σύμβουλοι ἐκατέρωθεν, καὶ ἀπεκεφαλίσθησαν καὶ τὰ σώματά των διαταγῇ τῶν Προβλεπτῶν ἀπηγορεύθη νὰ θίξη τις ἐπὶ ποινητῆ ἀποκοπῆς τῆς δεξιᾶς, ἂν δὲν δοθῇ ὑπ' αὐτῶν ἡ ἄδεια τῆς ἀποκομιδῆς.

Τὴν πρώτην αὐτὴν πράξιν τῆς ἐκδικήσεως καὶ τιμωρίας ἐπηκολούθησαν ἐπὶ πολλὰς ἡμέρας ἄλλαι πολλαὶ ἀπὸ Μαΐου μέχρι Αὐγούστου 1364, δίκαι, καταδίκαι, ἀποκεφαλισμοί, ἀπαγχονισμοί, βασανιστήρια, ἐξορία, ἐπικηρύξεις τῶν διαφυγόντων, καθαιρέσεις ἄλλων. Δὲν ἐφέεσθησαν οὐδὲ τῶν γυναικῶν καὶ παιδίων τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν κηρυχθέντων ἐνόχων, μάλιστα δὲ τῶν μελῶν τῶν δύο οἴκων Γραδονίκων καὶ Βενιερῶν, ἀλλὰ καὶ ταῦτα κατεδικάζοντο εἰς ἀειφυγίαν καὶ ἀπηλαύνοντο ἐκ τῆς νήσου, εἴτε καὶ ἐκ πάσης ἐνετικῆς κτήσεως. Αἱ μαρτυρίαι περὶ ἐνοχῆς ἐλαμβάνοντο διὰ βασανιστηρίων. Τῶν καταδικασμένων ἐδημεύοντο καὶ τὰ φέουδα καὶ ἡ ἄλλη περιουσία κινητὴ καὶ ἀκίνητος¹⁾.

Εὐθὺς μετὰ τὴν κατάληψιν τοῦ Χάνδακος ἐστάλησαν τμήματα στρατοῦ καὶ κατέλαβον τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά καὶ τὴν Σητείαν καὶ ἀποκατέστησαν τὰς ἐνετικὰς ἀρχὰς καὶ συνέλαβον ὅσους ἠδυνήθησαν νὰ εὕρωσιν ἐκ τῶν ἐνόχων, διότι πολλοὶ τούτων μετὰ τὴν μάχην καὶ τὰ συμβάντα τοῦ Χάνδακος διέφυγον εἰς τὴν ὑπαίθρουν χώραν, εὕρισκομένην ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν Ἑλλήνων καὶ ἰδίᾳ τῶν Καλλεργῶν. Αἱ ἐπισημο-

1) Zinkeisen IV 616. Ἐσώθησαν ἐπιστολαὶ καὶ ἐκθέσεις τῶν Προβλεπτῶν πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἀναγράφουσαι κατὰ διαλείμματα τὰς ἀποφάσεις, ἐπικηρύξεις καταδίκας καὶ ἐκτελέσεις καὶ τὰ δημοσιευόμενα φέουδα τῶν ἐπαναστατῶν. *Creta sacra* II. 334—336 καὶ ἀκριβέστερον ἀκόμη εἰς *Diplomatarium* II. ἀπὸ σελ. 401 ἐξ.

τεροι τῶν φυγάδων αὐτῶν Λατίνων ἦσαν οἱ δύο Βενιέροι Τίτος καὶ Θεοδωρέλλος καὶ δύο Γραδόνικοι καὶ ἄλλοι τινές, οὓς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Ἐπεκηρύχθησαν δὲ καὶ ἀντὶ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν ὁ Ἰωάννης Καλλέργης ἀντὶ 8 χιλιάδων ὑπερπύρων, οἱ ἀδελφοὶ τοῦ Γεώργιου καὶ Ἀλέξιος ἀντὶ 6 καὶ 4 χιλιάδων καὶ ὁ Τίτος Βενιέριος ἀντὶ 6 χιλιάδων.

η') Ἑορταὶ καὶ πανηγύρεις ἐπὶ τῇ νίκῃ.

Ἡ χαρμόσυτος εἰδησις τῆς τόσο ταχείας καὶ λαμπρᾶς νίκης ἐφθασεν εἰς Ἑνετίαν τὴν 4 Ἰουνίου δι' ἐπίτηδες σταλείσης ἐστεμμένης γαλέρας. Γενικὴ χαρὰ καὶ ἀγαλλίασις καὶ ἑορταὶ ἐπισήμως προεκηρύχθησαν καὶ δοξολογίαι εἰς τὸν Ἅγιον Μάρκον καὶ πομπαὶ καὶ πανηγύρεις δημοτελεῖς ἐπὶ τριήμερον διαρκέσασαι, καθ' ὅς πολὺ πλῆθος συνέρρευσε καὶ ἐκ τῶν περιχώρων. Ὁ Δόγης Λαυρέντιος Κέλσος μεθ' ὅλης τῆς Συγκλήτου ἔχων δεξιόθεν προσκληθέντα τὸν ἐστεμμένον ποιητὴν Πετράρχην παρέστη ἀπὸ τοῦ ἐξώστου τοῦ Ἁγίου Μάρκου εἰς τὰ θεάματα καὶ τοὺς ἀγῶνας τοῦ κονταροκτυπήματος πρὸς πανηγυρισμὸν τοῦ μεγάλου γεγονότος¹⁾. Ὁ παρατυχὼν βασιλεὺς τῆς Κύπρου Πέτρος διηγωνίσθη λαμπρῶς καὶ ἰσοπάλως πρὸς τὸν ἔσοχον ἱππότην νεανίσκον Δαλβέρμην τὸν υἱὸν τοῦ ἀρχιστρατήγου. Πεντακόσιοι δέσποιναι τῆς Ἑνετικῆς ἀριστοκρατίας, τὸ ἄνθος τῆς γυναικείας εὐγενείας καὶ ὠραιότητος, φέρουσαι τὰς πολυτελεστέρας τῶν ἀμφιέσεις καὶ κοσμήματα παρέκάθησαν κατὰ τὰς ἑορτὰς καὶ τοὺς ἀγῶνας ἐπὶ ἰδίας ἐξέδρας ὑπὸ σκιάδα. Δημοθιοῖναι καὶ προικοδοτήσεις πτωχῶν παρθένων καὶ δωρεαὶ καὶ ἐλεημοσύναι καὶ ἄλλαι πράξεις ἐνδεικτικαὶ τῆς μεγάλης χαρᾶς ἔλαβον χώρων²⁾.

Τὰ ἀνωτέρω δεικνύουσι πόσον ἡ Ἑνετία εἶχε φοβηθῆ τὴν ἀνταρσίαν αὐτὴν τῶν ἰδίων τέκνων καὶ ὑπερτιμήσει τὴν σπουδαιότητα τοῦ κινδύνου, ἐν ᾧ, ὡς ἀπεδείχθη ἐκ τῶν ὑστέρων, ἡ ἀποστασία αὐτὴ μὴ ἔχουσα ἠθικὴν βάσιν, ὡς εἴπομεν, κατέρρευσε μὲ τὸ πρῶτον ἰσχυρὸν κτύπημα, κατ' ἀντίθεσιν πρὸς τὰς ἐπαναστάσεις τῶν ἐγχωρίων Κρητῶν, αἱ ὁποῖαι ἐπὶ 150 ἔτη ἐβασάνισαν καὶ ἐξήντησαν τὴν Ἑνετίαν καὶ πολλὰκις ἐξηυτέλισαν καὶ τὸ γόητρον τῆς Γαλινοτάτης.

Τὸ εὐφρόσυτον γεγονός τῆς ταχείας καὶ πλήρους καταστολῆς τῆς ἐπαναστάσεως ἔσπευεν ἡ Ἑνετία νὰ καταστήσῃ γνωστὸν εἰς τοὺς

1) Τὰ κατὰ τὴν ἀγγελίαν τῆς νίκης καὶ τοὺς γενομένους ἑορτασμοὺς περιγράφει λεπτομερῶς ὁ De Monacis σελ. 184. Πρβλ. Zinkeisen IV 618—619.

2) Τὰς ἑορτὰς περιέγραψεν ὁ Πετράρχης εἰς μίαν τῶν ἐπιστολῶν του, εἰς ἄλλην του δὲ ἐπιστολὴν συγχαρητήριον πρὸς τὸν Δαλβέρμην μεταξύ τῶν ἄλλων ἐγκωμίων λέγει περὶ αὐτοῦ ὅτι «τοὺς μὲν ἐχθροὺς κατὰ τὴν μάχην, τὸν δὲ Μέτελλον κατὰ τὴν ταχύτητα ἐνίκησεν (Petrarca, Opera, Βιβλ. IV De rebus senilibus καὶ ἐπιστολ. VIII.)

βασιλείς καὶ Ἡγεμόνας καὶ τὸν Πάπαν¹⁾), αὐτοὺς δηλ. ἐκείνους, τῶν ὁποίων τὴν οὐδετερότητα εἶχε ζητήσει καὶ ἐνεργήσει καὶ ἐπιτύχει πρὸ μηνῶν. Ἔσπευσαν καὶ οὗτοι νὰ στείλωσι τὰς συγχαριτηρίου ἀπαντήσεις τῶν εἰς τὴν νικητρίαν Δημοκρατίαν.

Ὁ Πάπας Οὐρβανὸς Ε΄. συνεχάρη ἰδιαιτέρως τὴν Δημοκρατίαν, καὶ τὴν μὲν ἀποστασίαν τῶν Κρητῶν ἀπέδιδεν εἰς τὴν ἐνέργειαν τοῦ πονηροῦ, ἵνα ματαιωθῇ ὁ ἱερὸς σκοπὸς τῆς κατὰ τῶν Τούρκων ἐστρατείας, τὴν δὲ νίκην πάλιν τῶν Ἐνετῶν εἰς τὴν θάλησιν τοῦ Θεοῦ, ἵνα εὐδοωθῇ καὶ ἐκτελεσθῇ τῶρα ὁ ἱερὸς πόλεμος· δι' ὃ προτρέπει τὸν Δόγην καὶ τοὺς Ἐνετοὺς νὰ χρησιμοποιοῦσι τὰ νικηφόρα τῶν στρατεύματα πρὸς τὸν ἅγιον αὐτὸν σκοπὸν. Ἡ Ἐνετία ὅμως κάθε ἄλλο ἐκέπετο ἢ νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τὴν προτροπὴν τοῦ ἄκρου Ἀρχιερέως καὶ μετὰ τινα χρόνον ἀπήντησεν ὅτι τὸ ἱερὸν αὐτὸ ἐγχείρημα ματαιοῦται, διότι νέα πάλιν ἀνταρσία ἐξερράγη ἐν τῇ νήσῳ ἢ τῶν Καλλεργῶν καὶ τῶν διαφυγόντων Ἐνετῶν ἀποστατῶν.

Πρὸς αἰωνίαν μνήμην τῆς νίκης καὶ τῆς σωτηρίας τῆς νήσου ὁ νεωστὶ ἀποσταλεὶς Δοῦκας Πέτρος Μοροζίνης ἐξέδωκε θέσπισμα, καθ' ὃ ἡ 10 Μαΐου καθιερώθη ὡς ἡμέρα ἐθνικῆς χαρᾶς καὶ γενικῆς ἀργίας καὶ ἐγένετο ἐπίσημος εὐχαριστήριος δοξολογία καὶ πομπή εἰς τὸν μητροπολιτικὸν ναὸν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ καὶ ἑλληνικοῦ κλήρου καὶ δημοτελεῖς ἑορταί, καθ' ἃς ἐγένοντο ἵπποτικοὶ ἀγῶνες παρουσία τοῦ Δοῦκα καὶ τῶν ἄλλων ἐπισήμων καὶ ἀπενέμοντο εἰς τοὺς ἀριστεύσαντας τὰ ἔπαθλα²⁾, καὶ ὁ ἑορτασμὸς τῆς ἡμέρας αὐτῆς ἐξηκολούθησεν ἐν Κρήτῃ ἐπὶ αἰῶνας. Κατὰ τὴν ἡμέραν αὐτὴν ἀπηγγέλλοντο ἐν τῷ μητροπολιτικῷ ναῷ, ὅπως καὶ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς τοῦ χριστιανισμοῦ αἱ λεγόμεναι φῆμιαι (Laudes) τοῦ Δόγη Ἐνετίας καὶ τοῦ Δοῦκα Κρήτης³⁾.

Μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἀποστασίας αὐτῆς ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις εὗρεν εὐκαιρίαν ν' ἀκυρώσῃ τὸ παλαιὸν ἐκχωρητήριον ἔγγραφον (carta concessiois) τοῦ 1211 τὸ περιέχον τοὺς ὅρους καὶ τὰς προνομίας τῶν φεουδαρχῶν, ἀντ' αὐτοῦ δὲ ὑπεχρέωσεν αὐτοὺς ἀπλῶς νὰ δώσωσιν ὄρκον πίστεως καὶ ὑποταγῆς ἀπολύτου εἰς τὰ κελεύσματα καὶ θεσπίσματα τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν ἐν Κρήτῃ ἀντιπροσώπων τῆς, ὅπως ἔκαμαν καὶ οἱ νῦν πλειοδοτήσαντες καὶ λαβρόντες τὰ δημευθέντα φέουδα τῶν ἀποστατῶν⁴⁾.

1) Αἱ ἐπιστολαὶ τῶν Ἡγεμόνων, τοῦ Πάπα κλπ. εἰς Creta sacra II 337—348 καὶ εἰς Diplomatarium II. σελ. 399—400.

2) Creta sacra II. 340—341 καὶ Gerland, Archiv 119—120.

3) Ἴδε τὸν τρόπον καὶ τὸν τύπον τῶν εὐφημιῶν αὐτῶν καὶ τὰς ἡμέρας καθ' ἃς ἐγένοντο εἰς Creta sacra II. 31—33, 229, 258 καὶ παρὰ S. Mercati, Laudo (Estratto dal Bessarione 1922).

4) Creta sacra II. 352—353.

17. Η ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΚΑΛΛΕΡΓΩΝ

Εἶδομεν προηγουμένως ὅτι οἱ Καλλέργαι συνεργήσαντες εἰς τὴν ἀποστασίαν τῶν Ἑνετῶν τιμαριούχων προεγράφησαν ὑπὸ τῶν Προβλεπτῶν καὶ αἱ κεφαλαὶ τῶν ἐπεκηρύχθησαν ἀντὶ μεγάλων χρηματικῶν ποσῶν.

Ἐκ τίνος κλάδου ἦσαν οἱ ἐπικηρυχθέντες τρεῖς ἀδελφοὶ Καλλέργαι Ἰωάννης, Γεώργιος καὶ Ἀλέξιος δὲν εἶναι βεβαιωμένον. Ὁ Gerland εἰς τὸ περὶ τῶν Κρητῶν εὐγενῶν βιβλίον του (σελ. 54) ἀναγράφει αὐτοὺς ὡς υἱοὺς τοῦ Λέοντος Καλλέργη τοῦ ἐπαναστάτου τοῦ 1341 καὶ ὡς ἀνήκοντας πάντας εἰς τὸν ἐν Κισάμῳ κλάδον τῶν Καλλεργῶν. Ἄλλ' ἄλλαι πληροφορίαι φέρουσι τὸν Λέοντα Καλλέργην ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν κλάδον τῶν Καλλεργῶν, τοῦ Μυλοποτάμου καὶ ὡς ἀνεψιὸν τοῦ περιβοήτου Ἀλεξίου τοῦ νεωτέρου. Καὶ εἰς ἡμᾶς φαίνεται πιθανὸν ὅτι οἱ τρεῖς οὗτοι ἀδελφοὶ οἱ ἀρχηγοὶ τῆς προκειμένης ἐπαναστάσεως ἦσαν ἐκ τῶν ἐν Κισάμῳ Καλλεργῶν, καὶ ὅτι οἱ τοῦ Μυλοποτάμου δὲν θὰ ἔλαβον μέρος εἰς τὸν ἀγῶνα αὐτὸν ἢ θ' ἀπεσύρθησαν ἐγκαίρως καὶ ἡμνηστεύθησαν, διὰ τοῦτο δὲ καὶ κατόπιν εὐρίσκομεν τοὺς Καλλέργας τοῦ Μυλοποτάμου διατηροῦντας τὰς κτήσεις καὶ τὰς προνομίας των.

Πρὸς τοὺς Καλλέργας αὐτοὺς κατέχοντας ὄχυρά δισημίσματα τῆς νήσου κατέφυγον καὶ οἱ διαφυγόντες τὴν σύλληψιν Ἑνετοὶ προεγραμμένοι ἀρχηγοί, οἱ δύο ἀδελφοὶ Βενιέροι Τίτος καὶ Θεοδωρέλλος, οἱ ἀδελφοὶ Φραγκίσκος καὶ Ἀντώνιος Γραδόνικοι, ὁ Ἰωάννης Μολίνος, ὁ Μάρκος Ἀβονάλες καὶ ἄλλοι τινές.

Ἐφ' ὅσον τὰ νικηφόρα ἐνετικά στρατεύματα εὐρίσκοντο εἰς τὴν νῆσον μετὰ τοῦ Δαλβέρμη, οἱ ἀνωτέρω ἠσύχαζον, εἰς τρόπον ὥστε ἐπιστεύθη ὅτι ἡ νῆσος εἶχεν εἰρηνεύσει, καὶ ὅτι οἱ ὑπολειπόμενοι ἀντάρται κατὰ μικρὸν θὰ ὑπέκυπτον καὶ θὰ περιήρχοντο εἰς τὰς χεῖρας τῆς ἐνετικῆς Αὐθεντείας. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ στόλος καὶ ὁ στρατὸς πλὴν μικρῶν φρουρῶν ἀπεχώρησαν ἐκ τῆς νήσου καὶ διελύθησαν.

Τὴν εὐκαιρίαν ὅμως αὐτὴν ἐθεώρησαν κατάλληλον οἱ τρεῖς Καλλέργαι καὶ οἱ ἄλλοι προεγραμμένοι, ἵνα ἐγείρωσι νέαν ἐπανάστασιν, ἣτις ἐθεωρήθη μὲν ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν ὀλιγώτερον ἐπικίνδυνος, ὡς λέγει ὁ De Monacis 1) ἀλλ' ἡ ὁποία ὑπῆρξε πολυχρόνιος καὶ καταστρεπτικὴ καὶ δι' ἀμφοτέρα τὰ μέρη.

Τὴν ἐπανάστασιν τῶν τριῶν ἀδελφῶν Καλλεργῶν, οἱ ὅποιοι, ὡς λέγει ὁ Κορνήλιος, «ἀπὸ τῆς πίστεως τῶν προγόνων καὶ τῆς ἀρετῆς ἀποσκοιρτήσαντες ἐπανέστησαν κατὰ τῆς Γαληνοτάτης», διηγεῖται ἐν πάσῃ λεπτομερείᾳ καὶ σχετικῇ ἀκριβείᾳ ὁ De Monacis ὁ ἐπὶ δεκάδας ἐτῶν

1) Βιβλίον X σελ. 186.

ἐν Χάνδακι καγκελλάριος, ὡς εἶπομεν, τῆς Αὐθεντείας. Πιθανώτατα ἐχρησιμοποίησεν εἰς τὴν ἐκθεσίν του τὸ ἐπίσημον Δουκικὸν Ἀρχεῖον, τὸ ὁποῖον διηύθυνεν αὐτός. Δυνάμεθα διὰ τοῦτο νὰ εἴπωμεν ὅτι οὐδεμίᾳ ἄλλῃς ἐπαναστάσεως ἔχομεν τόσον αὐθεντικὴν καὶ λεπτομερῆ διήγησιν, πάντοτε ὅμως, ἐννοεῖται, μὲ τὴν μονομερῆ καὶ μεροληπτικὴν ὑπὲρ τῶν Ἑνετῶν ἄποψιν²⁾.

Συναθροίσαντες οἱ Καλλέργαι ἄρκετον ἀριθμὸν ὀπαδῶν ὀχυρώνουσι χωρία τινὰ πρόσφορα, ἵνα τὰ ἔχωσιν ὡς ἀσφαλῆ ὀρμητήρια καὶ καταφύγια καὶ κέντρα ἐπαναστατικά, ἤτοι τὴν Πόλιν (ἀρχ. Λάππα, σημ. Ἀργυρούπολις) εἰς τὴν τοῦρμαν Καλαμῶνος (δυτ. Ρεθύμνης), τὸ Καστρί εἰς τὸ Μυλοπόταμον καὶ τὸ ὄρος Ἀγ. Ἰωάννην εἰς τὴν Κίσαμον.

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποκάλυψιν τῆς ἐπαναστάσεως κατὰ τὰ μέρη τῶν Χανίων ὁ πρεσβύτερος καὶ ἐπισημότερος τῶν ἀδελφῶν, ὁ Ἰωάννης, ἀναφανδὸν πλέον κηρύττει τὸν κατὰ τῶν Ἑνετῶν πόλεμον κατ' Αὐγουστον τοῦ 1364, διακηρύττων ὅτι μάχεται ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τῆς νήσου καὶ τῆς ἐνώσεως μετὰ τοῦ Βυζαντιακοῦ Κράτους, ὑπὸ τὴν αὐτοκρατορικὴν σημαίαν καὶ τὰ ἄλλα σύμβολα τοῦ ὁποῖου ἐμφανίζεται ἡγεύμενος ἰσχυρῶν ἐπαναστατικῶν σιφῶν.

Ἐπελθὼν εἰς τὴν ἐπαρχίαν Μαλεβιζίου καταλαμβάνει τὸ χωρίον Ἀγ. Μύρωνα, ὅπου χωρὶς νὰ βλάβῃ κανένα Ἕλληνα συλλαμβάνει τὸν Καπετάνιον Ἀνδρέαν Πανταλέον καὶ τρεῖς ἄλλους Ἑνετοὺς φεουδάρχας, αὐθημερὸν δ' ἐκπολιορκεῖ τὸ φρούριον Μαλεβίζι (παρὰ τὸ σημερ. χωρίον Κεραμοῦτσι) καὶ φονεύει τὸν ἐν αὐτῷ Καστελλάνον Νικόλαον Δάνδολον καὶ τὸν Ἰωάννην Δάνδολον καὶ λεηλατεῖ καὶ πυρπολεῖ τὰς οἰκίας.

Ἐκ Χάνδακος ἐπελαύνουσι κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν εἰς Ἀγ. Μύρωνα ὁ Προβλεπτής Νικόλαος Ἰουστινιάνης καὶ ὁ Σύμβουλος Λουδοβίκος Δαμουλῖνος καὶ ἀπωθήσαντες τοὺς ἐπαναστάτας ἐκείθεν πυρπολοῦσι τὸ χωρίον καὶ τὰ ἄλλα πλησιόχωρα, ὅσα εἶχον δεχθῆ τοὺς ἐπαναστάτας. Μετὰ ταῦτα οἱ ἐπαναστάται ἔρχονται εἰς τὸ Καινούργιον (Castel Nuovo) καὶ καταλαμβάνουσι τὸν Βοῦργόν του (τὸ περὶ τὸ φρούριον χωρίον), καὶ χωρὶς πάλιν νὰ βλάβωσι τοὺς Ἕλληνας πυρπολοῦσι τὰς οἰκίας τῶν Λατίνων καὶ τῶν Ἑβραίων, φονεύουσι δὲ πολλοὺς Ἑβραίους καὶ Ἑβραίας, ἐν ᾧ οἱ Λατίνοι καταφυγόντες ἐντὸς τοῦ ὀχυροῦ φουρίου ἀμύνονται ἕως ὅτου ἐπελθὼν ὁ Πέτρος Τριβιζάνος Προβλεπτής ἀπωθεῖ αὐτούς.

Ἐκεῖθεν οἱ ἐπαναστάται ἐπέρχονται πρὸν τὴν πόλιν Ρεθύμνον,

1) Creta sacra II. 342. Πρβλ. καὶ Zinkeisen IV 619 ἐξ.

2) Ἡ διήγησις τοῦ De Monacis εἶναι εἰς τὸ Χ Βιβλίον σελ. 186—192. Συντόμως ἐκθέτει τὰ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν καὶ ὁ ἐκ τῶν Προβλεπτῶν τοῦ 1365 Nicolo Trevisan εἰς τὸ χειρόγραφον Χρονικόν του (Marcian. cl. VII Cod. 519. 8438).

ὅπου κατακαίουσι τὰς ἔξω τῆς πόλεως οἰκίας καὶ ἰδιοκτησίας τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν, οἱ ὅποιοι καταλιπόντες καὶ τοὺς ἵππους των σώζονται διὰ θαλάσσης εἰς τὸ φρούριον.

Οὕτως εἰς διάφορα σημεῖα τῆς νήσου ἐσυνεχίζετο ἡ ἐπανάστασις ὑπὸ τῶν πολυαρίθμων ἀνταρτικῶν σωμάτων· αἱ ὀλιγάριθμοι ἐνετικαὶ δυνάμεις ἐσκεδασμένοι εἰς τὰς φρουράς τῶν πόλεων καὶ τῶν Καστελλίων, ἦσαν ἀνεπαρκεῖς, ἵνα ἐνεργήσωσιν ἀποτελεσματικῶς καὶ καθ' ἑκάστην ἠλαττοῦντο, ἐν ᾧ εἰς τοὺς ἐπαναστάτας προσεχώρουν καθ' ἑκάστην οἱ φυγάδες τῆς προηγουμένης ἀποστασίας, οἱ ἐγκληματῖαι οἱ ἐκπεσόντες φεουδάρχει, οἱ στροτιῶται καὶ οἱ πάροικοι τῶν φεουδαρχῶν καὶ οἱ χρεωκοπημένοι. Ἰδίως πᾶσα ἡ δυτικὴ Κρήτη ἀπὸ τοῦ Στρουμπούλου καὶ πέραν μέχρι Σπάθα πλὴν τῶν πόλεων καὶ τῶν ἐπιθαλασσιῶν φρουρῶν εὕρισκετο ὑπὸ τὴν κατοχὴν τῶν ἐπαναστατῶν.

Ἄφ' οὗ ἐγνώσθησαν τ' ἀνωτέρω εἰς Ἐνετίαν, ὁ Δόγης μετὰ τοῦ Συμβουλίου δίδουσι παραγγελίαν καὶ ἐλευθερίαν νὰ στρατολογήσωσιν ἄνδρας καὶ νὰ ἀγοράσωσιν ἵππους ἐκ Τουρκίας καὶ προσλάβωσι μισθοφόρους Τούρκους κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν. Ὁ Πάπας διὰ τοῦ Λατίνου Πατριάρχου Κ)πόλεως κηρύττει τὸν κατὰ τῶν Κρητῶν πόλεμον ὡς ἱερὸν ἐπιτρέπων καὶ Τούρκους νὰ στρατολογήσωσι κατ' αὐτῶν ¹⁾, συγχρόνως δ' ἐπαγγέλλεται ἄφεσιν πασῶν τῶν ἁμαρτημάτων εἰς ἐκείνους, οἵτινες ἤθελον ὑπηρετήσῃ εἰς τὸν ἱερὸν αὐτὸν πόλεμον ἐπὶ ἓν ἔτος, ἢ ἤθελον διαθέσει πρὸς τοῦτο ὑπὲρ ἑαυτῶν ἄλλους, ὅπως δηλ. ἐγίνετο κατὰ τὰς Σταυροφορίας.

Οἱ ἐπαναστάται ἠθέλησαν νὰ διαδώσωσι τὸ κίνημα καὶ εἰς τὴν ἀνατολικὴν Κρήτην. Πρὸς τοῦτο ἐκκινήσαντες ἀπὸ τὰς Συβρίτους διευθύνονται εἰς Γληγορίαν τῆς Μεσαρᾶς, καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῆς Ρίζας (ὄροσειρὰ Ἀστερουσιῶν ἢ Κόφινα) κατευθύνονται πρὸς τὸ Λασιθί, ἵνα ἐκ τοῦ δυσπορθήτου τούτου ὄροπέδιου μεταδώσωσι τὸ κίνημα εἰς τὰς πέριξ ἐπαρχίας Χάνδακος καὶ Σητείας· πρὶν ὅμως φθάσωσιν εἰς τὸ Λασιθί προσβάλλονται παρὰ τὸ χωρίον Ἐμπαρον, κείμενον εἰς τὴν νοτιοδυτικὴν ὑπώρειαν τοῦ Λασιθίου, ὑπὸ τοῦ Προβλεπτοῦ Νικολάου Ἰουστινιανῆ καὶ νικῶνται καὶ φονεύονται ἐξ αὐτῶν περὶ τοὺς τεσσαράκοντα, ἀλλ' οἱ λοιποὶ διασώζονται εἰς Λασιθί. Ἐκεῖθεν προσπαθοῦσι νὰ ἐξεγείρωσι τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας, ὧν πάντοτε ἡ πίστις πρὸς τὴν Ἐνετίαν ἦτο ἀμφίβολος, ἀλλ' ὁ Φραγκίσκος Καραβέλλος, Ἐνετὸς φεουδάρχης, σταλεῖς ὑπὸ τῶν προβλεπτῶν ματαιώνει τὰ σχέδια αὐτῶν. Ἐπιστρέφοντες κατόπιν ἐκ Λασιθίου οἱ ἐπαναστάται πυρπολοῦσι τὸν Βοῦργον τοῦ φρουρίου

1) Καὶ πράγματι εἰς τὰς κατόπιν μάχας κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἀναφέρονται ὑπὸ τῶν χρονογράφων λ. χ. τοῦ Τριβιζάνου, Τούρκοι μισθοφόροι εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῶν Ἐνετῶν. Πρβλ. Θεοτόκη, Ἡ Κρητικὴ ἀποστασία τοῦ 1363 σελ. 263, 265.

Ριζοκάστρου (Belveder), και μαθόντες ὅτι οἱ Προβλεπταὶ ἐπεσκεύαζον τὸ ὑπ' αὐτῶν φθαρὲν φρούριον Μαλεβίτσι (τὸ ὁποῖον ἔνεκα τῆς γειτονίας τῆς Θέσσεως ἐθεωρεῖτο ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν ἐχθρικώτατον¹⁾ ἐπεχείρησαν διὰ σφοδρᾶς ἐπιθέσεως νὰ ἐμποδίσωσι τὴν τοῦ φρουρίου ἀνακαίνισιν, ἀλλ' ἀποκρουσθέντες ὑπὸ τῆς ἐνετικῆς φρουρᾶς ἀπεχώρησαν.

Κατὰ τὸν Μάρτιον τοῦ 1365 ἔρχονται εἰς Κρήτην πέντε νέοι Προβλεπταὶ ἀντὶ τῶν παλαιῶν ἔχοντες ἐπίσης ἀπόλυτον ἐλευθερίαν ἐνεργείας. Δι' ὃ στρατολογοῦσι μισθοφόρους και ἀγοράζουσιν ἵππους ἐν Τουρκίᾳ. Ἀλλὰ και οἱ ἐπαναστάται ἐξακολουθοῦσι τὰς ἐπελάσεις και ἐπιθέσεις τῶν. Ἀφ' οὗ μάτην ἐπετέθησαν κατὰ τοῦ φρουρίου Μαλεβιζίου ἔρχονται εἰς τὴν πεδιάδα τῶν Χανίων, πολιορκοῦσι τὸν Βοῦργον και δηροῦσι και ἀφανίζουσι τὰ ἐν τῇ πεδιάδι τῆς Κυδωνίας φέουδα τῶν Λατίνων, πυρπολοῦσι τὰς οἰκίας, καταστρέφουσι τοὺς κήπους, τὰς ἀμπέλους και τὰ δένδρα, και διαρπάζουσι τὰ κτήνη και κατακαίουσι τὰ γεννήματα. Οἱ Ἑνετοὶ ἢ ἡττῶνται, ἢ ἀνίσχυροι ὄντες ἀδρανοῦσιν.

Ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Τίτου Βενιέρη και τοῦ Φραγκίσκου Γραδονίκου 2500 χιλιάδας ἄνδρες ἔρχονται εἰς τὰ μέρη τοῦ Χάνδακος, και καταλαμβάνουσι τὰ περὶ τὸ μέσον τῆς νήσου χωρία Ἀγ. Θωμᾶν, Ἀξέντι, Ἀργάτια και Μέλισσαν,²⁾ γινόμενοι δεκτοὶ ὑπὸ τῶν κατοίκων. Κατὰ τούτων ἐπέρχεται ἡγούμενος 500 ἵππέων, 1500 πεζῶν και βαλισταρίων και ἄλλων πολιτῶν ὁ προβλεπτής Ἰάκωβος Βραγαδίνος και συνάψας μάχην νικᾷ αὐτούς, φονεῖει περὶ τοὺς ἑκατόν, συλλαμβάνει πλείονας, οὓς ἀπαγχονίζει ἐπὶ τόπου, οἱ λοιποὶ διαφεύγουσιν εἰς τὰ ὄρεινότερα χωρία. Ληλατεῖ κατόπιν τὰ ἐπαναστατημένα χωρία και κατακαίει τὰς οἰκίας και τὰ ὑποστατικά τῶν.

Τὰ παρὰ τὸ Λασιθί χωρία τῆς Πεδιάδος, Ζειδᾶ, Κασταμονίτσα, Ἀμαριανῶ, Ἀσκοί, Ἀγ. Γεώργιος ὑπὸ τοὺς ἀρχηγούς Κώσταν Μελαχρινὸν και Καλόγηρον Φορνάρην και δεκαεξ ἄλλα χωρία ἐπαναστατήσαντα καταφεύγουσι μετὰ τῶν ζώων τῶν και τῆς κινητῆς περιουσίας τῶν εἰς τὸ Λασιθί, ὅπου ἔρχονται πρὸς ὑποστήριξιν τῶν οἱ ἀρχηγοὶ Ἰωάννης Καλλέργης, Τίτος και Θεοδωρέλλος Βενιέροι, και οἱ δύο Γραδόνικοι. Ἐδῶ ὄχυρωθέντες χρησιμοποιοῦσι τὸ μέρος ὡς ὀρμητήριον διὰ τὰς μελλούσας ἐπιχειρήσεις. Τὸ παράδειγμα τούτων ἀκολουθοῦσι και

1) Τὸ ὄνομα Malvesin=Malvicino ἐδήλου ἀκριβῶς τὸ κακὸς γείτων. Πρβλ. Σ. Ξανθοῦδιδου, Ἐπαρχία και πόλεις Κρήτης εἰς Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζ. Σπουδῶν, Ἀθην. 1926. Γ' σελ. 47.

2) Τὰ χωρία αὐτὰ σώζονται και μέχρι σήμερον μετὰ τὰ αὐτὰ ὀνόματα πρβλ. Ν. Σταυράκη, Στατιστ. Πιν. 53. Ἡ Μέλισσα εἶναι σήμερον ἐρημωμένη. Ἡ ἀκρίβεια τῶν ὀνομάτων αὐτῶν εἰς τὸ Χρονικὸν τοῦ De Monacis μαρτυρεῖ και τὸ αὐθεντικὸν τῶν πηγῶν, ἐξ ὧν ἠντλησεν ὁ χρονογράφος. Διότι παρ' ἄλλοις συνήθως αἱ τοπωνυμῖαι ἀναγράφονται ἐστρεβλωμένα.

οἱ κάτοικοι τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν, ἤτοι Μεραιπέλλου, Ἱεραπέτρου καὶ Σητείας, οἱ ὅποιοι ἐξεγερθέντες καταφεύγουσι καὶ αὐτοὶ εἰς Λασιθί. Μετὰ τὴν συγκέντρωσιν τῶν ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἐξορμῶσιν ἐκεῖθεν, καὶ κάμνουσιν ἐπιδρομὰς μέχρι τῶν περιχώρων τοῦ Χάνδακος εἰς Καρτερόν, Κατσαμπᾶν καὶ Μακρὺ Τοῖχον ἔξω τῆς πόλεως, λεηλατοῦντες, καταστρέφοντες, διαρπάζοντες καὶ ἀφανίζοντες τὰς περιουσίας τῶν Ἑνετῶν, καὶ ἀπάγοντες αἰχμαλώτους ἀνδρας καὶ γυναῖκας καὶ ἀποκομίζοντες τὰ σιτηρὰ καὶ τὰ ἄλευρα ἐκ τῶν μυλώνων. Κατακρημνίζουσι τοὺς ἐνετικούς πύργους εἰς τὴν Ἑλιάν, Ἐπάνω Βάθειαν, Κελλιά, κλπ. Ὁ προβλεπτής Πέτρος Μοκενίγος ὁ ἐντεταλμένος τὴν φύλαξιν τῶν μερῶν αὐτῶν μὴ δυνάμενος νὰ ἀντεπεξέλθῃ κατὰ τῶν ὑπερτέρων ἐπαναστατικῶν δυνάμεων ἀποχωρεῖ μετὰ τοῦ στρατοῦ του εἰς Χάνδακα.

Οἱ Προβλεπταί, οἱ ὅποιοι μόλις εἶχον στρατολογήσει ἐκ Τουρκίας πεντακοσίους μισθοφόρους καὶ ὀλίγους ἵππους, πληροφοροῦσι τὴν κεντρικὴν Κυβέρνησιν περὶ τῆς δυσχεροῦς τῶν θέσεως, καὶ ἐξαιτοῦνται νὰ στείλῃ τάχιστα ἡ Δημοκρατία πολυάριθμον στρατὸν καὶ βαλισταρίους ἐξ Ἑνετίας, ἀφ' οὗ αἱ δυνάμεις τῶν ἐν τῇ νήσῳ εἶναι τόσον μικραὶ καὶ ἀνίσχυροὶ ὅπως καταβάλωσι τὴν ἐπανάστασιν.

α') Τὰ γεγονότα τοῦ 1366.

Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1366 ἔρχονται πέντε νέοι Προβλεπταί μετὰ τὴν αὐτὴν πληρεξουσιότητα ἔχοντες καὶ στρατεύματα, εἰς τὰ ὁποῖα μετ' ὀλίγον προσετέθησαν καὶ ἄλλα. Διὰ τριῶν γαλερῶν στέλλουσιν οἱ Προβλεπταί στρατὸν εἰς τὰ μέρη τοῦ Μυλοποτάμου, ὅστις ἀποβιβάζεται εἰς τὸ ἐκεῖ Καστέλλιον. Τὸ σχέδιον ἦτο νὰ καταληφθῇ τὸ Καστρί τοῦ Μυλοποτάμου, ἐν ἐκ τῶν ὄχυρῶν ἑρεισμάτων τῶν ἐπαναστατῶν. Πρὸς τοῦτο ὁ Προβλεπτής Ἀνδρέας Τζάνες ἐπελαύνει κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλ' ἀπρονοήτως εἰσχωρήρας εἰς δασώδεις καὶ δυσβάτους τόπους πίπτει ἐκ τοῦ ἵππου καὶ φονεύεται ὑπὸ τῶν ἐπιτεθέντων κατὰ τῶν Ἑνετῶν ἐχθρῶν, ὁ δὲ λοιπὸς στρατὸς τραπείσιν εἰς φυγὴν ὑποχωρεῖ εἰς τὸ παράλιον Καστέλλι.

Μετὰ τὴν ἄφιξιν καὶ ἄλλων ἐπικουριῶν εἰς Χάνδακα μέρος μὲν τοῦ στρατοῦ στέλλεται εἰς τὸν κατὰ τὰ μέρη τῆς Πυργιωτίσσης ἐνεργοῦντα Προβλεπτήν Ἰωάννην Τζένον, ἄλλο δὲ τμήμα πέμπεται πρὸς ἐνίσχυσιν τοῦ ἐν Μυλοποτάμῳ στρατοῦ. Καὶ ὁ μὲν Προβλεπτής Πανταλέων Μπάρμπος ἐπελαύνει πρὸς τὴν Πυργιωτίσσαν, ὁ δὲ Προβλεπτής Νικόλαος Ἰουστινιάνης ἔρχεται εἰς Μυλοπόταμον καὶ ἀναλαμβάνει τὴν στρατηγίαν τοῦ ἐκεῖ στρατοῦ. Ἀμφότεροὶ ἐπιτεθέντες κατὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐπιφέρουσι μεγάλην φθορὰν εἰς αὐτούς. Ἐπίσης ὁ Προβλεπτής

Νικόλαος Τριβιζάνος ἐκστρατεύει ἐπιτυχῶς εἰς Κίσαμον.¹⁾ Τὰς ἐπιτυχίας αὐτὰς ἔσχον οἱ Προβλεπταί, διότι οἱ ἀρχηγοὶ τῶν ἐπαναστατῶν μετὰ τῶν στρατευμάτων τῶν εἶχον τραπῆ πρὸς τὰς ἀνατολικὰς ἐπαρχίας καὶ εἶχον διασκορπίσει ἐκεῖ τὰς δυνάμεις τῶν καταλιπόντες ἀνυπεράσπιστα τὰ δυτικά διαμερίσματα.

β') Σιτοδεία. Οἱ Λατῖνοι ἀρχηγοὶ ἐπαναστάται προδίδονται.

Συνεπεία τῶν ἐπανελημμένων ἐπιδρομῶν, δηώσεων καὶ καταστροφῶν τῶν σπαρτῶν καὶ τῶν ἄλλων καλλιιεργειῶν ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν διαμαχομένων μερῶν, ἐπέκράτησε μεγίστη σπάνις τροφίμων καὶ ἰδίως σίτου. Καὶ οἱ μὲν Ἐνετοὶ ἔχοντες ἐλευθέραν τὴν Θαλασσίαν ὁδὸν ἐπρομηθεύοντο ἐπαρκῶς ἔξωθεν τὰ ἐπιτήδεια, οἱ ἐπαναστάται ὁμῶς καὶ μάλιστα οἱ πενέστεροι ὑπέφερον δεινῶς ἐκ τῆς σιτοδείας, ἥτις ὅλον ἐπετείνετο ἐκ τῆς χρονιζούσης ἀνωμαλίας καὶ ἀκαταστασίας. Τὴν δυσαρέσκεια αὐτὴν καὶ στενοχωρίαν τῶν ἀγροτῶν ἀντιληφθέντες οἱ Προβλεπταὶ ἔσκέφθησαν νὰ τὴν ἐκμεταλλευθῶσιν. Πρὸς τοῦτο μετεχειρίσθησαν ὡς ὄργανον Τζανάκη τινὰ Σιβρίνον, υἱὸν καραιομηθέντος ἐν Ρεθύμνῳ ἀντάρτου, εὐρισκόμενον μετὰ τῶν ἐπαναστατῶν ἐν Λασιθίῳ. Τοῦτον μὲ ὑπόσχεσιν ἀμνηστίας καὶ ἀμοιβῆς παρεκίνησαν οἱ Προβλεπταὶ καὶ κατέπεισε τοὺς ἀγρότας καὶ συνέλαβον καὶ παρέδωκαν εἰς τὸν κατὰ τὰ μέρη ἐκεῖνα Προβλεπτὴν Νικόλαον Ἰουστινιάνην τοὺς Ἐνετοὺς ἀποστάτας Φραγκίσκον καὶ Ἀντώνιον Γραδονίκους ἀδελφοὺς, τὸν Θεοδωρέλλον Βενιέρην, τὸν Μάρκον Ἀβονάλην καὶ τινὰς ἄλλους, οἱ ὅποιοι καὶ ἀποκεφαλίζονται, ἐν ᾧ ὁ Τζανάκης καὶ οἱ ὄπαδοί του ἀμνηστεύονται. Ἡ προδοσία αὕτη τῶν χωρικῶν τόσον ἐφόβισε τοὺς ἐπαναστάτας καὶ τοὺς κατοίκους, ὥστε πᾶσα ἡ ἀνατολικὴ Κρήτη ἐδήλωσεν ὑποταγὴν, ἐν ᾧ οἱ λοιποὶ ἀρχηγοὶ ἀποβαλόντες τὴν ἐλπίδα νὰ κρατηθῶσιν εἰς τὰ μέρη ταῦτα ἔτρεξαν καὶ ὠχυρώθησαν εἰς τὰς δυτικὰς ἐπαρχίας. Ὁ Τίτος μάλιστα Βενιέρης καὶ ἄλλοι τινὲς Λατῖνοι ἐπαναστάται τόσον κατετρόμαξαν ἐκ τῆς προδοσίας αὐτῆς, ὥστε δημοσίᾳ ἀπεκήρυξαν τὸ λατινικὸν δόγμα καὶ ἐδέχθησαν τὸ ἑλληνικόν, ἵνα προσελκύσωσι τὴν εὐνοίαν τῶν ἐγχωρίων καὶ μὴ πάθωσι τὰ αὐτά. Εἰς τὴν περίστασιν αὐτὴν, ὡς διηγεῖται ὁ De Monacis, καλόγηρός τις ὡς ἐπίσκοπος παρουσιαζόμενος, ἐλθὼν εἰς Κρήτην διὰ πλοίου Γενουιτικοῦ μετὰ τινος Γενουίτου συνεκράτησε διὰ τῶν λόγων καὶ τοῦ κηρύγματός του κατὰ τῶν Λατίνων τοὺς ἀγρότας, καὶ ἔκομεν αὐτοὺς νὰ ἐπιμείνωσιν εἰς τὴν ἐπανάστασιν.

1) Κατὰ τὸ Χρονικὸν τοῦ ὁ Τριβιζάνος ἐπελθὼν εἰς Κίσαμον κατὰ τὸν Ἰανουάριον τοῦ 1367 κατέβαλε τὸ ὄχυρόν ὀρημητήριον Ἀγ. Ἰωάννην (ὄρος Κισάμου), ὅπου τοῦ παρεδόθησαν ὁ Κώστας καὶ Μιχαὴλ Καλλέργαι (σελ. 12).

γ') 'Επέμβασις τοῦ Πάπα.

Κατὰ τὸν Δεκέμβριον τοῦ 1366 ὁ ἐν Ἀβιν.ῶνι Πάπας Οὐρβανὸς Ε'. ἔχων πληροφορίας, ὅτι οἱ Ἑνετοὶ μετὰ τὰς προσφάτους τῶν ἐπιτυχίας κατὰ τῶν ἐπαναστασιῶν, ἔχοντες ἐκζῶσει Θεσπίσματα νὰ μὴ χορηγῶσιν συγγνώμην ἢ ἀμνηστείαν εἰς τοὺς μετανοοῦντας καὶ δηλοῦντος ὑποταγὴν, ἐφέροντο σκληρῶς καὶ ἀπανθρώπως, στέλλει ἐπιστολὴν εἰς τὸν Δόγην Μᾶρκον Κορνάρου καὶ πρὸς τὸν Καρδινάλιον καὶ ἀποστολικὸν τοῦ Ἐπίτροπον Ἀνδρόνουν, δι' ὧν ἐλέγχει τὸ ἀντιχριστιανικὸν τῆς διαγωγῆς αὐτῆς πρὸς μετανοήσαντας Χριστιανούς, καὶ προσκαλεῖ τὴν ἐνετικὴν Κυβέρνησιν διὰ τῆς ἐπιστολῆς καὶ τοῦ ἀπεσταλμένου ν' ἀκυρώσῃ τὸ ἀπάνθρωπον ψήφισμα καὶ νὰ συγχωρήσῃ τοὺς πταίσαντας Ἑνετοὺς καὶ Κρήτας ἀντάρτας, ἐφ' ὅσον ἀναγνωρίσαντες τὸ σφάλμα τῶν δηλοῦσι μετάνοιαν καὶ ὑποταγὴν. †

Εἰς τὴν ἐπιστολὴν αὐτὴν καὶ τὰς παραγγελίας τοῦ Ποντίφικου ἀπαντῶσα ἡ Σύγκλητος διὰ μακρῶν ἐκθέτει πόσον ἀνεκαθῆν ἐφάνη καὶ ἐξακολουθεῖ νὰ φαίνεται ἐπιεικῆς πρὸς τοὺς ἀποστάτας, καὶ ὅτι καὶ κατὰ τὸν παρόντα πόλεμον πάντες σχεδὸν ἐσυγχωρήθησαν πλὴν ἐλαχίστων προσώπων (ἐξ ὧν δύο μόνον Λατῖνοι), οἱ ὅποιοι καταφυγόντες εἰς τὰ ὄρη συνεχίζουσι τὴν ἀνταρσίαν κατὰ τῆς Ἑνετίας μετὰ τῶν σχισματικῶν Ἑλλήνων, τῶν ἐχθρῶν τοῦ καθολικοῦ κόσμου, τῶν ἀψηφούντων πάντα κίνδυνον, ἵνα βλάψωσι τοὺς πιστοὺς ὁπαδοὺς τῆς ἀληθοῦς θρησκείας. Ἀρνοῦνται δὲ οἱ Ἑνετοί, ὅτι ὑπάρχει δεσμός τις ἀναγκάζων αὐτοὺς νὰ μὴ συγχωρῶσι τοὺς μετανοοῦντας. Τοιαύτας διαταγὰς καὶ ἐλευθερίαν ἔχουσιν οἱ εἰς τὰ διάφορα μέρη τῆς νήσου Προβλεπταὶ νὰ δέχωνται τοὺς ὑποτασσομένους συμφώνως πρὸς τὴν τιμὴν καὶ τὸ γόητρον τῆς Δημοκρατίας. Ὁ διηγούμενος τ' ἀνωτέρω καὶ παραθέτων τὰ σχετικὰ ἔγγραφα Κορνήλιος¹⁾ ἀναγράφει πρὸς πίστωσιν τῶν δισχυρισμῶν τῆς Ἑνετίας τὸ διάταγμα τοῦ Δόγη Κέλσου (5 Σεπτεμβρίου 1364), δι' οὗ προκηρύττεται εἰς τοὺς κατοίκους τῆς νήσου νὰ ἐπανέλθωσι πάντες εἰς τὰς ἐστίας καὶ τὰ ἔργα τῶν (ἐξαιρέσει τῶν ἤδη καταδικασμένων καὶ προγεγραμμένων), ὅπου θὰ εἶναι σῶοι καὶ ἀσφαλεῖς, χορηγουμένης εἰς αὐτοὺς πλήρους χάριτος καὶ ἀμνηστείας.

Ὁ Πάπας καλῶς, ὡς φαίνεται, εἶχε πληροφορηθῆ τὰς βιαιότητας καὶ σκληρότητας τῶν Ἑνετῶν Προβλεπτῶν εἰς τὴν καταστολὴν τῆς ἀποστασίας τῶν ἀποίκων καὶ τῆς μετὰ ταῦτα ἐπαναστάσεως, καὶ τὴν αἱματηρὰν διεξαγωγὴν τοῦ πολέμου καὶ τὰς πολυαρίθμους θανατικὰς ἐκτελέσεις καὶ τὰς ἄλλας καταστροφάς. Ἀλλὰ καὶ ἡ πανοῦργος Δημοκρα-

1) Creta sacra II. 343—347.

τία ἐγνώριζε νὰ εὐρίσκη πάντοτε τρόπους ὑπεκφυγῆς καὶ δικαιολογήσεις. Αἱ συστάσεις τοῦ ἄκρου Ἀρχιερέως καὶ αἱ προτροπαὶ του εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν.

Δέκα ἔτη μετὰ ταῦτα, ἤτοι κατὰ τὸ 1373, ἀκυροῦται τὸ διάταγμα, καθ' ὃ ἐπὶ αὐστηροτάταις ποιναῖς ἀπηγορεύετο νὰ γίνῃ πρότασις καὶ νὰ ληφθῇ ἀπόφασις περὶ ἀμνηστείας τῶν μελῶν τῆς οἰκογενείας Γραδονίκου καὶ Βενιέρη, ἔμενον δὲ μόνον ἐν Ἑνετίᾳ μὴ ἀμνηστευμένοι περὶ τοὺς τεσσαράκοντα, τέκνα τῶν θανατωθέντων ἢ ἐπικηρυχθέντων. Ἐκ τούτων πάλιν περὶ τὸ 1391 ἔμενον ἀκόμη δέκα (διότι οἱ λοιποὶ ἢ ἔπυσαν μαχόμενοι ὑπὲρ τῆς Ἑνετίας εἰς τὰς μάχας ἢ τὰς γαλέρας, ἢ ἀπέθανον ἐκ τῆς δυστυχίας), οἱ ὅποιοι ἐπὶ τέλους ἠμνήστεύθησαν καὶ αὐτοί, ὡς ὄντες μικροὶ παῖδες κατὰ τὴν ἀποστασίαν, ὑπὸ τὸν ὄρον ὁμως νὰ μὴ ἐπανέλθωσι ποτὲ εἰς Κρήτην.¹⁾

δ') Τὰ συμβάντα τοῦ 1367.

Κατὰ τὸ ἔαρ τοῦ 1367 οἱ Προβλεπταὶ ἐπωφελοῦμενοι τῆς δυσχεροῦς θέσεως τῶν ἐπαναστατῶν συγκεντρώνουσι δυνάμεις καὶ συγκροτήσαντες στρατὸν ἐκ πέντε χιλιάδων πεζῶν καὶ 400 ἰππέων ἀποφασίζουσι νὰ ἐπιτεθῶσι κατὰ τῶν ἀνταρτῶν. Ὁ Προβλεπτής Ἰουστινιάνης εἰσβάλλει εἰς Συβρίτους, ὅπου εἶχον ὀχυρωθῆ οἱ ἐπαναστάται ὑπὸ τὸν Ἰωάννην Καλλέργην καὶ τὸν ἀδελφόν του Γεώργιον· γενομένης μάχης ἠττῶνται οἱ ἐπαναστάται, φονεύονται περὶ τοὺς 150, καταλαμβάνονται τὰ ὀχυρώματα τῶν καὶ τὸ διαμέρισμα ὑποτάσσεται εἰς τὸν Προβλεπτήν.

Ἄλλος Προβλεπτής ὁ Μολίνος ὀδηγῶν τμήμα στρατοῦ προήλασεν εἰς Μυλοπόταμον καὶ κατέλαβε τὴν Ἐλεύθερναν, ὅπου οἱ κάτοικοι τοῦ παραδίδουσι τὸν Ἑνετὸν ἀποστάτην Τζανάκιον Μολίνον. Ὑπετάχθη εἰς αὐτὸν καὶ τὸ ὀχυρὸν Καστρί παραδοθέντος τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη μετὰ τῆς γυναικὸς καὶ τῶν υἱῶν. Καὶ οἱ δύο αὐτοὶ ἀρχηγοὶ ἀχθέντες εἰς Χάνδακα θανατοῦνται, ὅπως καὶ ἄλλοι τινὲς συλληφθέντες κατὰ τὰς ἐν Μυλοποτάμῳ ἐπιχειρήσεις. Ὁ Ἰωάννης καὶ Γεώργιος Καλλέργης μετὰ τὴν ἐν Συβρίτοις ἦτταν τῶν εἶχον καταφύγει εἰς τὴν Πόλιν (Ἀργυρούπολιν), ὅπου συνητηθήσαν καὶ μετὰ τὸν Τίτον Βενιέρην, μὴ θεωροῦντες δὲ ἑαυτοὺς ἀσφαλεῖς ἐδῶ ἔφυγον πρὸς τὴν νοτίαν παραλίαν (Γαλιές), καὶ ἐκεῖθεν πρὸς τὴν Ἀνώπολιν τῶν Σφακίων, τὸ ἔσχατον ἀλλὰ καὶ ὀχυρώτατον καταφύγιον. Ὁ Ἰουστινιάνης αἰχμαλωτίζει τὴν γυναῖκα τοῦ Γεωργίου Καλλέργη καὶ ἓνα τοῦ υἱόν· συνελήφθη καὶ ὁ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς Ἑλληὺν Ἐπίσκοπος καὶ ὁ μετ' αὐτοῦ Γενουίτης καὶ ἀποστέλλονται εἰς Χάνδακα μετὰ τοὺς δύο υἱοὺς τοῦ θανατωθέντος Ἀλεξίου.

1) Noiret, Documents κλπ. σελ. 43—45.

ε') Ἡ τελευταία ἄμυνα καὶ ἡ καταστροφὴ τῶν ἐπαναστατῶν
ἐν Σφακίῳ.

Τελευταῖον οἱ δύο Προβλεπταὶ Ἰουστινιάνης καὶ Τριβιζάνος συνενώσαντες τὰς δυνάμεις των καὶ καταδιώκοντες τοὺς ὑπολειφθέντας ἐπαναστάτας στρατοπεδεύουσιν εἰς Τζιτζιφὲν Ἀποκρώνου παρὰ τὰ σύνορα τῶν Σφακιῶν. Ἐνταῦθα προσέρχονται καὶ ἐνοῦνται μετ' αὐτῶν καὶ ἄλλοι ἐπικούροι οἱ ἐκ τῶν δυτικῶν διαμερισμάτων Λατῖνοι. Κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1367 προχωροῦσι πρὸς τὰ Σφακιά, καὶ ἀποκρούσαντες τοὺς ἀνθισταμένους κατὰ τὰς ὀρεινὰς διαβάσεις καὶ ἐκβιάσαντες τὴν εἰσόδον προχωροῦσι καὶ φθάνουσιν εἰς Ἀνώπολιν. 1) Οἱ δύο Καλλέργαι Ἰωάννης καὶ Γεώργιος καταφυγόντες εἰς σπήλαιον προδίδονται καὶ αἰχμαλωτίζονται. Ἀναφέρεται ὅτι καὶ τὴν τελευταίαν στιγμὴν ὁ Γεώργιος Καλλέργης τοξεύων κατὰ τῶν Ἐνετῶν κωλύεται ὑπὸ τοῦ Ἰωάννου Θραύσαντος τὸ τόξον του καὶ εἰπόντος, ὅτι εἶναι ἀνωφελές πλέον νὰ ἐξοργίζωσιν οἱ ἠττημένοι τοὺς νικητάς. Περὶ τοῦ Τίτου Βενιέρη ἀναφέρεται, ὅτι ἐν ᾧ ἀπήγετο τετραυματισμένος εἰς τὸ οὖς, ἐζήτησε φάρμακον πραῦντικόν, ὃ δὲ συνοδεύων αὐτὸν Ἐνετὸς στρατιώτης τοῦ εἶπεν ὅτι αὔριον δὲν θὰ ἔχη χρεῖαν φαρμάκου. Καὶ ὁ μὲν Τριβιζάνος ἀποκεφαλίζει εἰς τὸ Χανιά τὸν Γεώργιον Καλλέργην, ὃ δὲ Ἰουστινιάνης ἀπάγει εἰς Χάνδακα τὸν Ἰωάννην καὶ τὸν Τίτον καὶ ἐκεῖ θανατοῦνται. Μεταξὺ τῶν αἰχμαλωτισθέντων ἦτο καὶ ἡ σύζυγος καὶ οἱ υἱοὶ τοῦ ἀρχηγοῦ τῆς ἐπαναστάσεως Ἰωάννου Καλλέργη Ἀλέξιος καὶ Λέων, οἱ ὁποῖοι καὶ ἐστάλησαν εἰς Ἐνετίαν ἀλυσόδετοι καταδικασθέντες εἰς ἰσόβιον κάθειρξιν.²⁾

Οὕτως ἐτελείωσε καὶ ἡ αἱματηρὰ αὕτη καὶ πεισματώδης ἐπανάστασις τῶν Κρητῶν διὰ τοῦ ὀλέθρου πάντων τῶν ἀρχηγῶν Κρητῶν καὶ Ἐνετῶν. Ὁ μόνος δισσώφεις καὶ φυγῶν ἐκ τῆς νήσου καὶ πλανώμενος κατόπιν ἐπὶ πολλὰ ἔτη μέχρι τοῦ θανάτου του ἦτο ὁ Τίτος Γραδόνικος³⁾. Αἱ γενόμεναι φθοραὶ εἰς ἀνθρώπους καὶ κτήματα ὑπῆρξαν τεράστιαι ἐκατέρωθεν κατὰ τὴν τριετῆ αὐτὸν ἐξοντωτικὸν ἀγῶνα, ἡ δ' ἐκδίκησις τῶν Ἐνετῶν καὶ αἱ γενόμεναι βιαιοπραγίαι ὑπῆρξαν τρομεραί. Δι' ὃ μετὰ τὴν καταστολὴν τῆς ἐπαναστάσεως ὁ Προβλεπτής Ἰουστινιάνης γράφων εἰς τὴν Σύγκλητον λέγει ὅτι οἱ ἐπαναστάται δὲν ἔχουσι πλέον

1) Τὴν ἐκοστρατεῖαν εἰς τὰ Σφακιά διηγεῖται εἰς τὸ Χρονικόν του ὁ Προβλεπτής Νικολ. Τριβιζάνος ὡς γενομένην κατὰ τὴν 10 Ἀπριλίου 1367. Τὴν 11 ἀφ' οὗ συνηνώθησαν οἱ Προβλεπταὶ Τριβιζάνος καὶ Ἰουστινιάνης ἦλθον εἰς Ἀσκύφου. Τὴν ἰδίαν νύκτα ὁ στρατὸς ἐβάδισεν εἰς Ἀνώπολιν καὶ ἠχμαλωτίσει τοὺς Καλλέργας καὶ τὸν Τίτον Βενιέρην κλπ. (σελ. 13—14)

2) Diplomatar. II. 423.

3) Creta sacra II. 343.

ἀρχηγούς, καὶ ὅτι τοιαύτην πανωλεθρίαν ὑπέστησαν οἱ Ἕλληνες τῆς νήσου, ὥστε οὐδέποτε πλέον θ' ἀνακύψωσι καὶ θὰ ἄρῳσι χεῖρας κατὰ τῆς Γαληνοτάτης. Καὶ ἔλεγεν ἀλήθειαν. Ἦτο ὁ ἀγὼν ὁ τελευταῖος σπασμὸς τῆς αἵματοφύρτου νήσου. Οἱ Κρήτες ἀγωνισθέντες ὑπὲρ τῆς ἐλευθερίας των ἐπὶ 157 ἔτη κατὰ ἰσχυρᾶς καὶ θαλασσοκρατούσης Δυνάμεως ἐξήντησαν ἑαυτοὺς εἰς τὸν ἀνισον ἀγῶνα, καὶ δὲν εἶχον πλέον οὔτε ἡθικὰς δυνάμεις πρὸς περαιτέρω ἀντίδρασιν, οὐδ' ἐλπίδας βοηθείας καὶ συνδρομῆς ἐκ τοῦ ἄλλου ἑλληνικοῦ, τοῦ ὁποῖου ἡ κατάστασις ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἐγένετο χείρων.¹⁾ Διότι οἱ Ὀσμανίδαι Τούρκοι ὀλοὲν προελαύνοντες ἠκρωτηρίαζον τὸ ἐξησθηνμένον Βυζαντιακὸν Κράτος καὶ ὑπεδούλουν καὶ ἠφάνιζον φονεύοντες ἢ ἐξιλαμίζοντες τοὺς Ἕλληνας κατοίκους τῶν κατακτωμένων ἐπαρχιῶν. Ὁ Ἕλληνισμὸς ὡς Κράτος ἔπνεε τὰ λείψια, καὶ κατὰ τὸ 1453 ἔπεσε καὶ ὁ τελευταῖος προμαχὼν διὰ τῆς ἀλώσεως τῆς Κ/πόλεως. Τί εἶχον πλέον οἱ Κρήτες νὰ ἐλπίζωσιν ἀνθιστάμενοι; Ἄν διέφευγον τοὺς Ἐνετοὺς, ἐγνώριζον ὅτι θὰ ὑπέκυπτον εἰς δουλείαν καὶ τυραννίαν πολλῶ χείρονα, τὴν τῶν Τούρκων, ὅπως καὶ οἱ ἄλλοι ὁμόφυλοί των. Ὑπετάχθησαν ὅθεν εἰς τὸ μοιραῖον. Αἱ κατόπιν μικραὶ στάσεις καὶ συνωμοσίαι τοῦ 15ου καὶ 16 αἰῶνος εἶναι κινήματα μᾶλλον τοπικὰ περιωρισμένου χαρακτήρος, εὐχερῶς ὑπὸ τῆς ἐπιτοπίου Διοικήσεως καταστέλλόμενα, ὡς θὰ ἴδωμεν.

στ') Ἡ ἐρήμωσις τοῦ Λασιθίου κτλ.

Ἐν ἐκ τῶν μέτρων, τὰ ὁποῖα οἱ νέοι Προβλεπταί, οἱ μετὰ τὴν κατάπνιξιν τῆς ἐπαναστάσεως τῶν Καλεργῶν σταλέντες εἰς Κρήτην, ὑπέδειξαν ὡς ἀπαραίτητον διὰ τὴν μέλλουσαν ἀποφυγὴν ἀπὸ ἐπαναστάσεων, καὶ διὰ τὴν εἰρήνην τῆς νήσου, καὶ τὸ ὁποῖον ἐπραγματοποιήθη, ἦτο ἡ ἐκκένωσις καὶ ἐρήμωσις τῶν τριῶν ὄρειων καὶ ὄχυρῶν διαμερισμάτων ἦτοι τοῦ Λασιθίου, τῆς Ἐλευθέρης (ἐν Μυλοποτάμῳ) καὶ τῆς Ἀνωπόλεως (Σφακίων). Δὲν ἦτο ἡ πρώτη φορὰ πού διετάσσετο ἡ ἐρήμωσις τοῦ Λασιθίου. Κατὰ τὸν χρόνον τῆς ἐν Κρήτῃ Δουκείας τοῦ Ἑρμολάου Γιούστου (1293—4), ἦτο κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη τὸ ἐν Κρήτῃ Συμβούλιον τῶν Κλητῶν (Bogati, Pregali) ἐψήφισε τὴν ἐρήμωσιν τῶν χωρίων τῶν κειμένων κατὰ μῆκος τῆς Ρίζας τοῦ Λασιθίου. Ἐκ τῆς ἐρημώσεως αὐτῆς ἐζημιώθησαν καὶ Ἐνετοὶ τιμαριοῦχοι, οἵτινες καὶ ἠγειραν ἀξιώσεις ἀποζημιώσεως ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν, καὶ μάλιστα ὁ Νικόλαος Κορνάρου υἱὸς τοῦ Ἀνδρέα διὰ τὴν

1) W. Miller, Essays 185 «Μακρὰ περίοδος εἰρήνης ἠκολούθησεν, εἰρήνης προελεύσεως οὐχὶ ἀπὸ εὐτυχῆ ἱκανοποίησιν, ἀλλ' ἀπὸ ἀπέλπιδα ἐξάντησιν. Οἱ ὄροι οἱ φεουδαλικοὶ ἐγέναν αὐστηρότεροι τῶν τοῦ 1212».

καταστροφήν τοῦ χωρίου του Ἐμπάρου. (Πρβλ. Σ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγή σελ. 40, 41). Πιθανῶς ὅμως ἡ ἐρήμωσις αὕτη τοῦ Λασιθίου ἦτο μόνον μερική καὶ προσωρινή, ἀφοῦ ὀλίγον κατόπιν ἐπῆλθεν ἡ εἰρήνη καὶ ἡ γνωστή συνθήκη τοῦ Καλλέργη (1299), εἰς τὴν ὅποιαν οὐδεὶς λόγος γίνεται περὶ τοῦ πράγματος.

Ἦσαν ταῦτα ὄχι μόνον τὰ δυσεπίβατα καὶ δυσάλωτα ὀρητήρια τῶν ἐπαναστατῶν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν εὐφορίαν των, μάλιστα τὸ Λασιθι, οἱ σιτοβολῶνες, οἱ συντηροῦντες τὰ ἐπαναστατικὰ σώματα. Ἠρήμωσαν ὅθεν χάριν τῆς εἰρήνης αὐτά, διὰ νὰ ἐπαληθεύσῃ τὸ τοῦ ἱστορικοῦ Τακίτου ρητόν, « ἔρημον ποιοῦσι καὶ εἰρήνην τοῦτο καλοῦσιν » (*ubi solitudinem faciunt, pacem appellant*). Διάταγμα τῆς Δημοκρατίας ἐπέβαλε μὲ πρωτοφανῆ σκληρότητα καὶ ἀυστηρότητα τὴν ἐρήμωσιν τῶν μερῶν αὐτῶν. Οἱ κάτοικοι ἐξετοπίσθησαν ἐκεῖθεν πανοικεῖ μετὰ τῆς κινητῆς των περιουσίας, αἱ οἰκίαι ἐκ θεμελίων ἐκρημνίσθησαν, ἐπὶ ποινῇ δὲ ἀποκοπῆς τοῦ ποδὸς ἀπηγορεύθη ὄχι μόνον ἡ μετάβασις, ἡ διαμονὴ καὶ ἡ καλλιέργεια ἀλλὰ καὶ ἡ βοσκή ζῴων εἰς τὰ ὄροπέδια καὶ τὰς περίξ κλιτύας. 1) Ἐπὶ ἑκατὸν ἔτη ἐτηρήθη ἀυστηρότητα ἡ ἀπαγόρευσις μόνον κατὰ τὸ 1463 παρασκευαζομένου ἱεροῦ συμμαχικοῦ πολέμου μεταξὺ Πάπα, Ἑνετίας, καὶ Δουκὸς Βουργουνδίας κατὰ τῶν Τούρκων, διέταξεν ἡ Κυβέρνησις τὸν Δοῦκα Κρήτης νὰ σπεῖρῃ τὴν πεδιάδα τοῦ Λασιθίου, καὶ μετὰ τὸ 1465 ἐπιπλήττει αὐτὸν ἐπὶ ἀδρανεῖα, διότι ἔσπειρε μόνον 400 μουζούρια, καὶ τὸν διατάσσει νὰ σπεῖρῃ ὀλόκληρον τὴν πεδιάδα²⁾ Τότε ἀραιοὶ τινες κάτοικοι ἐλθόντες ἐγκατεστάθησαν εἰς προσωρινούς οἰκίσκους καὶ καλύβας, ἀλλ' εὐθὺς κατέπιν ἔνκα ὑποψιῶν, τὰς ὁποίας ἐξήγειραν διὰ πρεσβείας των οἱ φεουδάρχαι (ζημιούμενοι ἴσως ἐκ τῆς ὑπὸ τῶν χωρικῶν ἢ τῆς Κυβερνήσεως καλλιέργειας τῶν σιτηρῶν τοῦ Λασιθίου καὶ οὐχὶ φοβούμενοι ἐπανάστασιν, ὡς ἔλεγον), ἐξεδόθησαν νέαι διαταγαὶ κατὰ τὸ 1471,³⁾ καὶ ἡ ἀπαγόρευσις ἐφηρμόσθη ἐκ νέου καὶ ἐξηκολούθησε ἐπὶ πενήκοντα ἀκόμη ἔτη, ἕως ὅτου ἀπὸ τοῦ 1479 ἔνεκεν σιτοδείας ἐξεδόθη κατόπιν ἀναφορᾶς τῆς Διοικήσεως Κρήτης διάταγμα Δουκικόν, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπετράπη ἡ καλλιέργεια⁴⁾ τῶν διαμερισμάτων αὐτῶν. Ἀπὸ τότε κατωκίσθησαν πάλιν ἐκ νέου τὰ μέρη αὐτά. Ἔδωκε τὴν ἄδειαν ἡ κεντρικὴ Κυβέρνησις, ἀλλὰ ταυτοχρόνως

1) Ἡ περὶ Λασιθίου προκήρυξις εἰς *Creta sacra* II. 349 Πρβλ. καὶ *Zinkeisen* IV. 620. Κατὰ τὸ 1412 ὁ περιηγητὴς Βουδελμόντιος (*Creta sacra* I. 13 καὶ 62—63 καὶ 101) λέγει ὅτι τὸ Λασιθιον ἦτο ἔρημον, ἀλλ' ἔβοσκον ἐκεῖ ἄπειρα ποιμνία. Εἶχε φαίνεται ἀτονῆσαι ἡ διαταγὴ ὡς πρὸς τὰ ζῶα,

2) *Noiret, Douments etc.* σελ. 488, 494, 497.

3) *Noiret* σελ. 516—16. *Creta sacra* II. 395.

4) *Marino Sanuto, Diarii* I 760.

συνέστησε καὶ μεγάλην προσοχὴν εἰς τὴν χρῆσιν, μὴ ἀποβῆ ἕκ νέου ἐπικίνδυνος εἰς τὴν Δημοκρατίαν. Περιτταὶ πλέον ὑποψαίαι.

Τὰ πολυάριθμα φέουδα τῶν ἐπαναστατῶν Λατίνων καὶ Ἑλλήνων δημευθέντα καὶ περιεθόντα εἰς τὸ δημόσιον ἐξετέθησαν εἰς πλειοδοτικὴν πώλησιν εἰς Ἑνετίαν ἀπὸ τοῦ 1366—1371. Οἱ πλειοδοτήσαντες καὶ λαβόντες αὐτὰ Ἑνετοὶ εὐγενεῖς μὲν 18, πολῖται δὲ 8 καὶ δημοτικοὶ δύο ἀναγράφονται ὀνομαστὶ ὑπὸ τοῦ Κορνηλίου.¹⁾ Ἐδωκαν τὸν ὄρκον τοῦ φεουδάρχου, ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ, καὶ εἶχον τὸ δικαίωμα τῆς ἐκποιήσεως τοῦ φεούδου εἰς ἄλλον Λατίνον, οὐχὶ ὅμως Ἑλληνα· διότι εἰς τοὺς Ἑλληνας ἀπηγορεύθη διὰ νόμου (κατὰ τὸ 1371) ἡ κτήσις φεούδου ἀνήκοντος πρότερον εἰς Λατίνον.²⁾

Ἐξαιρέσις τοῦ τελευταίου αὐτοῦ νόμου ἐγένετο κατὰ τὸ 1379. ὡς διδασκόμεθα ἐξ ἐγγράφου παρὰ Noiret³⁾ ὑπὲρ τοῦ καλογήρου Ἐμμανουὴλ Καψοδάσου καὶ τοῦ υἱοῦ του Λέοντος καὶ τινος Γιάννη Μυριοκεφαλίτου, εἰς τοὺς ὁποίους δι' ἐξαιρέτους στρατιωτικὰς ὑπηρεσίας εἰς τὰς γαλέρας καὶ εἰς τὴν νῆσον χορηγεῖται κατόπιν αἰτήσεως των τὸ δικαίωμα νὰ πλειοδοτήσωσι καὶ μισθώσωσι τὸ χωρίον Μυριοκεφαλα Ρεθύμνης, ἀφ' οὗ ἄλλως τὸ χωρίον αὐτὸ κατοικεῖται ἀπὸ οἰκείους των καὶ ἀνῆκεν ἄλλοτε εἰς αὐτούς, καὶ τοῦτο γίνεται, ἵνα δοθῆ παράδειγμα ἀμοιβῆς τῶν καλῶν πράξεων πρὸς τὴν Δημοκρατίαν, καὶ οἱ εἰρημένοι νὰ δύνανται νὰ πλειοδοτῶσι καὶ νὰ λαμβάνωσιν ἀπὸ τὰς κτήσεις τοῦ δημοσίου Ρεθύμνου, ὅπως δικαιοῦται καὶ κάθε Λατίνος φεουδάρχης.

18. ΑΙ ΠΡΟΣ ΤΟΥΣ ΤΟΥΡΚΟΥΣ ΣΧΕΣΕΙΣ

Ἐπὶ ἑκατὸν περίπου ἔτη μετὰ τὴν αἱματηρὰν ἐπανάστασιν τῶν ἀδελφῶν Καλλεργῶν οὐδεμία ἄλλη σημαντικὴ πολιτικὴ στάσις ἢ ἀνωμαλία συνέβη ἐν τῇ νήσῳ. Καὶ ἐκ τοῦ ἐγχωρίου μὲν στοιχείου ἀδιατάρακτος ὅπως οὖν καθ' ὅλον αὐτὸν τὸν χρόνον διετηρεῖτο ἡ ἐνετικὴ κυριαρχία τῆς νήσου, δὲν ἔλειπον ὅμως ἐξωτερικοὶ περισπασμοὶ ἰδίως ἐκ μέρους τῶν Τούρκων, οἱ ὁποῖοι ὀλοὲν προχωροῦντες καὶ καταλαμβάνοντες τὰς ἐπαρχίας τοῦ Βυζαντ. Κράτους καὶ εἰς τὴν Εὐρώπην διαπεραιωθέντες ἐπέτυχον ἐπὶ τέλους κατὰ τὸ 1453 νὰ καταλάβωσι καὶ τὸν τελευταῖον προμαχῶνα, τὴν Κ/πολιν.

Πολὺ πρότερον τοῦ ὀλεθρίου αὐτοῦ διὰ τὸν Ἑλληνισμόν καὶ τὸν Χριστιανισμόν γεγονότος ἡ Ἑνετία ἠσθάνθη τὸν ἀντίκτυπον διὰ

1) Creta sacra II. 350 καὶ Jegerlehner 97,

2) Creta sacra II. 354. Zinkeisen IV. 621.

3) Noiret, Documents etc. 87—88.

προστασίαν τῶν ὑπολειπομένων εἰς αὐτοὺς κτήσεων ἐν τῷ Αἰγαίῳ. Ἀπὸ τοῦ μέσου τοῦ 15 αἰῶνος, δηλ. εὐθὺς μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κ/πόλεως, ἤρχισαν τῇ αἰτήσει καὶ τῶν φεουδαρχῶν οἱ Ἐνετοὶ νὰ κατασκευάζωσι τὰ μεγάλα ὀχυρωματικὰ ἔργα τοῦ Χάνδακος, ἦτοι τὸν μέγαν ἐξωτερικὸν περίβολον, τὴν μεγάλην τάφρον καὶ τὴν ἐξωτερικὴν στεφάνην τῶν ὀχυρωμάτων, ὧν ἡ κατασκευὴ ἐξηκολούθησεν ἐπὶ ἓνα περίπου αἰῶνα.

Κατὰ τὸ 1485 ὀρίζονται κατ' ἔτος δέκα χιλιάδες δουκᾶτα διὰ τὰ ἔργα, τὰ ὁποῖα καταβάλλονται κατὰ τὸ 1)4 ὑπὸ τῆς Διοικήσεως καὶ κατὰ τὰ 3)3 ὑπὸ τῶν φεουδαρχῶν, τῶν πολιτῶν, τῶν Ἑβραίων, τοῦ κλήρου καὶ ὑπὸ τῶν μονῶν. Οἱ χωρικοὶ καὶ οἱ πάροικοι συμβάλλουσι δι' ἀγγαρειῶν. Οἱ Ἐνετοὶ ἀπεσταλμένοι ἐκ Κρήτης κατὰ τὸ 1471 ζητοῦσι νὰ ληφθῶσι σοβαρὰ μέτρα διὰ τῆς ὀχυρώσεως τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν ἄλλων φρουρίων διὰ τὸν τότε πόλεμον «ἐναντίον τοῦ ἀγριωτάτου, φοβερωτάτου, σκληροτάτου, καὶ ἀσεβεστάτου, ἀλλάισχυροτάτου ἐχθροῦ, τοῦ Τούρκου».1)

Ἐπὶ τρεῖς περίπου αἰῶνας ἡ Ἐνετία δι' ἀπείρων θυσιῶν εἰς αἷμα καὶ εἰς χρεῖμα ἠγωνίζετο κατὰ τῶν Τούρκων, ἄλλοτε μὲν διεξάγουσα δεινὸν πόλεμον φανερόν κατὰ τῶν Σουλτάνων, μόνη ἢ μετ' ἄλλων Χριστιανῶν συμμάχων, καὶ ἄλλοτε ἀκήρυκτον ἀγῶνα κατὰ τῶν Τούρκων πειρατῶν, τῶν ἀναφανδῶν ἐφοδιαζομένων καὶ ἐξοπλιζομένων ὑπὸ τῆς ἐν Κ/πόλει Τουρκικῆς Κυβερνήσεως, εἴτε ὑπὸ τῶν Μουσουλμανικῶν Κρατῶν τῆς βορείου Ἀφρικῆς.

Αἱ πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ κατὰ τῆς Κρήτης αἰ γινόμεναι ὑπὸ τοῦ τρομεροῦ ἀρχιπειρατοῦ Χαϊρεδίν Βαρβαρόσσα τῷ 1538, καθ' ὅς χιλιάδες ἀνθρώπων ἐφονεύθησαν ἢ ἠχμαλωτίσθησαν, αἱ πόλεις δὲ τὸ Ρέθυμνον, ὁ Ἀποκόρωνας καὶ πολλὰ χωρία κατεστράφησαν, ἔπειτα αἱ τοῦ Δραγούτη²⁾ κατὰ τὸ 1562 καὶ τοῦ Ἀλγερίνου Οὐλουτσαλῆ κατὰ τὸ 1567 (καθ' ἣν κατεστράφη τὸ Ρέθυμνον) ἔφερον τόσας ζημίας καὶ εἰς τὴν Κρήτην καὶ εἰς τὴν Ἐνετίαν, ὥστε συνετέλεσαν καὶ αὐταὶ εἰς τὴν παρακμὴν καὶ πτώσιν τοῦ Ἐνετικοῦ Κράτους.

Κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν καὶ τῶν συνεχῶν πρὸς τοὺς Τούρκους ἀγῶνων ἐκτίσθησαν καὶ τὰ θαλάσσια φρούρια ἢ Σοῦδα, ἢ Σπιναλόγγα καὶ ἡ Γραμβοῦσα (ἀπὸ τοῦ 1572—1577).

Κατὰ μικρὸν ἡ Ἐνετία ἀπώλεσε πολεμοῦσα κατὰ τῶν Τούρκων τὰς ἐν τῇ Στερεῇ Ἑλλάδι καὶ ἐν τῇ Πελοποννήσῳ κτήσεις της, τὴν Εὐ-

1) Noiret, Docum. σελ. 513 „contra hunc truculentissimum et saevissimum et impiissimum, sed potentissimum hostem Teucrum.“

2) Creta sacra II. 424—428. Τὸν στόλον τοῦ Δραγούτη συνέτριψε καὶ τὸν ἴδιον ἐφόνευσεν ὁ Ἐνετὸς ναύαρχος Πέτρος Τρόνος· ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Σουλτάνος Σουλεϊμάν ἐκμανεῖς ἠπέλιψε πόλεμον, ἠναγκάσθη ἡ Γαληνοτάτη νὰ ἐξορίσῃ τὸν γενναῖον Τρόνον, ἵνα ἐξευμένισῃ τὸν ἐξηγριωμένον Τούρκον.

βοιαν, καὶ ὅσας ἄλλας νήσους εἶχεν ἐν τῷ Αἰγαίῳ, κατὰ δὲ τὸ 1571 καὶ τὴν Κύπρον, τὸ δεύτερον αὐτὸ μετὰ τὴν Κρήτην Βασίλειον. Ὑπελείπετο μόνον ἡ Ἐπτάνησος καὶ ἡ Κρήτη, τὴν ὁποίαν καὶ τελευταίαν κατέκτησαν οἱ Τοῦρκοι μετὰ δεινὸν καὶ φονικώτατον ἀγῶνα εἰκοσιπενταετῆ (1645—1669).

19. ΑΝΩΜΑΛΙΑΙ ΚΑΙ ΣΥΝΩΜΟΣΙΑ ΣΗΦΗ ΒΛΑΣΤΟΥ

Μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ ἔπειτα τοῦ Μορέως πολλοὶ Ἕλληνες κατέφυγον εἰς τὰς ἐνετοκρατούμενας χώρας καὶ δὴ καὶ εἰς τὴν Κρήτην. Μεταξὺ τῶν προσφύγων αὐτῶν ἦσαν καὶ σημαίνοντες καὶ εὐγενεῖς Ἕλληνες καὶ πολυάριθμοι κληρικοὶ καὶ καλόγηροι. Ἡ Ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἐδέχθη αὐτοὺς καὶ περιέθαψε κατὰ τὸ δυνατόν ἐγκαταστήσασα αὐτοὺς μάλιστα εἰς τὰ Χανιά καὶ ἀλλαχοῦ τῆς νήσου.¹⁾ Ἦσαν ἐκτὸς αὐτῶν καὶ οἱ λεγόμενοι λευκοὶ Ἐνετοὶ (Veneti albi) Ἕλληνες μὲν τὸ γένος ἀλλὰ κατοικοῦντες εἰς ἐνετικὰς χώρας προστατευόμενοι καὶ ὑπήκοοί της, ἀλλὰ μὴ ἔχοντες ἐνετικὴν ἰθαγένειαν. Τὸ νέον αὐτὸ προσφυγικὸν στοιχεῖον τὸ προστεθὲν εἰς τὸ ἐγχώριον ἑλληνικὸν τῆς νήσου μὴ εἰθισμένον εἰς τὸν Φραγκικὸν ζυγόν, καὶ μάλιστα οἱ πολυπληθεῖς κληρικοὶ, δὲν ἔμενεν ἡσυχον κατὰ τὴν πρώτην δεκαετίαν τῆς ἐγκαταστάσεώς του. Κατὰ τὸ 1454 τὸ Συμβούλιον τῶν Ἐξεταστῶν (Inquisitores) δίδει διαταγὴν εἰς τὸν Δοῦκαν Κρήτης νὰ ποιῇ ἐκποδῶν κατὰ τρόπον μυστικὸν πάντα Ἐνετὸν ἢ μὴ, ὃν ἤθελε κρίνει ὅτι ἔπρεπε νὰ ἐκλίπη ἐρωτῶν μόνον τὴν συνειδησιν καὶ μόνον εἰς τὸν Θεὸν ἔχων νὰ δώσῃ λόγον. Διετάσσοντο δηλ. μυστικαὶ δολοφονίαι διὰ πολιτικούς λόγους.²⁾ Τοιούτων ἐπαίσχυντων δολοφονιῶν παραδείγματα συνέλεξεν ὁ Lamansky ἐκ τῶν ἐνετικῶν Ἀρχείων.³⁾

Οἱ Ἐνετοὶ χρονογράφοι ἀναφέρουσι συνωμοσίας καὶ ταραχάς, τὰς ὁποίας διωργάνωσαν κατὰ τῆς Ἐνετίας οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ μάλιστα παππᾶδες καὶ καλόγηροι χρησιμοποίησαντες τὴν εἰς τὸν ὄχλον ἐπιρροήν των πρὸς ἐξέγερσιν τῶν χωρικῶν ἰδίως τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνης, ὅπου ἄλλως ἀνέκαθεν ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἐπεκράτει τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον ἀπέναντι τοῦ Λατινικοῦ.

Ἡ σοβαρωτέρα τῶν ἀνωμαλιῶν αὐτῶν φαίνεται ὅτι ἦτο ἡ σχεδιασθεῖσα ἐν Ρεθύμνῃ ὑπὸ τοῦ Σήφη Βλαστοῦ. Ὡς ἐξῆς περιγράφει τὴν συνωμοσίαν ὁ χρονογράφος Ἀνδρέας Κορνῆλιος⁴⁾

1) Κατάλογος τοιούτων προσφύγων πλασθεὶς ἐκ τῶν ὑστέρων ἔχει ἤδη δημοσιευθῆ. Πρβλ. Gerland, Noblesse σελ. 171—177. Zinkeisen IV 626—627.

2) Zinkeisen IV. 623 σημ. 1.

3) Lamansky, Secrets d'État de Venise. S. Petersbourg 1884 πολλ.

4) Creta sacra II. 389.

«Γραικύλος τις Ρεθύμιος, Σήφης Βλαστός ὀνομαζόμενος, μὴ ἀνεχόμενος τὸν ἐνετικὸν ζυγὸν προσείλκυσε διὰ μυστικῶν ὑποκινήσεων ἀρκετοὺς ἑταίρους πρὸς κακούργημα ἀνοσίτου στάσεως. Ἀλλὰ φοβούμενος τὰ ἑτοιμοπόλεμα ἐνετικά ὄπλα, ἂν μετήρχειτο φανεράν ἐπανάστασιν, συνέλαβε τὴν διαβολικὴν σκέψιν νὰ φονεύσῃ αἰφνιδίως εἰς ὠρισμένην ἡμέραν τοὺς Ἐνετοὺς ἄρχοντας καὶ τοὺς Λατίνους προκρίτους εἰς ἐκάστην πόλιν τῆς νήσου, καὶ μετὰ τὴν ἐπιτυχίαν τῆς σφαγῆς νὰ καλέσῃ ἔξωθεν Ἡγεμόνα τινὰ νὰ δεσπόσῃ τῆς νήσου. Ἐνῶ δὲ παρεσκευάζοντο τὰ σχέδια καὶ τὰ ὄπλα διὰ τὸ τερατώδες κακούργημα, Γραικὸς τις ἱερεὺς Λίμας ἐκ Ρεθύμνου καὶ ὁ Ἑβραῖος Δαβὶδ Μαυρογόνατος γνωρίζοντες τὴν ἀποτρόπαιον συνωμοσίαν ἐλθόντες πρὸς τὸν Δοῦκαν ἀποκαλύπτουσιν ἐμπιστευτικῶς τὴν ὄλην ὑπόθεσιν, οὗτος δὲ καλέσας πρὸς βοήθειαν καὶ τὸν Ἀνδρέαν Καλλέργην τὸν υἱὸν τοῦ Γεωργίου καὶ ἔγγονον τοῦ Ἀλεξίου ἄνδρα σταθερᾶς πρὸς τὴν Δημοκρατίαν πίστεως ἔρριψεν εἰς τὰ δεσμὰ πάντας τοὺς δολοφόνους, καὶ μετ' ὀλίγον δι' αἰσχροτάτης τιμωρίας ἐθανάτωσεν. Εἰς τὸν παπᾶ Λίμαν κατόπιν καὶ εἰς τὸν Ἰουδαῖον Μαυρογόνατον ἐδόθησαν ἀμοιβαὶ ἐκ τοῦ δημοσίου ταμείου καὶ ὠρίσθησαν εἰς αὐτοὺς διαρκεῖς συντάξεις, ὃ δὲ Ἀνδρέας Καλλέργης ἠξιώθη πολλῶν ἐπαίνων διὰ τῆς πρὸς αὐτὸν σταλείσης ἐπιστολῆς τῆς Συγκλήτου.»

Τὸ ἀνωτέρω ἱστῶρημα τοῦ Ἐνετοῦ χρονογράφου εἶναι κατὰ τοῦτο ἀληθές, ὅτι ὁ Σήφης Βλαστός ἐσκέφθη τὴν ἀπόσεισιν τοῦ ἐνετικοῦ ζυγοῦ δι' ἐπαναστάσεως τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου μάλιστα τῶν χωρικῶν καὶ τῶν προσφύγων, καὶ ὅτι εἶχε συνεταίρους καὶ ἄλλους σημαίνοντας Κρήτας, ὅτι ὅμως ἐσχεδίασε νὰ σφάξῃ εἰς ὠρισμένην ἡμέραν ὅλους τοὺς Ἐνετοὺς καὶ νὰ παραδώσῃ τὴν νήσον εἰς ξένον δυνάστην (καὶ ἔννοεῖ ὁ χρονογράφος βεβαίως τὸν Τοῦρκον, ὅπως συχνὰ προσῆπτον τὴν κατηγορίαν αὐτὴν εἰς τοὺς ἐπαναστάτας οἱ καταδόται καὶ αἱ ἐνετικά ἄρχαι) τοῦτο οὐδαμῶς οὔτε δυνατὸν οὔτε πιθανὸν φαίνεται, ἀλλ' εἶναι μᾶλλον ὑπερβολὴ τοῦ χρονογράφου ἢ τῶν καταδοτῶν. Ὁ ἀρχηγὸς τῆς συνωμοσίας αὐτῆς Σήφης Βλαστός προήρχειτο ἐκ τῆς μεγάλης ἀρχοντικῆς οἰκογενείας τῶν Βλαστῶν Ρεθύμνου τῆς καταγομένης κατὰ τὴν παράδοσιν ἐκ τοῦ Δημητρίου Βλαστοῦ, ἐνὸς τῶν Δώδεκα λεγομένων Ἀρχοντοποκύλλων τοῦ Βυζαντίου, καθ' ὅλον δὲ τὸ διάστημα τῆς ἐνετοκρατίας ἀναφέρονται ἐξέχοντα μέλη τοῦ οἴκου τούτου φεουδάρχει, ἐπαναστάται, ἀνώτεροι κληρικοί, λόγιοι καὶ καλλιτέχναι.¹⁾

Ἀκριβεστέρως καὶ αὐθεντικᾶς πληροφορίας περὶ τοῦ κινήματος αὐτοῦ μᾶς ἔδωκαν τὰ μυστικά ἔγγραφα τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ Ρώσου Lamansky.²⁾ Κατὰ ταῦτα ἡ συνωμοσία

1) Gerland, Noblesse σελ. 67—68, 85, 102, 109, 117, πολ.

2) Gerland, αὐτόθι σελ. 31. Wlad. Lamansky, Secrets d' État de Venise. S. Petersbourg 1884 σελ. 47 ἐξ. 049, 052.

τοῦ Βλαστοῦ δὲν ἔγινε κατὰ τὸ 1453, ὡς δηλοῦται εἰς τὴν Ἱερὰν Κρήτην τοῦ Κορνηλίου, ἀλλὰ κατὰ τὸ 1458 μέχρι τοῦ 1460. Κύριοι ὑποκινήται τοῦ πλήθους ἦσαν κληρικοί, καὶ δὴ τοιοῦτοι πρόσφυγες) ἐξεγείραντες τοὺς χωρικοὺς Ρεθύμνης. Οἱ πρόσφυγες οὗτοι ἐκ Κ)πόλεως καὶ μάλιστα οἱ κληρικοί, μὴ ζήσαντες ὑπὸ Φράγκους καὶ μὴ γνωρίζοντες τὴν θέσιν τῶν Ἑλλήνων τῆς Κρήτης ὑπὸ τὴν Φραγκοκρατίαν) ἦσαν στοιχείον ἀδιάλλακτον καὶ εὐκόλως παρέσυρον καὶ παρεσύροντο εἰς κινήματα κατὰ τῆς κρατούσης τάξεως. Συνεργοὶ δὲ τοῦ Βλαστοῦ ἦσαν καὶ ἄλλοι ἄρχοντες ἀναφερόμενοι εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα τῶν Δέκα λ.χ. ὁ Ἰωάννης Ἀργυρόπουλλος, Ἰωάννης Μελισσηνός, οἱ δύο Γαβαλαῖδες Ἰωάννης καὶ Γεώργιος, καὶ πολλοὶ παππᾶδες καὶ καλόγηροι πρόσφυγες καὶ ἐντόπιοι π.χ. ὁ πρωτόπαππας Ρεθύμνης Πέτρος Τζαγκαρόπουλλος, ὁ Νεόφυτος μοναχὸς ἀπεσταλμένος τοῦ Πατριαρχείου κλπ.

Ἄνωμαλῖαι εἰς τὸ διαμέρισμα Ρεθύμνου καὶ ἀταξίαι τῶν χωρικῶν καὶ ζημίαι ὑλικάι ὑπῆρξαν τὰ ἀποτελέσματα τῆς τοπικῆς αὐτῆς συνωμοσίας, τὴν ὁποίαν ἡ ἐνετικὴ Διοίκησις κατάρθωσε νὰ καταπνίξῃ ἐν τῇ γενέσει τῆς διὰ τῆς ἐγκαίρου ἀποκαλύψεως καὶ τιμωρίας τοῦ ἀρχηγοῦ καὶ τῶν κυριωτέρων του συνεργῶν. Τὴν συνωμοσίαν ἀπεκάλυψαν ὁ παπᾶ Ἰωάν. Λίμας καὶ ὁ Ἑβραῖος Μαυρογόνατος. Ὁ Σήφης Βλαστός πρῶτος συλληφθεὶς καὶ ἐλεγχθεὶς ἐθανατώθη. Τὸν Ἰωάννην Γαβαλᾶν προσπαθοῦντα νὰ συνεχίσῃ τὴν συνωμοσίαν καὶ φονεύσαντα τὸν Ἰωάννην Μελισσηνὸν ἀπεκάλυψαν οἱ δύο προηγούμενοι καταδόται· ἐν ᾧ δηλ. ὁ Μαυρογόνατος εὐρίσκετο δι' ἐμπορικός του ὑποθέσεις εἰς Ἑνετίαν ἤλθε πρὸς αὐτὸν ὁ παππᾶ Λίμας καὶ ἀνέφερε τὰ κατὰ τὴν συνωμοσίαν τοῦ Γαβαλᾶ καὶ λοιπῶν, ὁ δὲ Μαυρογόνατος παρουσίασε τὸν Λίμαν εἰς τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα καὶ τοῦ ἐχρησίμειυσεν ὡς διερμηνεύς. Τὸ Συμβούλιον παρήγγειλεν εἰς τὸν Μαυρογόνατον νὰ μεταβῇ εἰς Κρήτην καὶ συνεννοούμενος μετὰ τὴν Διοίκησιν προβῶσιν εἰς τὴν ἔρευναν, ἀποκάλυψιν καὶ σύλληψιν τῶν συνωμοτῶν. Τοῦτο καὶ ἐγένετο, ὁ Μαυρογόνατος ἐξετέλεσεν ἀκριβῶς καὶ ἐπιτυχῶς τὴν ἐντολήν, καὶ πρὸς ἀμοιβὴν ὁ Μαυρογόνατος ἔλαβεν ἐφάπαξ τρεῖς χιλιάδας ὑπερπύρων καὶ σύνταξιν 300 ὑπερπύρων καὶ μετὰ θάνατον οἱ ἄρρενες ἀπόγονοί του. Συγχρόνως ἐπέτυχε καὶ διαφόρους προνομίας, νὰ μὴ φέρῃ ἐπὶ τοῦ ἐνδύματος τὸ σημεῖον Ο, ὃ ἔφερον οἱ Ἑβραῖοι Κρήτης πρὸς διάκρισιν, νὰ δικαιοῦνται οἱ Ἑβραῖοι νὰ κατοικῶσιν εἰς τὰ δύο Καστέλλια, Καινούργιον καὶ Βονιφάτιον, νὰ μὴ κακοποιοῦνται εἰς τὰς οἰκίας των, καὶ νὰ μὴ ὑποχρεοῦνται νὰ ἐκτελῶσι θανατικὰς ἐκτελέσεις ἐν ἡμέρᾳ Σαββάτῳ ἢ κατὰ τὰς ἄλλας των θρησκευτικὰς ἑορτάς¹⁾.

1) Σάθα, Ἑλλην. Ἀνέκδοτα, τόμ. Β' Ἀθην. 1867 σελ. κε'—λε', ὅπου δημοσιεύονται καὶ τρία ἐπίσημα ἔγγραφα περὶ τῆς συνωμοσίας Γαβαλᾶ, τὰ ὁποῖα διέτηρσεν ἢ εἰς Κέρκυραν καταφυγοῦσα οἰκογένεια Μαυρογονάτου.

Ἐκ τῶν μυστικῶν ἐγγράφων τοῦ Συμβουλίου τῶν Δέκα τῶν δημοσιευθέντων ὑπὸ τοῦ Lamansky βλέπομεν ὅτι εἰς τὰς ταραχὰς καὶ συνωμοσίας τὰς φερούσας τὸ ὄνομα τοῦ Σήφη Βλαστοῦ καὶ τοῦ Γαβαλά (1458—1462) οἱ κυριώτεροι ὑποκινηταὶ καὶ παράγοντες ἦσαν οἱ παππᾶδες καὶ καλόγηροι καὶ δὴ πρὸ παντὸς πρόσφυγες. Ὁ παπᾶ Λίμας μνηθεὶς καὶ αὐτὸς κατέδωκε τοὺς συνωμότες, καὶ ἔλαβεν ὡς ἀμοιβὴν χίλια ὑπέριπυρα κατ' ἔτος πληρωτέα καὶ εἰς τοὺς ἀπογόνους του. Τὸ Συμβούλιον κατόπιν τῶν γενομένων ἔστειλε διαταγὰς εἰς Κρήτην νὰ προσέχωσι τοὺς κληρικούς αὐτοὺς καὶ δὴ τοὺς πρόσφυγας, καὶ νὰ τοὺς ἀπελαύνωσιν ἐκ τῆς νήσου, οὕτω δ' ἐξωρίσθησαν οἱ πλείστοι τῶν ἀνησύχων αὐτῶν κληρικῶν, καὶ ἡ δίωξις ἐξηκολούθησε μέχρι τοῦ 1470.¹⁾

20. ΤΑ ΤΟΥ 16ου ΑΙΩΝΟΣ. ΣΕΙΣΜΟΣ ΤΟΥ 1508

Κατὰ τὸ ἔτος 1508 (28—29 Μαΐου) ἐγένετο τρομερὸς σεισμὸς εἰς Κρήτην, ἐκ τοῦ ὁποίου κατέπεσαν χιλιάδες οἰκιῶν ἢ καταστροφή ἐγένετο μάλιστα εἰς τὸν Χάνδακα, ὅπου ἐκ τῆς πτώσεως τῶν οἰκιῶν (καὶ τοῦ Δουκικοῦ Μεγάρου) ἐφονεύθη μέγας ἀριθμὸς ἀνθρώπων. Τὴν φοβερὰν αὐτὴν φθορὰν καὶ τὰ ἐπακολουθήσαντα γεγονότα περιγράφει λεπτομερῶς ὁ λόγιος Ἱερώνυμος Δονᾶτος ὢν τότε Δοῦκας Κρήτης εἰς μακρὰν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν Πέτρον Κονταρίνον φίλον του.²⁾

Ἄλικαμπος.

Ἐπὶ Δοῦκα Κρήτης Ἰακώβου Κορνηλίου κατὰ τὸ 1528 ἐλυμαίνετο τὴν ἐξοχὴν σπεῖρα ληστῶν καὶ κακοποιῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον ὄχυρὸν καταφύγιον καὶ ὀρητήριον τὸ χωρίον Ἄλικαμπον (Ἄποκορώνου³⁾). Πρὸς συντριβὴν τῶν κακούργων ἡ Σύγκλητος κατ' αὐτὸ τούτο τὸ ἔτος ἔστειλε τὸν ναύαρχον Ἱερώνυμον Κορνήλιον, ὅστις ἀποβιβάσας κατὰ τὰ μέρη τῶν Χανίων ἵππικὸν καὶ πεζικὸν καὶ ἐπιτεθεὶς κατὰ τῶν κακοποιῶν συνέτριψεν αὐτοὺς φονεύσας πολλοὺς, καὶ τὸ χωρίον καταλαβὼν ἀνέσκαψεν ἐκ θεμελίων, καὶ ἵνα μὴ εἰς τὸ ἐξῆς ἢ πρόσφορος αὕτη θέσις καταστῇ πάλιν ἄσυλον κακούργων, διὰ νόμου ἀπηγόρευσε τὴν οἰκοδομὴν νέων οἰκημάτων ἢ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν παλαιῶν.⁴⁾

1) Lamansky σελ. 050 ἐξῆς καὶ 052—053.

2) Τὴν ἐπιστολὴν ὀλόκληρον ἐδημοσίευσεν ὁ Κορνήλιος εἰς *Creta sacra* II. σελ. 408—413 καὶ Νέος Ἑλληνομν. VII. σελ. 169.

3) *Creta sacra* II. 423. Zinkeisen IV. 625.

4) Καὶ κατόπιν ἐπὶ Τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σχεδὸν τῆς παρουσίας γενεᾶς ὁ Ἄλικαμπος ὑπῆρξεν ὀρητήριον ἀρματωλῶν, ἀλλὰ καὶ ἀτιθᾶσων καὶ ἀτάκτων στοιχείων. Β. Ψιλάκι, Ἱστορ. Κρήτης, τομ. Β'. σελ. 420.

21. ΕΠΑΝΑΣΤΑΣΙΣ ΤΩΝ ΔΥΤΙΚΩΝ ΕΠΑΡΧΙΩΝ Η ΤΟΥ ΚΑΝΤΑΝΟΛΕΟΥ

Τὰ ἔτη 1567—1573 ὑπῆρξαν ἐποχὴ ταραχῶν καὶ δοκιμασιῶν καὶ διὰ τὴν Κρήτην καὶ τὴν Ἑνετιαν. Αἱ πειρατικαὶ ἐπιδρομαὶ τῶν Τούρκων καὶ Ἀλγερίνων κατὰ τῶν παραλίων τῆς νήσου καὶ αἱ γενόμεναι ὑπὸ τούτων φθοραὶ εἰς ἀνθρώπους καὶ περιουσίας ὑπῆρξαν δειναί. Κατὰ τὸ 1567 ἐπὶ Δοῦκα Πασχάλῃ Σιγόνια, οἱ Τοῦρκοι ἐπελθόντες νύκτωρ ἐκυρίευσαν καὶ ἐλεηλάτησαν τὴν Σοῦδαν καὶ τὴν ἐνέπρησαν¹⁾, ἔπειτα ἐπῆλθον κατὰ τῶν Χανίων, τὰ ὁποῖα ἐσώθησαν διὰ τῆς γενναίας ἀμύνης τοῦ Ρέκτωρος Λουκᾶ Μιχαήλ, ὅστις ἐξελεῖθαι τῆς πόλεως μὲ 800 Κορσικανούς μισθοφόρους ἠνάγκασε τοὺς Τούρκους νὰ καταφύγωσιν εἰς τὰ πλοῖα τῶν. Ταυτοχρόνως ὁ Ἀλγερίνος ἀρχιπειρατῆς Οὐλουτσαλῆς ἡγούμενος στόλου 50 γαλερῶν καὶ ἐρχόμενος εἰς βοήθειαν τῶν Τούρκων εὕρισκομένων εἰς πόλεμον πρὸς τοὺς Ἑνετούς, ἀπεβίβασθη εἰς τὰ βόρεια παράλια τῆς νήσου, καὶ ἀφ' οὗ διὰ πυρὸς καὶ σιδήρου ἔφθειρε πολλὰ χωρία, ἐπῆλθε κατὰ τοῦ Ρεθύμνου, τὸ ὁποῖον φοβηθέντες οἱ κάτοικοι εἶχον ἐγκαταλείψει, καὶ ἐδήλωσε καὶ ἐπυρπόλησεν αὐτό.²⁾

Πρὸς ἀντιμετώπισιν τῶν ἐκ τῶν Τούρκων ἐπιθέσεων καὶ τῶν κινδύνων ἡ ἐνετικὴ Κυβέρνησις ἔλαβε τοιαῦτα μέτρα βιαίων στρατολογιῶν, ἀγγαρειῶν καὶ ἄλλων πιέσεων ἰδίως κατὰ τῶν ἀγροτῶν τῆς νήσου, ὥστε ἠναγκάσθησαν καὶ αὐτοὶ ν' ἀπειθήσωσι καὶ ἐπαναστατήσωσιν.

Εἰς ποίας ἀγγαρείας, ἐπιτάξεις καὶ βιαίας στρατολογίας προέβησαν κατὰ τὰς περιστάσεις αὐτὰς οἱ ἐν Κρήτῃ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἑνετίας Προβλεπταί, Ἀρχιστράτηγοι, Δοῦκαι, Ρέκτωρες μανθάνομεν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν, ἀλλ' ἰδίως διδασκόμεθα ἐξ ἐπιστήμων ἐγγράφων τῆς οἰκογενείας Βαρούχα, τὰ ὁποῖα πανομοιότυπως ἐδημοσιεύθησαν εἰς βιβλιάριον ὑπὸ τινος τῶν ἀπογόνων τοῦ οἴκου,³⁾ καὶ ἐξ αὐτοῦ τὰ ἀνεδημοσίευσεν ὁ Gerland.⁴⁾ Ὡς ὄργανα δηλ. πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν διαταγῶν τῶν μετεχειρίζοντο οἱ στρατηγοὶ καὶ ἄλλοι ἀνώτεροι ὑπάλληλοι τῆς Κυβερνήσεως τοὺς φεουδάρχας Ἑνετοὺς καὶ Κρήτας, ἕκαστον εἰς τὸ διαμέρισμα, ὅπου εἶχε τὸ φεουδόν του. Οἱ Βαρούχαι λ. χ. τιμαριόυχοι εἰς Ἀμάρι ἐπιφορτίζονται νὰ ἐκτελῶσι τὰς διὰ τὰς ἀγγαρείας ἐπιταγὰς στρατολογοῦντες εἰς τὰς δύο Συβρίτους (Ἀμάρι καὶ Ἀγ. Βασίλειον)

1) Δὲν εἶχε κτισθῆ ἀκόμη τὸ ἰσχυρότατον φρούριον, τὸ ἐπὶ τῆς νησίδος, τὸ ὁποῖον ὤκοδομήθη καὶ ἐξωπλίσθη κατὰ τὸ 1573.

2) *Creta sacra* II. 427. καὶ *Zinkeisen* IV 625—628.

3) Οἰκογένεια Βαρούχα (ἀνευ χρονολογίας καὶ τόπου ἐκδόσεως). Πρβλ. καὶ σχετικὸν ἄρθρον Στ. Ζανθουδίδου «Οἱ Ἀρχοντες Βαρούχαι» εἰς Παναθήναια τοῦ 1908.

4) *Gerland, Noblesse*, σελ. 6. ἐξ. καὶ 136—152.

τούς άγγαρευομένους έξ εκάστου χωρίου. Τοίς έδίδετο άπόλυτος έξουσία νά μεταχειρισθώσιν οίαδήποτε ήθελον βίαια μέτρα πρὸς τοῦτο. Καί οί ἴδιοι δέ οί Βαροῦχαι κατ' επανάληψιν υπηρέτησαν ἰδίως εἰς τὸν στόλον ὡς αξιωματοῦχοι, καί διὰ τοῦτο κατόπιν αἰτήσεώς των ἀναγνωρίζει ἡ 'Ενετία τὰ οἰκογενειακά των προνόμια καί ἐπισήμως πιστοποιεῖ τὸ γενεαλογικόν των δένδρον, έξ οὗ ἐμφαίνεται ὅτι ἦσαν γνήσιοι ἀπόγονοι τοῦ Μιχαήλ Βαρούχα τοῦ 1254, καί τῆς συνθήκης τοῦ 1265 καί δὴ καί τοῦ κατὰ παράδοσιν Βυζαντινοῦ 'Αρχοντοπούλλου Κωνσταντίνου Βαρούχα¹⁾.

22. ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑΙ ΥΠΟΧΡΕΩΣΕΙΣ ΚΡΗΤΩΝ

Αἱ στρατιωτικαὶ υποχρεώσεις καί άγγαρεῖαι, εἰς ἃς ὑπεβάλλοντο οἱ Κρήτες πλὴν τῶν φεουδαρχῶν καί τῶν προνομιοῦχων ἦσαν αἱ ἐξῆς,

1) Ἡ φρούρησις τῶν παραλίων ἡμέρας καί νυκτός. "Εκαστος Κρής άγρότης ἦτο ὑπόχρεως εἰς τὴν άγγαρεῖαν αὐτὴν δι' ὠρισμένας ἡμέρας καί νύκτας, εἰς τρόπον ὥστε ποτέ νά μὴ μένη ἡ παραλία άφρούρητος εἴτε ἐν καιρῷ ἡμέρας, εἴτε ἐν καιρῷ νυκτός. Αἱ σκοπιαὶ ἦσαν εἰς άκρωτήρια καί ὑψηλά σημεῖα τῆς παραλίας, ὡς σημειοῦνται εἰς τοὺς 'Ενετικούς χάρτας¹⁾ (Guardie Vigle, Βίγλες λέγονται καί σήμερον), καί έπρεπε διὰ πυρῶν ἐν καιρῷ νυκτός καί καπνοῦ ἐν καιρῷ ἡμέρας νά εἰδοποιῶσι διὰ τὴν ἐμφάνισιν ὑπόπτων πλοίων, ἵνα δράμη πρὸς άπόκρουσιν ἡ ἐνδοτέρω σταθμεύουσα φρουρά.

2) Ἄγγαρεῖαι εἰς τὰς γαλέρας. Ἡ ὑπηρεσία εἰς τὰς γαλέρας ἦτο δύο εἰδῶν· ἡ πρώτη περιελάμβανε τοὺς μαχητὰς ἐπὶ τοῦ πλοίου (*huomini da guerra* ἢ *da spada*), ἡ δευτέρα καί εὐτελεστέρα τοὺς έρέτας (*huomini da remo*). Ἡ τελευταία ἰδίως ὑπηρεσία, εἰς ἣν ἐξεβιάζοντο κατὰδικοι, δοῦλοι, δραπέται, κακοποιοί, καί άγρόται ἦτο ἡ μᾶλλον μισητή, καί ὡς τὰ πολλὰ ἦτο ἀναγκαστικὴ ὑπηρεσία· άπετέλουν τὴν δυστυχῆ τάξιν τῶν *κατεργάρων*. Αἱ ὑπηρεσίαι αὐταὶ καί μάλιστα ἡ τῶν κωπηλατῶν ἦσαν σχεδὸν πάντοτε ἄμισθοι, καί ἡ δίαιτά των καί ὁ τρόπος τοῦ βίου των πανάθλιος, δι' ὃ καί συχνὰ ἐθερίζοντο ἀπὸ ἐπιδημίας, ὡσάκις δὲν εὔρισκον τὸν θάνατον εἰς τὰς ναυμαχίας καί τὰς ναυαγίας. "Εκαστος φεουδάρχης ἦτο ὑποχρεωμένος συμφώνως πρὸς τὰς διδομένας εἰς αὐτὸν διαταγὰς νά στρατολογήσῃ μὲ τὸ καλὸν ἢ διὰ τῆς βίας μεταχειριζόμενος πᾶν μέσον καταναγκασμοῦ (σωματικὰς κακώσεις, ἐμπρησμούς οἰκιῶν τῶν δυστροποῦντων ἢ φυγοστρατοῦντων) διὰ νά συλλέξῃ τὸν έξ εκάστου χωρίου ὠρισμένον ἀριθμὸν ἀνδρῶν.

1) Οἰκογένεια Βαρούχα πολλ. καί Gerland, Noblesse σελ. 149—152.

2) Strobl, Kreta II. σελ. 26.

3) Ἀγγαρεία εἰς τὰ ὀχυρώματα (angaria alla fabrica) ἦτο ἡ πλέον ἀνεκτὴ, διότι ἠδύνατο ὁ θάλων καὶ δυνάμενος νὰ καταβόλῃ ἀντιστήκωμα διὰ τὴν πληρωμὴν ἐργάτου. Εἰς τὴν ἀγγαρείαν αὐτὴν ὑπήχθησαν μὲ τὸν καιρὸν καὶ τὴν ἐπιτεινομένην ἀνάγκην ἕνεκα τῶν Τουρκικῶν ἐπιδρομῶν καὶ αὐτοὶ οἱ ἀρχοντορρωμαῖοι καὶ οἱ φεουδάρχαι, ὅπως λ.χ. συνέβη κατὰ τὴν ὀχύρωσιν τῆς νησίδος Σούδας κατὰ τὸ 1573.

Τὰ βίαια καὶ σκληρὰ μέσα, ὧν ἐγένετο χρῆσις πρὸς ἐκτέλεσιν τῶν ἀνωτέρω ἀγγαρειῶν ἐπήνεγκον τὴν σφοδρὰν ἀντίδρασιν τῶν χωρικῶν τῶν δυτικῶν ὄρεινῶν ἐπαρχιῶν Σελίνου, Σφακίων καὶ Ρίζας Κυδωνίας. Ἐν ᾧ ἡ Ἑνετία ἦτο ἀπποχολημένη εἰς τὸν κατὰ τῶν Τούρκων πόλεμον καὶ τὴν ἀμυναν τῆς Κύπρου, ἣτις τότε (1570—1571) κατεκτήθη μετὰ αἱματηρὸν ἀγῶνα ὑπὸ τῶν Τούρκων, οἱ ἀγρόται τῶν ὄρεινῶν αὐτῶν διαμερισμάτων ἐπιτυχόντες τὴν κατάλληλον εὐκαιρίαν εἶχον ἐπαναστατήσαι καὶ σχηματίσαι διοικήσιν ἰδικὴν τῶν ἀνεξάρτητον, ἧς ἐξέλεξαν κυβερνήτην τὸν ἀπὸ τοῦ χωρίου Κουστογεράκου τοῦ Σελίνου Γεώργιον Καντανολέον,¹⁾ καὶ ἄλλους ἀρχηγούς ἐκ τῶν ἄλλων ἐπαναστατημένων διαμερισμάτων, ἐκ τῶν γενῶν τῶν Πατέρων, Κουτῶν, Φωτεινῶν, Μουσοῦρων κλπ. Τότε κατὰ τοὺς Ἑνετοὺς χρονογράφους ἐκάλεσαν πρὸς βοήθειαν τὸν ναύαρχον τοῦ Τουρκικοῦ στόλου Περτέβ, ἵνα ὑποταχθῶσιν εἰς αὐτόν.²⁾

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν αὐτὴν τῶν Δυτικῶν ὄρεινῶν ἐπαρχιῶν συνέβη καὶ τὸ τραγικὸν ἐπεισόδιον τῶν Κρητικῶν Γάμων, τοῦ ὁποίου μοναδικὸς ἐκθέτης ὅπως καὶ ἐν γένει τῆς ἐπαναστάσεως τοῦ Καντανολέου εἶναι ὁ Ἀντώνιος Τριβαν νοτάριος Χανίων, ἀτυχῶς οὐχὶ πολὺ ἀξιόπιστος μάρτυς.³⁾ Διὰ τοῦτο ἐν ὅσῳ δὲν ἐπικυρωθῇ καὶ ἡ τοῦ Καντανολέου ἐπανάστασις καὶ τὸ ἐπεισόδιον τῶν Κρητικῶν γάμων ὑπὸ ἄλλης μάλλον ἀξιόπιστου πηγῆς πρέπει νὰ δεχθῶμεν τὴν ὅλην περὶ τούτου διήγησιν ὑπὸ ἐπιφύλαξιν. Πρὸ ἐτῶν παρετήρησεν⁴⁾ ὁ Gerola, ὅτι ἐν ᾧ τὸσον ἀφθονοὶ εἶναι αἱ εἰδήσεις τῶν χρόνων τούτων εἰς τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἑνετίας

1) Γεώργιος Γαδανολέον φέρεται εἰς ἐπιγραφὴν τοῦ ἰδίου ἀναθηματικῆν εἰς ἐκκλησίαν παρὰ τὸ χωρίον Ροδοβάνι Σελίνου. Πρὸς Ζανθουδίδου, Χριστ. ἐπιγραφαὶ Κρήτης ἐν «Ἀθηνᾶ» τομ. ΙΕ' (1903) σελ. 120—121 καὶ Gerola, Mon. Ven. vol. II. tav. 9, 4, ἐνθα εἰκονίζεται ὁ Γαδαν. μετὰ τῆς γυναικὸς τοῦ Μοσχάν(ας) ὡς κτίτορες προσφέροντες εἰς τὴν Θεοτόκον τὴν ὑπ' αὐτῶν κτισθεῖσαν ἐκκλησίαν.

2) Creta sacra II. 427—428,

3) Τὸ χειρόγραφον Τριβαν εἶναι εἰς τὴν Συλλογὴν Correr No 761. Μετέγραψε τὸ ἐπεισόδιον ὁ Pashley II. 150 ἐξ., ὁ δὲ Ζαμπέλιος εἰς τοὺς «Κρητικούς Γάμους» σελ. 545. ἐξ. ὑπὸ μορφῆν ἱστορικῆς μυθιστορίας μὲ πολλὰς φαντασιώδεις ἐπινοίας.

4) Gerola, Mon. Ven. vol. I. σελ. XL σημ. 3.

ούδαμοῦ εὐρέθη μνημονευομένη ἐπανάστασις Καντανολέου καὶ τὸ περιστατικὸν τῶν γάμων τοῦ Ἀλικιανοῦ, παρὰ εἰς τὸ Χρονικὸν Τρίναν. Καὶ τελευταῖαι πάλιν ἔρευναι ἐπὶ ἐκθέσεων, διαταγῶν κλπ. τῶν Κρητικῶν Ἀρχείων Ἐνετίας οὐδὲν ἀπεκάλυψαν.

Ὡς ἐξῆς περίπου διηγεῖται τὰ γεγονότα ὁ Τρίναν, τὰ ὁποῖα ἡμεῖς συντέμνομεν ἀναγράφοντες μόνον τὰ κεφαλαιώδη σημεῖα.

Κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ 16 αἰῶνος¹⁾ οἱ Ἕλληνες τοῦ Σελίνου, τῶν Σφακίων καὶ τῆς Ρίζας μέ τινα χωρία τῆς πεδιάδος τῶν Χανίων συνηνώθησαν καὶ ἠρνήθησαν ὑπακοὴν εἰς τοὺς ἀντιπροσώπους τῆς Ἐνετίας. Ἀρχηγοὶ ἦσαν ὁ Γεώργιος Γαδανώλης ἀπὸ τὸ χωρίον Κουστογέρακο (Σελίνου), οἱ Πατερόπουλοι τῶν Σφακίων, καὶ ἄλλαι τινες οἰκογένειαι Ἀρχοντοπούλλων. Ὁ Γαδανώλης ἐξελέγη Ρετούρης (=κυβερνήτης) τῶν ἐπαρχιῶν αὐτῶν. Οἱ ἐπαναστάται κατεσκεύασαν ὀχυρώματα εἰς τὴν κοιλάδα Ὁφιδέσυρμα, τὰ ὁποῖα ἐφρούρουν οἱ Κουτοὶ καὶ οἱ Φωτεινοί, ὁ δὲ ἀρχηγὸς Γαδανώλης μετὰ τῶν Πατέρων καὶ Μουσουρων εἶχε τὸ στρατόπεδόν του εἰς τὸ ὄρεινόν χωρίον Μεσκλά. Ἐκαστον διαμέρισμα εἶχεν ἰδίους ἀξιωματικούς διορισθέντες ὑπὸ τοῦ κυβερνήτου. Οἱ φόροι καὶ τὰ τέλη κατεβάλλοντο εἰς τὰς ἐπαναστατικὰς ἀρχάς, καὶ οὕτως ὑπῆρχον εἰς τὴν νῆσον δύο ἀνεξάρτητοι κυβερνήσεις.

Ὁ Καντανολέος κατελθὼν εἰς τὸ χωρίον Ἀλικιανοῦ κατέλαβε τὸν Ἐνετὸν φεουδάρχην Φραγκίσκον Δαμολῖνον εἰς τὴν ἐκεῖ ἔπαυλίν του, καὶ τοῦ ἐζήτησεν εἰς γάμον τὴν κόρην του διὰ τὸν υἱόν του Πέτρον, νέον γενναῖον καὶ ὠραῖον, εἰς τὸν ὁποῖον θὰ μετεβίβαζε τὸ ἀξίωμα τοῦ Κυβερνήτου παραιτούμενος αὐτός. Ὁ Δαμολῖνος προσεποιήθη ὅτι εὐχαρίστως δέχεται τὴν πρότασιν, ἐγένετο μάλιστα καὶ ἀρραβών, καὶ ὠρίσθη ἡ μεθεπομένη Κυριακὴ διὰ τὴν τέλεσιν τῶν γάμων, εἰς τὸν ὁποῖον συνεφωνήθη ὁ μὲν Καντανολέος νὰ ἔλθῃ φέρων οὐχὶ πλείονας τῶν 500 προσκεκλημένων, ὁ δὲ Δαμολῖνος ὀλίγους ἐκ τῶν ἐν Χανίοις φίλων του. Ὁ Καντανολέος μετὰ τοῦτο ἀπῆλθεν ἀνύποπτος. Ὁ Δαμολῖνος εἰσελθὼν εἰς τὰ Χανιά ἔστειλε τὰ συνήθη δῶρα εἰς τὸν μέλλοντα γαμβρὸν καὶ συμπέθερον καὶ ραπτρίας εἰς Ἀλικιανὸν διὰ νὰ ἐτοιμάσῃ τὴν νυμφικὴν ἐσθῆτα, καὶ πάντα ταῦτα, ἵνα μὴ δώσῃ καμμίαν ὑποψίαν περὶ τοῦ μελετηθέντος δόλου. Διότι ἀφ' οὗ ἀνεκοίνωσε τὰ γενόμενα εἰς τὸν Ρέκτωρα Χανίων καὶ ἐζήτησε τὴν συνδρομὴν του κατὰ τοῦ αὐθάδους Ἀρχοντορωμαίου, κατήρτισαν σχέδιον νὰ συλλάβωσιν ὡς εἰς παγίδα κατὰ τὴν ἡμέραν τῶν γάμων τὸν ἀρχηγὸν τῆς ἐπαναστάσεως μετὰ τῶν ἐπισήμων ὀπαδῶν του. Κατηρτίσθη σῶμα ἰσχυρὸν ἐν Χανίοις ἐκ δισχιλίων περίπου

1) Ὁ Τρίναν θέτει τὰ γεγονότα περὶ τὸ 1500, ἐν ᾧ ἂν πράγματι συνέβησαν, θὰ ἔγιναν περὶ τὸ 1570, ἀφοῦ ὁ ἀμέσως ἐλθὼν Καβάλλης εἶναι τελείως ἐξηκριβωμένον ὅτι ἦλθεν εἰς Κρήτην Προβλεπτής εἰς τὰ 1572.

μισοφόρων πεζῶν καὶ ἵππέων ὑπὸ τὴν ἀρχηγίαν τοῦ Γαβουτίου Δε-
κολάλτου, ἔτοιμον κατὰ τὴν ὠρισμένην ὥραν νὰ ἐλθῃ εἰς Ἀλικιανοῦ
καὶ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιον. Τὴν προτεραίαν τῶν γάμων ἐξῆλθεν ὁ Δαμο-
λῖνος εἰς Ἀλικιανοῦ μετὰ τῶν φίλων του ἐτοιμάζων τὰ τοῦ μεγαλοπρε-
ποῦς γάμου καὶ τοῦ συμποσίου. Ὁ Καντανολέος μετὰ τῆς συνοδείας του
ἐκ 450 προσκεκλημένων, μετὰ τῶν ὁποίων πολλοὶ ἐπιφανεῖς ἀρχηγοὶ
τῶν ἐπαναστατῶν καὶ προκρίτων κατῆλθον τὴν Κυριακὴν τὸ πρῶτον
εἰς Ἀλικιανοῦ, ὅπου ἔτυχον λαμπρᾶς ὑποδοχῆς καὶ δεξιῶσεως παρὰ τοῦ
Ἐνετοῦ φεουδάρχου. Οἱ γάμοι ἐτελέσθησαν καὶ μετ' αὐτοὺς ἐπηκολού-
θησε κατὰ τὴν ἐπιτόπιον συνήθειαν πλούσιον πάνδημον συμπόσιον,
χοροὶ καὶ διασκεδάσεις. Οἱ ὑπηρεταὶ τοῦ Δαμολίνου εἶχον παραγγελίαν
νὰ παρέχωσιν ἄφθονον τὸν οἶνον εἰς τοὺς Κρήτας, παραδοθέντας εἰς τὸν
πότον καὶ τὴν εὐθυμίαν, εἰς τρόπον ὥστε περὶ τὴν ἑσπέραν πάντες σχε-
δὸν εἶχον καταληφθῆ ὑπὸ τῆς μέθης καὶ κατέκειντο ἀναίσθητοι διεσκε-
δασμένοι εἰς διάφορα μέρη τῆς ἐπαύλεως. Πύραυλοι ριφθέντες ἔδωκαν τὸ
σύνθημα τῆς προελάσεως τοῦ ἐνετικοῦ στρατοῦ πρὸς τὸ χωρίον μετὰ
τὴν δύσιν τοῦ ἡλίου, καὶ καταφθάσας ὁ στρατὸς κατέλαβε τὴν ἐπαυλίαν
καὶ ἐδέσμευσε τοὺς κατακειμένους ἀναίσθητους γαμηλιώτας. Τὴν ἐπαύριον
καὶ ἐδέσμευσε τοὺς κατακειμένους ἀναίσθητους γαμηλιώτας. Τὴν ἐπαύριον
ἅμα τῇ ἡμέρᾳ συνελθόντες ἐκ τῆς μέθης κατενόησαν, ὅτι εἶχον ἐμπέσει
εἰς τὴν ἄτιμον παγίδα τῶν Ἐνετῶν. Ἡ ἐκδίκησις ὑπῆρξε τρομερά. Ὁ
Καντανολέος μετὰ τοῦ γαμβροῦ καὶ νεωτέρου ἄλλου υἱοῦ προχείρως
ἀνακριθέντες καὶ καταδικασθέντες ἐπὶ προδοσίᾳ καὶ προσκλήσει δῆθεν
τοῦ Τούρκου ἀπηγχονίσθησαν ἐπὶ τόπου. Ἐκ τῶν ἄλλων ἐπισήμων
ἀρχηγῶν Μουσούρων, Κοντῶν κλπ. ἄλλοι ἀπηγχονίσθησαν ἐπὶ τόπου καὶ
ἄλλοι ἔτουφεκίσθησαν, ἄλλοι τέλος ἐρρίφθησαν εἰς τὰ κάτεργα. Οἱ λοιποὶ
διηρέθησαν εἰς τέσσαρας μοίρας· οἱ τῆς μιᾶς ἀπηγχονίσθησαν εἰς τὴν πό-
λιν Χανίων, ἡ ἄλλη εἰς τὸ Κουστογιέρακο, τὸ χωρίον τοῦ ἀρχηγοῦ, τὸ
ὁποῖον καὶ κατεστράφη ἐκ θεμελίων, ἡ τρίτη εἰς τὸ Καστέλλι Ἀποκο-
ρώνου, καὶ ἡ τετάρτη εἰς τὰ βουνὰ μετὰ τὴν Λάκκων καὶ Θερίσου ὑπὲρ τὰ
Μεσκλά, ὅπου εἶχε τὸ στρατηγεῖον τοῦ ὁ Καντανολέος.

Τὸ ἀνόσιον αὐτὸ κακούργημα οὔτε τὴν ἐπανάστασιν τῶν Κρη-
τῶν κατέπνιξεν, οὔτε τῆς Ἐνετίας τὴν ἐκδίκησιν ἐκόρεσεν. Εἶχεν ἤδη
ἐπιτύχει ἡ Ἐνετία μετὰ τῶν ἄλλων συμμάχων εἰς τὴν λαμπρὰν ναυμα-
χίαν τῶν Ἐχινάδων (Ναυπάκτου) κατὰ τὸ 1571 τὴν συντριβὴν τοῦ
Τουρκικοῦ στόλου, καὶ εἶχεν ἀνακουφισθῆ ἡ Χριστιανότης ἀπὸ τὰς συμ-
φορὰς τῶν πειρατικῶν ἐπιθέσεων τῶν Μουσουλμάνων. Καὶ τὸ μὲν περὶ
Καντανολέου καὶ τῶν γάμων Ἀλικιανοῦ διήγημα τοῦ Τρίναν χρή-
ζει ἐπιβεβαιώσεως ἐξ ἀσφαλεστέρων πηγῶν, ἡ ἐπανάστασις ὁμῶς τῶν
δυτικῶν ὄρεινῶν ἐπαρχιῶν Σελίνου, Σφακίων καὶ τῆς Ρίζας Κυδωνίας
καὶ Ἀποκορώνου εἶναι τελείως ἠκριβωμένον ἱστορικὸν γεγονός περὶ
τὸ 1570, ὡς ἄλλως τε καταφαίνεται καὶ ἐκ τῶν κατωτέρω γεγονότων
καὶ τῆς ἀποστολῆς τοῦ δικτάτορος Καβάλλη.

Ἡ Ἐνετία ἀπαλλαχθεῖσα πρὸς καιρὸν τῶν ἐκ τῶν Τούρκων περισπασμῶν ἔστρεψε τὴν προσοχὴν τῆς εἰς τὴν ἑξασφάλισιν τῆς μόνης σημαντικῆς ἐν τῇ Ἀνατολῇ κτήσεώς της, τῆς Κρήτης. Πρὸς τοῦτο ἀπέστειλε κατὰ τὸ 1572 ὡς Γενικὸν Προβλεπτὴν μὲ δικτατορικὴν ἐξουσίαν τὸν Μαρῖνον Καβάλλον μετὰ στρατοῦ ἰσχυροῦ μετὰ τὴν ἐντολὴν νὰ ἐκρίζωσῃ ἐκ τῆς νήσου τοὺς Κρήτας ἀντάρτας. Ὁ τρομερὸς αὐτὸς ἄνθρωπος ἐλθὼν εἰς τὰ Χανιά καὶ συντάξας τὴν δύναμιν του ἐξεστράτευσεν ἐξαπίνης ἐν καιρῷ νυκτὸς καὶ κατέλαβε τὸ ὀλίγα μίλια ἐκ τῶν Χανίων ἀπέχον παρὰ τὲς Μουρνιές μέγα χωρίον Φωτεινιακῶ ἔχον τὸ ὄνομα ἐκ τῶν κατοίκων τοῦ οἴκου Φωτεινῶν, οἱ ὅποιοι εἶχον συμμαρτυρῆσθαι τὴν ἐπανάστασιν τοῦ Κανταναλοῦ. Οἱ κάτοικοι καταληφθέντες αἰφνιδίως ἐντὸς τῶν οἰκιῶν τῶν ἐσύρθησαν πανοικει ἐκτὸς τοῦ χωρίου, καὶ τὸ χωρίον ἐπυρπολήθη. Δώδεκα τῶν προκρίτων τοῦ χωρίου ἀπηγχονίσθησαν ἐπὶ τόπου· ἵνα δὲ ὁ ἀπαίσιος ἄνθρωπος ἐμπνεύσῃ μεγαλύτερον φόβον, διηγείται ὁ Τρίναν, «ἐξέλεξε τέσσαρας ἐγκύους γυναῖκας τῶν προκρίτων καὶ σχίσας τὰς κοιλίας των διὰ μεγάλων μαχαιρῶν ἐξεῖλκυσεν ἀσπαίροντα τὰ ἔμβρυα, πρᾶγμα τὸ ὅποιον ἐπροξένησε μέγαν τρόμον εἰς ὅλον τὸ διαμέρισμα. Οἱ λοιποὶ κάτοικοι ὠδηγήθησαν εἰς τὴν πόλιν, ὅπου μέγα μὲν μέρος αὐτῶν ἐθανατώθη, οἱ δὲ λοιποὶ ἐξωρίσθησαν εἰς τὰς τρεῖς νήσους, καὶ οὕτως ἐξερριζώθη τελείως ἡ κακοῦργος γενεά,» λέγει ὁ Ἐνετὸς νοδάρος. Μόνον 5—6 κατώρθωσαν νὰ διαφύγωσιν εἰς Μουρνιές καὶ Κυρτομάδω καθ' ὃν χρόνον ὁ Καβάλλης κατελάμβανε τὸ χωρίον. Οἱ κάτοικοι τῶν περιχώρων ἀγγαρευθέντες δὲν ἀφήκαν λίθον εἰς τὸν χώρον, καὶ οὕτως ἐξέλιπε πᾶν ἴχνος τοῦ μεγάλου ποτὲ καὶ ἐπισήμου χωρίου.

Ὁ Καβάλλης μετὰ τὸ κατόρθωμα αὐτὸ ἐπροχώρησε πρὸς τὰ ὀρεινότερα μέρη τῆς Κυδωνίας ὑποτάσσωσιν τοὺς κατοίκους καὶ εἰσελάσας εἰς Σφακιά ἐξωλόθρευσε πλῆθος ἀνθρώπων, ἤχημαλώτισε καὶ ἐξώρισε, καὶ ἐκάλεσε ὅλους τοὺς κατοίκους τῶν ἐπαναστατημένων μερῶν Φραγκοκαστέλλου, Σελίνου, Ἀποκορώνου, Κισάμου νὰ παρουσιασθῶσι πρὸ αὐτοῦ καὶ δηλώσωσιν ὑποταγὴν.¹⁾ Ὀλίγοι τινὲς μὴ σημαίνοντες ὑπήκουσαν, ἀλλ' οἱ πρόκριτοι τῶν ὀρεινοτέρων διαμερισμάτων μὴ ἐμπιστευόμενοι εἰς τὸν ἀπάνθρωπον Προβλεπτὴν δὲν ὑπήκουσαν. Ἐνεκα τούτου ὁ Καβάλλης ἐπεκέρυξε τὰς κεφαλὰς αὐτῶν, καὶ ὥρισε τὰς περιουσίας των πρὸς δήμευσιν. Ἐδήλωσε δὲ ὅτι ὁ μόνος τρόπος, καθ' ὃν ἡδύνατό τις τῶν ἐπικεκηρυγμένων νὰ τύχῃ χάριτος καὶ σῶσῃ τὴν ζωὴν του, ἦτο νὰ προσκομίσῃ τὴν κεφαλὴν συγγενοῦς του προγεγραμμένου. Ἀναγράφει ὁ χρονογράφος ὅτι τοιαῦται πράξεις συμψηφισμοῦ ἐγένοντο, καὶ μνημονεύει τὸ παράδειγμα Παππᾶ τινὸς ἐκ τοῦ οἴκου τῶν Πατέρων - Ζάππα, ὅστις ἦλθεν εἰς Χανιά μετὰ τοὺς δύο τοῦ υἱοῦ καὶ δύο ἀδελφοὺς φέροντας

1) Ἴδὲ κατωτέρω εἰς τὸ κεφ. περὶ Σφακιανῶν.

ἕκαστος τὴν κεφαλὴν στενοῦ συγγενοῦς, ἦτοι ἑνὸς υἱοῦ τοῦ παππαῖ, ἑνὸς ἀδελφοῦ, ἑνὸς γαμβροῦ καὶ δύο ἀνεψιῶν, καὶ ὅτι ὀδυρόμενοι ἔρριψαν τὰς κεφαλὰς πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ Προβλεπτοῦ καὶ τῶν συναδελφῶν του, ἀφ' οὗ ταυτοχρόνως ἀπέδειξαν τὴν στενὴν συγγένειαν τῶν φονευθέντων. Τὸ πρᾶγμα διήγειρε τὴν φρίκην τῶν παρισταμένων καὶ ὁ τρομερὸς Προβλεπτής τῇ προτροπῇ τῶν συμπαρισταμένων συναδελφῶν του ἠκύρωσε τὸ ἀνόσιον διάταγμα.

Εἰς τὸ τέλος τῆς φρικτῆς αὐτῆς τραγωδίας ἐπῆλθεν, ἃς εἴπωμεν οὕτως, καὶ ἡ κάθαρσις. Ὁ Καβάλλης καὶ οἱ μετ' αὐτοῦ Προβλεπταὶ κατείδον ὅτι ἔπρεπε νὰ μεταχειρισθῶσιν ἠπιώτερα μέτρα πρὸς εἰρήνευσιν τῆς νήσου. Μεταβαλὼν ὄθεν μέθοδον στέλλει εἰς Σφακιά "Ἕλληνας καὶ Λατίνους κληρικοὺς καὶ λαϊκοὺς προκρίτους φέροντας κήρυγμα εἰρήνης προτείνοντας ἀμνηστείαν, ἐὰν μόνον προσήρχοντο εἰς Χανιά ἐνώπιον τοῦ Γεν. Προβλεπτοῦ καὶ δηλώσωσιν πίστιν καὶ ὑποταγὴν. Οἱ ἀπεσταλμένοι ἔμειναν εἰς Σφακιά ὡς ὄμηροι, καὶ οἱ ὄρεινοὶ πολυάριθμοι ἐκ τῶν διαμερισμάτων Σφακίων, Ἀποκορώνου, Ρίζας ἤλθον εἰς Χανιά, ὅπου ὁ Καβάλλης δημηγορήσας καὶ ἐξυμνήσας τὴν ἐπιείκειαν τῆς Γαληνοτάτης, καὶ τὰ ἀγαθὰ, ὧν γίνεται πρόξενος εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς ὑπηκόου, ἐκήρυξε τὴν ἀμνηστείαν, καὶ ἀπέλυσεν αὐτοὺς δηλώσαντας ὑποταγὴν εἰς τὴν Δημοκρατίαν.

Σπουδαῖος λόγος τῆς ἐξεγέρσεως αὐτῆς ὑπῆρξε καὶ ἡ βιαία στρατολογία διὰ τὰς γαλέρας καὶ αἱ ἄλλαι βαρεῖαι ἀγγαρεῖαι ἀπὸ τοῦ 1570 ἕξῃς, ὡς βλέπομεν καὶ ἀπὸ τὰ ἐγγραφα τῆς οἰκογενείας Βαρούχα¹⁾, τὰ περιέχοντα τὰ πρὸς αὐτοὺς ὡς φεουδάρχας ἐντολὰς τῶν Ἐνετῶν προβλεπτῶν, Ρεκτόρων καὶ τοῦ τρομεροῦ Καβάλλη (1570—1573) νὰ προβῶσιν εἰς βιαίας καὶ διὰ παντὸς μέσου στρατολογίας εἰς Ἀμάρι καὶ Ἀγ. Βασίλειον τοξοτῶν καὶ στρατιωτῶν διὰ τὰς γαλέρας καὶ ἐργατῶν διὰ τὰς ὀχυρώσεις τῶν φρουρίων.

Ἀπὸ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Φοσκαρίνη (1577) διαφωτιζόμεθα καὶ περὶ τοὺς χρόνους αὐτοὺς τῆς ἐξεγέρσεως τοῦ διαμερίσματος Ρεθύμνου. Λέγει ὁ Φοσκαρίνης ὅτι εἰς τὸ Ρέθυμνον ἀπεκαλύφθη ἐξέγερσις ὅτε ἡ Τουρκικὴ ἀρμάδα ἐναυλόχει εἰς Σοῦδαν, ὑποκινηθεῖσα ὑπὸ τῆς σκανδαλοποιοῦ φατρίας τῶν παππαδῶν. Ἐρευνήσας, λέγει, κατὰ τὴν ὑμετέραν παραγγελίαν, φρονῶ ὅτι προῆλθεν ἀπὸ τὴν ἔχθραν, ἣν εἶχον οἱ χωρικοὶ ἐναντίον μελῶν τινῶν τοῦ οἴκου Κιόζα (Chiosa) εὐγενῶν τοῦ Ρεθύμνου, ὑφ' ὧν πολλάκις εἶχον κακοποιηθῆ, καὶ φονευθέντος ἑνὸς ἐξ αὐτῶν, φοβούμενοι οἱ χωρικοὶ τὴν ἐκ μέρους τῶν συγγενῶν τοῦ φονευθέντος ἐκδίκησιν, συνηνώθησαν, καὶ ἐσκέφθησαν οἱ παππαῖδες αὐτοὶ νὰ καλέσωσι τὸν

1) Gerland, Noblesse Gret. καὶ Σ. Ζανθουδίδου, Οἱ Ἄρχοντες Βαρούχα (Παναθήναια 1908).

Πασάν (τόν ἐν Σούδα ναύαρχον τοῦ Τουρικοῦ στόλου)· ἀλλ' εἶναι φανερόν ὅτι μᾶλλον ὁ φόβος παρά ἡ ἔφεσις τοὺς παρεκίνησε πρὸς τοῦτο. Ἄφοῦ συνεκεντρώθησαν οἱ χωρικοὶ προέβησαν εἰς διαρπαγὰς καὶ ἐπῆλθον κατὰ τῶν οἰκιῶν τῶν εὐγενῶν ἐκείνων τοὺς ὁποίους ἐμίσουν. Ἄλλ' ἄφοῦ ἐτιμωρήθησαν οἱ ἀρχηγοὶ των, καὶ ἐδόθη συγγνώμη εἰς τοὺς πολλοὺς διὰ δημοσίας προκηρύξεως γενομένης ὑπὸ τοῦ Ματθαίου Καλλέργη, ὅστις μὲ πολλὴν δύναμιν εἶχε σταλῆ ὑπὸ τοῦ Καβάλλη διὰ νὰ καταστείλῃ τὴν ἐξέγερσιν ἐξουσιοδοτημένος ν' ἀπονείμῃ συγχώρησιν¹⁾.

Τοιοῦτον ὑπῆρξε τὸ τέλος καὶ τῆς ἐσχάτης αὐτῆς πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτῆσεως σοβαρᾶς κατὰ τῶν Ἐνετῶν ἀντιδράσεως τῶν Κρητῶν.

• 1) Πρβλ. *Creta sacra* II. 427—8. Πολλαχῶς ἔδρασε κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἐν Κρήτῃ ὁ Πασχάλης Σιγόνιας ὡς Δοῦκας καὶ ἔπειτα μὲ διάφορα ἀνώτερα ἀξιώματα ἐπὶ δεκαετίαν ἐν τῇ νήσῳ, καὶ εἰς τὴν παρασκευὴν διὰ τὴν ναυμαχίαν τῶν Ἐχινάδων (Ναυπάκτου).

ΜΕΡΟΣ ΤΡΙΤΟΝ

1. ΑΙ ΕΝ ΤΗ, ΝΗΣΩ, ΤΑΞΕΙΣ

Πρὸς ἀκριβῆ ἐκτίμησιν καὶ κατανόησιν τῶν ἐν τοῖς προηγουμένοις ἐκτεθέντων ἱστορικῶν γεγονότων κρίνομεν καλὸν νὰ εἴπωμεν τινὰ περὶ τῶν ἐν τῇ νήσῳ τάξεων τῶν κατοίκων, ὡς διμορφώθησαν σὺν τῷ χρόνῳ, καὶ περὶ τῆς μειαξὺ αὐτῶν σχέσεως καὶ τῆς ἐπιδράσεως, ἣν ἔσχον εἰς τὰς ποικίλας τῆς νήσου τύχας κατὰ τοὺς τέσσαρας καὶ ἡμισυ αἰῶνας τῆς ἐν Κρήτῃ ἐνετοκρατίας.

Ἄκριβεις πληροφορίας ἐπὶ τῶν θεμάτων τοῦ μέρους τούτου μᾶς παρέχουσι πρὸ πάντων αἱ μακρὰὶ ἐκθέσεις τῶν ἐκ Κρήτης ἐπανερχόμενων μετὰ τὴν λῆξιν τῆς ὑπηρεσίας των ἀνωτέρων ὑπαλλήλων, Δουκῶν, Ρεκτώρων καὶ μάλιστα τῶν Προβλεπτῶν, Γεν. Προβλεπτῶν καὶ Συνδίκων.

Ἄξιοθαύμαστος ἰδίως εἶναι ἡ μακρὰ, ἀκριβὴς καὶ κατὰ πάντα σοφὴ ἐκθεσις τοῦ Γενικοῦ Προβλεπτοῦ Κρήτης Ἰακώβου Φοσκαρίνη.¹⁾

2. ΕΝΕΤΟΙ ΦΕΟΥΔΑΡΧΑΙ

Περὶ τῶν εἰς Κρήτην ἀποσταλέντων κατὰ διαφόρους ἐποχὰς Ἐνετῶν κληρούχων εἴπομεν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς μελέτης, ὅπου ἀνεφέραμεν τὰ τε δικαιώματα καὶ προνόμια αὐτῶν ἀλλὰ καὶ τὰς πρὸς τὴν Πολιτείαν διὰ τὴν ἀμυναν τῆς νήσου ὑποχρεώσεις των.

Τὴν παρακμὴν τῆς Ἐνετίας ἀπὸ τοῦ 16 ἰδίως αἰῶνος καὶ ἐξῆς τὴν προελθοῦσαν καὶ ἀπὸ τοὺς συνεχεῖς πρὸς τοὺς Τούρκους πολέμους,

1) Μεγάλα τμήματα τῆς Ἐκθέσεως καὶ τῶν Διατάξεων (Relazione καὶ Ordini) τοῦ Φοσκαρίνη ἐδημοσίευσεν ὁ Zinkeisen (IV σελ. 631-723) ἐκ τοῦ ἐν τῇ Ἐθν. Βιβλιοθήκῃ Παρισίων χειρογράφου.

ἐξ ὧν κατὰ μικρὸν ἀπώλεσε τὰς πλείστας τῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐν τῷ Αἰγαίῳ κτήσεών της, καὶ ἀπὸ τὴν ἐμπορικὴν καὶ οἰκονομικὴν παρακμὴν τὴν ἐπελθοῦσαν διὰ τοὺς ἀνωτέρω λόγους καὶ διὰ τὴν μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς Ἀμερικῆς καὶ τοῦ περίπλου τῆς Ἀφρικῆς δημιουργίαν νέων ἐμπορικῶν συγκοινωνιῶν συνεμερίσθησαν, ὡς εἰκός, καὶ αἱ ἀποικίαι καὶ δὴ καὶ ἡ Κρήτη.

Οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχαι, τὸ στήριγμα αὐτὸ τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ἐν τῇ νήσῳ, ἧς ἐθεωροῦντο καὶ ἐκαλοῦντο *Defensio et securitas maxima*, κατὰ μικρὸν ἐξεφυλίσθησαν καὶ κατὰ τὸν 16 αἰῶνα εἶχον καταντήσει σχεδὸν ἄχρηστοι πλέον διὰ τὴν ἄμυναν τῆς νήσου καὶ κατ' ἐσωτερικῶν καὶ ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν.

Κατὰ τὴν ἀκριβεστάτην τοῦ Φοσκαρίνη ἔκθεσιν ὑπῆρχον ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὸ 1575 φέουδα τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων 394. Κατ' ἀρχὰς ἕκαστος ἰππότης εἶχεν ἐν μόνον φέουδον (*Cavalleria*, Ἰπποτεία), ἕκαστος δὲ πεζὸς μίαν Σερενταρίαν (= πεζικὸν φέουδον = τὸ 1/6 τοῦ ἰπποτικοῦ), ἀλλὰ κατόπιν ἐπετράπη εἰς Ἰππότης νὰ ἔχη καὶ δύο καὶ δύο ἡμισυ φέουδα. Ἐκαστος Ἰππότης ἔπρεπε νὰ ἔχη δι' ἑαυτὸν ἕνα ἵππον πρώτης τάξεως, καὶ δύο κατωτέρους διὰ δύο του ὑπασπιστὰς Λατίνους οὐχὶ Ἕλληνας, ὑπεχρεοῦτο δὲ νὰ ὑπηρετῇ αὐτὸς προσωπικῶς ἐν πλήρει ἐξαρτήσει ἰπποτικῇ, ὅπως καὶ οἱ δύο ὑπ' αὐτοῦ συντηρούμενοι ὑπασπισταὶ καταλλήλως ἐξωπλισμένοι. Ὁ ἔχων πεζικὸν φέουδον ὑπηρετεῖ καὶ αὐτὸς στρατιωτικῶς. Οὕτως ἀποτελεῖτο δύναμις 1200 ἰππέων περίπου. Εἶχον θεσπισθῆ ἀπ' ἀρχῆς καὶ κατὰ καιροὺς διάφορα μέτρα πρὸς τήρησιν τῶν ὑποχρεώσεων αὐτῶν, τὰ ὅποια ὁμως μὲ τὸν πολὺν χρόνον ἤρχισαν νὰ παραμελῶνται καὶ ἀτονῶσιν, εἰς τρόπον ὥστε κατὰ τὴν ἀφίξιν τοῦ Φοσκαρίνη εἰς τὴν νήσον ἡ φεουδαλικὴ στρατιωτικὴ δύναμις σχεδὸν δὲν ὑφίστατο πλέον. Οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχαι ἐπώλουν παρά τὴν ἀπαγόρευσιν τῶν νόμων τὰ φέουδά των εἰς Ἕλληνας, καὶ λαμβάνοντες τὰ χρήματα κατέλειπον τὴν ἀνιαρὰν ἐν τῇ νήσῳ διαμονήν,¹⁾ καὶ ἀπήρχοντο εἰς τὴν τερπνὴν Ἐνετίαν. Οὕτω κατὰ μικρὸν ἡ ἐνετικὴ ἀποικία τῆς Κρήτης σχεδὸν ἐξηλληνίσθη ὄχι μόνον, διότι μέγα μέρος τῶν φεουδαλικῶν κτημάτων περιῆλθεν εἰς τοὺς Ἕλληνας, ἀλλὰ καὶ διότι οἱ ἐν ταῖς ἐπαρχίαις διατρίβοντες Ἐνετοὶ τιμαριοῦχοι ἐδέχθησαν τὰ ἦθη καὶ ἔθιμα καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ πολλάκις καὶ τὸ δόγμα τὸ Ἕλληνικόν. Εἰς τὸν Χάνδακα μόνον, τὴν πρωτεύουσαν τῆς νήσου, διετηροῦντο καλῶς οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχαι. Τινὲς τούτων εἶχον πλουτίσει, ἄλλοι εἶχον πωλῆσει τὰ κτήματα τῶν φεούδων των, ἢ τὰ εἶχον ἐκμισθῶσι καὶ ἔζων ἐκ

1) Το *esser in Candia* (= τὸ μένειν ἐν Κρήτῃ) καταστὰν (ἐν τῇ ἐνετικῇ διαλέκτῳ) παροιμιῶδες ἐσήμαινε τὸ ζῆν ἐν στενοχωρίᾳ καὶ ἀθλιότητι: Πρβλ. P. Molmendi, *Storia di Venezianella vita privata*, vol. III. Bergamo 1911. σελ. 174.

τῶν μισθωμάτων. Τὸ στρατιωτικὸν πνεῦμα τῶν Ἱπποτῶν εἶχεν ἐκλείπει. Οἱ πλείστοι τῶν φεουδαρχῶν καὶ δὴ καὶ οἱ πλουσιώτεροι οἱ ἔχοντες πλείονα φέουδα οὔτε εἶχον ἵππον, οὔτε ἵππευον. "Ὅτε κατὰ διειτίαν ἐγίνετο ἡ μόστρα (ἡ στρατιωτικὴ ἐπιθεώρησις τῶν φεουδαρχῶν) ἐδανείζοντο ὁ εἰς παρὰ τοῦ ἄλλου ἓνα οἶον δῆποτε ἵππον καὶ ἀνεβίβαζον χωρικούς ἀγροίκους μὴ γνωρίζοντας οὔτε νὰ ἵππεύωσιν οὔτε νὰ φέρωσιν ὄπλα, καὶ συχνὰ παρουσιάζοντο κατὰ τοιοῦτον γελοῖον τρόπον, ὥστε ὁ ὄχλος ἔτρεχεν εἰς τὸ κωμικὸν αὐτὸ θέαμα καὶ μὲ φωνάς καὶ λίθους καὶ σεσηπιότα νεράτζια τοὺς ἐξέβαλεν ἐκ τῆς μόστρας.¹⁾ Αἰτία τῆς ἀθλίας αὐτῆς καταστάσεως ἦτο καὶ ὁ καταμερισμὸς τοῦ φεούδου εἰς πολλοὺς κληρονόμους, οἱ ὅποιοι ἔπρεπε νὰ συνεισφέρωσιν ἕκαστος ἀναλόγως τῆς μερίδος του εἰς τὴν ἐξάρτυσιν τοῦ ἵππου καὶ τοῦ ἵππέως, πρᾶγμα φέρον σύγχυσιν. Συχνὰ ἐπίσης τὰ φέουδα περιήρχοντο κατὰ κληρονομίαν εἰς γυναῖκας, αἱ ὅποιαί πολλακίς ὑπανδρεύοντο μὲ συζύγους κατωτέρας τάξεως ἀκατάλληλους διὰ τὴν στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν. Πρὸ πάντων δὲ αἱ πωλήσεις τῶν φεουδαλικῶν κτημάτων εἶχον ὡς συνέπειαν τὰ μὲν καλὰ κτήματα νὰ περιέλθωσιν εἰς ἄλλα πρόσωπα ἀπηλλαγμένα φεουδαλικῆς ὑποχρεώσεως, ἔμενον δ' οἱ Ἐνετοὶ πτωχοαλαζόνες φεουδάρχαι ἀδυνατοῦντες ν' ἀνταποκριθῶσιν εἰς τὰς δαπανηρὰς στρατιωτικὰς ὑποχρεώσεις.

Πολλοὶ τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων πτωχεύσαντες ἢ γεννηθέντες ἐξ Ἑλληνίδων ἐξηλληνίσθησαν ἀπολέσαντες ὄχι μόνον τὰ ἦθη καὶ τὸ δόγμα ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν γλῶσσαν τὴν ἰταλικὴν καὶ τὴν μνήμην τῆς ἐνετικῆς καταγωγῆς, διειτήρησαν δὲ μόνον τὰ ἠχηρὰ ἐνετικὰ οἰκογενειακὰ ἐπωνύμια λ.χ. Δάνδολος, Κορνάρος, Μουδάτσος, Βενιέρης, Γριμάνης, Κουταρῆς, Μαρῆς, Μπολάνης, Σανούδος, Βίδος, Τζένος, Μπαρότζης καὶ πλείστα ἄλλα, τὰ ὅποια καὶ μέχρι σήμερον ἀκούονται ἐν τῇ νήσῳ χωρὶς ἢ ὑπαρξίς των νὰ σημαίνῃ τὴν ἐν Κρήτῃ παραμονὴν Ἐνετῶν μετὰ τὴν Τουρκικὴν κατάκτησιν.²⁾

Τοιαύτη ἦτο ἡ οἰκτρὰ κατάστασις τοῦ φεουδαρχικοῦ συστήματος ἐν τῇ νήσῳ κατὰ τὴν ἄφισιν τοῦ Φοσκαρίνη κατὰ τὸ 1574. Διὰ τοῦτο ἐν τῶν πρώτων του μελημάτων ἦτο ἡ ριζικὴ ἀναδιοργάνωσις τοῦ φεουδαλικοῦ συστήματος διὰ τῶν λεγομένων Διατάξεων (Ordini) αὐτοῦ, τὰς ὁποίας μετὰ μακρὰν καὶ ἐπιμελῆ ἔρευναν καὶ μελέτην ἤρχισε νὰ ἐφαρμόζῃ κατὰ τὸ 1575. Κατ' αὐτὰς τὰ φεουδαλικά κτήματα ἀνευρέθησαν καὶ κατεγράφησαν εἰς εἰδικὸν κτηματολόγιον καὶ ἐπανῆλθον εἰς τὸ ἀρχικὸν φέουδον, οἷοσδήποτε καὶ ἂν ἦτο ὁ σημερινὸς κάτοχος. Ἀπηγορεύθη αὐστηρῶς ἡ μεταβίβασις φεούδου ἢ μέρους αὐτοῦ ἀνευ ἀδείας

1) Zinkeisen IV. 662—3. Relazione Foscarini foglio 89.

2) Περὶ τῶν Ἐνετικῶν αὐτῶν οἰκογενειακῶν ἐπωνύμων Ἰδὲ καὶ Χριστ. Κρήτην τόμ. Α' σελ. 375-377.

τῆς ἀρχῆς, καὶ οὐδέποτε ἠδύνατο νὰ πωληθῆ ἑλεύθερον τῆς φεουδαλικῆς ὑποχρεώσεως. Οὕτως ἔγινεν ἡ ἐκκαθάρισις τῶν φεούδων καὶ εὐρέθησαν τινες κατέχοντες πολλὰ φέουδα χωρὶς νὰ ἔχωσι στρατιωτικὴν ὑποχρέωσιν. "Ἐν τοιοῦτον παράδειγμα ἀναφέρει ὁ Φοσκαρίνης τὸ τοῦ Ματθαίου Καλλέργη κατέχοντος πολλὰ φέουδα μὲ ξένα ὀνόματα ἐκλιπόντα καὶ ὑποχρεωθέντος νὰ τὰ ἐγγράψῃ ἐπ' ὀνόματί του. Εἰς ἄλλος εὐρέθη κατέχων ἑπτὰ φέουδα καὶ μίαν σερβενταρίαν (πεζικὸν φέουδον) χωρὶς νὰ ἔχη ἐκτελέσει οὐδεμίαν στρατιωτικὴν ὑποχρέωσιν ἀπὸ ἑπτὰ καὶ ἥμισυ ἐτῶν. Διὰ τῆς ἐκκαθάρσεως καὶ ἐξακριβώσεως τῶν φεούδων καὶ τῶν Διατάξεών του, ὁ Φοσκαρίνης κατώρθωσε νὰ καταρτίσῃ στρατιωτικὸν φεουδαλικὸν σῶμα ἐκ 1200 ἰππέων. "Ἐστειλεν ἔξω ἱκανοὺς προγυμναστάς, οἱ ὅποιοι ἐξήσκησαν καλῶς διὰ συχνῶν ἀσκήσεων αὐτούς, καὶ εἰς τὰς μούστρας τὰς γινομένας κατόπιν ὁ λαὸς δὲν ἤρχετο πλέον διὰ νὰ χλευάσῃ καὶ προγγάρῃ τοὺς τέως ἰππώτας τῆς ἐλεεινῆς μορφῆς, ἀλλὰ νὰ θαυμάσῃ τὴν τάξιν καὶ ἰκανότητα τοῦ πραγματικοῦ νέου ἰπποτικοῦ σώματος.¹⁾

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν Leonardo Quirini (*Relazione dell'Isola di Candia di Leonardo Quirini nell' anno 1595, Firenze 1897*) ὑπῆρχον κατὰ τὸ ἔτος 1595 φέουδα τὸ ὅλον ἐν τῇ νήσῳ 479. Ἐξ αὐτῶν 35 εἶχον οἱ Ἀρχοντόπουλλοι (δηλ. οἱ Κρήτες ἀρχοντες) 25 ἡ Ἐκκλησία (Ἀρχιεπισκοπή, Ἐπισκοπαί, Λατιν. Μοναί), 25 τὸ Δημόσιον καὶ 394 οἱ Ἐνετοὶ φεουδάρχαι.

Εἶναι ἐξηκριβωμένον ὅμως ὅτι αἱ μεταρρυθμίσεις αὗται τοῦ Φοσκαρίνη ἐπὶ τοῦ φεουδατικοῦ συστήματος, ὅπως καὶ πλεῖστοι ἄλλοι τοῦ ἴδιου ἐξόχου ἀνδρὸς εἰς τοὺς ἄλλους κλάδους, ἦτοι δικαστικά, ἐκκλησιαστικά, οἰκονομικά, ναυτικά, ἐμπορικά, κοινωνικά κλπ. διήρκεσαν μόνον ὅσον χρόνον παρέμεινεν ἐν τῇ νήσῳ μὲ δικτατορικὴν ἐξουσίαν ὁ ἐπιφανὴς μεταρρυθμιστής. Ὀλίγα ἔτη κατόπιν ἡ σύγχυσις καὶ ἀταξία ἐπεκράτησεν ἐκ νέου, ἡ δὲ ἀβελτερία τῶν Ἐνετῶν ὑπαλλήλων καὶ ἡ ἀντίδρασις τῶν στοιχείων τῶν ζημιουμένων ἐκ τῶν μεταρρυθμίσεων αὐτῶν ἐματαίωσαν τὸ ὑπέροχον ἀναμορφωτικὸν σύστημα τοῦ σοφοῦ Προνοητοῦ.²⁾

1) Πλὴν τῶν *Relazione* καὶ *Ordini* τοῦ Φοσκαρίνη, αἱ φεουδαλικαὶ μεταρρυθμίσεις περιγράφονται καὶ εἰς τὸ *Χρονικὸν* τοῦ Ἀντωνίου Trivan φυλ. 86—100.

2) Συνοπτικὴν περιγραφὴν τῆς καταστάσεως τῆς νήσου ὑπὸ πάσας τὰς ἐπόψεις ὡς καὶ τὰς πρὸς βελτίωσιν μεταρρυθμίσεις τοῦ ἱκανοῦ καὶ συνετοῦ Φοσκαρίνη βλέπε καὶ παρὰ Romanin, *Storia Document.* vol VII. σελ. 356—357.

3. ΚΡΗΤΕΣ ΦΕΟΥΔΑΡΧΑΙ

Κατὰ τὴν ἔκθεσιν τοῦ Καβάλλη (περὶ τὸ 1573 ὀλίγον ἀμέσως πρὸ τοῦ Φοσκαρίνη) οἱ φεουδάρχαι Ἀρχοντοπούλλοι ἦσαν περὶ τοὺς 400, ἀπόγονοι τῶν δώδεκα Βυζαντ. Ἀρχοντοπούλλων. Ἡ αὔξησις αὐτὴ ἐπέφερε τὴν κατανομήν τῶν φεούδων¹). Ὀλίγοι τινὲς οἱ εὐπορώτεροι κατῴκησαν εἰς τὰς πόλεις, οἱ πολλοὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας καλλιεργοῦντες τὰ κτήματά των ἰδίως εἰς τὰς διαμερίσματα Ρεθύμνου καὶ Χανίων²). Ἐκ τῶν ἐκτεθέντων προηγουμένως κατὰ τὰς διαφόρους ἐπαναστάσεις συμπεραίνομεν σχεδὸν μετὰ βεβαιότητος, ὅτι τὰ πλεῖστα τῶν φεούδων τῶν κατεχομένων ὑπὸ Ἑλλήνων φεουδαρχῶν εὕρισκοντο εἰς τὰς δύο Συβρίτους (Ἀμάρι καὶ Ἁγίου Βασιλείου), εἰς Μυλοπόταμον (ὅπου ἦσαν τὰ πολλὰ καὶ πλούσια φέουδα τῶν Καλλεργῶν), εἰς Σφακιά, Ἀποκόρωναν, Σέλινον καὶ Κίσαμον. Τῶν ἐντοπίων αὐτῶν Ἀρχοντορρωμαίων τὰ φέουδα κατὰ ρητὴν μαρτυρίαν τοῦ Φοσκαρίνη δὲν ἐπεβαρύνοντο δι' οὐδεμίαν ὑποχρέωσιν.

Καὶ εἰς τὴν τάξιν τῶν Ἀρχοντοπούλλων αὐτῶν εἶχεν ἐπέλθει σύγχυσις καὶ καταχρηστικῶς εἶχεν εἰσδύσει πρόσωπα ξένα. Ὁ Φοσκαρίνης ἔκαμεν ἑκκαθάρισιν καὶ τῆς φεουδαλικῆς αὐτῆς ἰθαγενοῦς τάξεως, καὶ ἀνεγνώρισεν εἰς τοὺς ἀποδειχθέντας γνησίους ἀπογόνους τὰ παλαιὰ προνόμια, καὶ κατέγραψεν αὐτοὺς εἰς τὰ ἐγχώρια τάγματα ἢ λόχους (Ordinanzen). Οἱ Σκορδίλαι π.χ. τῶν Σφακίων εὐρέθησαν 300, καὶ κατεγράφησαν εἰς τρία τάγματα ἀπὸ 100 εἰς ἕκαστον ὑπὸ Καπετάνιον διοριζόμενον ὑπὸ τοῦ Φοσκαρίνη. Ἀνάλογοι διατάξεις ἐφηρμόσθησαν καὶ εἰς τὰ ἄλλα διαμερίσματα. Ἐκαστον χωρίον εἶχε τὸν ἀξιωματικὸν του (Caro)⁴).

4. ΚΡΗΤΙΚΗ ΕΥΓΕΝΕΙΑ. (NOBILITAS CRETENSIS)

Εἰς Ἐνετοὺς καὶ ἐγχωρίους μὴ ὄντας πρότερον εὐγενεῖς ἀπενέμετο τίτλος Κρητικῆς εὐγενείας (nobilitas Cretensis) ὡσάκις προσέφερον σημαντικὰς ὑπηρεσίας καὶ ἐκδουλεύσεις εἰς τὴν Δημοκρατίαν ἢ τὴν ἐν Κρήτῃ Διοίκησιν. Ἦτο τοῦτο ἕν λαμπρὸν μέσον, διὰ τοῦ ὁποίου ἡ Ἐνετία ἀντή-

1) Ταῦτα κατ' ἄλλας ἐπισήμους πληροφορίας ἦσαν 35 πλήρη φέουδα.

2) Zinkeisen IV. 639 σημ. 2.

3) Ἐκθεσις Φοσκαρίνη φυλ. 88ν. καὶ 35 „non hanno obbligo di alcune sorte“. Zinkeisen IV. 638 σημ. 1.

4) Zinkeisen IV. 641.

μοιβε τὰς πρὸς αὐτὴν ὑπηρεσίας τῶν ὑπηκόων, καὶ ἐκέντριζε διὰ τοῦ παραδείγματος καὶ ἄλλους πρὸς μίμησιν. Μὲ τὸν καιρὸν ὅμως ἐγίνετο κατάχρησις τοῦ πράγματος, καὶ ὁ τίτλος αὐτὸς ἐχορηγεῖτο ὑπὸ τῶν ἐν Κρήτῃ ὀργάνων τῆς Πολιτείας ἀντὶ χρημάτων εἰς ἀνθρώπους εὐτελεῖς καὶ ἀναξίους, καὶ οὕτως ἀπώλεσε τὴν σημασίαν του. Ὁ Φοσκαρίνης ἐζήτησε καὶ συνεκέντρωσε τὰ διπλώματα, καὶ ἐκήρυξεν ἄκυρα ὅλα ὅσα μετὰ τὸν γενόμενον ἔλεγχον δὲν θὰ ἐπεκυροῦντο ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῶν Δέκα, ἢ τῆς Συγκλήτου (Pregadi). Ἀπηγόρευσε δὲ εἰς τὰς ἐν Κρήτῃ ἀρχὰς ν' ἀπονέμωσι τοιαῦτα διπλώματα, ἐξαιρέσας μόνον τὸν ἀρχιναύαρχον. Συνέστησεν ἐπίσης καὶ εἰς τὴν Κυβέρνησιν νὰ φαίνεται αὐστηρὰ καὶ φειδωλὴ εἰς τὴν ἐπικύρωσιν τοιούτων διπλωμάτων, καὶ ὥρισε διετὴ προθεσίαν εἰς τοὺς λαβόντας τοιαῦτα διπλώματα νὰ ἔλθωσιν εἰς Ἐνετίαν, ἢ διορίσωσι πληρεξούσιον διὰ τὴν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, ἀναγνώρισιν ἄλλως θὰ ἐθεωροῦντο ἄκυρα.¹⁾

Διὰ τῶν διατάξεων αὐτῶν τοῦ Φοσκαρίνη ἀνέκτησε τὴν πρώτην σημασίαν ὁ τίτλος αὐτὸς τῆς Κρητικῆς εὐγενείας, ὁ ὁποῖος ὅμως ἐθεωρεῖτο πάντοτε ὑποδεέστερος τῆς ἐνετικῆς εὐγενείας (nobilitas Veneta) ἧς ἐλάχιστα πρόσωπα ἠξιώθησαν ἐν Κρήτῃ λ.χ. οἱ Καλλέργαι καταγραφέντες εἰς τὴν λεγομένην Χρυσὴν Βίβλον τῆς Ἐνετίας.

5. ΠΡΟΝΟΜΙΟΥΧΟΙ (PRIVILEGIATI)

Ὑπῆρχον εἰς τὴν νῆσον ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἐγγχωρίων πολλοὶ λεγόμενοι καὶ ἔντες προνομιοῦχοι (Privilegiati). Τὰ προνόμια, ὧν ἀπέλαυον, ἦσαν ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὴν ὑποχρεωτικὴν ὑπηρεσίαν εἰς τὰς γαλέρας, καὶ ἀπὸ τὴν ἀγγαρείαν εἰς τὴν κατασκευὴν καὶ ἐπίσκευήν τῶν ὀχυρωμάτων, εἰς τὰ ὁποῖα ὑπεχρεοῦντο οἱ ἄλλοι ἰθαγενεῖς οἱ μὴ προνομιοῦχοι.

Οἱ πρῶτοι εἰς οὓς παρεχωρήθησαν τοιαῦτα προνόμια ἦσαν οἱ Ἄρχοντορρωμαῖοι ἢ Ἄρχοντόπουλλοι, μὲ τὸν καιρὸν ὅμως ἐχορηγήθησαν καὶ εἰς ἀνθρώπους κατωτέρας τάξεως, εἴτε διὰ παρασχεθείσας ὑπηρεσίας πρὸς τὸ δημόσιον, εἴτε δι' ἄλλους λόγους καὶ κατὰ διαφόρους περιστάσεις. Προνομιοῦχοι ἀνεγνωρίσθησαν κατὰ μικρὸν καὶ ὅσοι ἐξέπεσαν ἐκ τῆς φεουδαλικῆς τάξεως, ἢ διισχυρίζοντο ὅτι ἦσαν ἀπόγονοι εὐγενῶν Ἐνετῶν ἀποίκων. Πολλὰ καταχρήσεις ἐγένοντο καὶ εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τῶν προνομιοῦχων, ὥστε καὶ πάροικοι ἀκόμη ἐγένοντο προνομιοῦχοι. Ὁ Μαρίνος Καβάλλης ἐνοχοποιεῖ πολλοὺς ρέκτωρας, οἱ ὁποῖοι ἀπὸ ἀηδίας καὶ ἀγνοίας εἶχον δεχθῆ τοιοῦτους πα-

1) Zinkeisen IV. 685.

ροίκους μεταξύ τῶν ἐξαιρουμένων τῆς στρατιωτικῆς ὑπηρεσίας. Τελευταῖον ἐγένετο ἀπονομή προνομίων καὶ εἰς ὀλόκληρα χωρία πρὸς μεγίστην βλάβην τοῦ κοινοῦ καὶ ζημίαν τῶν ἄλλων τῶν μὴ προνομιοῦχων. Διότι πολλοὶ κάτοικοι μὴ προνομιοῦχων χωρίων κατέλειπον αὐτὰ καὶ κατέφευγον εἰς τὰ προνομιοῦχα, ὅπου εὐχαρίστως τοὺς ἐδέχοντο καὶ τοὺς ἐβοήθουν οἱ φεουδάρχαι διὰ νὰ καλλιεργῶσι τὰ κτήματά των, οὕτω δὲ ἡρημοῦντο τὰ μὴ ἔχοντα προνόμια χωρία.¹⁾

Εὐθύς μετὰ τὴν ἀφίξιν του εἰς Κρήτην ὁ Φοσκαρίνης ἐκοινοποίησε προκήρυξιν, δι' ἧς ἐκάλεσε νὰ καταθέσωσιν ἐντὸς ἑνὸς μηνὸς τὰ ἔγγραφα τῶν, ὅσοι ἀπὸ εἰκοσαετίας καὶ ἐντεῦθεν ἔλαβον προνόμια. Οἱ μὴ ὑπακούοντες ἐστεροῦντο τῶν προνομίων. Παρῆλθον δύο ἔτη, ἵνα μελετήσῃ καὶ κανονίσῃ τὸ ζήτημα ὁ Γεν. Προβλεπτῆς διὰ νόμου τῆς 30 Δεκεμβρίου 1576.²⁾

Ἡ κυριώτερα διάταξις ἦτο, ὅτι ἔπρεπε ὅλοι οἱ προνομιοῦχοι νὰ ἐγγραφῶσι κατὰ συμμορίας εἰς κοινὸν κατάστιχον, ἡ δ' ἐγγραφή αὐτὴ τοὺς ὑπεχρέωνε ταύτοχρόνως εἰς τὴν Πολιτοφυλακὴν (Ordinanza) τοῦ διαμερίσματός των ὑπὸ ἰδίους ἀρχηγούς καὶ σημαίας. Ἡ ἐγγραφή ἔπρεπε κατόπιν νὰ ἐπακολουθήσῃ διὰ τοὺς νομίμους υἱοὺς ἐνώπιον μαρτύρων καὶ ἐπὶ καταβολῇ δύο ὑπερπύρων δι' ἐγγραφὴν ἐκάστου τοιοῦτου υἱοῦ. Οἱ μὴ συμμορφούμενοι πρὸς τ' ἀνωτέρω μετέπιπτον εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀπλῶν ἀγροτῶν (Contadini) καὶ ὑπεβάλλοντο ὅπως αὐτοὶ εἰς τὰς ἀγγαρείας τῶν γαλερῶν καὶ τῶν φρουρίων (ὀχυρωματικῶν ἔργων).

Ἐξαιρέσεις τῶν προνομίων ἐγένετο μόνον ἐν καιρῷ μεγάλου κινδύνου, ὅτε ἔπρεπε καὶ οὕτοι νὰ ὑποβληθῶσιν εἰς τὰς ἀγγαρείας ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ οἱ μὴ προνομιοῦχοι χωρικοί.

Διὰ δευτέρου νόμου ὁ Φοσκαρίνης ἤρε τὸ προνόμιον ὀλοκλήρων χωρίων, τὸ ὁποῖον εἶχε παραχωρηθῆ ὑπὸ ἐπιτοπίου ἀρχοντος ἀνευ τῆς ἐπικυρώσεως τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως. Ρητῶς δὲ καὶ εἰς τὸ μέλλον ἐκηρύχθησαν ἄκυρα τοιαῦτα δοθησόμενα τυχὸν προνόμια.³⁾

Ἡ φρούρησις τῶν παραλιῶν (Guardie, βίγλες), περὶ ὧν εἶπομεν ἀλλαχοῦ, ἐκανονίσθη ἐπίσης ὑπὸ τοῦ προνοητικοῦ Φοσκαρίνη δι' ὅλα τὰ χωρία ἐξ ἴσου. Ὅσα χωρία ἐξετέλουν τὴν ἀγγαρείαν αὐτὴν ἀπηλλάσσοντο κατὰ τὸν χρόνον αὐτὸν τῶν ἄλλων ἀγγαρειῶν⁴⁾.

1) Zinkeisen IV 688 κατὰ τὴν Relazione Foscarini fol. 126.

2) Foscarini, Ordini fol. 146.

3) Zinkeisen IV 689—690

4) Αὐτόθι IV. 691.

6. ΟΙ ΠΟΛΙΤΑΙ

Ἰδιαίτεραν τάξιν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου ἀπετέλουν οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων πλὴν τῶν φεουδαρχῶν, οἱ πολῖται (Cittadini). Ἡριθμοῦντο εἰς τὰς τρεῖς πόλεις περὶ τὰς 30 χιλιάδας, ὧν οἱ ἡμίσεις περίπου κατῴκουν τὸν Χάνδακα, καὶ οἱ ἄλλοι τὰς τρεῖς ἄλλας πόλεις Χανιά, Ρέθυμνον καὶ Σητεία. Κατωτέρω εἰς τὸ κεφάλαιον τῆς Στατιστικῆς ἔχομεν ἀκριβεῖς ἀριθμούς τῶν πολιτῶν κατὰ τὸν τελευταῖον ἰδίως αἰῶνα τῆς Ἑνετοκρατίας.

Οἱ κάτοικοι τῶν πόλεων (πλὴν τῶν φεουδαρχῶν) ἀπετέλουν δύο τάξεις, τοὺς κυρίως πολίτας (Cittadini) καὶ τὸν λαὸν ἢ ὄχλον (Popolo, plebe). Οὐδὲν βᾶρος ὑφίσταντο οὔτε εἰς τὰς γαλέρας ὑπηρέτουν, οὔτε εἰς τὴν ἀγγαρεία τῶν ὄχρωμάτων ὑπεβάλλοντο. Οἱ πολῖται ἦσαν ἢ Ἕλληνες ἐντόπιοι, ἢ Ἴταλοὶ ἐλθόντες κατὰ μικρὸν ἀσκοῦντες ἐμπορίαν καὶ τέχνας· πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἦσαν εὐποροὶ, τινὲς δὲ καὶ εἶχον πλουτίσει. Τὸ μόνον βᾶρος, ὃ ὑφίσταντο μέχρι τοῦ Φοσκαρίνη, ἦτο ὅτι ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχωσι κατοικίαν εἰς τοὺς Ἴταλοὺς στρατιώτας. Ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν ἐνόχλησιν αὐτὴν τοὺς ἀπήλλαξεν ὁ Φοσκαρίνης οἰκοδομήσας στρατῶνας. Μέγα μέρος τοῦ κατωτέρου ὄχλου κατεγίνετο εἰς τὴν κατασκευὴν τῶν βυτίων τῶν χρησίμων διὰ τὴν μεγάλην ἐξαγωγήν τοῦ οἴνου καὶ τοῦ ἐλαίου. Ἀπὸ τούτους ἐλάμβανον ἀντικαταστάτας ἐπὶ πληρωμῇ οἱ θέλοντες ν' ἀπαλλαχθῶσι ἀπὸ τὴν μισητὴν ἀγγαρεία εἰς τὰς γαλέρας.

Συχναὶ ἦσαν αἱ διαστάσεις μεταξὺ τοῦ λαοῦ τῶν πόλεων καὶ τῶν τιμαριούχων, διότι ἐνόμιζον οὗτοι ὅτι ἡ ἀκρίβεια τοῦ σίτου προήρχετο ἐξ αἰτίας τῶν γαιοκτημόνων φεουδαρχῶν, οἱ ὅποιοι παντὶ τρέπω προσεπάθουν νὰ πωλῶσι τὸν σίτον εἰς ὑψηλὰς τιμὰς. Ὁ Φοσκαρίνης καὶ τοῦτο σαφῶς ἐκανόνισεν κατασκευάσας εἰδικὰς σιταποθήκας καὶ λαβὼν τὰ κατάλληλα μέτρα, ὥστε νὰ μὴ ὑφίσταται κίνδυνος σιτοδείας, καὶ νὰ πωλῆται ὁ σίτος εἰς χαμηλὴν τιμὴν.¹⁾

7. ΟΙ ΕΒΡΑΙΟΙ

Ἰδιαίτερον ξενικὸν στοιχεῖον ἐν Κρήτῃ ἀπετέλουν οἱ Ἑβραῖοι κατοικοῦντες εἰς τὰς τρεῖς πόλεις τῆς νήσου καὶ μάλιστα εἰς τὸν Χάνδακα, ὅπου αἱ στατιστικαὶ τοῦ τελευταίου αἰῶνος τῆς ἐνετοκρατίας τοὺς ἀναγράφουσι ἀπὸ 700—1200 τὸν ἀριθμὸν. Ἐζῶν εἰς ἴδιον περικλειστον χώρον τῆς πόλεως τὴν Ἑβραϊκὴν (Ghetto) μετερχόμενοι ἐμπόριον

1) Zinkeisen IV. 694.

καὶ τοκογλυφίαν, καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν εἶχον πλουτίσει καὶ ἐδάνειζον τὴν διοίκησιν καὶ τοὺς φεουδάρχας ἐπὶ τόκῳ μεγάλῳ, ἐξ οὗ δεινὸν ζήτημα χρεῶν ἐγεννήθη κατὰ τὸν 14 καὶ 15 αἰῶνα. Κατὰ τὰ ἄλλα οἱ Ἑβραῖοι τῆς Κρήτης ἔζων, ὅπως καὶ πανταχοῦ σχεδὸν κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοῦς, ὑπὸ ἄδικον καὶ πιεστικὴν κατάστασιν, καὶ τὴν ὑπαρξίν των ἐξηγόραζον διὰ τῆς πληρωμῆς φόρων βαρέων. Ἀκίνητος κτήσις δὲν ἐπετρέπετο εἰς αὐτοὺς, οὔτε νὰ προσλαμβάνωσι Χριστιανὸν εἰς τὴν ὑπηρεσίαν των.¹⁾

Τῆς κατὰ τῶν Ἑβραίων προλήψεως δὲν ἦτο ἀπηλλαγμένος οὐδ' ὁ κατὰ τ' ἄλλα λαμπρὸς Φοσκαρίνης, ὁ τόσον εὐεργετικὸς φανεῖς εἰς τὰς ἄλλας πιεζομένας τάξεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ. Τουναντίον προέβη εἰς μέτρα σκληρὰ καὶ βίαια κατὰ τῶν Ἑβραίων, δι' ὧν ἠθέλησε νὰ διακόψῃ πᾶσαν συνάφειαν τῶν χριστιανῶν μετ' Ἑβραίας, αἱ ὅποια ἐλευθεριάζουσαι ἀπετέλουν τὰ κύρια ὄργανα τῆς ἐκλύσεως τῶν ἠθῶν, ἀναιδῶς περιφερόμεναι καὶ συνδιασκεδάζουσαι μετ' Ἑβραίων, τροφοδοτοῦσαι τοὺς οἴκους τῆς ἀνοχῆς καὶ ἐκ τῆς μετὰ τῶν Χριστιανῶν σχέσεως πληροῦσαι τὰς πόλεις νόθων τέκνων. Τρομερὰς ὤρισεν ὁ Φοσκαρίνης ποινὰς διὰ τὰς μετὰ Ἑβραίων σχέσεις. Ἐὰν συνελαμβάνετο Χριστιανὸς παρ' Ἑβραία, ἢ καὶ ἐμαρτυρεῖτο μόνον, αὐτὸς μὲν ἐστέλλετο ἐπὶ 10 ἔτη εἰς τὸ κάτεργον ἢ ἐπλήρωνε πρόστιμον 500 λιρῶν καὶ ἐξωρίζετο ἰσοβίως ἐκ τῶν ἐνετ. κτήσεων, ἢ δὲ Ἑβραία ἐκαίετο δημοσίᾳ. Ἐπίσης διεπομπεύετο αἰσχροῦς ἢ Ἑβραία ἢ τολμήσασα νὰ ἔλθῃ εἰς διασκέδασιν ἢ εορτὴν Χριστιανῶν κλπ. Ἐκ τῶν σκληρῶν αὐτῶν μέτρων ἠναγκάσθησαν ἄρκετοὶ Ἑβραῖοι νὰ βαπτισθῶσιν. Ὁ Φοσκαρίνης ὁμολογεῖ ὅτι τὸ στοιχεῖον τὸ ὅποῖον θὰ χαρῆ διὰ τὴν ἐκ τῆς Κρήτης ἀναχώρησίν του θὰ εἶναι οἱ Ἑβραῖοι.²⁾

ΟΙ ΠΑΡΟΙΚΟΙ

Οἱ πάροικοι³⁾ ἢ βιλλᾶνοι (Parici, Villani) τῆς νήσου γέννημα τοῦ φεουδαλικῆς συστήματος (ὅπως οἱ serfs attachés à la glèbe τῆς φεουδαλικῆς ποτε δυτικῆς Εὐρώπης) ὑπῆρχον πολυάριθμοι ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ ἐνετοκρατίας.

Ἐξ ἀρχαιοτάτης ἐποχῆς ὑπῆρχον ἀνάλογοι πάροικοι ἐν Κρήτῃ, ὅπως οἱ Εἰλωτες τῆς Λακωνικῆς, λεγόμενοι μ ν ω ἱ τ α ἰ μὲν ὡς πάροικοι

1) Ἄλλας λεπτομερείας περὶ τῶν ἐν Κρήτῃ Ἑβραίων ἴδε εἰς ἄρθρον Σ. Ζαν-Σουδίδου «Οἱ Ἑβραῖοι ἐπὶ Ἐνετοκρατίας ἐν Κρήτῃ» εἰς Κρητικὴν Στοὰν τόμ. Β'. 1909 σελ. 209—224.

2) Zinkeisen IV. 708. Relaz. φυλ. 11 καὶ 115.

3) Ἡ λέξις πάροικοι εἶναι ἀρχαία ἐπὶ τῆς σημασίας αὐτῆς. Ἄριστοτ. Πολιτ. II. 10. λέγει «ἔχει δ' ἀνάλογον ἢ Κρητικὴ τάξις πρὸς τὴν Λακωνικὴν.

τοῦ Κοινοῦ, ἀφ α μ ι ῶ τ α ι δὲ ἡ κ λ α ρ ῶ τ α ι οἱ τῶν ἰδιωτῶν, καλλιεργοῦντες ἀμφοτέροι, οἱ μὲν πρῶτοι τὰ δημόσια κτήματα, οἱ δ' ἄλλοι τὰ τῶν ἰδιωτῶν. Ὁ Ἡσύχιος λέγει «ἀφαμιῶται, οἰκέται, ἀγροικοί, πάροικοι.» Ἀναφέρουσιν οἱ χρονογράφοι ὅτι κατὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς Κρήτης ὑπὸ Νικηφόρου Φωκᾶ κατὰ τὸ 961 ὅσοι ἐκ τῶν Ἀράβων παρέμειναν ἐν τῇ νήσῳ γενόμενοι Χριστιανοὶ ἐκηρύχθησαν δουλοπάροικοι, ἵνα αὐτοὶ καὶ οἱ ἀπόγονοὶ των καλλιεργῶσι τὰ κτήματα τῶν κυρίων των Βυζαντινῶν καὶ Κρητῶν. Εἰς τούτους προσετέθησαν μὲ τὸν καιρὸν νέοι πάροικοι αἰχμάλωτοι πολέμων¹⁾ ἢ λεία πειρατικῶν ἐπιδρομῶν ἢ φυγάδες δοῦλοι ἐξ ἄλλων χωρῶν ἢ καὶ ἀργυρῶντοι.

Ὅτε οἱ Ἑνετοὶ κατέλαβον τὴν νήσον ὀριστικῶς κατὰ τὸ 1211 καὶ τὴν διένειμαν εἰς τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους τότε καὶ κατόπιν εἰς 400 περίπου Ἱπποτείας, κατενεμήθησαν καὶ οἱ πάροικοι μονίμως εἰς τὰ φέδα αὐτά, οὕτως ὥστε εἰς ἕκαστον τοιοῦτο Ἱπποτικὸν φέουδον παρεχωρήθησαν εἴκοσι πέντε πάροικοι ἢ βιλλᾶνοι, ἄρκετοὶ διὰ τὴν καλλιέργειαν καὶ καλὴν συντήρησιν τῶν κτημάτων ἐνὸς φεούδου. Ἐχομεν οὕτως δέκα χιλιάδας περίπου παροίκων μὴ ὑπολογιζομένων τῶν γυναικῶν καὶ τῶν παιδῶν, τὰ ὅποια ἠκολούθουν καὶ αὐτὰ τὴν τάξιν τοῦ οἰκογενειάρχου παροίκου.

Ἀπὸ τῶν πρώτων χρόνων τῆς ἐνετικῆς κατοχῆς ἀναφέρονται συχνὰ οἱ πάροικοι λαμβάνοντες μέρος εἰς τὰς ἐπαναστάσεις μετὰ τῶν Ἑλλήνων κυρίων των, ἢ δραπτεύοντες ἐκ τῶν ἐνετικῶν φεούδων καὶ καταφεύγοντες πρὸς τοὺς ἐπαναστάτας μὲ τὴν ἐλπίδα τῆς ἀπελευθερώσεως, ἢ ἐν ἀποτυχίᾳ, τῆς ἀμνηστίας, εἰς τὰς διαφόρους δὲ συνθήκας ἀναφέρονται καὶ οἱ βιλλᾶνοι, ὅπως λ. χ. εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη τοῦ 1299. Πάροικοὶ τινες εἶτε δι' ὑπηρεσίας πρὸς τὴν Κυβέρνησιν, εἶτε δι' ὑποστηρίξεως τῶν ἐπαναστατῶν, εἶτε καὶ διὰ χρημάτων κατώρθωνον κατὰ διαφόρους ἐποχὰς νὰ ἐλευθερωθῶσι μεταβαίνοντες εἰς τὴν τάξιν τῶν ἐλευθέρων ἀγροτῶν (φράγκοι, Franchi).

Οἱ πάροικοι ἐκάστου φεούδου ἦσαν καταγεγραμμένοι ὀνομαστὶ εἰς εἰδικὸν βιβλίον, εἶδος κτηματολογίου. Αὐτοὶ εἶναι οἱ ἀρχικοὶ πάροικοι (Parici Originarii) οἱ ἀπόγονοι δηλ. τῶν ἐκχριστιανισθέντων Ἀράβων. Πλὴν τούτων ὅμως ὑπῆρχε καὶ ἄλλη τάξις παροίκων γενομένων κατόπιν ἔξωθεν ἐλθόντων ἢ αἰχμαλωτισθέντων καὶ μὴ καταγεγραμμένων.

γεωργοῦσι τε γὰρ τοῖς μὲν Εἰλωτες, τοῖς δὲ Κρησι πάροικοι» (οὐχὶ περίοικοι). Τὴν λέξιν ἐπὶ τῆς αὐτῆς σημασίας εἶχον οἱ Βυζαντινοί, ἐξ αὐτῶν δὲ τὴν παρέλαβον οἱ Ἑνετοὶ Parici=villani. Περί παροίκων καὶ ἐναπογράφων εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τοῦ Μ. Κωνσταντίνου καὶ ἐξῆς ἴδε Σ. Λάμπρου, Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος τόμ. Γ' σελ. 281.

1) Noiret 257—259.

Οὔτοι εἶναι οἱ λεγόμενοι ἄγραφοι (agrarhi, 1). Ὑπῆρχον καὶ πάροικοι τοῦ Δημοσίου πολυάριθμοι. Οἱ φεουδάρχαι εἶχον πλήρη ἐξουσίαν ἐπὶ τῶν παροίκων· ἠδύναντο καὶ νὰ τοὺς πωλώσιν ἐκτὸς τῆς νήσου, τοῦτο ὅμως κατόπιν ἀπηγορεύθη, διότι εἶχε καταντήσει σωματεμπορία· μόνον ἐντὸς τῆς νήσου ἐπετρέπετο ἡ πώλησις παροίκου ἀντὶ 200 Marcelli κατὰ κεφαλὴν²⁾ "Ἐκαστος πάροικος τοῦ δημοσίου ἐπλήρωνε³⁾ κατ' ἔτος ἐν ὑπέρπυρον ὡς εἶδος κεφαλικοῦ φόρου εἰς τὸ δημόσιον, διὰ τὸ ὁποῖον ἠναγκάζετο ἕνεκα τῆς ἀνεχείας καὶ τῆς δυστροφίας τῶν παροίκων νὰ στέλλῃ εἰς τὰς ἐπαρχίας τοὺς Καμερλέγγους (Camerarii, οἰκονομικοὶ ὑπάλληλοι) πρὸς ἀναγκαστικὴν εἰσπραξιν δαπανῶν ἐνίοτε πλείονα τῶν εἰσπραττομένων. Διὰ τοῦτο πολλάκις γίνεται λόγος περὶ καταργήσεως τοῦ φόρου αὐτοῦ. Ὁ Ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς καὶ Σύνδικος Basadonna τοῦ 1566 ὁμιλῶν περὶ τῶν παροίκων τῆς νήσου λέγει ὅτι ὁ φόρος τῶν παροίκων (ἐν ἄσπρον ἢ ὑπέρπυρον κατ' ἔτος) εἶναι ἡ μεγίστη συμφορὰ διὰ τοὺς πτωχοὺς καὶ ἀθλίους αὐτοὺς ἀνθρώπους, διότι οἱ φορολόγοι (Daziarii) καὶ τὰ ὄργανά των μεταχειρίζονται τοιαῦτα τυραννικὰ μέσα, ὥστε τοὺς ἀναγκάζουσι νὰ δραπετεύωσιν εἰς Τουρκίαν, ὅπως ἔχει ἤδη κάμει μέγας ἀριθμὸς ἐξ αὐτῶν. Θὰ ἦτο πράξις ἐπιεικίας, λέγει ὁ φιλόσοφος Σύνδικος, ν' ἀρθῇ ἀμέσως ἡ τόσον βάρβαρος καὶ μισητὴ πίεσις, διότι ἄλλως εἶναι ὡς ν' ἀφίνωνται οἱ δυστυχεῖς αὐτοὶ ἀνθρώποι νὰ σπαράσσωνται ἀπὸ τοὺς σκληροτάτους αὐτοὺς ὄφεις.⁴⁾

Μὲ τὸν καιρὸν ἡ παροικία ἀπέβαλε μέρος τῆς παλαιᾶς σκληρότητος καὶ ἀπανθρωπίας. Ἐνωρὶς εἶχον λάβει ἐντολὴν αἱ ἀρχαὶ Κρήτης νὰ ἐλευθερώωσι τοὺς παροίκους τοὺς παρασχόντας ἐκδουλεύσεις εἰς τὴν Δημοκρατίαν, καὶ τοῦ πράγματος ἐγένετο συχνὴ χρῆσις καὶ δις τοῦ ἔτους δημοσίᾳ προεκηρύσσετο⁵⁾ ἐγένετο ὅμως καὶ κατάχρησις τοῦ πράγματος εἴτε δι' ἄγνοιαν εἴτε συνεπιείᾳ δεκασμοῦ τῶν ἀρχόντων, ὡς ἀναφέρει ὁ Καβάλλης, καὶ οὕτω μέγα μέρος παροίκων ἐπέρασεν εἰς τὴν τάξιν τῶν προνομιοῦχων, καὶ διὰ τοῦτο ὀλίγον κατόπιν ὁ Φοσκαρίνης λέγει, ὅτι δὲν ὑπάρχει μὲν ἐν τῇ Κρήτῃ ἡ φοβερὰ καὶ μισητὴ παροικία τῆς Κύπρου,

1) Περί τῶν παροίκων καὶ ἀγράφων ἴδὲ Thomas, Commission σελ. 14—16 καὶ κεφαλ. 110, 140, 142, 166, 184.

2) Quirini, Descrizione fol. 83. Zinkeisen IV. 695.

3) „Pro angaria personali“ (Πρβλ. Noiret 363). Ἐκ ποίων φυλῶν ἦσαν οἱ πολυάριθμοι αὐτοὶ δοῦλοι βλέπομεν εἰς ἔγραφον τοῦ 1303 (Diplomatar. I. 29) „Sclavus vel Sclava, sive Graecus sive Graeca, Saracenus vel Saracena, Turcus vel Turca“.

4) Lamansky σελ. 645. Ὁ ἴδιος Σύνδικος καταγγέλλει τοὺς Capitani contrafures καὶ τοὺς Καστελλάνους ὡς βασανίζοντας καὶ ληστεύοντας τοὺς χωρικοὺς, ὀνομαστί δὲ τὸν Capitano Λασιθίου δι' ἀπέρους κλοπὰς κατὰ τῶν ἀγροτῶν. Πρβλ. Romanin, Storia document. vol. VI 474 ἐξ, Pashley, II. 284—5.

5) Zinkeisen IV. 695—6.

ἀλλὰ καὶ δὲν λείπει ὀλότελα, διότι ὑπάρχουσι πάροικοι καταγόμενοι ἐκ τῶν ἀγραφῶν, οἱ ὅποιοι ἔχουσι τὴν ὑποχρέωσιν καὶ τὴν δουλείαν παροίκων ¹⁾.

Ἄλλος δίκαιος καὶ εἰλικρινῆς Γεν. Προβλεπτής καὶ Σύνδικος ὁ Ἰούλιος Γαρζώνης (Garzoni) τοῦ 1586 ὁμιλῶν περὶ τῶν παροίκων λέγει ὅτι οἱ Ἐνετοὶ ἐλθόντες εἰς Κρήτην εὔρουν τὸν πληθυσμὸν δουλεύοντα εἰς ἀυθέντας, ἦσαν δηλ. πάροικοι. Ἡ ἐνετικὴ ἀποικία διετήρησε τὸ σύστημα αὐτὸ ἐπὶ πολὺν χρόνον, δι' ὃ οἱ ἀνθρώποι αὐτοὶ ἔνεκα τῆς πολυχρονίου δουλείας εἶχον καταντήσει εὐτελεῖς καὶ νωθροὶ (*vili et senza industria*²⁾). Λέγει δὲ ὁ Γαρζώνης ὅτι ἡ λέξις *Parichia* ἠκυρώθη διὰ δημοσίου ψηφίσματος.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἔλεγον καὶ ἐπρότεινον συνετοὶ καὶ δίκαιοι Σύνδικοι περὶ τῶν παροίκων, τάναντία ὅμως ὑπεστήριζον οἱ ἐκ τῆς δουλείας τῶν παροίκων ὠφελούμενοι καὶ ἐκ τῆς ἐργασίας ἐκείνων ἀποζῶντες φεουδάρχαι τῆς Κρήτης, καὶ ὁμοία που ἐφρόνει καὶ ἡ ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικὴ Διοίκησις ἔχουσα καὶ αὐτὴ παροίκους καὶ φορολογοῦσα αὐτοὺς καὶ στρατολογοῦσα διὰ τὰς γαλέρας.

Ἐχομεν ὑπόμνημα τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν τῆς νήσου τοῦ 1515 πρὸς τὴν ἐνετικὴν Κυβέρνησιν⁴⁾ ἐν ᾧ ἀναπτύσσεται ἡ σπουδαίότης τοῦ θεσμοῦ τῶν παροίκων καὶ τῶν δύο τάξεων, περιέχον καὶ τὰς ἀπαντήσεις καὶ τὰ ψηφίσματα τῆς Συγκλήτου ἐπὶ τοῦ θέματος αὐτοῦ. Οἱ πάροικοι κατ' αὐτοὺς εἶναι λίαν χρήσιμοι, καὶ ἐπὶ αἰῶνας διῆγον ἐν ἡσυχίᾳ, ἀλλὰ κατὰ τοὺς τελευταίους χρόνους μὴ ἀρκούμενοι εἰς τὴν κατάστασίν των προσπαθοῦσι διὰ παντὸς μέσου ν' ἀπελευθερώωνται, καὶ ναὶ μὲν ἡ ἐπιτόπιος Διοίκησις γνωρίζουσα τὰ πράγματα ἀπορρίπτει τὰς αἰτήσεις των, ἀλλ' αὐτοὶ ἐφεισιβάλλουσι τὰς ἀποφάσεις εἰς τὴν λεγομένην (*Quarantia*⁵⁾) τῆς Ἐνετίας, καὶ μὲ πολλὴν εὐκολίαν ἐπιτυγχάνουσι τὴν ἀνακοπὴν τῆς ἀποφάσεως, καὶ οὕτως οἱ πάροικοι αὐτοὶ κατὰ μικρὸν καταλείπουσι τὴν γεωργίαν. Ἐκτὸς τούτου, λέγουσιν οἱ φεουδάρχαι, οἱ πάροικοι εἶναι χρήσιμοι διὰ τὴν πυκνοκατοίκησιν καὶ γονιμοποίησιν τῶν ἀφόρων ἐδαφῶν, πρὸ πάντων εἰς τὰς παραλίας, ὅπου χρησιμεύουσι καὶ διὰ τὴν ἀμυναν κατὰ τῶν πειρατικῶν ἐπιδρομῶν, ἐν ᾧ ἄλλως θὰ ἔμενον ἀκαλλιέργητα καὶ ἀπροστάτευτα τὰ ἐδάφη αὐτά. Διὰ

1) Zinkeisen IV 696, Relaz. Fosc. fol. 126.

2) Pashley, Travels in Crete, vol. II. σελ. 285—286.

3) Αὐτόθι σελ. 293.

4) Lamansky σελ. 034—042. Λεπτομερῶς ἐκτίθεται καὶ ἐξετάζεται τὸ ζήτημα εἰς τὴν 42αν Πρεσβείαν τοῦ Χάνδακος (Σ. Θεοτόκη, Εἰσαγωγή σελ. 51—52)

5) Ἦσαν τρία δικαστήρια φέροντα ἕκαστον τὸ ὄνομα αὐτὸ ὡς ἀποτελούμενον ἐκ 40 μελῶν, εἶδος ἐφετείου δικάζοντος ἐπὶ μεγάλων ὑποθέσεων πολιτικῶν καὶ ποινικῶν. Πρβλ. Boerio, Dizionario ἐν τῇ λέξει Quarantia.

τοῦτο, λέγουσιν, ὁ Δόγης Ἀντώνιος Βενιέρης μετὰ τοῦ Συμβουλίου του εἶχε θεσπίσει κατὰ τὸ 1393 νὰ μένωσιν οἱ πάροικοι εἰς τὰ φέουδα, εἰς ἃ ἀνήκουσιν, καὶ νὰ μὴ ἐλευθερώνεται πάροικος παρὰ διὰ μεγάλας πρὸς τὴν πολιτείαν ὑπηρεσίας. Ἰδίως ἡ δευτέρα τάξις τῶν παροίκων οἱ λεγόμενοι ἄγραφοι, ἦτοι μὴ καταγεγραμμένοι εἰς τὰ ἀρχικά κατάστιχα, ἀξιοῦσι ν' ἀφεθῶσι ἐλεύθεροι (Franchi). Οἱ Ρέκτωρες ὅμως, ἀφ' οὗ τοὺς εὐρίσκουσι παροίκους πρὸ 100 καὶ 200 ἐτῶν, τοὺς θεωροῦσι τοιοῦτους. Οἱ φεουδάρχαι ἀξιοῦσι νὰ θεωρῆται ἐξηκονταετής δουλεία ἐπαρκῆς διὰ τὴν κατάστασιν παροίκου. Ἄλλ' ἡ κεντρικὴ Κυβέρνησις ἢ μᾶλλον τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα δὲν εὐρίσκει ὀρθὴν τὴν ἀξίωσιν τῶν φεουδαρχῶν.¹⁾

Ἐν ᾧ οἱ ἐν Κρήτῃ πάροικοι πιεζόμενοι ὑπὸ τῶν εἰσπρακτῶρων καὶ τῶν κυρίων τῶν ἀπεδιδρασκον εἰς Τουρκίαν, ἄλλοι τούναντιον ἐξ ἄλλων χωρῶν εἶχον ἔλθει εἰς Κρήτην. Διὰ τούτους ὑπάρχει ψήφισμα²⁾ τοῦ 1332, καθ' ὃ οἱ ἔξωθεν ἐρχόμενοι βιλλᾶνοι, ἐφ' ὅσον κατοικήσωσιν εἰς Χάνδακα μετὰ τῶν δύο Σκαλῶν, ἀπαλλάσσονται τοῦ ἐτησίου φόρου τοῦ ἐνὸς ὑπερπύρου καὶ τῶν ἄλλων ὑποχρεώσεων τῶν παροίκων ὑπὸ τὸν ὅρον νὰ ὑπηρετῶσιν καὶ εἰς τὴν ἀρμάδα λαμβάνοντες τὸν συνηθισμένον μισθόν. Καὶ ὅσοι ἐπίσης εὐρίσκονται εἰς ἄλλα μέρη τῆς νήσου, ἐὰν ἔλθωσι νὰ κατοικήσωσιν εἰς τὸ ἴδιον μέρος ἀπαλλάσσονται ἐπίσης ὑπὸ τὸν αὐτὸν ὅρον, ἄλλως θὰ εἶναι βιλλᾶνοι τοῦ δημοσίου.

Τὸ Δημόσιον ἠδύνατο ν' ἀπελευθερώσῃ τοὺς ἰδικούς του βιλλάνους διὰ τῆς ὑπ' αὐτῶν καταβολῆς σημαντικοῦ ποσοῦ χρημάτων. Ὑπάρχει ψήφισμα τῆς Συγκλήτου σταλὲν καὶ προκηρυχθὲν εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1432, καθ' ὃ πᾶς βιλλᾶνος τοῦ δημοσίου δυνάμενος νὰ καταβάλλῃ ἀπὸ 50 χρυσᾶ Δουκάτα καὶ ἄνω ἀναλόγως τῆς περιουσίας του ἐπετρέπετο νὰ ζητήσῃ τὴν ἐλευθερίαν του (Franchitatem) καταβάλλων τὸ ὀρισθησόμενον ὑπὸ τῆς Διοικήσεως ποσόν³⁾.

Καὶ αὐτὰ μὲν ἐγένοντο κατὰ τοὺς προηγουμένους αἰῶνας. Ἀπὸ τοῦ 16 ὅμως αἰῶνος καὶ ἐξῆς ἡ θέσις τῶν παροίκων ἢ βιλλάνων φαίνεται ὅτι ἐβελτιώθη μεγάλως, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν ἐκθέσεων τῶν Γεν. Προβλεπτῶν ἢ Συνδίκων, οὓς ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω. Πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἠλευθερώθησαν, ἐπὶ τέλους δὲ καὶ ἐπιστήμως, ὡς εἶπομεν, ἠκυρώθη καὶ τὸ ὄνομα παροικία. Ἐφ' ὅσον παρήρχοντο τὰ ἔτη, αἱ διακρίσεις μετὰ τῶν τάξεων ἠμβλύνοντο, καὶ κατήντησαν κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐνετοκρατίας νὰ μὴ γίνεται πλέον διάκρισις μετὰ τῶν παροίκων καὶ τῶν ἄλλων ἀγροτῶν.

1) Lamansky σελ. 038.

2) Χειρογρ. Senato-Secreta, Deliberazioni miste, Registro 15 (χειρ. Ἱστορ. Κρητ. Ἀρχείου, δεσμός 2) καὶ Thomas, Commission κεφ. 184 σελ. 54.

3) Noirel, Documents σελ. 363—364.

9. ΟΙ ΧΩΡΙΚΟΙ

Ἄλλη τάξις Κρητῶν πολυάριθμος κατοικοῦσα τὴν ὑπαιθρον χώραν καὶ ἀσχολουμένη εἰς τὴν γεωργίαν ἦσαν οἱ χωρικοὶ (Contadini¹). Ἐλευινή ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν ἦτο ἡ θέσις τῶν χωρικῶν τούτων, ὡς μανθάνομεν καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν καὶ μάλιστα ἐκ τῶν ἐκθέσεων τῶν Γεν. Προβλεπτῶν ἢ Συνδίκων τοῦ 16 αἰῶνος. Αἱ πιέσεις καὶ ἀδικίαι τὰς ὁποίας ὑφίσταντο, καὶ αἱ ἀγγαρεῖαι αἱ ἐπιβαλλόμεναι εἰς αὐτοὺς ὑπὸ τῶν κατὰ τόπους φεουδαρχῶν καὶ ὑπὸ τῶν ὀργάνων τῆς Κυβερνήσεως ἦσαν φρικταί, καὶ ἡ κατάστασις των οἰκτρά. Αἱ φορολογικαὶ πιέσεις, αἱ συχναὶ ἀγγαρεῖαι, αἱ βίαιοι στρατολογίαι, καὶ εἰς ἐπίμετρον αἱ πειρατικαὶ τῶν Τούρκων ἐπιδρομαὶ διαρκῶς ἠρᾶιωνον τὰς τάξεις των, καὶ τοὺς ἠνάγκαζον ἢ νὰ καταφεύγωσιν εἰς τὰ ὄρεινότερα μέρη τῆς νήσου ἢ νὰ ἐκπατρίζωνται.

Κατ' ἐκθεσιν τοῦ Δοῦκα Κρήτης Ἱερωνύμου Ταγλιαπέτρα²) κατὰ τὸ 1561 οἱ χωρικοὶ πολλῶν χωρίων εἰς τὰς ἐπαρχίας δὲν ὑπακούουσιν εἰς τὰς ἀρχὰς καλούμενοι δι' ἀγγαρείας ἢ μαρτυρίας, δὲν δύνανται δ' οὐδ' οἱ ὑπάλληλοι νὰ μεταβαίνωσιν ἐκεῖ διὰ νὰ κάμνωσι ἐκτελέσεις, διότι εἰς τὰ χωρία αὐτὰ ἔχουσι καταφύγει οἱ λησταὶ καὶ ἄλλοι κακοποιοί, καὶ οἱ χωρικοί, καὶ ἂν θέλωσι νὰ ὑπακούσωσι, φοβοῦνται νὰ τὸ πράξωσι, διότι οἱ ἐκεῖ κακοποιοὶ διαρπάζουσι τὰ ζῶα των καὶ τὰ ἄλλα των πράγματα. Διὰ τοῦτο συμβουλεύει ὁ Δοῦκας νὰ καταρτισθῇ μεταβατικὸν σῶμα πρὸς καταδίωξιν τῶν κακοποιῶν.

Καὶ τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα γράφει εἰς τὸν Γεν. Προβλεπτὴν διὰ τὰς καταχρήσεις τὰς γινομένας ὑπὸ τῶν Συμβούλων καὶ τῶν Καμερλέγγων τῆς νήσου, τῶν ὁποίων τινὲς ἐξερχόμενοι δι' ἐπιθεωρήσεις ἢ ἄλλας ὑπηρεσίας, ἐν ᾧ λαμβάνουσι τρία τσεκίνια τὴν ἡμέραν διὰ τὰ ἔξοδά των, ἀναγκάζουσι τοὺς πτωχοὺς ἀνθρώπους τῶν χωρίων, ὅπου μεταβαίνουν, νὰ παρέχωσιν εἰς αὐτοὺς κατοικίαν καὶ τροφήν ἄνευ οὐδεμιᾶς ἀμοιβῆς, καὶ μάλιστα τινὲς ἐκ τῶν ὑπαλλήλων αὐτῶν ἀγοράζουσι προϊόντα πρὸς ἐμπορίαν ἐξαναγκάζοντες τοὺς ἀγρότας νὰ τὰ δίδωσιν εἰς εὐτελεῖς τιμὰς μὲ ζημίαν καὶ δυσἀρέσκειαν γενικὴν, καὶ ὅταν ἐξέρχωνται τῆς πόλεως λαμβάνουσι τοὺς ἵππους τῶν πτωχῶν ἀνθρώπων τῆς πόλεως ἄνευ πληρωμῆς³).

Ἰδίως οἱ Καστελλᾶνοι ἀποκέντρων ἐπαρχιῶν, π.χ. Σελίνου καὶ Κισάμου κλπ. ἐπιέζον καὶ ἐλήστευον τοὺς χωρικοὺς διαφοροτρόπως. Παρὰ Noiret⁴) δημοσιεύεται ἔγγραφον τῆς κεντρικῆς Κυβερνήσεως

1) Ἡ τάξις αὕτη ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς ἀρχαίους περιοίκους τῆς Λακωνικῆς.

2) Lamansky, Secrets d'État etc. σελ. 647.

3) Lamansky, σελ. 014.

4) Noiret Documents etc. σελ. 238—239.

τοῦ ἔτους 1415, κατὰ τὸ ὅποιον ἀπαγορεύεται εἰς τοὺς Καστελλάνους τῶν δύο αὐτῶν ἐπαρχιῶν νὰ ἐπιβάλλωσιν, ὡς ἕκαμνον ἕως τότε, βαρέα πρόστιμα εἰς τοὺς κατοίκους, καὶ τοῦτο ἕκαμνον, διότι καὶ αὐτοὶ ἐκράτουν τὸ ἡμισυ, οἱ δὲ πτωχοὶ ἄνθρωποι μὴ δυνάμενοι νὰ πληρῶνωσιν ἐξεπατρίζοντο. Δίδεται διαταγὴ εἰς τὴν Διοίκησιν Κρήτης νὰ στέλλῃ εἰς τὰς ἀποκέντρους αὐτὰς ἐπαρχίας κατ' ἔτος, ὡς καὶ εἰς τὸ Καστέλλιον τοῦ 'Αγ. Νικήτα (τὸ Φραγγοκάστελλον) κατ' ἔτος ἢ κατὰ διετίαν ἓνα ἐκ τῶν εἰσαγγελέων τοῦ δημοσίου (advocatores Communis), ὅστις νὰ ἐπιβλέπῃ καὶ προλαμβάνῃ καὶ τιμωρῇ τὰς καταχρήσεις αὐτὰς τῶν Καστελλάνων.

Ὁ Γεν. Προνοητὴς τοῦ 1574—8 'Ιάκωβος Φοσκαρίνης¹⁾ συνιστᾷ εἰς τὴν Κυβέρνησιν σύντονον μέριμναν περὶ τῆς βελτιώσεως τῆς θέσεως τῶν χωρικῶν, διότι αὐτοὶ ἀποτελοῦν τὸ χρησιμώτατον τοῦ πληθυσμοῦ στοιχεῖον, καὶ πρέπει ἡ Πολιτεία νὰ προστατεύῃ αὐτούς, ἵνα διακινῶνται καλῶς πρὸς τὴν Δημοκρατίαν καὶ μὴ παρασύρωνται ὑπὸ κακοποιῶν. Ἐπὶ τῶν ἀγροτῶν τούτων ἐβάρυνε πρὸ πάντων ὁ ζυγὸς τῶν Ἐνετῶν φεουδαρχῶν.

Οἱ φεουδάρχαι ἔδιδον εἰς τοὺς ἀγρότας τὰς γαίας εἴτε μὲ ἐδ ἀφονόμιον διαρκές (λιβέλλο παντοτινόν, livello perpetuo) ὠρισμένον κατ' ἔτος δι' ἕκαστον κτῆμα, εἴτε ἐπὶ ἐπιμόρτῳ καλλιιεργείᾳ δι' ὠρισμένα ἔτη, τὸ ὅποιον ἦτο τὸ ἓν τρίτον τοῦ προϊόντος, εἴτε χρηματικὸν ποσὸν ἀνάλογον τῆς ἐκτάσεως τοῦ ἀγροῦ (Fitto per mesurata μίσθωμα κατὰ μόδιον (μουζούρι) ²⁾). Πολλοὶ ὅμως καταχρήσεις ἐγένοντο ὑπὸ τῶν φεουδαρχῶν εἰς βάρος τοῦ γεωργοῦ. Διότι, ἂν ὁ ἀγρότης ἐφύτευεν ἄμπελον ἢ δένδρα, ὁ φεουδάρχης ἤξιον νὰ λαμβάνῃ καὶ τὸ ὠρισμένον ἐδαφονόμιον εἰς σιτηρὰ, καὶ τὸ ἓν τρίτον τῆς λεγομένης ξυλοκαρπίας (προϊὸν ἀμπέλων ἢ δένδρων). Ἄλλαι καταχρήσεις ἐγένοντο εἰς τὰς ἀμπέλους, διότι ὁ φεουδάρχης ἐκαραδόκει νὰ ἐπιτύχῃ ἓν εὐφορον ἔτος, ὅτε ὠριζε τὸ ποσὸν τοῦ ἓνός τρίτου διὰ σειρὰν ἐτῶν ἔστω καὶ ἀφόρων. Ἐπίσης εἰς τὴν ἐπιμέτρησιν τῶν σιτηρῶν ἤξιον ὁ φεουδάρχης νὰ λαμβάνῃ τὰ μουζούρια³⁾ κοουμουλάρι (ἦτοι σχηματίζοντα τροῦλλον) ἀντὶ ρίγλι (ισουψῆ ⁴⁾), καὶ οὕτως ἐλάμβανε περισσότερον τοῦ δέοντος γέννημα. Τὰς καταχρήσεις ταύτας καὶ πολλὰς ἄλλας παρανόμους φορολογίας εἰς τὰ ποίμνια, ὄρνιθας, χοίρους κλπ. εἰς τὰ μισθώματα τῶν βοσκῶν, εἰς ἀγαρείας παρανόμους καὶ αὐτῶν καὶ τῶν ζώων των ὁ δίκαιος

1) Zinkeisen IV σελ. 698.

2) Zinkeisen IV. σελ. 698.

3) Μέτρον σιτηρῶν ἐν χρήσει καὶ σήμερον· τὸ μουζούριον τοῦ σίτου ἰσοῦται πρὸς 18 ὀκάδας περίπου.

4) Ἰταλιστὶ *misura colme* ἀντιθ. *misura rase*. Πρβλ. Zinkeisen IV. 701.

Φοσκαρίνης περιώρισε διὰ τῶν Διατάξεων του καὶ διὰ τῆς τιμωρίας τῶν καταχραστῶν ὑπαλλήλων καὶ φευδαρχῶν, ἐφ' ὅσον ἦτο δυνατόν νὰ ἐλέγχωνται καὶ ἀνευρίσκωνται διὰ τὸ πλῆθος καὶ τὴν σύγχυσιν.

Αἱ καταχρήσεις αὐταὶ ἐξηκολούθησαν καὶ μετὰ τὴν ἐκ τῆς νήσου ἀναχώρησιν τοῦ Φοσκαρίνη, ἀφ' οὗ εὗρεν αὐτὰς καὶ ὁ μετὰ δεκαετίαν ἐλθὼν Σύνδικος Γαρζώνης, ὡς θὰ ἴδωμεν ἀμέσως.

Τραγικὴ ἰδίως εἶναι ἡ περιγραφή τῆς ἀθλίως καταστάσεως τῶν ἀγροτῶν, ὅπως τὴν περιγράφει διὰ μακρῶν ἄλλος τίμιος καὶ δίκαιος Σύνδικος καὶ Ἐξεταστής ὁ εὐπατρίδης Ἰούλιος Γαρζώνης εἰς τὴν πρὸς τὸν Δόγην ἐκθεσίῃ του κατόπιν ἐπισταμένης ἐπὶ τόπου ἐρεῦνης καὶ ἐξετάσεως. 1)

«Εἰς τόσα χωρία ποῦ ἐπεσκέφθημεν λέγει, καὶ εἶδομεν τὰς οἰκίας τῶν χωρικῶν, παρετηρήσαμεν μεγίστην ἀθλιότητα καὶ ἔνδειαν· οὔτε σκευή, οὔτε ἄρτον εἶδομεν. Αἱ γυναῖκες εἶναι ρακένδυτοι, τὰ παιδιά γυμνά, οἱ ἄνδρες ἡμίγυμοι. Καὶ ἐν τούτοις οἱ ταλαίπωροι αὐτοὶ ἀνθρώποι ὑποχρεοῦνται κατ' ἀρχαῖον ἔθιμον νὰ ἐκτελῶσι δύο ἀγγαρείας κατ' ἔτος εἰς τὸν Ἰππότην, ἦτοι ἐν δωδεκαήμερον ἀμίσθου ἐργασίας, καὶ πάλιν νὰ ἐργάζωνται δι' αὐτὸν ὅσας ἡμέρας ἔχει ἀνάγκη δι' ὀκτὼ σολδίνια (μίαν γαζέταν, χαλκῶν κέρμα) τὴν ἡμέραν, ὅσον δηλ. ἐπληρῶνετο καὶ πρὸ 200 ἐτῶν.

«Ἡ καλύβη, εἰς τὴν ὁποῖαν κατοικεῖ ὁ ἀγρότης, μολονότι αὐτὸς τὴν ἔκτισε, δὲν εἶναι ἰδική του ἀλλὰ τοῦ αὐθέντου, καὶ ὑποχρεοῦται νὰ τρέφῃ ὄρνιθας καὶ ὄρνιθια καὶ νὰ φυλάττῃ δωδεκάδας ψῶν, ἵνα δι' αὐτῶν ἐξευμενίζῃ τὸν κύριον καὶ τὸν ὑπάλληλόν του, οἱ ὅποιοι εἰσπράττουν τὸν φόρον αὐτὸν ἀναλόγως τοῦ ἀριθμοῦ τῶν θυρῶν ἐκάστου οἴκου καὶ τῶν ἐσωτερικῶν ἀκόμη. Εἰς ἀγγαρείαν ὑπόκεινται καὶ οἱ βόες τοῦ χωρικοῦ, καὶ τὰ φορτηγὰ κτήνη του εἰς ἄμισθα ἀγώγια κλπ.

«Ὁ χωρικός καταβάλλει εἰς τὸν φευδαρχὴν κατ' ἔτος τὴν λεγομένην ἐν τριτίαν²⁾ (terziaria) ὠρισμένην κατὰ ποσὸν εἴτε ἐπιτύχη εἴτε ἀπτύχη ἢ σπορά του. Ἐάν ὁ χωρικός κληρονομήσῃ ἢ φυτεύσῃ ἄμπελον καὶ εἰς χέρσον ἀκόμη ἀγρόν, ὀφείλει νὰ πληρῶνῃ πέντε μίστατα³⁾ οἴνου εἰς τὸν ἄρχοντα, καὶ ἐκ τοῦ εἰσοδήματος πάλιν

1) Μεγάλα τμήματα τῆς ἐκθέσεως ἐδημοσίευσεν ὁ Pashley (vol. II. p. 284 ἐξ.) ἐκ τοῦ χειρογράφου τῆς Μαρκιανῆς Βιβλιοθήκης Clas. VII. cod. 304. Ταῦτα κατὰ τὸ πλεῖστον μετέφρασεν ὁ Σ. Ζαμπέλιος (Κρητ. Γαμ. σελ. 124 ἐξ.) μετὰ προσθηκῶν ὑπερβολικῶν καὶ παρανοήσεων.

2) Τὸ ἐν τριτόν αὐτὸ ἦτο, ὡς μανθάνομεν ἐκ τῶν συμβολαίων τοῦ Ἀρετίου, 45 μουζούρια σίτου (800 περίπου ὀκάδες) δι' ἐκάστην ζευγαρὰν ἀγρῶν (ὅσα ἐκαλλιέργει τὸ ἔτος ἐν ζευγὸς βοῶν) καὶ τὸ 1/3 τῆς ξυλοκαρπίας (Χριστ. Κρήτη Α'. σελ. 69, 70, 100, 103, 162, 325 πολ.).

3) Μέτρον χωρητικότητος ὑγρῶν καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἐν τῇ νήσῳ, 10 περίπου ὀκάδων.

τὸ ἕν τρίτον· ἐπειδὴ ὅμως κατηνάλωσε καὶ σταφυλὰς καὶ πρὸς πληρωμὴν καὶ τοῦ ληνοῦ (ἀνήκοντος εἰς τὸν αὐθέντην) θὰ πληρώσῃ ἀκόμη ἕν ποσὸν οἴνου. Διὰ τὴν αὐξήσῃ δὲ περισσότερον τὴν εἴσπραξιν ὁ φεουδάρχης διαιρεῖ αὐθαίρετως τὴν ἀμπελον εἰς μικροτέρας μοῖρας, ὥστε νὰ μὴ διδῇ ἐκάστη περισσότερα τῶν 15 μιστάτων, καὶ οὕτω λαμβάνων τὸν κατ' ἀμπελον φόρον (τὰ πέντε μίστατα δι' ἐκάστην μοῖραν) καὶ τὰ λοιπὰ, κατορθώνει ὁ φεουδάρχης νὰ λαμβάνῃ τὰ 2)3 τοῦ εἰσοδήματος. Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν, λέγει ὁ Γαρζώνης, δὲν εἶδα εἰς οἰκίαν χωρικοῦ ἀγγεῖον πρὸς φύλαξιν οἴνου, καὶ ὅταν ἔχη ἀνάγκην, τὸν δανείζεται ἀπὸ τὸν ἄρχοντα ὑποχρεούμενος νὰ δώσῃ ἔλαιον ἢ μέταξαν ἢ οἶνον τῆς μελλούσης ἐσοδείας, ὅσον ὀρίση ἢ συνειδήσις τοῦ κυρίου. Τοὺς αὐτοὺς δόλους μεταχειρίζονται οἱ φεουδάρχει διὰ νὰ σφετερίζωνται τὸ ἔλαιον, τὰ ζῶα, τὰ γεννήματα, καὶ αὐτὰ ἀκόμη τὰ εὐτελῆ δασικὰ προϊόντα.

«Πρὸς διοικήσιν στέλλονται εἰς τὰς ἐπαρχίας Καστελλᾶνοι, Γραμματεῖς, καὶ Ἄρματωλοὶ κατὰ κλεπτῶν (Capitani contra fures). Πάντες αὐτοὶ εἶναι γῦπες ἀδηφάγοι πρὸς ὄλεθρον τῶν πτωχῶν αὐτῶν ἀνθρώπων, καταβροχθίζοντες ὅτι ἀπέμεινεν ἀπὸ τὰς ἀρπαγὰς τῶν φεουδαρχῶν, μετὴν πρόφασιν τῆς ἀνυποταξίας τῶν χωρικῶν, εἰς τὴν ὁποίαν πράγματι καταφεύγει ὁ ἀγρότης εἰς τὴν ἀπελπισίαν του.

«Οἱ ἄρματωλοὶ κατὰ κλεπτῶν ἔχοντες καθῆκον νὰ καταδιώκωσι τοὺς ληστὰς ἐφευρίσκουσι διαφόρους αἰτίας, ἵνα μόνον αὐτοὶ ὠφελοῦνται, διαβάλλοντες τοὺς χρηστοὺς καὶ δικαιοῦντες τοὺς ἐνόχους πρὸς γενικὸν ὄλεθρον.» Αὐτὸς ὁ σκληρὸς καὶ ἀπαίσσιος Καβάλλης ὁμιλῶν περὶ αὐτῶν ἔλεγεν ἀστείως, ὅτι πρέπει νὰ καλῶνται Capitani pro furibus ἤτοι περίπου Κλέπται ἀντὶ Ἄρματωλῶν.

«Ἄλλη μάστιξ τῶν ἀγροτῶν εἶναι οἱ Καστελλᾶνοι. Λαβόντες παρὰ τῆς Διοικήσεως δικαιοδοσίαν νὰ δικάζωσι μέχρι 14 φλωριῶν (200 περίπου ὑπερπύρων), ἐν ᾧ κατὰ τὸν νόμον δὲν ἐδικαιοῦντο νὰ δικάζωσι πλεόν τῶν δύο, καὶ νὰ λαμβάνωσι δικαίωμα 8 ο) ἐπὶ τοῦ δικαζομένου ποσοῦ, ἐξογκοῦσι τὴν ἐκτίμησιν πάσης μικροδιαφορᾶς μέχρι τῶν 200 ὑπερπύρων διὰ νὰ λάβωσιν αὐτοὶ τὰ 16, καὶ χωριστὰ μεταχειρίζονται διαφόρους ἄλλους ἐκβιασμούς διὰ ν' ἀπογυμνώσιν τοὺς ἀγρότας. Ἰδίως κατήντησαν τύραννοι ἀληθεῖς οἱ Καστελλᾶνοι, οἱ λαβόντες τὴν Καστελλανίαν διὰ βίου παρὰ τῆς Κυβερνήσεως διὰ τινὰ λόγον. Τοῦτο εἶναι ὄλεθρον, λέγει ὁ Γαρζώνης, καὶ πρέπει νὰ καταργηθῇ τὸ διὰ βίου δικαίωμα αὐτό, ἵνα μετριασῶσιν αἱ πιέσεις».

Κατὰ τὸν Γαρζώνην ἡ φοβερωτέρα τῶν ἀγγαρειῶν εἶναι ἡ τῆς Θαλάσσης. «Διαρκῶς ἡμέραν καὶ νύκτα τρέμει ὁ ἀγρότης μὴ συλληφθῇ καὶ ριφθῇ εἰς τὸ κάτεργον καὶ σταλῇ εἰς μακρινὴν ὑπηρεσίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὀλίγοι ἐπιστρέφουσιν εἴτε φονευόμενοι εἰς τὰς ναυμαχίας, ἢ πνιγόμενοι εἰς τὴν θάλασσαν, ἢ ἀποθνήσκοντες ἐξ ἐπιδημιῶν καὶ τῶν κακου-

χιῶν. Ἀναγκάζεται ὁ ἀγρότης, ἂν ἔχη μικράν περιουσίαν, ἄμπελον, ἀγρὸν ἢ ζῶα νὰ τὰ ἐκποιήσῃ εἰς εὐτελεῖς τιμὰς διὰ ν' ἀποτελέσῃ τὸ πσοδὸν 15—20 χρυσῶν τσεκινίων διὰ νὰ ἐξαγοράσῃ τὴν τρομερὰν αὐτὴν ἀγγαρείαν. Ἄν δὲν δύναται νὰ εὕρῃ τὸ ἀντισήκωμα αὐτό, τρέπεται εἰς τὰ ὄρη, ἔπειτα καταφεύγει εἰς φεουδάρχην, καὶ ὑποδουλοῦται σχεδὸν εἰς αὐτόν, ἵνα τὸν προστατεύσῃ καὶ τὸν ἀπαλλάξῃ τῆς μισητῆς ἀγγαρείας τοῦ κατέργου.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω παθήματα, λέγει ὁ εἰλικρινὴς καὶ τίμιος Σύνδικος, ὅτι πλὴν τῶν φεουδαρχῶν ὅλος ὁ ἄλλος λαὸς τῆς Κρήτης ἀποστρέφεται δικαίως τὴν ἐνετικὴν τυραννίαν, καὶ διακαῶς ἐπιθυμεῖ ν' ἀλλάξῃ κυρίαρχον, καὶ μολονότι γνωρίζει ὅτι δὲν ἔμπορεῖ νὰ εἶναι ἄλλος παρὰ ὁ Τοῦρκος, ἐν τούτοις προτιμᾷ καὶ αὐτὸν ἀκόμη, διότι πιστεύει ὅτι δὲν θὰ εἶναι ἡ θέσις του χειρότερα ὑπὸ τὸν Τοῦρκον. Συμβουλεύει διὰ τοῦτο ὁ εὐσυνειδητος ὑπάλληλος τῆς Δημοκρατίας νὰ ἐφαρμόσῃ ἡ Ἐνετία εἰς τὴν νῆσον μέτρα ἐπιεικείας καὶ ἀνθρωπισμοῦ πρὸς τοὺς ἀγρότας, ἵνα τοὺς ἔχη πιστοὺς υἱοὺς τῆς Γαληνοτάτης Δημοκρατίας, καὶ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς κακοποιοὺς ὑπαλλήλους, ὅπως ἤδη ἔπραξεν αὐτός ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς δικαιοδοσίας του, ζημιώσας μὲ χρηματικὰς ποινὰς μέχρι ἑκατὸν δουκάτων, καὶ στερήσας αὐτοὺς τοῦ δικαιώματος νὰ ἀναλάβωσιν εἰς τὸ μέλλον δημόσιον ὑπόυργημα.

10. ΟΙ ΣΦΑΚΙΑΝΟΙ

Οἱ μόνοι τῶν ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Κρητῶν ὀλίγον αἰσθανθέντες τὸν ζυγὸν καὶ τὰς πιέσεις τῶν Ἐνετῶν ἦσαν οἱ ὄρεινοι κάτοικοι τῶν Λευκῶν Ὁρέων, καὶ ἰδίως οἱ Σφακιανοί. Ἐπὶ αἰῶνας διετήρησαν αὐτοὶ τὴν ἐλευθερίαν των, φιλήν τινα μόνον ἐπικυριαρχίαν τῶν Ἐνετῶν ἀναγνωρίζοντες. Καὶ διὰ τὸ δυσπρόσιτον τῆς χώρας των καὶ τὸ ἄγονον τοῦ ἐδάφους οὐδέποτε οἱ Ἐνετοὶ ἐπεχείρησαν σοβαρῶς κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας νὰ ὑποτάξωσι τοὺς Σφακιανοὺς. Τούναντίον μὲ κάθε τρόπον οἱ Ἐνετοὶ Ρέκτωρες Χανίων καὶ οἱ Προβλεπταὶ προσεπάθουν νὰ τοὺς συκρατῶσιν εἰρηνικῶς, ἵνα μὴ κατέρχωνται ἐκ τῶν ὀρέων καὶ ἐνοχλῶσι δι' ἐπιδρομῶν τοὺς κατωμερίτας Ἐνετοὺς καὶ ἐντοπίους. Μὲ πολὺν κόπον καὶ ἐπανεπιλημμένας προσπάθειάς εἶχον κτίσει οἱ Ἐνετοὶ μετὰ καιρὸν πολὺν, δύο μικρὰ παράλια φρούρια (Καστέλλια), ἐν παρὰ τὴν Χώραν Σφακιῶν, ὅπου ἠδρευεν Ἐνετὸς Καστελλᾶνος μὲ τὸν τίτλον Προβλεπτοῦ καὶ μὲ φρουρὰν δέκα μόνον ἀνδρῶν πολὺ μικρὰν ἀσκῶν ἐξουσίαν, καὶ κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν ἄλλο φρούριον εἰς τὴν ἀνατολικὴν πλευρὰν, τὸ Φραγκοκάστελλον (Castel Franco) μὲ δικαιοδοσίαν καὶ περιφέρειαν δύο μόνον χωρίων (Πατσιανῶ καὶ Καψοδάσο).

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν τριῶν ἀδελφῶν Καλλέργη (1365—7),

ὡς εἶπομεν, ἡ τελευταία πράξις τοῦ αἵματηροῦ δράματος ἐγένετο εἰς τὴν Ἀνώπολιν τῶν Σφακίων, ὅπου εἶχον καταφύγει οἱ ἄρχηγοὶ τῆς ἐπαναστάσεως, δὲν γνωρίζομεν ὅμως κατὰ πόσον οἱ Σφακιανοὶ ἔλαβον ἐνεργὸν μέρος, ἀλλ' ἐζημιώθησαν ἐκ τούτου, διότι τὸ ὄροπέδιον Ἀνωπόλεως ἠρημώθη τότε, ὅπως καὶ τὸ τοῦ Λασιθίου καὶ τῆς Ἐλευθέρας, ὡς εἶδομεν προηγουμένως.

Κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν χωρικῶν καὶ τοῦ Καντανολέου (1570—1573) οἱ Σφακιανοὶ ἐμπράκτως συνήργησαν εἰς τὴν ἐπανάστασιν, καὶ διὰ τοῦτο ὁ τρομερὸς Καβάλλης εἰσελάσας εἰς Σφακιά ἐπέφερε μείστην φθορὰν φονεύσας καὶ αἰχμαλωτίσας καὶ ἐξορίσας πολλοὺς, καὶ πυρπολήσας καὶ κατεδαφίσας τὰς οἰκίας των. Ὀλόκληρον φορτίον πλοίου ἐξ αἰχμαλώτων Σφακιανῶν ἐστάλη εἰς Κέρκυραν, ἀλλ' οἱ πλεῖστοι τούτων ἀπέθανον καθ' ὁδὸν ἐκ τῶν στερήσεων, τῆς λύπης καὶ τῆς κακομεταχειρίσεως, καὶ οἱ ὀλίγοι ἐπιζήσαντες, ἀφ' οὔ ἔφθασαν εἰς τὴν ξηρὰν, ὑπέκυψαν καὶ αὐτοὶ εἰς τὴν μάστιγα τῶν φυλάκων δημίων των. Ἐνοχοὶ καὶ ἀθῶοι Σφακιανοὶ ὑπέστησαν σκληρὰν τιμωρίαν. Αἱ κατοικίαι των, ὅσαι ἀκόμη ὑφίσταντο, ἐληλατήθησαν ὑπὸ τῶν στρατιωτῶν τοῦ Καβάλλη, καὶ ἔπειτα ἐνεπρήθησαν καὶ μέχρι τοῦ ἐδάφους κατεκρημνίσθησαν, καὶ ἀπηγορεύθη ἡ ἀνοικοδόμησις των μέχρις ὅτου ἡ Αὐθεντεία εὐδοκήσῃ ν' ἀπονεύμῃ χάριν. Ἀπηγορεύθη ἡ προσέγγισις μέχρι εἴκοσι μιλίων ἀπὸ τῆς χώρας Σφακίων, καὶ ἠναγκάζοντο οἱ ἐπιζήσαντες νὰ πλανῶνται εἰς τὰς πέριξ φάραγγας ἄνευ τροφῆς καὶ εἰς τὸ ὑπαιθρον ἢ τὰ σπήλαια νὰ διανυκτερεύωσιν.¹⁾ Οὕτως ἀπώλετο ἓν μέρος τῶν κατοίκων, καὶ ἡ ἀθλία αὐτῆ κατάστασις διήρκεσε μέχρι τῆς ἀφίξεως τοῦ Φοσκαρίνη.

Κατόπιν βλέπομεν ὅτι οἱ μὲ δικτατορικὴν ἐξουσίαν στελλόμενοι εἰς τὴν Κρήτην Γεν. Προβλεπταί, Σύνδικοι καὶ Ἐξετασταὶ Φοσκαρίνης, Γαρζώνης, Καπέλλος κλπ. ἐξευμενίζονται τοὺς Σφακιανούς, καὶ προσπαθοῦσι νὰ τοὺς διαθέσωσιν εὐνοϊκῶς πρὸς τὴν Ἐνετίαν καὶ τοὺς χρησιμοποίησωσιν εἰς τοὺς κατὰ τῶν Τούρκων πολέμους.

Εἶναι λίαν ἐνδιαφέρουσαι αἱ εἰς τὰ Σφακιά ἐπισκέψεις τοῦ Φοσκαρίνη καὶ Γαρζώνη, καὶ εἰς τὰς ἐκθέσεις των²⁾ δίδουσι πολυτίμους πληροφορίες· διὰ τοῦτο θὰ ὁμιλήσωμεν περιληπτικῶς περὶ τούτων. Ὁ Φοσκαρίνης μετέβη εἰς Σφακιά (1575) κατόπιν προσκλήσεως τῶν κατοίκων. Λέγει περὶ αὐτῶν ὅτι διακρίνονται τῶν ἄλλων Κρητῶν, καὶ ὅτι εἶναι φυλὴ ὠραία, πολεμικὴ καὶ γενναία (*bellissima, bellicosa et brava*), καὶ ὅτι πρέπει ἡ Πολιτεία νὰ χρησιμοποίησῃ πρὸς ὄφελός της τοὺς ἀν-

1) Zinkeisen IV 643—644. Αἱ πληροφορίες αὐταὶ κατὰ τὰς ἐπισήμους ἐκθέσεις τῶν Προνοητῶν Καβάλλη, Λουκά Μικέλη καὶ Φοσκαρίνη.

2) Ἴδε ἐκθέσεις Φοσκαρίνη καὶ Γαρζώνη παρὰ Pashley 287 ἐξ καὶ Lamansky σελ. 628 ἐξ. καὶ Zinkeisen IV 644. ἐξ.

δρείους αυτούς όρεινούς, και όχι ύπακούουσα εις τας ραδιουργίας και την πλεονεξίαν των Ένετων φεουδαρχών να θέλη να τους έξοντώση. Ό Φοσκαρίνης λέγει περί των Σφακιανών ότι βαδίζουσι πάντοτε ένοπλοι και τρέφουσι πώγωνα και κόμην μακράν. Η ένδυμασία των είναι από μεγάλα και πλατέα βρακιά, τα όποια με ίμάντα, στερεώνουσιν εις την ζώνην και από έν πλατύ ύποκάμισον πίπτου εμπρός και όπίσω. Ός όπλα φέρουσιν εμπρός εις την ζώνην μακρόν έγχειρίδιον, και εις την μίαν πλευράν κατά τον έλληνικόν τρόπον βραχύ ξίφος, και εις την άλλην πλευράν φαρέτραν με βέλη, και εις τον ώμον τό τόξον. Είναι άξεστοι αλλά προσηνεϊς και καλόβολοι, όταν γνωρίζη τις να τους μεταχειρίζεται. Άγαπούν, όπως όλοι οι όρεινοί, την άνεξαρτησίαν των, και διήγον ειρηνικώς έφ' όσον τους άφηνον ήσύχους και δέν τους ήρέθιζον δι' άπρεπών άπαιτήσεων οι Ένετοί, και δέν τους ήνάγκαζον εις άποστασίαν αι διαστάσεις των άρχόντων των. Δέν λείπου μεταξυ αυτών αι κλοπαί και οι φόνοι, τους όποιους σκληρώς εκδικουονται (vendetta.¹⁾

Ό περιηγητής Belon (Observations etc. Paris 1588) περιγράφει έξ αυτοψίας την ένδυμασίαν και τον όπλισμόν των όρεινών Κρητών περί τό 1550. Λέγει ότι οι χωρικοί φέρουσι λευκόν ύποκάμισον έξωσμένον εις την όσφυν με πλατύν ίμάντα (corroye) έχοντα μεγάλην πόρπην (μποϋκλαν), και φέρουσι βρακιά (brayes) από πανί (toile), αλλά τό ύποκάμισον δέν κλειεται έντός, αλλά κρέμεται, εμπρός και όπίσω. Αντι ύποδημάτων ή σανδαλιών φέρουσι μπόττες (bottes δηλ. τα Κρητικά στιβάνια) άνερχομένας μέχρι της ζώνης. Ούτως έσκευασμένοι και φορτωμένοι με φαρέτραν (trousse) περιέχουσαν 150 περίπου βέλη φερόμενα καλώς τεταγμένα εις τό νώτον και με τόξον άνηρτημένον εις τον βραχίονα ή από του ώμου και με σπάθην εις τό πλευρόν, εκτελουσι τα καλύτερά των άλματα, και δέν εύχαριστουονται αν δέν φέρωσιν όλα αυτά. Η ένοπλος αυτή όρχησις άναμιμνήσκει τον χορόν των άρχαίων Κουρήτων (Pyrrica Saltatio).

Ό αυτός περιηγητής (σελ. 48) περιγράφου τον χορόν των Κρητών χωρικών, τον όποιον ταυτίζει με τον άρχαίον Κρητικόν πυρρίχιον, λέγει:

«Εις χωρίον του εύγενοϋς Ιωάννου Αντωνίου Μπαρότζου (Barozzo) πλησίον της χώρας των Σφακιών είδομεν τους χωρικούς των πέριξ χωρίων συνηθροισμένους εις πανήγυριν με τας γυναίκας και τας κόρας των. Άφ' ου καλώς εύωχήθησαν ήρχισαν να χορεύουν υπό τον μεγαλύτερον καύσωνα όχι υπό σκιάν άλλ' υπό τον ήλιον, μολοντί ή ήμέρα του Ιουλίου ήτο καυστικωτάτη, και έν φ' οι ειρηνέμοι χωρικοί ήσαν κατάφορτοι από όπλα, δέν έπαυσαν να χορεύουν μέχρι της νυκτός.»

1) Zinkeisen IV. 646.

Ὁ αὐτὸς Belon ἀπεικόνισεν ἐκ τοῦ φυσικοῦ ὄρεινόν Κρήτα ὠπλισμένον (ιδ. τὴν εἰκόνα εἰς Σ. Ζανθουδίδου, Ἐπιτομ. Ἱστορ. Κρήτης σελ. 76 εἰκ. 12).

Ἄφ' οὗ ἐπέεισθησαν οἱ Σφακιανοὶ περὶ τῶν εἰρηνικῶν διαθέσεων τοῦ εἰς Σφακιά ἐλθόντος Φοσκαρίνη, παρουσιάσθησαν πρὸς αὐτὸν οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Πατέρων, καὶ εἰς ἐξ αὐτῶν διακρινόμενος διὰ τὸ παρ' αὐτοῖς ἀξίωμα καὶ τὴν φρόνησιν λαβὼν τὸν λόγον ἀνέπτυξεν εἰς τὸν Προβλεπτήν τὰς κατ' αὐτῶν ἀδικίας τοῦ Καβάλλη καὶ ἄλλων Ἑνετῶν, οἱ ὅποιοι ἀδικρίτως ἐτιμώρησαν σκληρῶς ἐνόχους καὶ ἀθῶους, ὅτι κατηδάφισε τὰς οἰκίας των, καὶ ἐφόνευσεν τόσον κόσμον· ζητεῖ τῶρα ἀμνηστειὰν καὶ ἐπιείκειαν καὶ ἄδειαν ἀπὸ τὸν Φοσκαρίνην νὰ ἐγείρωσι πάλιν τὰς οἰκίας των καὶ νὰ ζήσωσιν εἰς τὸ ἐξῆς ὑπὸ τὴν προστασίαν τῆς Δημοκρατίας, καὶ νὰ μὴ πλανῶνται ὡς θηρία εἰς τὰ ὄρη. Ὁ Φοσκαρίνης ἠύχαριστήθη καὶ ἐνόμισε καλὸν νὰ κερδίσῃ τὴν εὐνοίαν τῆς λαμπρᾶς αὐτῆς φυλῆς χάριν τῆς Πολιτείας, καὶ ἔκλεισε συνθήκην πρὸς τοὺς Σφακιανούς (Πατέρους) χορηγήσας ἀμνηστειὰν διὰ τὸ παρελθόν, τὴν ἐπάνοδον τῶν ἐξορίστων καὶ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῶν οἰκιῶν των ὑπὸ τοὺς ἐξῆς ὅρους· οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Πατέρων νὰ παραδίδωσιν εἰς τὸ ἐξῆς τοὺς ἐνόχους διὰ κλοπῆν, φόνον κλπ. εἰς τὴν δικαιοσύνην, νὰ εἶναι δὲ αὐτοὶ ὑπεύθυνοι διὰ πᾶσαν παράλειψιν, καὶ νὰ παρέχωσι τὴν συνδρομὴν των εἰς τὰς ἀρχὰς τῆς νήσου ὡσάκις ζητηθῆ. Οἱ Πάτεροι νὰ χορηγῶσιν εἰς τὸ ἐξῆς ὀκτώ ἄνδρας διὰ πᾶσαν γαλέραν ἐξοπλιζομένην εἰς Χανιά ὡς στρατιώτας καὶ ναύτας μὲ τὸν συνήθη μισθὸν καὶ σιτηρέσιον· νὰ κάμνωσι μίαν ἀγγαρείαν ἕκαστος κατ' ἔτος (οἱ ἄλλοι Κρήτες ἕκαμνον δύο 1). οἱ ἀρχηγοὶ τῶν Πατέρων νὰ ἔρχωνται εἰς τὰ Χανιά δις κατ' ἔτος τὴν 1 Μαρτίου καὶ 1 Ὀκτωβρίου, ἵνα ἐπαναλαμβάνωσι τὸν ὄρκον τῆς συνθήκης καὶ νὰ μένωσιν ἐπὶ 8 ἡμέρας. Ὅλοι οἱ Πάτεροι ὅπως καὶ οἱ λοιποὶ Ἀρχοντόπουλλοι κατετάχθησαν εἰς τὴν Πολιτοφυλακὴν (Militiae, Ordinanze).

Ὁ Φοσκαρίνης διέτριψεν ἐπὶ 4—5 ἡμέρας εἰς τὰ Σφακιά. Ἐπαινεῖ τὴν εὐσυνειδησίαν, μεθ' ἧς ἐτήρησαν τὰ συμπεφωνημένα καθ' ὅλον τὸ διάστημα τῆς ἐν Κρήτῃ τετραετοῦς παραμονῆς του. Πρὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του διὰ τὴν Ἑνετίαν ἦλθον εἰς τὰ Χανιά εἰς πανηγυρικὴν πομπὴν ἔνοπλοι μὲ τὰς σημαίας των, ὅτε ὁ Φοσκαρίνης πρὸς ἑορτασμόν τῆς τριημέρου διαμονῆς των διωργάνωσεν ἀγῶνας βελῆς διὰ τόξων καὶ ἀρκομπουζίων.

Ὅμοίαν συνθήκην ἔκαμεν ὁ Φοσκαρίνης καὶ μὲ τοὺς Παπαδοπούλους τοὺς κατοικοῦντας περὶ τὸ Φραγκοκάστελλον καὶ εἰς διαρκῆ διαμάχην εὐρισκομένους μὲ τοὺς Πατέρους, τὴν ὁποίαν ὑπέγραψαν τὰ

1) Ἐκάστη ἀγγαρεία ἦτο μιᾶς ἐβδομάδος, ἦτοι ἐξ ἐργασίμων ἡμερῶν.

πέριξ χωρία τῶν ἀνατολικῶν Σφακίων καὶ τὰ πλησίον τῆς ἐπαρχίας Ἁγ. Βασιλείου. Συνέπεια τῶν συνθηκῶν τούτων ἦτο, ὡς λέγει ὁ Φοσκαρίνης, ὅτι τὰ Σφακιά ἐγιναν τὸ ἡσυχώτερον μέρος τῆς νήσου, καὶ πλὴν μικρῶν ζοφοκλοπῶν οὐδὲν ἄλλο σοβαρὸν γεγονός συνέβη¹⁾.

Ἰούλιος Γαρζώνης, Σύνδικος καὶ Ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς.

Ὁ μετὰ δεκαετίαν ἐλθὼν Σύνδικος καὶ Ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς Ἰούλιος Γαρζώνης ἠκολούθησε τὸ καλὸν παράδειγμα τοῦ Φοσκαρίνη διὰ τοὺς Σφακιανούς. Ἐπεσκέφθη καὶ αὐτὸς τὰ Σφακιά κατὰ τὸ ἔτος 1586. Λέγει περὶ τῶν Σφακιανῶν, ὅτι ὑπερέχουσι τῶν ἄλλων Κρητῶν κατὰ τὴν παράστασιν καὶ τὴν ρώμην, καὶ νομίζουσιν ὅτι κατάγονται ἐκ τῶν Ρωμαίων, καὶ οὐδέποτε ὑπέμειναν τὸν ἐνετικὸν ζυγὸν τῶν φεουδαρχῶν. Μὲ δυσκολίαν ἀφῆκαν τὸ προγονικὸν των ὄπλον, τὸ τόξον, διὰ νὰ δεχθοῦν τὸν ἀρκομποῦζον, εἰς τὸν ὁποῖον ταχέως ἐσυνήθισαν ἔνεκα τοῦ ἀφθόνου κυνηγίου. Πολλάκις ἠπειθήσαν εἰς τὴν Γαληνοτάτην, καὶ οἱ ἄρχοντες ἀπεφάσισαν νὰ τοὺς τιμωρήσωσι καὶ τοὺς ἐκρίζωσωσιν ἐκ τῶν οἰκιῶν, ὅπως καὶ ἔκαμεν ὁ Καβάλλης. Εἶναι διηρημένοι εἰς τοὺς Πατέρους καὶ Παπαδοπούλους, καὶ μισοῦνται ἀμοιβαίως. Ὁ Φοσκαρίνης τοὺς ἐπεσκέφθη καὶ καθώρισε διατάξεις τινάς, ἵνα τοὺς κρατῇ εἰς ὑπακοὴν πρὸς τὸν Ρέκτωρα Χανίων, τοὺς ἔκαμε μερικὰς παραχωρήρεις καὶ τοὺς ἔστειλε καὶ Καπετάνιον διὰ τὴν ἐκγύμνασίν των, καταγράψας αὐτοὺς εἰς τὰ βιβλία τῶν ταγμάτων ὡς προνομιούχους, καὶ οὕτως τοὺς ἔφερεν εἰς κάποιαν ὑποταγὴν. Ἄλλ' ἢ κυρία ἀφορμὴ τῆς ἐχθρότητός των προέρχεται, ὡς ἠδυνήθη νὰ ἐξακριβώσῃ, ἐκ τῶν Καβαλλιέρων (Ἐνετῶν φεουδαρχῶν), οἱ ὁποῖοι μισοῦσι τοὺς Σφακιανούς, διότι οὐδεμίαν ἔχουσιν ὠφέλειαν ἐξ αὐτῶν, καὶ μεταχειρίζονται πᾶν τὸ δυνατόν, διὰ νὰ τοὺς παριστάνουσιν εἰς τοὺς Ρέκτωρας ὡς ἀκολάστους, κλέπτας καὶ ἀνδροφόνους²⁾.

Μετὰ ταῦτα διηγεῖται ὁ Γαρζώνης τὴν μετάβασίν του εἰς τὰ Σφακιά. Τὸν προῦπήντησαν εἰς τὰ ὄρια τῆς χώρας 500 ἔνοπλοι Σφακιανοὶ φέροντες τόξα ἢ ἀρκομπούζια, μεταξύ τῶν ὁποίων οἱ Πάτεροι 200 τὸν ἀριθμὸν. Ἄφ' οὗ ἔφθασεν εἰς τὴν Χώραν Σφακίων καὶ τὸ ἐκεῖ πλησίον μικρὸν Καστέλλιον, τὴν ἔδραν τοῦ Ἐνετοῦ Προβλεπτοῦ, ἐκάλεσε τοὺς ἀρχηγούς καὶ τοὺς ὠμίλησε μετὰ τινας αὐστηρότητος διὰ τὴν μὴ ὑπακοὴν εἰς τοὺς Ρέκτωρας καὶ τὴν μὴ ἐκτέλεσιν τῶν διατάξεων τοῦ Φοσκαρίνη. Μοῦ ἀπήντησαν, λέγει, μετὰ πολλῆς μετριοφροσύνης καὶ συνέσεως καὶ ἀνέπτυξαν τοὺς λόγους, οἱ ὁποῖοι τοὺς ἀναγκάζουν

1) Zinkeisen IV. 648—649.

2) Pashley II. 288.

νά μὴ συμμορφοῦνται πρὸς τὰς ἀδίκους διαταγὰς καὶ ἀξιώσεις, καὶ μοῦ ἐζήτησαν κανονισμόν διὰ νὰ συλλαμβάνουν τοὺς κλέπτας καὶ τοὺς κακοποιούς καὶ τοὺς παραδίδωσιν εἰς τὴν δικαιοσύνην.

Ὁ Γαρζώνης διηυθέτησε τὰ πράγματα καὶ ἔλυσε διαφορὰς τινὰς καὶ ἔλαβε μέτρα, ἵνα ὁ ἐκεῖ στελλόμενος καὶ κακῶς κυβερνῶν Προβλεπτής φέρηται εἰς τὸ ἐξῆς καλύτερον.

Οἱ Σφακιανοὶ ἱκανοποιήθησαν καὶ ἔκαμαν μόστραν (στρατιωτικὴν ἐπίδειξιν) πρὸ τοῦ Γεν. Προβλεπτοῦ, καὶ ἐξετέλεσαν ἀγῶνα βολῆς εἰς τὸν ὅποιον ὁ Γαρζώνης ἀπένειμε τὰ βραβεῖα εἰς τοὺς διακριθέντας.

Κατόπιν ὁ Γαρζώνης μετέβη καὶ εἰς τὸ Φραγκοκάστελλον (Ἄγ. Νικήτα), τὴν ἔδραν τῶν Παπαδοπούλων, καὶ μετεχειρίσθη τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ αὐτὰ μέτρα καὶ δι' αὐτούς, οἱ ὅποιοι καὶ ἐπαρηγορήθησαν, διότι ὄντες ὀλιγώτεροι τῶν ἀντιζήλων Πατέρων ἐστενοχωροῦντο περισσότερο καὶ ἐζημιούντο ἐκ τῆς ἀναρχίας.

Περὶ τῶν Σφακιανῶν λέγει ἀκόμη ὁ Γαρζώνης ὅτι ζῶσι κυρίως ἐκ τῶν ποιμνίων, τὰ ὅποια ἔχουσι πολυάριθμα εἰς τὰ ἐκτεταμένα καὶ ἀπάτητα ἀπὸ ἄλλους ὄρη των. Ἄλλοι ζῶσιν ἐκ τῆς ναυπηγίας πλοίων καὶ λέμβων, καὶ ἐν καιρῷ ἀνάγκης μεταβαίνουν εἰς τὰ Χανιά καὶ ἐργάζονται ἐπὶ μισθῷ εἰς τὰ ἐκεῖ δημόσια νεώρια.

Ἄφ' οὗ διέτριψεν ὁ Γαρζώνης τέσσαρας ἡμέρας εἰς τὰ Σφακιά, ἀνεχώρησεν ἀφήσας παραγγελίαν νὰ ἔλθωσιν εἰς τὰ Χανιά διὰ νὰ δηλώσωσιν ὑποταγὴν καὶ λάβωσιν ἀμνηστειάν. Ἦλθον πράγματι μετὰ τινὰς ἡμέρας. Ἐκεῖ ἀνεγνωρίσθησαν, ὡς ἀδικοὶ, αἱ κατὰ τῶν Σφακιανῶν μηνύσεις καὶ ἠκυρώθησαν. "Ὅτε μετ' ὀλίγον ἦλθεν εἰς Χανιά ὁ στρατηγὸς Βαρβαρίγος, καὶ ἤθελε νὰ ἰδῆ τὴν γενικὴν μόστραν καὶ τὰς ἐπιτοπίους φρουρὰς (cernide), ἦλθον οἱ Σφακιανοὶ 600 τὸν ἀριθμόν, καὶ ὁ στρατηγὸς ἔμεινε πολὺ εὐχαριστημένος¹⁾.

Γεράσιμος Καπέλλος.

Καὶ μετὰ τὰς ἐπισκέψεις τοῦ Φοσκαρίνη καὶ τοῦ Γαρζώνη καὶ τὰ ληφθέντα μέτρα, αἱ καταμηνύσεις φεουδαρχῶν καὶ τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν κατὰ τῶν Σφακιανῶν διὰ ποικίλα ἐγκλήματα, κλοπὰς, ἀγροζημίας κλπ. ἐξηκολούθησαν. Ἐκ τοῦ χρονογραφήματος Τρίναν²⁾ ἐρανιζόμεθα τὰ κατωτέρω.

Τρεῖς χιλιάδες πρόσωπα, λέγει ὁ Τρίναν εἶχον ἄλλος ἕξ, ἄλλος ὀκτώ, καὶ ἄλλος δέκα καταγγελίας, καὶ ἦσαν ἐκκρεμεῖς δέκα χιλιάδες τοιαῦται δίκαι. Ἐπειδὴ δὲ οἱ Σφακιανοὶ δὲν ὑπήκουον εἰς τὰς ἀρχάς, ὁ στρα-

1) Pashley. II. 291.

2) Antonio Trivan, Racconto etc. Marciana clas. VII No 525 φυλ. 71 ἐξ.

τηγός Σαγρέδος ἀπεφάσισε κατὰ τὸ 1608 νὰ ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν Σφακιῶν καὶ καταστρέψῃ τὴν χώραν καὶ τοὺς ἀνθρώπους. Πρὸς τοῦτο συνήγαγεν εἰς τὰ Χανιά 4400 ἄνδρας, καὶ ἠτοιμάζετο νὰ τοὺς ἐπιβιάσῃ εἰς τὰ πλοῖα καὶ τοὺς ἀποβιάσῃ εἰς τὴν Χώραν τῶν Σφακιῶν, ἀλλὰ τότε ἔφθασεν ἡ εἶδησις, ὅτι ἔρχεται ὁ διάδοχος τοῦ Ἰερώνυμος Καπέλλος. Οὗτος δὲν ἠκολούθησε τὸ σχέδιον τοῦ προκατόχου, ἀλλὰ στείλας ἀνθρώπους εἰς Σφακιά ἐπληροφορήθη, ὅτι αὐτοὶ εἶναι πρόθυμοι νὰ τὸν ὑπακούσωσιν. Διέλυσε τότε τὸν στρατὸν καὶ ἔπεμψεν εἰς τὰ Σφακιά τὸν στρατηγὸν Σκότον, τὸν Μιχαὴλ Καλλέργην τὸν υἱὸν τοῦ Ἰωάννου καὶ τὸν δοκιμώτατον Κρήτα δικηγόρον (ρήτορα) Ἰωάννην Μόρμωρην¹⁾ (*il nobile Cretese S. Zuanne Mormori Dottore di grandissime valore*), ἵνα ρυθμίσωσιν εὐνοικῶς τὰς ὑποθέσεις τῶν Σφακιανῶν. Οὗτοι ὅμως ἐζήτησαν νὰ ἔλθῃ πρὸς αὐτοὺς εἰς Σφακιά ὁ Γεν. Προβλεπτής, καὶ στέλλεται ὀπίσω εἰς τὰ Χανιά ὁ Μόρμωρς μὲ ἐπιστολὰς τῶν Σφακιανῶν. Ὁ Καπέλλος δέχεται καὶ μὲ στρατιωτικὴν συνοδείαν καὶ μεγάλην πομπήν, ἀφ' οὗ διενυκτέρευσε εἰς τὸ χωρίον Νίππος Ἀποκορώνου φιλοξενηθεὶς ὑπὸ τῶν ἐκεῖ εὐγενῶν, ἦλθεν εἰς τὰ ὄρια τῶν Σφακιῶν, ὅπου τὸν ὑπέδεξθησαν οἱ Σφακιανοὶ ζητήσαντες παρ' αὐτοῦ δικαιοσύνην καὶ ἐπιείκειον. Τὰς προσφωνήσεις καὶ τοὺς λόγους διηρμήνευεν ὁ Μόρμωρς. Διηθύνθησαν ἔπειτα πρὸς τὴν χώραν τῶν Σφακιῶν. Ὁ Προβλεπτής ἦρχετο τελευταῖος συνδιαλεγόμενος μετὰ τῶν ἀρχηγῶν καὶ τῶν παππάδων καὶ ζητῶν διαφόρους πληροφορίας. Εἰς τὴν Χώραν τῶν Σφακιῶν τοὺς ἐφιλοξένησεν ὁ πλούσιος εὐπατρίδης Ἰωάννης Καλλέργης. Ὁ Καπέλλος γενόμενος ἐνήμερος ἐζήτησεν ἐσπευσμένως καὶ ἔλαβε ἐκ Χανίων ὅλας τὰς κατὰ τῶν Σφακιῶν καταγγελίας, καὶ ἐξετάσας αὐτὰς ἐξηκριβώσεν, ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ μεγάλων ἐγκλημάτων, ἀλλὰ περὶ μικροκλοπῶν καὶ ἀγροζημιῶν καὶ ἠκύρωσεν αὐτάς. Ἔκαμεν ἐπιθεώρησιν τῶν Σφακιανῶν εἰς τὴν εἴσοδον τῆς φάραγγος, ὅπου ἐχαιρετίσθη διὰ πυκνῶν συμπτυσσοκροτήσεων. Καὶ οἱ Παπαδόπουλλοι τοῦ Φραγκοκαστέλλου ἐζήτησαν καὶ αὐτοὶ τὰ ἴδια καὶ τὰ ἐπέτυχον. Ὁ Προβλεπτής παρήγγειλε νὰ ἔλθωσι μετὰ δέκα ἡμέρας εἰς τὰ Χανιά, ἵνα διορίσῃ τοὺς Καπετανέους καὶ ἀξιωματικούς των, καὶ δώσῃ τὰς ἀναγκαίας διαταγὰς, διὰ νὰ κανονίζωσιν εἰς τὸ ἐξῆς τὰς ἐριδὰς καὶ τὰς διαφορὰς των. Ἐπειτα ἀπέπλευσε, καὶ ἀφ' οὗ ἦλθεν εἰς Λουτρόν, ἀπεβιβάσθη κατὰ πρόσκλησιν τοῦ Καπετὰν Κατσούλλη Πατεροζάπα καὶ λοιπῶν καὶ ἀνῆλθεν εἰς Ἀνώπολιν, ὅπου παρετέθη μεγαλοπρεπέστατον δεῖπνον, εἰς ὃ ἔγινε χρῆσις τριακοσίων ἀργυρῶν σκευῶν ἀνηκόντων εἰς τὸν Κατσούλλη, καὶ εἶδε καὶ τὰ ἀρχαῖα

1) Εἶναι ὁ ἀξιωτάτος ρήτωρ, πρὸς τὸν ὁποῖον ἀφιέρωσε τὴν Ἐρωφίλην του μετὰ πολλοῦ σεβασμοῦ καὶ ἐγκωμίων κατὰ τὰ ἔτη αὐτὰ (περὶ τὸ 1600) ὁ ποιητὴς Γεωργ. Χορτάτζης. Σάθα, Κρητ. Θέατρον, Ἐρωφίλη. [Πρβλ. περὶ τοῦ Μορμῶρη, ἔκδ. Ἐρωφίλης ὑπὸ τοῦ Ξανθοῦδίδου ἐν σελ. ε' τῆς Εἰσαγωγῆς].

ἐρείπια τῆς Ἀνωπόλεως. Ἐκεῖθεν ἐπλευσεν εἰς Γραμβούσαν, ὅπου ἐτακτοποίησε τὸ φρούριον καὶ ἐπέστρεψεν εἰς Χανιά. Ἦλθον καὶ οἱ Σφακιανοί, διώρισε τοὺς Καπετάνους καὶ ἄλλους ἀρχηγούς καὶ ὥρισε δις τοῦ ἔτους νὰ ἔρχωνται εἰς τὰ Χανιά, διὰ νὰ κανονίζωσι τὰς μικροδιαφορὰς τῶν Σφακιανῶν κλπ. Αἱ σχηματισθεῖσαι ὑπ' αὐτοῦ Κομπανία (λόχοι) τοῦ διαμερίσματος Χανίων μὲ τοὺς ἀρχηγούς των καὶ τοὺς καπετανέους ἐξ ἐκάστου χωρίου ἦσαν 50, ἤτοι ἐκ Σφακίων 10, Ἀποκορώνου 14, Σελίνου 12, Κισάμου 6, Χανίων 8, μὲ 150 περίπου ἄνδρας ἐκάστη¹⁾.

11. ΧΑΡΑΚΤΗΡ ΤΩΝ ΚΡΗΤΩΝ ΚΑΙ ΚΑΤΑΣΤΑΣΙΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ 16ον ΚΑΙ 17ον ΑΙΩΝΑ

Ὡς ἐξῆς χαρακτηρίζουσι τοὺς Κρήτας τοῦ 16 καὶ 17 αἰῶνος οἱ εἰς Κρήτην ἀποσταλέντες ἀνώτεροι Ἑνετοὶ ὑπάλληλοι Δοῦκαι, Γεν. Προβλεπταὶ κλπ.

Ὁ Zinkeisen²⁾ ἀρύεται ἐκ περιγραφῆς τοῦ Ἑνετοῦ Boschini, (Descrizione φυλ. 29) τὸν ἐξῆς περὶ τῶν Κρητῶν σύντομον χαρακτηρισμὸν κατὰ τὸν 16 αἰῶνα.

Ὁ Ζυγὸς τῶν Ἑνετῶν, λέγει, δὲν μετέβαλε πολὺ τὸν ἀρχαίον ἐξαιρετον χαρακτῆρα τῶν Κρητῶν. Ἐπαινεῖ τὴν ὀξύνοιαν αὐτῶν, τὴν ἐπιτηδειότητα εἰς τὸ τόξον, τὴν πολεμικὴν ἰκανότητα κατὰ ξηρὰν καὶ θάλασσαν, τὴν ἐπιμέλειάν των εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου καὶ τῶν γεννημάτων, καὶ τὴν δεξιότητα εἰς τὴν διαχείρισιν τῶν ὑποθέσεών των.

Καβάλλης. Ὅλως ἀντίθετος εἶναι ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ ἀπαισίου Γεν. Προβλεπτοῦ Καβάλλη (1572). Οὐδεμίαν, λέγει, οἱ Κρήτες τηροῦσι πρὸς τὴν Ἑνετιαν πίστιν καὶ σταθερότητα. Εἶναι γένος βυθισμένον εἰς τὴν ἀνηθικότητα καὶ τὴν ὀκνηρίαν· ἡ πτωχεία καὶ ἀθλιότης του ὀφείλεται εἰς τὴν ἀμέλειαν καὶ νωθρότητα. Ἄν ὁ λαὸς αὐτὸς ἤθελε νὰ ἐργασθῆ, ὅπως ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε, θὰ ἦτο πλούσιος. Μολονοὶ ἀναφέρουσι τὸν Ἀγ. Μᾶρκον μὲ εὐλάβειαν, οὐδεμίαν ἔχουσι πίστιν εἰς τὴν Δημοκρατίαν, καὶ ἀπόδειξις τούτου αἱ τόσαι κατὰ τὸ παρελθὸν ἐπαναστάσεις. Ἐὰν τώρα μὲνῶσι πιστοί, τοῦτο προέρχεται, διότι βλέπουσι τοὺς ὁμοεθνεῖς των τοῦ Μορέως πῶς τοὺς μεταχειρίζονται οἱ Τοῦρκοι. Οἱ λαοὶ αὐτοὶ δὲν πρέπει νὰ πλουτῶσι, διότι τὸν πλοῦτον θὰ μεταχειρισθῶσιν ἐναντίον μας, οὔτε νὰ ἔχωσιν ὄπλα, διότι ἐν καιρῷ κινδύνου δὲν ἐμπνέουσιν ἐμπιστοσύνην³⁾.

1) Trivan φυλ. 82.

2) Zinkeisen IV. 712.

3) Zinkeisen IV. 713.

Ἐν γένει ὁ Καβάλλης, ὅπως τὸ ἀπέδειξε καὶ ἐν τῇ πράξει, ἦτο τῆς γνώμης ὅτι μόνον ὁ τρόμος καὶ τὰ σκληρὰ καὶ ἀπάνθρωπα μέσα δύνανται νὰ συγκρατῶσι τοὺς Κρήτας εἰς τὴν ὑπακοήν.

Λουκᾶς Μικέλης. Τὸ σύστημα ὁμως αὐτὸ τῆς βίας τὸ ἐφαρμοσθὲν ὑπὸ τοῦ Καβάλλη ἔσχε δυσαρέστους διὰ τὴν Δημοκρατίαν συνεπειάς. Διὰ τοῦτο κατεκρίθη ὑπ' ἄλλων ἀνωτέρων Ἐνετῶν ὑπαλλήλων, οἱ ὅποιοι ἐφρόνουν καὶ συνεβούλευον τὴν Δημοκρατίαν νὰ διοικήῃ τοὺς ὑπηκόους οὐχὶ διὰ τῆς βίας καὶ τῆς ἀδικίας ἀλλὰ διὰ τῆς ἠπιότητος καὶ τῆς δικαιοσύνης, ἃν θέλῃ νὰ ἔχη ἀσφαλὲς στήριγμα εἰς αὐτούς. Τοιοῦτος ἦτο ὁ διαδεχθεὶς τὸν Καβάλλον Γεν. Προβλεπτῆς Λουκᾶς Μικέλης¹). Εἶναι πλάνη, λέγει, νὰ καλῶσι τοὺς Κρήτας ἀντάρτας καὶ ἀπίστους ἔνεκα ὀλίγων ἐξημμένων κεφαλῶν. Ἔχει τὴν πεποίθησιν ὅτι οἱ Κρήτες καὶ τῶν δύο δογμάτων θὰ ἔχουν τὸ αἷμα των ὑπὸ τὸ λάβαρον τοῦ Χριστοῦ. Ἄλλ' ἢ αὐστηρότης τῶν ἀρχῶν τοὺς κασιτοῦ δυσπίστους καὶ τοὺς ἐρεθίζει πρὸς ἀποστασίαν. Τὸ ἴδιον συμβαίνει εἰς ὅλους τοὺς λαοὺς τοῦ κόσμου, ὅταν οἱ ἡγεμόνες καὶ κυβερνηταὶ των δὲν εἶναι δίκαιοι καὶ δὲν διοικῶσι μὲ πραότητα. Τοῦτο συμβαίνει καὶ μὲ τοὺς Κρήτας. Βεβαιῶ ἐκ πείρας (εἶχε τὸ πρόσφατον παράδειγμα τῶν κακουργιῶν τοῦ Καβάλλη) ὅτι εἰς τοὺς Κρήτας ἐπιβάλλονται αἱ σκληρότεροι ποιναί, πού δύναται ἄνθρωπος νὰ φαντασθῇ. Ἀρίστη ἀπόδειξις τῶν ἀνωτέρω εἶναι ὅτι κατῶρθωσε διὰ τῆς ἠπιότητος καὶ ἐπιτηδειότητός του νὰ ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν πρὸς τὴν πατρίδα πίστιν τοὺς Σφακιώτας, πού εἶχεν ἐξορίσει ὁ Καβάλλης. Τὸ αὐτὸ σύστημα, λέγει, ἠκολούθησε καὶ εἰς ἄλλα τῆς νήσου μέρη, ὅπου τοῦ ἐδόθη εὐκαιρία. Μόνον ἡ ἠπιότης καὶ ἡ φιλανθρωπία ὄχι μόνον τοὺς ἀνθρώπους ἀλλὰ καὶ τὰς τίγρεις καὶ τοὺς λέοντας δύνανται νὰ δαμάσωσι, λέγει ὁ συνετὸς Προβλεπτῆς.

Φοσκαρίνης. Καὶ ὁ διάδοχος τοῦ Μικέλη ὁ λαμπρὸς ἄνθρωπος Φοσκαρίνης, ὃν εἶδομεν καὶ προηγουμένως, ὁμοίως φιλανθρώπους καὶ ἐπιεικῆς ἐπρέσβευεν ἀρχάς. Ὅλην του τὴν ἐλπίδα διὰ τὸ μέλλον τῆς νήσου ἐστήριζεν εἰς τὴν ἐξύψωσιν τοῦ τέως καταπατομένου λαοῦ, ὁ ὅποιος καὶ ἐν μέσῳ τῆς ἀθλιότητος τόσων αἰῶνων διετήρησεν ὑγιᾶ πυρῆνα ἐν τῇ ψυχῇ του. Ὁ Φοσκαρίνης, ὡς εἶδομεν, διεξερχόμενοι βραχέως τὰς μεταρρυθμίσεις του, ἀνεδείχθη κατὰ τὴν εἰς Κρήτην ἀποστολήν του ἀνὴρ πεφωτισμένος, φιλάνθρωπος καὶ πολιτικὸς νουνεχέστατος, καὶ ὑπῆρξε καὶ κατόπιν ἐν τῶν φωτεινῶν πνευμάτων τῆς ἐποχῆς του καὶ τὸ καύχημα καὶ κόσμημα τῆς Ἐνετίας²).

Γαρζώνης. Ἀντάξις τοῦ Φοσκαρίνη ὑπῆρξε καὶ ὁ κατὰ τὸ

1) Zinkeisen IV. 714, Luca Michiel, Relazione di Candia fol. 253v.

2) Zinkeisen IV. 715.

1586 σταλείς εις Κρήτην ὡς Γεν. Προβλεπτής, Σύνδικος, καὶ Ἐξεταστής τῆς Ἀνατολῆς εὐπατριδῆς Ἰούλιος Γαρζώνης. Εἶναι περιττὸν νὰ ἐπαναλάβωμεν ὅσα προηγουμένως ἐκθέτοντες τὰ τῆς ἀποστολῆς του καὶ τῆς ἐν Κρήτῃ δράσεώς του εἶπομεν. Ὑπῆρξε καὶ αὐτὸς ὁ προστάτης καὶ σωτῆρ τῶν ἀδικουμένων μάλιστα ἀγροτῶν τῆς Κρήτης, καὶ ὁ τιμωρὸς τῶν τυράννων καὶ καταχραστῶν Ἱπποτῶν, Καστελλάνων, Καμερλέγγων καὶ λοιπῆς σπειράς κακοποιῶν ὀργάνων τῆς ἐν Κρήτῃ ἐνετικῆς Διοικήσεως.

Καὶ ἄλλοι ἀνώτατοι Ἐνετοὶ ὑπάλληλοι στελλόμενοι εἰς τὰς ἐν τῇ Ἀνατολῇ Ἐνετικὰς κτήσεις ἐδείχθησαν ἄνδρες δίκαιοι καὶ ἔδωκαν εἰλικρινεῖς καὶ συνετὰς γνώμας εἰς τὴν Δημοκρατίαν καὶ συνεβούλευσαν τὰ ἀριστα διὰ τὴν διοίκησιν τῶν ἀποικιῶν της. Ἐραυίζομεθα ἐκ τοῦ VI τόμου τῆς ἱστορίας τοῦ Romanin τὰς ἐξῆς δύο κρίσεις τοιούτων τιμῶν Ἐνετῶν. (σελ. 470 καὶ ἐξῆς).

Ὁ Ἀλαΐσιος Γριμάνης Γενικὸς Προνοητὴς λέγει εἰς τὴν ἐπίσημον πρὸς τὴν Κυβέρνησιν του ἐκθεσιν, ἃφ οὐ πρῶτον περιέγραψε τὰ παθήματα τῶν χωρικῶν τῆς Κρήτης ὑπὸ τῶν τιμαριούχων αὐθεντῶν, τῶν ὁποίων τὰ προνόμια ὑπὲρ τὸ πρέπον ὑποστηρίζει ἡ Ἐνετία. «Λέγω ταῦτα μὲ δάκρυα εἰς τοὺς ὀφθαλμούς, ἐπειδὴ εἶναι πρᾶγμα αὐτόδηλον, ὅτι εἰς Πρίγκιψ (δηλ. Κυβερνήτης) μὴ ἔχων ὑπηκόους, ἢ ἔχων τοιούτους ἀλλὰ μὴ κρατῶν αὐτοὺς εὐχαριστημένους καὶ πιστοὺς, δὲν πρέπει νὰ λέγεται Πρίγκιψ».

Κατὰ δὲ τὸ ἔτος 1546 ὁ Ἀλοΐσιος Μοκενίγος λέγει: «Ἡ Γαληνότης σας πολλαχῶς ἐστερέωσε τὰ ὀχυρώματά της, ἀλλὰ τὸ μεγαλύτερον ὀχυρὸν ἀναμφιβόλως εἶναι ἡ πίστις τῶν λαῶν της, ἄνευ τῆς ὁποίας ἡ δύναμις εἶναι μᾶλλον ζημία πρὸς αὐτήν (τὴν Κυβέρνησιν). Εἰς τὴν πίστιν δὲ αὐτὴν κρατοῦνται κυρίως οἱ ὑπήκοοι διὰ τῆς δικαιοσύνης». Ὁ εἰλικρινὴς Ἐνετὸς δὲν εὗρε φαίνεται τοιαύτην κατὰ τὴν ἀποστολήν του εἰς τὰ μέρη αὐτά.

Ἰωάννης Μοροζίνης. Πόσῃν ζημίαν ἔφερον εἰς τὴν Ἐνετίαν καὶ τὴν Κρήτην αἱ καταπιέσεις τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ὑπὸ τῶν ἐν Κρήτῃ ὀργάνων τῆς Κυβερνήσεως καὶ τῶν Ἱπποτῶν μανθάνομεν ἐξ ἐκθέσεως τοῦ ἐν Κ)πόλει Ἐνετοῦ Βαΐλου Ἰωάννου Φραγκίσκου Μοροζίνη κατὰ τὸ 1585, ἔν ἔτος δηλ. πρὸ τῆς ἀποστολῆς τοῦ Γαρζώνη. Γράφει αὐτὸς¹⁾ ὅτι εἶναι λυπηρὸν ὅτι τόσον πολλοὶ ἄνθρωποι φεύγουσιν ἐκ τῆς Κρήτης καὶ ἔρχονται εἰς τὴν Κ)πολιν, οἱ ὁποῖοι εὔχονται καὶ ἀπεργάζονται τὸ κακὸν τῆς νήσου. Πρέπει νὰ ληφθῇ μέτρον καὶ νὰ ὀρίζεται τόπος ἐξορίας· τελευταῖον τόσον πολὺ ηὔξηθη ὁ ἀριθμὸς των, διότι πιεζόμενοι ὑπὸ τῆς πείνης ἐν τῇ νήσῳ ἐξεπατρίσθησαν. Εἶναι τόσον πολλοὶ οἱ καταφυγόντες εἰς τὴν Κ)πολιν, ὥστε αὐτοὶ μόνοι ἀποτελοῦν μίαν ση-

1) Zinkeisen IV. 726.

μαντικήν ομάδα τεχνιτῶν (maestranza) τοῦ ναυστάθμου. Καί τὸ χεῖριστον, ὅτι περιγράφουσιν εἰς τοὺς Τούρκους τὴν ἐλεεινὴν κατάστασιν τῶν ἐν Κρήτῃ ὀχυρωμάτων, τὸ ἀσθενές τῶν φρουρῶν, καὶ τὴν ἔλλειψιν πολεμοφοδίων καὶ τροφοδοσίας. Καὶ λέγουσιν ἀκόμη ὅτι ὁ λαὸς ποθεῖ ἀλλαγὴν κυριαρχίας, διότι τυραννεῖται ὅπως ἄλλοτε οἱ Κύπριοι, διότι μόνον ὀλίγοι ἰσχυροὶ καὶ πλούσιοι πιέζουσι τὸν λαὸν καὶ τὸν ἔχουσι φέρει εἰς ἀπελπισίαν.

Ὁ Σάρπη (Fra Paolo Sarpi). Ὅλιγον ὠφέλησαν ἀτυχῶς αἱ φιλόφρωνοι γυνῶμαι καὶ μεταρρυθμίσεις καὶ διατάξεις τῶν ἀνωτέρω πεφωτισμένων ἀνδρῶν τῆς Ἑνετίας. Οὐδεμία βελτίωσις σημαντικὴ καὶ διαρκὴς ἐπέβλεψεν ἐκ τούτων εἰς τὴν νῆσον καὶ τὴν διοίκησιν αὐτῆς. Ἡ τύχη τῆς νήσου καὶ τοῦ ἐνετικοῦ κράτους ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἦτο ἀποφασισμένη, διότι ἡ διαφθορὰ ἢ κυβερνητικὴ καὶ ἡ παρακμὴ τῆς ἐνετικῆς δυνάμεως ἦσαν ἀνεπανόρθωτα. Μᾶλλον εὐπρόσδεκτοι ἦσαν αἱ γυνῶμαι τοῦ εὐφυοῦς μὲν ἀλλὰ πανούργου καὶ ὤμου κληρικοῦ καὶ διπλωμάτου Παύλου Σάρπη κατὰ τὸ 1616, ὅστις ἐγνωμάτευσεν ὅτι ἡ Ἑνετία οὐδεμίαν πρέπει νὰ ἔχη ἐμπιστοσύνην εἰς τοὺς Ἕλληνας ὑπηκόους τῆς, διότι εἶναι ἄγρια θηρία, τὰ ὅποια καταδοκοῦσιν εὐκαιρίαν νὰ κάμωσιν χρῆσιν τῶν ὀδόντων καὶ τῶν ὀνύχων των, καὶ ὅτι οἶνος καὶ ραβδισμοὶ πρέπει νὰ εἶναι ἡ καθημερινὴ των μερίς, καὶ ὅτι τὴν φιλόφρωνιαν ἢ Ἑνετία πρέπει νὰ φυλάξῃ διὰ καλυτέραν περίστασιν. Καὶ λέγει ὁ Σάρπη ὅτι ἡ κυβέρνησις πρέπει νὰ ὑποδαυλίξῃ τὴν ἐχθρότητα μεταξὺ τῶν Ἑνετῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν Κρητῶν, καὶ ἐὰν οἱ φεουδάρχαι βασανίζωσι τοὺς ὑπηκόους, νὰ προσποιεῖται ὅτι δὲν βλέπει, νὰ φυλάσσεται δὲ καὶ ἀπὸ τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους, καὶ νὰ πωλῇ εἰς αὐτοὺς ἀκριβὰ τὰ προνόμια καὶ τὰς τιμὰς. Συμβουλαὶ Μακιαβελλικαὶ ἀντάξιοι τοῦ πονηροῦ φράου, εὐρίσκουσαι ἡχῶ εἰς Κυβέρνησιν τυραννικὴν καὶ διεφθαρμένην¹⁾.

Ὑπὸ τοιαύτας συνθήκας εὐρέθη ἡ Κρήτη κατὰ τὴν εἰρηνικὴν περίοδον τοῦ πρώτου ἡμίσεος τοῦ 17 αἰῶνος, ἀνίσχυρος καὶ ἠθικῶς καὶ ὑλικῶς ν' ἀντισταθῇ εἰς τὴν Τουρκικὴν ἰσχυρὰν ἐπίθεσιν τοῦ 1645. Ὁ μακρὸς καὶ αἱματηρὸς Κρητικὸς πόλεμος (1645—69) καὶ ἡ ἀπώλεια τῆς Κρήτης ὑπῆρξε καὶ τὸ θανάσιμον πλήγμα κατὰ τοῦ ἐν τῇ Ἀνατολῇ παρηκμακότος πρὸ πολλοῦ Ἑνετικοῦ Κράτους.

1) Zinkeisen IV 729. Κατ' ἄλλην παράδοσιν ὁ Sarpi ἐγνωμάτευσεν ὅτι ἡ καθημερινὴ μερίς τῶν Κρητῶν πρέπει νὰ εἶναι «μαῦρο ψωμί καὶ ξύλο καὶ καμμία εὐσπλαχνία» «Al Greco turbolento pane nero e bastone... nessuna misericordia».

ΜΕΡΟΣ ΤΕΤΑΡΤΟΝ

ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ - ΠΑΙΔΕΙΑ - ΕΜΠΟΡΙΟΝ - ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΗ

Ἡ ἐν Κρήτῃ ἐκκλησία κατὰ τὴν Β'. Βυζαντιακὴν ἐποχὴν (961—1204) διωκεῖτο ὑπὸ Μητροπολίτου ἔχοντος τὴν τριακοστὴν τάξιν, εἰς ὃν ὑπῆγοντο καὶ δέκα τοῦλάχιστον Ἐπίσκοποι ἐδρεύοντες εἰς τὰς ἐν ταῖς ἐπαρχίαις Ἐπισκοπάς¹⁾, ὑπὸ αὐτὰς δὲ ὑπῆρχε πολυάριθμος ἐνοριακὸς κλήρος καὶ πολλοὶ μοναχοὶ εἰς τὰ πολλὰ τῆς νήσου μοναστήρια.

Κατὰ τὴν διανομὴν τῆς νήσου εἰς τοὺς Ἐνετοὺς ἀποίκους κατὰ τὸ 1211 ἐξηρέθησαν, ὡς εἶδομεν, τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα τ' ἀνήκοντα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, τὴν Μητρόπολιν, τὰς Ἐπισκοπάς καὶ τὰς Μονάς, διὰ τὰ ὅποια ἐπεφύλαξεν εἰς ἑαυτὴν ἡ Δημοκρατία τὸ δικαίωμα τῆς διευθετήσεως.

Δυσχερὲς πρόβλημα εἶχε νὰ λύσῃ ἡ Ἐνετ. Δημοκρατία ἐν τῇ νήσῳ ἐκκλησιαστικόν, διότι ἔπρεπε, τηροῦσα τὸ γόητρόν της καὶ τὸ πολιτικὸν συμφέρον, νὰ προστατεύσῃ τὸ ἐγχώριον ὀρθόδοξον στοιχεῖον τῶν ἐν τῇ νήσῳ νέων ὑπηκόων της, ἀλλ' ἐξ ἄλλου δὲν ἤθελε νὰ δυσαραεστήσῃ καὶ τὴν Παπικὴν αὐτὴν καὶ τοὺς καθολικοὺς ἀποίκους της, ἀξιοῦντας τὴν ἐγκαθίδρυσιν τῆς λατινικῆς ἐκκλησίας ἐν τῇ νήσῳ. Ἡ Ἐνετία δὲν ἔλαβεν ἐξ ἀρχῆς ριζικὰ καὶ ὀριστικὰ μέτρα πρὸς ἀντιμετώπισιν τοῦ ζητήματος, καὶ διὰ τοῦτο κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κατοχῆς ἐπῆλθον ἀνωμαλίας καὶ βίαιοι πράξεις κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου καὶ τῶν μονῶν ὑπὸ τῶν ἐν τῇ νήσῳ ὀργάνων τῆς Διοικήσεως καὶ τῶν Ἐνετῶν ἀποίκων της. Τοῦτο μανθάνομεν ἐκ τῆς προηγουμένως μνημονευθείσης ἀναφορᾶς τῶν Κρητῶν τοῦ 1224, κατὰ τὴν ὁποίαν ἐκ τῶν δέκα ἐπισκόπων τῆς Κρήτης ἔμενον μόνον δύο εἰς τὰς ἐπισκοπάς των, δύο ἄλλοι ἐπένοντο ζῶντες ἐξ ἐλεημοσυνῶν, τρεῖς εἶχον ἀποθάνει, καὶ τρεῖς ἄλλοι καὶ ὁ Μητροπολίτης

1) Πρβλ. Gerola, Monum. Ven. II. 7 ἐξῆς καὶ 44 ἐξ. καὶ 61 κατὰ τέσσαρα κείμενα τῶν Notit. Episcopat. καὶ τὸν κώδικα τῆς ἐν Ἀθήναις Ἐσν. Βιβλιοθήκης τοῦ 1371.

είχον ἀναγκασθῆ ν' ἐκπατρισοῦν, τὰ πλούσια μοναστήρια εἶχον διαρπαγῆ καὶ καταστραφῆ τὰ πλεῖστα, τὰ ποιμνία καὶ τὰ κτήνη καὶ τ' ἄλλα κτήματά των εἶχον ἀφανισθῆ. Αἱ βιαιοπραγαὶ αὐταὶ ἔγιναν κατὰ τοὺς ἀνωμάλους καιροὺς τῶν ἀγῶνων πρὸς τοὺς Γενουίτας περὶ κατοχῆς τῆς νήσου καὶ κατὰ τὴν ἐπανάστασιν τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν καὶ τοῦ Σανούδου, περὶ ὧν εἶπομεν εἰς τὸ οἰκεῖον μέρος.

1. ΜΕΤΡΑ ΤΗΣ ΕΝΕΤ. ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑΣ ΔΙΑ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣΙΑΝ ΚΡΗΤΗΣ

Ἄφ' οὗ ἡ νῆσος ἀδιαφιλονικήτως ἔμεινεν εἰς τὴν κατοχὴν τῆς Ἑνετίας, κατεστάλη δὲ καὶ ἡ ἐπανάστασις τῶν Ἀγιοστεφανιτῶν, καὶ ἐπερατώθη ὁ ἀγὼν κατὰ τοῦ Μάρκου Σανούδου, ἡ Κυβέρνησις ἔλαβε μέτρα ὀριστικώτερα καὶ εὖρε τρόπον συμβιώσεως (modus vivendi) τῶν δύο δογμάτων ἐν τῇ νήσῳ. Τὸ θρησκευτικὸν πρόγραμμα δηλ. τῆς Δημοκρατίας ἐν τῇ νήσῳ, ἦτο ν' ἐξουδετερώσῃ ἀφ' ἑνὸς τὴν ἐπὶ τοῦ λαοῦ ἐπιβολὴν τοῦ ἀνωτέρου Ὀρθοδόξου κλήρου καὶ πᾶσαν ἐξ αὐτοῦ ἀντίδρασιν, νὰ μὴ φανῆ ὅμως ἐξ ἄλλου ὅτι παραβιάζει τὴν θρησκευτικὴν συνείδησιν τῶν ὀρθοδόξων τῆς ὑπηκόων. Διὰ τοῦτο παρέδωκε τὴν Μητρόπολιν καὶ τὰς Ἐπισκοπὰς μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν κτημάτων των εἰς Ἀρχιεπίσκοπον καὶ Ἐπισκόπους Λατίνους διορισθέντας ὑπὸ τῆς Παπικῆς αὐλῆς, ἐκβληθέντων καὶ τῶν ὑπολειπομένων Ἑλλήνων Ἀρχιερέων, ἀφῆκεν ὅμως ἀνενόχλητον τὸν κατώτερον ἐνοριακὸν κλῆρον καὶ τὰ μοναστήρια μετὰ τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν καὶ τῶν κτήσεών των. Ἐμεινεν οὕτως ἀκέφαλος ἡ ἐν Κρήτῃ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καθ' ὅλον σχεδὸν τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἐνετοκρατίας. Μόνον εἰς τὰς πόλεις ὠρίζοντο πρόσωπα ἄρεστὰ εἰς τὴν Διοίκησιν, οἱ Πρωτοπαπᾶδες, εἰς ἐν ἐκάστη πόλει, θεωρούμενοι ὡς προϊστάμενοι τοῦ ἐνοριακοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, ἐν ᾧ ἐξ ἄλλου τὰ μοναστήρια ἔμεινον ἀκέφαλα διοικούμενα ἕκαστον ὑπὸ τοῦ ἐκάστοτε ὑπὸ τῶν μοναχῶν ἐκλεγομένου Ἡγουμένου των.

Πρὸς χειροτονίαν τοῦ πολυαρίθμου ἑλληνικοῦ κλήρου τῆς νήσου ἔπρεπε νὰ μεταβαίνωσιν οἱ ὑποψήφιοι ἐκτὸς τῆς νήσου εἰς ἄλλας ἐνετοκρατούμενας ἑλληνικὰς χώρας λ.χ. τὴν Μεθώνην, Κορώνην, Μονεμβασίαν, ὅπου ὑπῆρχεν Ἑλλῆν Ἀρχιερεὺς, ἀφ' οὗ δὲ καὶ αἱ πόλεις αὐταὶ κατελήφθησαν ὑπὸ τῶν Τούρκων, εἰς Κεφαλληνίαν, εἴτε καὶ εἰς τουρκοκρατούμενας ἐπαρχίας, ὡσάκις δὲν ἀπηγόρευε τοῦτο ἡ Ἑνετικὴ διοίκησις¹⁾, διὰ νὰ χειροτονῶνται. Ἐνίοτε, ὡς μανθάνομεν ἐξ ἐπισήμων ἐγγράφων, ἤρχοντο εἰς τὴν νῆσον μυστικὰ Ἐπίσκοποι Ἑλληνας, εἴτε ὑπὸ τοῦ ἐν Κων)πόλει

1) Πρβλ. Χριστ. Κρήτη Β' 313.

Πατριαρχείου ἀποστελλόμενοι ὡς ἑξαρχοὶ αὐτοῦ, εἴτε καὶ ἐξ ἰδίας προαιρέσεως, στηρίζοντες ἐφ' ὅσον ἠδύνατο τὸ ἐν τῇ νήσῳ ἑλληνικὸν δόγμα, καὶ ἐκτελοῦντες καὶ χειροτονίας καὶ ἄλλας θρησκευτικὰς πράξεις. Οἱ τοιοῦτοι ὅμως καταμηνυόμενοι καὶ ἀνακαλυπτόμενοι ἐξεδιώκοντο ὑπὸ τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν καὶ ἐτιμωροῦντο διὰ προστίμου ἢ καθεύξεως¹). Μόνον, ὡς φαίνεται, κατὰ τὰς συχνὰς ἐπαναστάσεις εὕρισκον εὐκαιρίαν νὰ παραμένωσιν εἰς τὰ ὑπὸ τῶν ἐπαναστατῶν κατεχόμενα μέρη Ἐπίσκοποι Ὁρθόδοξοι ἐξωθεν ἐλθόντες ἐξ ἄλλων Ἑλληνικῶν χωρῶν, εἴτε καὶ Κρήτες χειροτονηθέντες κανονικῶς. Ὁ μόνος Ἕλληνας Ἐπίσκοπος ἐν τῇ νήσῳ ἀναγνωρισθεὶς ὑπὸ τῆς Ἑνετ. Κυβερνήσεως εἶναι ὁ Γεράσιμος Παλιόκαπας γενόμενος Ἐπίσκοπος Κισάμου περὶ τὸ 1580. Καταγόμενος ἐκ πλουσίας ἀρχοντικῆς οἰκογενείας καὶ σπουδᾶσας καὶ διδάξας ἐν Παταβίῳ καὶ χρηματίσας εἶτα καὶ ἡγούμενος τῆς μεγάλης μονῆς Ἀγκαράθου καὶ πολλὰς προσενεγκῶν ὑπηρεσίας καὶ εἰς τὴν Ἑνετικὴν Διοίκησιν, ἦτο πρόσωπον ἀρεστόν, καὶ διὰ τοῦτο εἰς αὐτὸν μόνον ἐξαιρετικῶς ἐδόθη ἡ ἄδεια τῆς ἀνασυστάσεως τῆς Ἐπισκοπῆς Κισάμου, ἣν ἐπροίκισε διὰ τῶν πλουσίων πατρογονικῶν κτημάτων του. Ἄλλὰ προβλέπων ὁ φιλόπατρις ἀνὴρ ὅτι μετὰ τὸν θάνατόν του θὰ κατηργεῖτο ἡ Ἑλλην. Ἐπισκοπὴ, ὥρισε διὰ διαθήκης του νὰ πωληθῶσι τὰ κτήματα, καὶ ἐκ τῶν τόκων τοῦ κεφαλαίου νὰ σπουδάζωσιν εἰκοσιτέσσαρες ἑλληνόπαιδες ἐν Παταβίῳ ὧν οἱ δεκαεὶ νὰ εἶναι Κρήτες²) (1590).

Βαρέως ἔφερον ὁ λαὸς καὶ ὁ κλῆρος τῆς νήσου τὴν στέρησιν ἀνωτέρου ἑλληνικοῦ κλήρου. Οἱ Λατῖνοι Ἀρχιερεῖς, οἱ ἐγκατασταθέντες ἐκεῖ οὐδαμῶς ἦσαν ἀνεκτοὶ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου στοιχείου, καὶ ὡσάκις ἐπέχειρει, ὅπως συχνὰ ἔκαμνεν, ὁ Λατῖνος Ἀρχιεπίσκοπος νὰ ἐπεμβαίῃ εἰς τὸν Ἕλληνα κλῆρον καὶ τὴν ἑλλην. ἐκκλησίαν, ἐπηκολούθουν διαμαρτυρίαι καὶ ἀντιδράσεις τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἡ Ἑνετικὴ Διοίκησις περιώριζεν ἢ ἠμπόδιζε τὴν ἀνάμειξιν αὐτῆν τοῦ Ἀρχιεπισκόπου. Εἰς τὴν συνθήκην τοῦ Ἀλεξίου Καλλέργη κατὰ τὸ 1299 εἶδομεν ὅτι ἐπέμενεν οὗτος καὶ κατῴρωσε παρὰ τὴν σφοδρὰν ἀντίπραξιν καὶ διαμαρτυρίαν τῆς Παπικῆς Αὐλῆς νὰ ἐγκαταστήσῃ Ἕλληνας Ἐπίσκοπον εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Ἀγρίου ἐν Μυλοποτάμῳ, ἀγνοοῦμεν ὅμως πόσον χρόνον κατῴρωθη νὰ διατηρηθῇ καὶ αὕτη.

Ὁφείλομεν νὰ ὁμολογήσωμεν ὅτι ἡ Ἑνετ. Δημοκρατία ὑπῆρξε διὰ τὴν ἐποχὴν τῆς ἀρκετὰ ἀνεξίθρησκος, καὶ ἤθελε νὰ φαίνεται τοιαύτη, προτάσσουσα τὸ πολιτικὸν συμφέρον τοῦ θρησκευτικοῦ «εἴμεθα πρῶ-

1) Τοιαῦτα περιστατικὰ ἀναφέρονται κατὰ τὸ 1371 καὶ 1378 (ιδ. *Creta sacra* I. 213—4) Διονυσίος τις καλόγηρος, ἐπαγγελλόμενος τὸν ἀρχιεπίσκοπον, λέγει τὸ ἐγγραφον, κατεδικάσθη εἰς πρόστιμον 50 ὑπερπύρων καὶ εἰρκτὴν ἐξ μηνῶν καὶ εἶτα εἰς ὑπερορίαν. Ἄλλο ὁμοίον κατὰ τὸ 1602. (Χριστ. Κρητ. Β' 315)

2) *Creta sacra* I 284—5, Nicol. Papadop. *Hist. Gymn. Patav.* I 39—40.

τον 'Ενετοί καί ὕστερον Χριστιανοί» (*semo Veneziani e poi Christiani*) ἔλεγον συχνά οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Γαληνοτάτης, καί εἶναι βέβαιον ὅτι πολλάκις ἐπροστάτευσε τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους της κατὰ τῶν πιέσεων τῆς Παπικῆς αὐλῆς καί τῶν προπαγανδῶν τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Ἰδιαιτέρως ἀνεγνώρισε τὰς προνομίας τῶν Σιναϊτῶν μοναχῶν ἐν τῇ νήσῳ, οἱ ὅποιοι ἄλλως εἶχον δι' ἐπιτηδεΐας διαγωγῆς προσελκύσει καί τὴν εὐνοίαν τῆς Παπικῆς αὐλῆς ἐπιτυχόντες παλαιόθεν παπικὰς βούλλας¹).
 ↳ Ἐπίσης καί τὸ ἐν Ἀποκορώνῳ μετόχιον τῆς Πάτμου τὸ ἐπ' ὀνόματι Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Στύλου (παρὰ τὰ ἀρχαῖα Ἄπτερα) ἀνεγνώρισεν ὡς προνομιοῦχον μὲ τὰς παλαιάς του ἀσυδοσίας καί τὸ δικαίωμα νὰ ἐξάγη κατ' ἔτος μεγάλην ποσότητα σίτου διὰ τὸ μοναστήριον Πάτμου²).

Μὲ πολλὴν προθυμίαν ἠσπάσθη ἡ Ἑνετία καί ἐθεώρησεν ὡς ἀγκυραν σωτηρίας τῶν πολιτικῶν της συμφερόντων ἐν τῇ νήσῳ τὴν διακηρυχθεῖσαν ἔνωσησιν τῶν ἐκκλησιῶν τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου τοῦ 1439, καί ἰδιαιτέρως ἐπροστάτευσε τοὺς ὀλίγους Ἕλληνας κληρικούς τῆς νήσου τοὺς ἀκολουθοῦντας τοὺς ὅρους τῆς Συνόδου (Οὐνίτας), ἐξ ὧν ἐλαμβάνοντο πολλάκις οἱ πρωτοπαπᾶδες τῶν πόλεων. Ὑπὲρ τοιούτων ἐλλήνων παπᾶδων δεκαεξ ἄριθμὸν εἶχεν ἀφήσει κληροδότημα 300 δουκάτων ἐτησίως καί ὁ διάσημος Ἕλληνας Καρδινάλιος Βησσαρίων, ἵνα συντηρῶνται, μὴ δυνάμενοι ἄλλως νὰ ζήσωσιν ὡς μὴ ἀρεστοί εἰς τὸ ὀρθόδοξον στοιχεῖον, μολονότι, ὡς λέγει κατόπιν ὁ Φοσκαρίνης κατὰ τὸ 1577 εἰς οὐδὲν ὠφέλησαν, μὴ γνωρίζοντες ἕνεκα τῆς ἀμαθείας των, τί θὰ εἶπη καθολικὴ πίστις.

2. ΘΡΗΣΚΕΥΤΙΚΑ ΖΗΤΗΜΑΤΑ

Παρ' ὄλην τὴν καλὴν, ὡς τὰ πολλὰ, διάθεσιν τῆς Ἑνετ. Κυβερνήσεως καί τῶν ἐν Κρήτῃ ὀργάνων της δὲν ἔλειψαν θρησκευτικὰ ζητήματα κατὰ τοὺς δύο μάλιστα τελευταίους αἰῶνας τῆς ἐνετ. κυριαρχίας ἐν τῇ νήσῳ, περὶ ὧν ἔχομεν πληρεστέρας εἰδήσεις. Πολλάκις τὰ ζητήματα αὐτὰ ἐδημιούργει ὁ λατινικὸς κλήρος τῆς νήσου εἴτε αὐτοβούλως εἴτε καί κατ' ἐπιταγὴν τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων καί δὴ τῆς προπαγάνδας τῶν μοναχικῶν λατινικῶν ταγματῶν, τὰ ὅποια εἶχον ἐγκαθιδρυθῆ μάλιστα εἰς τὰς πόλεις, ὧςυνε δὲ αὐτὰ καί ἡ πείσμων ἀντίδρασις καί ἐνίστη καί ὁ ὑπὲρ τὸ δέον φανατισμὸς τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου τῆν νήσου. Πολλὰς τοι-

1) Πρβλ. Scaffini, Notizie p. 17—18 Docum. XXIII, XXIV Thomas Tafel, Urkunden II 146, ὅπου συλλογὴ 22 ἐγγράφων τοῦ Δουκ. Ἀρχείου (1273—1360) ὑπὲρ τοῦ Σινᾶ, καὶ Gerland, Archiv. p. 24 καὶ Hist. Nobl. Cret. 173, 392.

2) Noiret, Docum. σελ. 2—3, 124, 201, 553—4. Περὶ τῶν προνομίων Πάτμου ἀπὸ τῆς Βυζαντ. ἐποχῆς καί ἐπὶ Ἑνετῶν Ἰδ. Πανδώραν ἸΘ' (1869) σελ. 339 ἐξ καὶ Miklosich—Müller, Acta et Diplomata med. aevi: III πολλαχοῦ.

αύτας διενέξεις και ἔριδας θρησκευτικὰς ἀναγράφουσιν αἱ πηγαί¹⁾ Ἡ Ἑνετική Κυβέρνησις οὔτε τὴν Ἑταιρείαν De Propaganda Fide ἠνέχθη ἐν τῇ νήσῳ, οὔτε τοὺς Ἰησουίτας τοὺς ἐλθόντας περὶ τὸ 1590 εἰς Κρήτην τῇ ἐνεργείᾳ τοῦ Λατινεπισκόπου Ρεθύμνου ἀφῆκε πολὺν χρόνον, ἀλλὰ τοὺς ἀπήλασεν ἐκ τῆς νήσου (1606). Δὲν ἐπέτρεψεν ἐπίσης τὴν ἐπέμβασις τῆς λεγομένης Ἱερᾶς Ἐξετάσεως εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ὑπηκόους της, ἐπιμείνασα παρὰ τῷ Πάπᾳ, ὅτι οἱ Ἕλληνες ὑπήκοοί της πρέπει νὰ μένωσιν ἀνενόχλητοι εἰς τὸ πάτριόν των δόγμα²⁾. Αὐστηραὶ πολλάκις ἐδίδοντο διαταγαὶ εἰς τοὺς Δούκας καὶ εἰς τοὺς ἄλλους ἀνωτέρους ὑπαλλήλους νὰ περιορίζωσι τὰς ραδιουργίας καὶ τὰ προσβλητικὰ ἀπ' ἐκκλησίας κηρύγματα τοῦ λατινικοῦ κλήρου κατὰ τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων³⁾

Δεῖγμα τῆς προσοχῆς καὶ εὐλαβείας τῆς Δημοκρατίας πρὸς τοὺς ὑπηκόους της Ἑλληνας εἶναι καὶ τοῦτο, ὅτι μὴ θέλουσα νὰ θίξη τὰ ἔθιμά των τὰ σχετιζόμενα μὲ τὴν λατρείαν τῶν ὀρθοδόξων καὶ νὰ μὴ δώσῃ ἀφορμὴν δυσαρρεσκείας παρεκάλεσε τὸν Πάπαν καὶ ἐπέτυχεν νὰ μὴ ἐφαρμοσθῇ εἰς τὰς ἑλληνικὰς κτήσεις της ἡ μεταρρύθμισις τοῦ Γρηγοριανοῦ ἡμερολογίου ἡ γενομένη κατὰ τὸ 1582, καὶ οὕτως ἐξηκολούθησεν ἡ χρῆσις τοῦ Ἰουλιανοῦ⁴⁾ καὶ παρ' αὐτοῖς τοῖς καθολικοῖς τῶν χωρῶν αὐτῶν μέχρι σχεδὸν τῶν ἡμερῶν μας, καὶ οὕτω νὰ συνεορτάζωσιν ἀμφοτέρωθεν τὰ δόγματα, νὰ πομπεύωσιν ὁμοῦ κατὰ τὰς θρησκευτικὰς πομπὰς καὶ λιτανείας καὶ νὰ συλλειτουργοῦσιν εἰς τὰς ἐπισήμους τῆς Δημοκρατίας εορτάς, καὶ νὰ μὴ γίνεταί κατάδηλος ἡ διάστασις τῶν δύο δογμάτων εἰς τὰς ἐπισήμους αὐτὰς ἡμέρας.

3. ΤΟ ΖΗΤΗΜΑ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΩΝ ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ

Περὶ τὸ δεύτερον ἡμισυ τοῦ ΙΣ'. αἰῶνος ἐγένοντο σκέψεις καὶ συζητήσεις τῶν ἰθυόντων τῆς Δημοκρατίας, ἃν πρέπει ἐπὶ τέλος νὰ διορισθῇ Ἕλλην ὀρθόδοξος Ἐπίσκοπος ἐν τῇ νήσῳ, ὅπως εἶχε γίνεαι δεκτὸς καὶ ἐν αὐτῇ τῇ Ἑνετίᾳ (ὁ Φιλαδελφείας) καὶ εἰς τινὰς τῶν Ἰονίων νήσων. Ἡ κυβέρνησις ἐφαίνετο ἀποκλίνουσα ὑπὲρ τῆς γνώμης αὐτῆς πρὸς ἱκανοποίησιν τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων της, ζητούντων καὶ ποθοῦντων τὸ πρᾶγμα ἀπὸ αἰῶνων. Τὸ Συμβούλιον τῶν Δέκα ἔκαμε σχετικὴν ἀπόφασιν καὶ ἀνέθηκεν εἰς τὴν ἐν Κρήτῃ Διοίκησιν νὰ ἐξεύρῃ τέσσαρας ἐπισκόπους καὶ ἓνα Μητροπολίτην διὰ τὴν νῆσον. Ὁ Φοσκαρίνης ὁμοῦς εὕρισκόμενος εἰς τὴν νῆσον ὡς Γενικὸς Προβλεπτὴς μὲ δικτατορικὴν

1) Ὁ θῆλων δύναται νὰ εὕρῃ τοιαῦτα εἰς τὸ βιβλίον τῆς Ena Tea καὶ εἰς τὰς συλλογὰς ἐγγράφων Noiret καὶ Lamansky καὶ εἰς ἐκθέσεις Δουκῶν, Προβλεπτῶν κλπ.

2) Lamansky 063. Χριστ. Κρητ. Β' 271 ἐξ. 285 ἐξ. 290 ἐξ.

3) Χριστ. Κρήτη Β' ἐνθ' ἀνωτέρω καὶ Lamansky 073, 074, 076,

4) Strobl. Kreta II 41.

σχεδόν εξουσίαν ἐματαίωσε τὸ πρᾶγμα, μὴ εἰσακούσας εἰς τὴν παραγγελίαν καὶ συμβουλευσας τ' ἀντίθετα εἰς τὴν κεντρικὴν Κυβέρνησιν. Ἀτυχῶς ὁ κατὰ τ' ἄλλα ἐξαιρετός αὐτὸς ἀνὴρ ἦτο φανατικός καθολικός, διὰ τοῦτο καὶ τοὺς Ἑβραίους τῆς νήσου ἀπηνῶς κατεδίωξε, καὶ τὴν ἐγκατάστασιν ὀρθοδόξων Ἀρχιερέων ἠμπόδισε καὶ τὸν λαμπρὸν ἄνθρωπον καὶ κληρικὸν Μάξιμον τὸν Μαργούνιον χειροτονηθέντα Ἐπίσκοπον Κυθήρων κατὰ τὸ 1584 δὲν ἀφῆκε νὰ ἐγκατασταθῇ εἰς τὴν ἐπισκοπὴν του, ἀποτρέψας δι' ὑπομνήματός του τὴν Ἑνετ. Κυβέρνησιν ἀπὸ τοῦ νὰ τοῦ χορηγήσῃ τὴν ἄδειαν τῆς ἐγκαταστάσεως εἰς τὸν θρόνον του, μολονότι ὁμολογεῖ τὴν χρηστότητα τοῦ Κρητὸς ἱεράρχου.¹⁾ Διὰ τῆς μισαλλοδοξίας αὐτῆς καὶ ἑλληνοφοβίας του ὁ Φοσκαρίνης χωρὶς νὰ τὸ αἰσθάνεται καὶ χωρὶς νὰ τὸ θέλῃ συνετέλεσεν εἰς τὴν συνέχισιν καὶ ἐπίτασιν τῆς δυσαρρεσκείας τοῦ ἑλληνικοῦ στοιχείου κατὰ τῆς Δημοκρατίας, καὶ εἰς τὴν δυσαρρεσκείαν αὐτὴν βασιζόμενοι οἱ Τοῦρκοι ἔλαβον μετὰ καιρὸν τὴν ἀπόφασιν τῆς κατὰ τῆς νήσου ἐκστρατείας, γνωρίζοντες καλῶς ὅτι τὸ ἑλληνικὸν στοιχεῖον δὲν θὰ συνεπολέμει μετὰ τῶν Ἑνετῶν, οὐδὲ θ' ἀντέτασεν ἰσχυρὰν ἄμυναν κατὰ τῶν ἐπιδρομέων. Καὶ ὁμως ὁ ἴδιος ὁ Φοσκαρίνης ἐν ἐκθέσει του πρὸς τὴν Ἑνετ. Κυβέρνησιν ἀναγνωρίζει τὴν μεγάλην ἠθικὴν ἐπιβολὴν τοῦ Πατριάρχου Κ)πόλεως εἰς τὸν ὀρθόδοξον πληθυσμὸν τῆς νήσου, καὶ συμβουλεῖ νὰ ἐπιδιώξῃ ἡ Δημοκρατία τὴν φιλίαν του, διὰ νὰ μὴ ὑποκύπτῃ οὗτος εἰς τὴν Τουρκικὴν ἐπίδρασιν ἐναντίον τῶν συμφερόντων τῆς Ἑνετίας.²⁾

Ἀντίθετον γνώμην δι' Ἕλληνας Ἀρχιερεῖς ἐν Κρήτῃ εἶχεν ὁ μετὰ δεκαετίαν σταλεὶς Σύνδικος καὶ ἐξεταστής εἰς τὴν νήσον, ὁ λαμπρὸς καὶ εὐλικρινὴς ἀνὴρ Ἰούλιος Γκαρτζῶνης (1586).

Λέγει αὐτὸς ὅτι, «οἱ παπαῖδες τῆς νήσου ζῶσι χωρὶς ἀρχηγὸν τοῦ δόγματός των καὶ πολὺ ὀλίγον σεβασμὸν ἔχουσι πρὸς τὸν Λατίνον Ἀρχιεπίσκοπον, τοῦ ὁποίου πᾶσαν πρᾶξιν καὶ τὴν δικαιοτέραν μέφονται, καὶ κηρύττουσι τὸ μῖσος κατὰ τῶν Φράγκων. Ἐνεκα τῆς ἀμαθείας τοῦ κλήρου αὐτοῦ οὐδεμία βελτίωσις δύναται νὰ ἐπέλθῃ, ἂν δὲν τοῖς δοθῇ προϊστάμενος τοῦ ἰδικοῦ των δόγματος Ἐπίσκοπος. Ἄν ἐγένετο καλὴ ἐκλογή τοιοῦτου καὶ ταυτοχρόνως τὸ πρόσωπον αὐτὸ ἦτο ἀρεστὸν καὶ εἰς τὴν Δημοκρατίαν, θὰ ἐπροξένει μεγάλην εὐχαρίστησιν εἰς τὸν λαόν, καὶ θὰ ἐγένετο αὐτὸς θαυμάσιον ὄργανον διὰ νὰ συμφιλιώσῃ τὰς ψυχὰς καὶ διασκεδάσῃ τὰς δεισιδαιμονίας τῶν παππάδων, καὶ ἐξαλείψῃ τὰ καθημερινὰ σκάνδαλα καὶ νὰ θέσῃ χαλινὸν εἰς τὰς παρεκτροπὰς των. Τὸ πρόσωπον αὐτὸ νὰ ἀμείβεται καλῶς ἀπὸ τὴν Κυβέρνησιν μὲ τρεῖς ἢ πλείονας χιλιάδας δουκάτων ἑτησίως, ὥστε νὰ μὴ ἔχη οὐδεμίαν ὠφέ-

1) Eva Tea, Saggio 12-14. Χριστ. Κρητ. Β' 259 σημ. 1

2) Αὐτόθι 10. Χριστ. Κρητ. Β' 256.

λειαν ἀπὸ οἰανδήποτε ἐπανάστασιν. "Ὅτι θὰ συνέβαινεν οὕτω πειθόμεθα ἀπὸ τὸ παράδειγμα τῶν πρωτοπαπάδων, οἱ ὅποιοι ὄντες πρόσωπα ἀρεστά, εἶναι εὐπειθεῖς εἰς τὴν δημοκρατίαν καὶ συγκρατοῦσι τὸν ἐν ταῖς πόλεσι κλήρον, ἐν ᾧ τούναντίον συμβαίνει εἰς τὴν ἐξοχήν.¹⁾"

4. ΤΟ ΓΥΜΝΑΣΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓ. ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ

Οὐχὶ ὀλίγους "Ἕλληνας καθολικούς κατὰ τὸ δόγμα ἐξεμαίευσεν καὶ δὴ καὶ Ἰησοῦίτας τὸ ἐν Ρώμῃ ἑλληνοκαθολικὸν Γυμνάσιον τοῦ Ἁγίου Ἀθανασίου, τὸ ὑπὸ τοῦ Πάπα Γρηγορίου ΙΓ' ἐπανιδρυθὲν κατὰ τὸ 1577 (ἀντὶ τοῦ προτέρου τοῦ ὑπὸ Λέοντος Χ' καὶ Ἰανοῦ Λάσκαρη ἰδρυθέντος κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα καὶ ἐκλιπόντος ἀπὸ τοῦ 1520²⁾), ἰδίως ἀφ' οὗ τὴν διοργάνωσιν καὶ τὴν διοίκησιν τοῦ Γυμνασίου ἀνέλαβον οἱ Ἰησοῦίται κατὰ τὸ 1591, καὶ εἰσήγαγον τὸ πνεῦμα τῆς δογματικῆς ἀδιαλλαξίας. Οἱ Ἕλληνες τρόφιμοι τοῦ Γυμνασίου, τριάκοντα τὸν ἀριθμὸν συνήθως, ὑπεχρεοῦντο ν' ἀσπασθῶσι τὸ δυτικὸν δόγμα, καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν καταλλήλως κατηχούμενοι καὶ φανατιζόμενοι ὑπὲρ τοῦ καθολικισμοῦ ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς ἑλληνικὰς πατρίδας των ἢ ἀποστελλόμενοι ὑπὸ τῆς Παπικῆς αὐλῆς ἢ τῶν Ἰησοῦϊτῶν, ἐγίνοντο διαπρύσιοι φανατικοὶ κήρυκες τοῦ Λατινικοῦ δόγματος καὶ τῆς Φλωρεντινῆς Συνόδου, καὶ οὐχὶ μικρὰ διήγειρον σκάνδαλα εἰς τὰς ἑλληνικὰς Φραγκοκρατούμενας καὶ τουρκοκρατούμενας ἐπαρχίας. Τοιοῦτοι λ. χ. ἦσαν οἱ Ἀριστόβουλος Ἀποστόλιος (Ἀρσένιος Μονεμβασίας), Ἀνδρέας Εὐδαιμονοϊωάννης, Ἰωάννης Ματθαῖος Καρυόφυλλος ἐλθὼν εἰς Κρήτην καὶ δημιουργήσας σκάνδαλα, ὁ Μᾶρκος Λίμας, Νικόλαος Κομνηνὸς Παπαδόπουλος, ὁ Λέων Ἀλλάτιος Χίος, οἱ Κύπριοι Κιγάλαι, Πέτρος Ἀρκουδῖος, Νικόλαος Καλιάκης κλπ.³⁾

5. Ο ΚΛΗΡΟΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ

Συνοπτικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν περὶ τοῦ ἐν τῇ νήσῳ ἐπὶ ἐνετοκρατίας κλήρου τοῦ Λατινικοῦ καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ τὰ ἑξῆς:

Λατινικὸς κληρὸς. Κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς κατοχῆς ἡ ἐγκατάστασις τῶν καθολικῶν κληρικῶν, Ἀρχιεπισκόπου καὶ Ἐπισκόπων καὶ τοῦ κατωτέρου κλήρου ἐγένετο πλήρης εἰς τὰς πόλεις καὶ εἰς τὰς ἐπαρχίας, ὅπου εἶχον τὰ φέουδα των οἱ Ἐνετοὶ ἄποικοι καὶ διέτριβον ἐκεῖ συχνά. Ἡ κατάστασις ὁμως αὐτὴ συχνὰ διαταράχθη κατὰ τὰ 150 πρῶτα ἔτη ἐκ τῶν

1) Marc. Cod. CCCIV, Pashley II. 295.

2) Πρβλ. περὶ τούτου Ἰω. Καλιτσουνάκη, ἐν Ἀθηνᾶς, τόμ. 26 (1914) σ. 81—101].

3) Ένα Tea, 17, 57—58. Χριστ. Κρητ. Β' 261. Νέος Ἑλληνομνήμων Χ σελ. 3 ἐξ. Μουστοξύδου, Ἑλληνομν. 230. Σάθα, Νεοελλην. Φιλολ. 261. Legrand, Bibliographie Hellén. XV, XVI et XVII siècle πολλαχοῦ.

συχνῶν ἐπαναστάσεων τοῦ ἐγχωρίου στοιχείου, κατὰ τὰς ὁποίας οἱ Λατῖνοι κληρικοὶ τῶν ἐπαρχιῶν ἠναγκάζοντο ν' ἀποσύρωνται ἐκ τῶν ἐδρῶν των, καὶ νὰ ζητῶσι καταφύγιον εἰς τὰς ὄχυράς πόλεις καὶ τὰ φρούρια, ἢ καὶ νὰ ἀπέρχωνται ἐκ τῆς νήσου καὶ εὐρίσκωσιν ἀλλαχοῦ ἀδιάρτακτον τόπον διαμονῆς καὶ ἀσφαλέστερον πόρον βίου. Μὲ τὴν παρέλευσιν τῶν αἰώνων ἡ θέσις τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ἰδίως τῆς ἐξοχῆς, ἐγένετο χειροτέρα. Οἱ Ἑνετοὶ ἀποικοὶ καὶ ὀλιγάριθμοι ἦσαν, ὥστε νὰ μὴ δύνανται νὰ συντηρῶσι καὶ φροντίζωσιν ὅσον ἔπρεπε περὶ τοῦ κλήρου των, καὶ ἐξ ἄλλου πολλοὶ τῶν ἀποίκων αὐτῶν εἶτε περιπίπτοντες εἰς πενίαν εἶτε συζῶντες μετὰ τοῦ ἐλληνικοῦ στοιχείου ἀπέβαλλον κατὰ μικρὸν καὶ τὴν εὐγένειαν καὶ τὴν ἐνετικὴν συνείδησιν ἐξελληνιζόμενοι, καὶ συνεπῶς τὸ λατινικὸν στοιχεῖον τῆς ὑπαίθρου χώρας κατὰ μικρὸν ἠλαττοῦτο, καὶ οἱ ὑπολειπόμενοι ἢ ἀπέβαλλον τὸ θρησκευτικὸν αἷσθημα ἢ ἠσπάζοντο τὸ ἐλληνικὸν δόγμα. Οἱ Λατῖνοι Ἐπίσκοποι τῶν δέκα ἐπισκοπῶν τῆς νήσου μὴ ἔχοντες τί νὰ κάμνωσιν εἰς τὰς ἐρήμους λατίνων ἔδρας των διέτριβον εἰς τὰς πόλεις ἢ κατέλειπον, παρὰ τὰς αὐστηρὰς πολλάκις καὶ ἐπανειλημμένας ἀπαγορεύσεις τῆς Διοικήσεως, τὴν ἐν τῇ νήσῳ ἀνιάραν διατριβὴν, καὶ ἐκμισθοῦντες τὰ κτήματα τῶν ἐπισκοπῶν των ἀπήρχοντο τῆς νήσου καὶ ἔζων ἐκ τῶν πενιχρῶν αὐτῶν μισθωμάτων. Σπάνιον φαινόμενον ἦτο εἰς τὰς ἐπαρχίας λατίνος ἱερεὺς ἢ μοναχός, τελῶν λειτουργίαν εἰς κανὲν καστέλλιον ἢ παραθαλάσσιον φρούριον, ἢ εἰς τὰ ὀλίγα λατινικὰ μοναστήρια τῶν ἐπαρχιῶν. Ἡ ἔλλειψις αὐτῆ ἠνάγκαζε τοὺς Ἑνετοὺς ἀποίκους τῶν ἐπαρχιῶν νὰ φοιτῶσιν εἰς τοὺς ἐλληνικοὺς ναοὺς, νὰ βαπτίζωσι τὰ τέκνα των καὶ νὰ θάπτωσι τοὺς νεκροὺς των δι' ἐλλήνων κληρικῶν καὶ οὕτως νὰ ἐξελληνίζωνται.¹⁾ Μόνον εἰς τὰς πόλεις τῆς νήσου ὅπου καὶ λατινικοὶ ναοὶ καὶ κλῆρος καὶ τάγματα μοναχικά (Φραγκισκανοί, Αὐγουστινιανοί, Δομινικανοὶ κλπ.) ὑπῆρχον καὶ πληθυσμὸς τοῦ δυτικοῦ δόγματος πολυάριθμος, διετήρει τὸ γόητρον καὶ τὴν ὑπεροχὴν του τὸ Λατινικὸν δόγμα.

Ὁ κλῆρος ὁ λατινικὸς τῆς νήσου πλὴν ὀλίγων ἀνωτέρων μορφωμένων ἀνδρῶν δὲν διεκρίνετο διὰ τὴν παιδείαν του, ἦν ἐλάμβανε εἰς στοιχειώδη τινὰ σχολεῖα, καὶ ὑπάρχουν μαρτυρίαι ὅτι οἱ Λατῖνοι μοναχοὶ ἦσαν ἄξεστοι μὴ νοοῦντες τὴν λατινικὴν γλῶσσαν τῆς ἐκκλησίας των καὶ ἐμπαιζόμενοι διὰ τοῦτο ὑπὸ τῶν ὀλίγων μορφωμένων Ἑνετῶν²⁾. Μὲ τοιαύτην κατάστασιν τοῦ λατινικοῦ κλήρου εὐκόλως δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι καὶ τὸ θρησκευτικὸν αἷσθημα τοῦ λατινικοῦ στοιχείου τῆς νήσου ἦτο ταπεινὸν καὶ μικρὰν ἐξήσκει ἐπίδρασιν ἐπὶ τῆς ἠθικῆς ὑποστάσεως αὐτοῦ.

1) *Creta sacra* II 373. Gerola, *Mon. Ven* II, 7, 8. 252, 258.

2) *Eva Tea* 4. Χριστ. Κρητ. Β' 251 ἐξ.

6. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ ΚΛΗΡΟΣ

Οὐχὶ ἀνωτέρα ἦτο ἡ ἠθική κατάστασις τοῦ πολυαρίθμου ὀρθοδόξου κλήρου τῆς νήσου. Καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας ὁ ὀρθόδοξος κληρὸς ἦτο πολυπληθής· κατὰ χιλιάδας ἠριθμοῦντο οἱ παππᾶδες τῶν πόλεων καὶ τῶν χωρίων καὶ οἱ καλόγηροι τῶν πολλῶν τῆς νήσου μονῶν. Μολονότι, ὡς εἶδομεν, μὴ ὑπαρχόντων ἐν τῇ νήσῳ ὀρθοδόξων ἀρχιερέων ἠναγκάζοντο οἱ ὑποψήφιοι νὰ μεταβαίνωσιν ἐκτὸς τῆς νήσου πρὸς χειροτονίαν ἐκτιθέμενοι εἰς κινδύνους καὶ ὑποβαλλόμενοι εἰς δαπάνας, δὲν ἠλαττώθη ἡ τάσις αὐτὴ πρὸς τὸ ἱερατικὸν στάδιον. Ἐκτὸς τῶν Κρητῶν συνέρρευσε μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων πλῆθος προσφύγων κληρικῶν ἐκ Κων)πόλεως καὶ τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν ἐπαρχιῶν, οἱ ὅποιοι μὴ ὄντες εἰθισμένοι εἰς τὴν μετὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου συμβίωσιν εἶχοντο τοῦ ἰδίου δόγματος μετὰ πλείονος πείσματος καὶ ἐφέροντο ἀποτομώτερον πρὸς τοὺς λατίνους, εἶδομεν δὲ προηγουμένως ὅτι καὶ εἰς στάσεις καὶ συνωμοσίας εἶχον λάβει ἐνεργὸν μέρος οἱ πρόσφυγες αὐτοὶ κληρικοὶ, ὡς λ.χ. εἰς τὴν τοῦ Σήφη Βλαστοῦ συνωμοσίαν,¹⁾ καὶ ἡ Δημοκρατία καὶ ἡ ἐν τῇ νήσῳ Διοίκησις ἔλαβον αὐστηρὰ μέτρα κατ' αὐτῶν προβάντες εἰς τιμωρίας σκληρᾶς, ἀπελάσεις τῶν ταραχοποιῶν αὐτῶν κληρικῶν, οἵτινες εἶχον ἔλθει καὶ ἐγκατασταθῆ εἰς τὰ δύο ἰδίως δυτικὰ διαμερίσματα τῆς νήσου τὸ Ρέθυμνον καὶ τὰ Χανιά. Ἡ Ἑνετικὴ Πολιτεία ἠναγκασμένη ἐκ τῶν πρὸς τὸν Πάπαν σχέσεων νὰ ἀναγνωρίζῃ προνομίας καὶ δικαιώματα τοῦ εἰς τὰς χώρας τῆς λατινικοῦ κλήρου, ὑποστηριζομένου ἐκθύμως ὑπὸ τῆς Παπικῆς αὐλῆς, διετήρησε καὶ διὰ τὸν ἑλληνικὸν κληρὸν εὐλάβειάν τινα καὶ ἀνεγνώριζε πλεονεκτήματά τινα αὐτοῦ ἐν συγκρίσει πρὸς τὸ λαϊκὸν ἑλληνικὸν στοιχεῖον, καὶ οὕτως ὁ ἑλληνικὸς κληρὸς ἀπέλαυε προνομίων τινῶν· ἦτο λ. χ. ἀπηλλαγμένους τῶν ἀγγαρειῶν καὶ δὴ τῆς σκληρᾶς καὶ μισητῆς στρατολογίας τῆς ξηρᾶς καὶ τῆς θαλάσσης, καὶ πρὸς τούτοις καὶ τῆς ταπεινωτικῆς δουλικῆς καταστάσεως τοῦ παροίκου (τῆς δουλοπαροικίας), καὶ ὁσάκις ἀκόμη, ὡς φαίνεται, ἡ ἀπὸ παροίκων καταγωγή τοῦ κληρικοῦ θὰ ἐπέβαλλε τὴν κατάστασιν αὐτὴν, ἂν δὲν εἶχε χειροτονηθῆ κληρικός.

Διὰ τὴν εὐνοϊκὴν αὐτὴν θέσιν τοῦ κλήρου ηὔξηθη μεγάλως ὁ ἀριθμὸς τῶν παππάδων καὶ μοναχῶν, μ' ὅλους τοὺς περιορισμούς, οὓς συχνὰ ἔθετεν ἡ Δημοκρατία καὶ ἡ ἐν Κρήτῃ Διοίκησις κατὰ τῆς ὑπερβολῆς αὐτῆς. Ὁ ἐνοριακὸς κληρὸς πόλεων καὶ χωρίων ἦτο δυσαναλόγως μέγας, σήμεν δὲ μοναχῶν ἀέργων εἴτε διέτριβον εἰς τὰς πολυαρίθμους μονὰς τῆς νήσου, ἢ ἐδημιούργουν νέα μοναστήρια, ἢ περιεφέροντο πλά-

1) Ἰβ. ἀνωτέρω τὰ κατὰ τὴν συνωμοσίαν Βλαστοῦ καὶ Lamansky 0,46, 048, 049, 052, 056.

νητες ἀνά τὴν νῆσον ἀποζῶντες ἐξ ἐλεημοσυνῶν καὶ ἐκμεταλλεούμενοι τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ ἀμάθειαν τοῦ ὄχλου. Ὁ Προβλεπτής Φοσκαρίνης ἀναφέρει (κατὰ τὸ 1576) ὅτι ὑπῆρχον χειροτονημένοι παπαδες 15—20 εἰς ἕκαστον χωρίον, ἐν ᾧ ἔπρεπε νὰ εἶναι εἰς ἡ τὸ πολὺ δύο, καὶ ἐθεώρει τὸ πρᾶγμα λίαν ἐπιζήμιον διὰ τὴν Πολιτείαν, καὶ προέβη καὶ εἰς μέτρα κατὰ τῶν περιφερομένων ἀνεστίων καλογήρων¹). Τὰ περιοριστικὰ αὐτὰ μέτρα τῆς Κυβερνήσεως μετ' αὐστηρότητος ἐνίστε ἐφαρμοζόμενα ἐχαρακτηρίσθησαν ὑπὸ τοῦ ἑλλην. στοιχείου ὡς διωγμὸς τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου, καὶ ἔλαβον τὴν ἐπωνυμίαν Π α π α δ ο κ ὕ ν η γ ο ν²).

Κατὰ τὸ 1632 ὑπῆρχον κατὰ συγχρόνους μαρτυρίας ὀρθόδοξα μοναστήρια εἰς τὴν νῆσον 376, μοναχοὶ δὲ τέσσαρες χιλιάδες, ἐκκλησίαι περὶ τὰς πέντε χιλιάδας ἐπὶ πληθυσμοῦ 200 χιλιάδων. Εἰς τὸν Χάνδακα ὑπῆρχον ἐκκλησίαι ἑλληνικαὶ 108, εἰς τὰ Χανιά 30, εἰς τὸ Ρέθυμον 36 καὶ εἰς τὴν πολίχνην Σητείαν ἑνδεκα³).

Τὸ λυπηρὸν ἦτο ὅτι ὁ πολυάριθμος αὐτὸς ἑλλην. κλῆρος ἦτο κατὰ τὸ πλεῖστον ἀμαθῆς καὶ δεισιδαίμων καὶ ἄνευ ἠθικοῦ χαρακτήρος. Ἄρκετόν προσὸν πρὸς χειροτονίαν ἐθεωρεῖτο νὰ γνωρίζῃ ὁ ὑποψήφιος ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, ἵνα λάβῃ τὴν εὐκολὸν ἄδειαν παρὰ τοῦ Πρωτόπαπα τῆς πόλεως καὶ μεταβῇ πρὸς χειροτονίαν.⁴) Τὰ ὀλίγα ἰδιωτικὰ σχολεῖα τὰ ὑπάρχοντα εἰς τὰς πόλεις ἢ τὰς μονὰς δὲν παρεῖχον παρὰ στοιχειώδη τινὰ ἰκανότητα πρὸς ἀνάγνωσιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, ὅπως καὶ κατόπιν ἐπὶ τουρκοκρατίας ἡ παιδείσις συνίστατο εἰς τὰ λεγόμενα κ ο λ λ υ β ο γ ρ ά μ μ α τ α. Ἡ ἔλλειψις μορφώσεως καὶ ἠθικῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας καὶ ἡ ἀπουσία ἀνωτέρου μορφωμένου κλήρου ἄφηνε τὸν ἑλληνικὸν κλῆρον ἀμαθῆ καὶ ἄνευ ἐπιβλέψεως καὶ ποδηγετήσεως καὶ ἀχαλιναγώγητον, καὶ ἦτο διὰ τοῦτο φυσικὸν νὰ παρεκτραπῇ τοῦ προορισμοῦ του, καὶ νὰ καταστῇ ἄχρηστον πολλὰκις καὶ ἐπιβλαβές στοιχεῖον, ἀναγράφονται δὲ παραδείγματα παρεκτροπῶν τοῦ κλήρου καὶ ἀνηθικῶν πράξεων αὐτοῦ. Τὸ ἐν Κ)πόλει Πατριαρχεῖον καὶ οἱ Πατριάρχαι Ἀλεξανδρείας προσεπάθησαν, ἐφ' ὅσον ἦτο τοῦτο ἐφικτὸν ὑπὸ τὰς τότε περιστάσεις, δι' ἀποστολῆς Ἐξάρχων καὶ παραινετικῶν καὶ ἐπιτιμητικῶν γραμμάτων νὰ περιορίζωσι τὰς ἀταξίας αὐτὰς τοῦ κλήρου, καὶ δὴ καὶ τὴν σκανδαλώδη ἐνίστε συμβίωσιν μοναχῶν καὶ καλογραιῶν ἐν τῇ αὐτῇ Μονῇ⁵).

1) *Ἐκθεσις Φοσκαρίνη παρὰ Σάθα, Μνημεῖα Ἑλλην. Ἱστορίας, Documents. κλπ. V. 70—78.

2) Tea σελ. 9, Lamansky 060.

3) Gerola, Monum. Ven. III 156—197 καὶ II 174.

4) Tea 8. Χριστ. Κρητ. Β' 254.

5) Gerola, Mon. Ven. II. 156. *Ἐγγραφοῦ τοῦ Δουκικοῦ Ἀρχείου 8 Αὐγούστου τοῦ 1402 (Procuratia de supra 142) ἐλέγχον τὴν ἀνήθικον αὐτὴν συμβίωσιν λέγει ὅτι αἱ μοναὶ κατήντησαν «Postribula quam monasteria». Καὶ ἔγγραφοῦ τοῦ

7. ΟΙ ΕΥΠΑΙΔΕΥΤΟΙ ΚΡΗΤΕΣ ΚΛΗΡΙΚΟΙ

Μεγάλην ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀμάθειαν, τὴν δεισιδαιμονίαν καὶ τὴν ἀγροικίαν τοῦ πολυαρίθμου κλήρου τῆς νήσου ἀποτελεῖ ἡ μικρὰ φάλαγξ λογίων καὶ σοφῶν καὶ ἐναρέτων Κρητῶν κληρικῶν, οἱ ὅποιοι, διδαχθέντες τὰ πρῶτα γράμματα ἐν τῇ νήσῳ καὶ τυχόντες ἀνωτέρας τινὸς παιδείσεως εἰς τὴν Σχολὴν τῆς ἐν Χάνδακι Σιναϊτικῆς μονῆς τῆς Ἀγ. Αἰκατερίνης ὑπὸ λογίων διδασκάλων, οἷος λ. χ. ὁ Μελέτιος Βλαστός κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα, μετέβαινον κατόπιν καὶ ἐπεδίδοντο εἰς ἀνωτέρας σπουδὰς φιλολογίας, φιλοσοφίας καὶ θεολογίας εἰς τὰ Γυμνάσια καὶ Κολλέγια τῆς Ἰταλίας καὶ μάλιστα τὸ τοῦ Παταβίου. Διότι εἶχον ἤδη μεταδοθῆ εἰς τὴν νήσον τὰ σπέρματα τῆς Ἀναγεννήσεως τῶν γραμμάτων, καὶ ὀλίγα τινὰ ἐπίλεκτα πνεύματα ὡς λ.χ. ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος, οἱ δύο Ἀπόστολοι, ὁ Ἰωάννης Γρηγορόπουλος ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος κλπ. εἶχον ἐμποτισθῆ ἀπὸ τοῦ ΙΕ αἰῶνος τὰ νάματα τῆς ἀναγεννηθείσης ἐν τῇ Δύσει ἑλληνικῆς παιδείας. Ἐκτὸς τῶν ἐν Ἰταλίᾳ καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τῆς Δύσεως δρασάντων πολυαρίθμων Κρητῶν λογίων, περὶ ὧν θὰ γίνῃ λόγος ἄλλοχοῦ,¹⁾ ἔχομεν ν' ἀναφέρωμεν ἀπὸ τοῦ 1550 καὶ ἐξῆς τοὺς διασήμους Κρητάς Ἱεράρχας, τὸν περικλεῆ Μελέτιον Πηγᾶν Πατριάρχην Ἀλεξανδρείας καὶ Τοποτηρητὴν τοῦ Πατριαρχείου Κ)πόλεως, τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τὸν πολὺν Κύριλλον τὸν Λούκαρην, τὸν λαμπρὸν λόγιον Μάξιμον Μαργουῖνιον Ἐπίσκοπον Κυθέρων, τὸν Γεράσιμον Βλάχον Ἀρχιεπίσκοπον Φιλαδελφείας (Ἐνετίας), τὸν Μελέτιον Χορτάτζην ἐπίσης, τοὺς δύο ἀδελφοὺς Παντογάλους Γαβριὴλ Ἠγούμενον Ἀκρωτηριανῆς καὶ Μελέτιον Μητροπολίτην Ἐφέσου, τὸν Γεράσιμον Παλαιόκαπαν Ἐπίσκοπον Κισάμου, τὸν Νεκτάριον Πατριάρχην Ἱεροσολύμων, τὸν Μελέτιον Συρίγον, Ἀθανάσιον Πατελάρων Πατριάρχην Κ)πόλεως, εὐπαιδεύτους καὶ πολυμαθεῖς κληρικούς καὶ διδασκάλους. Ἦσαν αὐτοὶ σπάνια πτηνὰ (rare aves) ἀπέναντι τοῦ μεγάλου πλήθους τῶν ἀμαθῶν κληρικῶν τῆς νήσου καὶ τὸ χειρότερον ὅτι ἠναγκάσθησαν οἱ πλείστοι ἐξ αὐτῶν νὰ ζήσωσιν ἐκτὸς τῆς νήσου ἕνεκα τῶν ἀπαγορευτικῶν νόμων τῆς Ἐνετ. Δημοκρατίας, καὶ ἡ μακρόθεν ἀγαθοποιὸς αὐτῶν ἐπίδρασις εἰς τὸν κλῆρον καὶ τὸν λαὸν τῆς Κρήτης, ἡ δι' ἀπεσταλμένων καὶ παραινετικῶν γραμμάτων καὶ τοῦ λαμπροῦ των ἠθικοῦ παραδείγματος γινομένη δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι πολὺ ἀποτελεσματικὴ εἰς τὴν διαπαιδαγώγησιν τοῦ κρητικοῦ λαοῦ.

Ματθαίου Α' Πατριάρχου (1401) κακίζει τὴν συμβίωσιν τῶν Κρητῶν καλογῆρων καὶ καλογραιῶν καὶ νουθετεῖ καὶ ἀποτρέπει ἀπὸ τοῦ σκανδάλου αὐτοῦ. Πρβλ. Miklosich-Müller, Acta et Diplomata Graeca med. aevi II.

1) Πλείστους τούτων δύναται τις νὰ εὑρῇ εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Νικολάου Κομνηνοῦ Παπαδοπούλου Hist. Gymn. Patav. καὶ παρὰ Σάθα, Νεοελλ. Φιλολ. καὶ Legrand. Bibliogr. Hellen. XV. XVI, XVII siècle.

8. ΓΕΩΡΓΙΑ

Τὸ κυριώτερον καὶ τὸ ἀναγκαϊότερον προϊόν τῆς νήσου κατὰ τοὺς πρώτους μάλιστα αἰῶνας τῆς ἐνετοκρατίας ἦτο ὁ σῖτος. "Ἐκαστον φέουδον μικρὸν ἢ μεγάλον ἦτο διηρημένον εἰς τὰς λεγομένας ζευγάραις (ἢ βουδέαις), δηλ. τόσον ἔδαφος, ὅσον ἠδύνατο ν' ἀροτριώσῃ καὶ σπειρῇ ὁ γεωργὸς μὲ ἓν ζεῦγος βοῶν εἰς μίαν ἐνιαυσίαν περίοδον. Ἐκάστη ζευγὰρὰ ἐδίδετο εἰς ἓνα πάροικον καλλιεργητὴν, ὅστις ὑπεχρεοῦτο ν' ἀποδίδῃ κατ' ἔτος ὡς ἐν τριτεיאῖν εἰς τὸν τιμαριοῦχον τεσσαράκοντα πέντε μουζούρια σίτου (δηλ. περὶ τὰς 800 ὀκάδας), τὸ δὲ λοιπὸν τῆς ἐσοδείας (εἰς σῖτον, βρώμην, κριθὴν κλπ.) ἔμενε εἰς τὸν πάροικον πρὸς διατροφήν του, τῶν οἰκείων του καὶ τῶν κτηνῶν του. Ἐπειδὴ δὲ ἕκαστον ἵπποτικὸν φέουδον εἶχε συνήθως εἴκοσι πέντε παροίκους καλλιεργητάς, τὸ εἰσόδημα τοῦ φεουδάρχου εἰς σῖτον ἦτο σημαντικόν, καὶ μέγα μέρος αὐτοῦ διέθετεν εἴτε ὑποχρεωτικῶς εἰς τὸ δημόσιον διὰ τὰς στρατιωτικὰς ἀνάγκας τῆς Κυβερνήσεως, εἴτε καὶ ἐκουσίως ἐντὸς ἢ ἐκτὸς τῆς νήσου, ὡσάκις ἢ Διοικήσεις δὲν ἀπήγόρευε τὴν ἐξαγωγήν, ἵνα προλαμβάνῃ τὴν ὑπερτίμησιν τοῦ σίτου ἢ τὴν ἐν τῇ νήσῳ σιτοδείαν. Τὸ ἐκ τῆς πωλήσεως ἄρα τοῦ σίτου κέρδος ἦτο τὸ κυριώτερον εἰσόδημα τοῦ φεουδάρχου, καὶ διὰ τοῦτο συχνὰ ἐγεννῶντο ζητήματα μεταξὺ τούτου καὶ τῆς Διοικήσεως, ὡσάκις αὕτη ἐπεμβαίνουσα διὰ περιοριστικῶν μέτρων ἠλάττωνε τὸ κέρδος τοῦ τιμαριούχου¹).

Δ Ὅμοια καλλιέργεια δημητριακῶν ἐγένετο καὶ εἰς τὰ ἐδάφη τὰ κατεχόμενα ὑπὸ ἐλευθέρων καλλιεργητῶν τῶν λεγομένων Φράγκων (τὰ Φραγκᾶτα), ἐπίσης καὶ εἰς τὰ ἐκτεταμένα κτήματα τῶν πολλῶν μονῶν τῆς νήσου.

Δευτερευούσης σημασίας κατὰ τοὺς πρώτους τουλάχιστον αἰῶνας ἦσαν τ' ἄλλα γεωργικὰ προϊόντα, τὰ ἐκ τῆς λεγομένης ξυλοκαρπίαις, ἦτοι οἴνου ἐλαίου, ἐξ ὧν ἐλάμβανεν ὁ φεουδάρχης τὸ ἐν τρίτον, ὡς καὶ τὰ ἐκ τῆς κτηνοτροφίας, μελισσοκομίας, μετᾶξης κλπ.

Ὅτι ὑπῆρχε πλεόνασμα σίτου κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας μανθάνομεν ἐξ ἐπισήμων ἐγγράφων. Οὕτω κατὰ τὸ 1304 ἐξάγονται ἐκ Χάνδακος καὶ Χανίων διὰ τὴν Ἐνετιάν σίτου μουζούρια 84898 (ἕκαστον μουζούριον ἔχει 18—20 ὀκάδες) τιμώμενα ὑπέρπυρα 13583 (δηλ. 6 1)2 μουζούρια εἰς τὸ ὑπέρπυρον, ἦτοι περίπου δύο χρυσᾶ φράγκα τὸ μουζούρι).

1) Ἀρκετὰς εἰδήσεις περὶ τῆς γεωργικῆς καταστάσεως τῆς νήσου μᾶς δίδουσι τὰ ἐγγραφα τῆς μονῆς Ἀρετίου (Χριστ. Κρήτη, Α' σελ. 4 ἐξ.) μολονότι προέρχονται ἀπὸ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐνετ. κυριαρχίας. Καὶ ἡ συλλογὴ Noiret περιέχει πλείστας σχετικὰς περὶ τῶν προϊόντων τῆς νήσου εἰδήσεις (1380—1485) καὶ μάλιστα περὶ σίτου (ἰδ. τὰ σχετικὰ χωρία εἰς τὸ blé τοῦ Index)

Οί Καλλέργαι χωριστά θὰ δώσωσι 60 χιλιάδες μουζούρια εἰς τὸ Κοινόν¹).

Προϊόντος τοῦ χρόνου ἡ καλλιέργεια τῶν σιτηρῶν περιορίζεται μὴ κρινομένη συμφέρουσα οὔτε εἰς τὸν φεουδάρχην οὔτε εἰς τὸν καλλιεργητήν, ὅσον δὲ ἤλαττοῦτο ἡ παραγωγή τοῦ σίτου, ἠναγκάζετο καὶ ἡ Διοίκησις διὰ τὸ ἴδιον συμφέρον καὶ διὰ τὸ κοινὸν νὰ λαμβάνη μέτρα περιοριστικά εἰς τὸν τρόπον τῆς διαθέσεως τοῦ σίτου, ἵνα ἔχη τὸ ἀναγκαῖον ποσὸν διὰ τὰς στρατιωτικὰς ἀποθήκας, καὶ ἵνα μὴ ἐπέρχεται σιτοδεία καὶ λιμός, πρᾶγμα συμβάν κατ' ἐπανάληψιν διὰ τυχαίαν ἐκ καιρικῶν λόγων ἀφορίαν.

Ἐντὶ τῶν δημητριακῶν, ὧν ἡ καλλιέργεια ἐμειοῦτο, ἐπεξετείνετο ἡ ἀμπελοργία κρινομένη ἐπικερδестέρα, ἔνεκα τῆς καλῆς τιμῆς τοῦ οἴνου, μέγα μέρος τοῦ ὁποίου καὶ μάλιστα ὁ λεγόμενος Μαλβαζίας ἐξήγετο ἐκ τῆς νήσου. Καὶ ἡ καλλιέργεια τῆς ἐλαίας μικρὰ οὔσα τὸ κατ' ἀρχὰς ἐπεξετάθη σὺν τῷ χρόνῳ, ὥστε καὶ σημαντικὴ ποσότης ἐλαίου νὰ ἐξαγεται ἐκ τῆς νήσου.

Ἐκ τῶν ἐκθέσεων τῶν Γεν. Προνοητῶν Φοσκαρίνη καὶ Γαρζῶνη (1575—1585) ἐραυζόμεθα ἀρκετὰς πληροφορίας περὶ τῆς τότε γεωργικῆς καταστάσεως τῆς νήσου. Κατὰ τὸν Φοσκαρίνην²) συχνὰ ἐπήρχετο ἐν τῇ νήσῳ σιτοδεία καὶ ἠναγκάζοντο νὰ εἰσάγωσιν ἔξωθεν τὸν ἐλλείποντα σίτον μετὰ πολλῆς δυσκολίας καὶ δαπάνης, καὶ τοῦτο ἐν ᾧ ἄλλοτε ἐπλεόναζε, καὶ οἱ τιμαριοῦχοι συχνὰ ἰκέτεον τὴν Διοίκησιν νὰ τοὺς ἐπιτρέπη τὴν ἐξαγωγήν. Ὁ λόγος τῆς ἐλαττώσεως τῆς παραγωγῆς εἶναι, ὅτι πολλοὶ σιτοφόροι ἀγροὶ ἐφυτεύθησαν ἀμπελοὶ, ἢ ἐκαλλιεργεῖτο λινάρι καὶ βαμπάκι. Καὶ ἀσθένειαι τῶν σιτηρῶν (ὁ σίρκος λεγόμενος) καὶ καυστικοὶ λίβες ἐπέφερον συχνὰς ζημίας εἰς τὰ δημητριακά. Ὁ Φοσκαρίνης λαμβάνει μέτρα περιοριστικά τῆς ἀμπελοφυτείας διὰ ν' αὐξήσῃ τὴν καλλιέργειαν τῶν δημητριακῶν· ἀπαγορεύει νὰ φυτεύεται εἰς τὸ ἐξῆς ἀμπελος εἰς ἀγρὸν ἀροτριόσιμον μὴ ἔχοντα πρὸ δεκαετίας ἀμπελον φυτευμένην.³) Ἐναφέρει πρὸς τούτοις ὅτι καὶ ἔλαιον παρήγετο ἐπαρκῆς ἐν τῇ νήσῳ, ὥστε ἐγένετο καὶ ἐξαγωγή χιλίων ἀμφορέων (τὰ μίστατα πρὸς 10 ὀκάδες τὸ ἐν). Παρήγετο καὶ μέταξα ἀρκετῆ, μάλιστα εἰς τὸ διαμέρισμα Ρεθύμνου.

Οἶνος. Ἄλλὰ τὸ κυριώτερον ἐξαγόμενον προϊόν τῆς νήσου

1) Tafel—Thomas, Diplom. I. 32.

2) Zinkeisen 638—641.

3) Καὶ σήμερον μετὰ τρεῖς αἰῶνας τὰ αὐτὰ περιπυ συμβαίνουν εἰς τὴν γεωργίαν τῆς νήσου. Μόλις ἐπὶ 3—4 μῆνας ἐξαρκοῦν τὰ ἐν τῇ νήσῳ παραγόμενα σιτηρά, ἐπειδὴ ὄλοεν ἐπεκτείνεται ἡ ἀμπελοφυτεία καὶ μάλιστα ἡ τῆς σταφίδος σουλτανίνας. Ἡ ἐν τῇ νήσῳ ἐπικρατοῦσα ξηρασία ἔνεκα τῆς ἀποψιλώσεως τῶν δασῶν καὶ οἱ καυστικοὶ λίβες συντελοῦσιν ἐπίσης συχνὰ εἰς τὴν ἀποτυχίαν τῆς παραγωγῆς τῶν δημητριακῶν.

ἦτο ὁ οἶνος, ἕξ περίπου χιλιάδες βαρέλια κατ' ἔτος. Ὁ περιφημότερος τῶν Κρητικῶν οἴνων ἦτο ὁ λεγόμενος Μαλβαζίας (Malvazia, Malvoisie). Ὁ περιηγητὴς Belon (1550)¹⁾ λέγει, ὅτι ὁ Μαλβαζίας γίνεται μόνον εἰς τὴν Κρήτην· ὁ μεταφερόμενος εἰς μακρινὰς χώρας λ.χ. Γερμανίαν, Γαλλίαν, Ἀγγλίαν, εἶναι βρασμένος (cuiet) καὶ ἐξάγεται ἀπὸ τὸ Ρέθυμνον, ὅπου τὸν βράζουσιν ἐντὸς μεγάλων λεβήτων. Οἱ ἐκ τοῦ Χάνδακος καὶ τῶν Χανίων ἐξαγόμενοι εἰς Ἰταλίαν δὲν βράζονται. Παράγεται εἰς τὴν νῆσον καὶ ὁ μ ο σ χ ἄ τ ο ς οἶνος δύο εἰδῶν γλυκὺς καὶ ξηρὸς· αὐτὸς δὲν περνᾷ τὸ Γιβλαρτάρ. Καὶ εἰς Ἀλεξάνδρειαν καὶ Κ)πολιν ἐξήγετο πολὺς οἶνος τῆς Κρήτης.

Καὶ τῶν ἐσπεριδοειδῶν ἐγένετο σημαντικὴ καλλιέργεια, καὶ ἐξήγετο χυμὸς λεμονίων τριακόσια βαρέλια κατ' ἔτος εἰς Κ)πολιν.

Αἱ χιλιάδες τῶν ξυλίνων βαρελίων ποὺ ἐχρειάζοντο κατ' ἔτος διὰ τὴν ἐξαγωγήν τῶν ἄνω ὑγρῶν προϊόντων κατεσκευάζοντο ἐπὶ τόπου καὶ ἀπησχολεῖτο ὀλόκληρος τάξις τεχνιτῶν (οἱ βουτιέροι, βουσι-κλάδες), τὸ δὲ ὕλικόν (αἱ δρυῖναι δόγες εἰσήγοντο ἐκ Κ)πόλεως²⁾.

Ζυλεῖα ὑπῆρχεν ἄφθονος ἐν τῇ νήσῳ καὶ διὰ ναυπηγίας καὶ δι' ἄλλας χρεῖας καὶ μέγα ποσὸν ἐξήγετο ἐκ τῆς νήσου. Δάση ἀγριοκυπαρίσων ὑπῆρχον πυκνὰ μάλιστα κατὰ τὰ μέρη τῶν Σφακιῶν, ἀλλ' ἀναφέρεται, ὅτι καὶ ἐπυρπολοῦντο συχνά.³⁾ Κατὰ τὸ 1414 ἐξεδόθη διαταγὴ ἀπαγορεύουσα τὴν ἐξαγωγήν τῆς ζυλεῖας κυπαρίσων⁴⁾.

Ἄ λ α ς. Ὑπῆρχον ἐν τῇ νήσῳ ἄλυκαὶ μεγάλαι εἰς Σούδαν ἀνήκουσαι εἰς τὸ Δημόσιον καὶ εἰς Σπιναλόγγαν (Ἐλοῦντα, Πόρον) ἰδιωτικαὶ (αἱ παλαιαὶ) καὶ δημόσιαι (αἱ νέαι). Τὰς ἄλυκὰς ἐξεμίσθου τὸ Δημόσιον εἰς ἰδιώτας, οἱ ὅποιοι πάλιν ἐπώλουν τὸ παραγόμενον ἄλας εἰς αὐτὸ ἀντὶ ὠρισμένου τιμήματος, καὶ τὸ Δημόσιον τὸ μετεπώλει ἐκ τῶν ἀποθηκῶν του εἰς τὴν κατανάλωσιν. Ὑπῆρχε δηλ.: Μονοπώλιον ἄλατος καὶ τοῦ τῶν ἄλυκῶν καὶ τοῦ συλλεγομένου αὐτοπήκτου. Τὸ παραγόμενον ἄλας ἐπῆρκει καὶ διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν, καὶ πολὺ περισσεῦον ἐξήγετο ἐκτὸς τῆς νήσου, καὶ ὑπῆρχε διπλῆ ὠφέλεια, διότι τὰ πλοῖα τὰ καταπλέοντα πρὸς φόρτωσιν ἄλατος ἐκόμιζον ἄλλα χρήσιμα εἶδη, καὶ τὸ ἄλας ἐλάμβανον ὡς ἔρμα⁵⁾.

Τὰς περὶ γεωργίας συστάσεις καὶ τὰ μέτρα τοῦ Φοσκαρίνη ἐξη-

1) Belon σελ. 47.

2) Zinkeisen 693 ἐκ τῆς ἐκθέσεως Φοσκαρίνη.

3) Αὐτόθι 640.

4) Noiret, 226, 233, 245. Κατὰ τὸ 1416 δίδεται ἄδεια εἰς τοὺς ἐν Χανίοις νὰ ἐξάγωσι ζυλεῖαν κυπαρίσων εἰς ἐνετικὰς χώρας· αὐτόθι 252.

5) Zinkeisen 640. Noiret 7, 68, 209, 371, 388, 439, 476-7. Αἱ ἄλυκαὶ αὐταὶ Σούδας καὶ Σπιναλόγγας, ἐξηκολούθησαν χρησιμοποιούμεναι καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας. Αἱ τῆς Σπιναλόγγας καὶ σήμερον.

κολούθησε και ὁ μετὰ δεκαετίαν ἐλθὼν Σύνδικος καὶ Ἐξεταστής Γαρζώνης, οὗ εἶδομεν προηγουμένως τὴν εἰλικρινῆ περιγραφὴν τῆς ὑπὸ τῶν φεουδαρχῶν καὶ τῶν ὑπαλλήλων τῆς Κυβερνήσεως ἀσκουμένης τυραννίας ἐπὶ τῶν ἀγροτῶν. Λέγει καὶ αὐτὸς ὅτι ἡ νῆσος ἀφθονεῖ γαιῶν καταλλήλων διὰ γεννήματα, αἱ ὁποῖαι ἔχουσιν ἀπόδοσιν δέκα καὶ δώδεκα καὶ δεκαπέντε ἢ μονάς, καὶ θὰ ἠδύναντο, ἐὰν ἐκαλλιέργουντο, νὰ δίδωσιν εἰσόδημα δημοτριακῶν ἐπαρκοῦν διὰ τὴν νῆσον καὶ δι' ἐξαγωγήν, ἐν ᾧ τῶρα ὑπάρχει ἔλλειμμα διὰ τρεῖς ἢ τέσσαρας μῆνας. Ὁ λόγος εἶναι ὅτι καὶ φεουδάρχαι καὶ γεωργοὶ ἐπεδόθησαν εἰς τὴν καλλιέργειαν τῆς ἀμπέλου καὶ τῆς ἐλαίας ἔχοντες ἐκ τούτων περισσότερον κέρδος. Ἐπειτα οἱ χωρικοὶ ληστευόμενοι, ὡς εἶπον ἀνωτέρω, δὲν ἔχουσιν ὄρεξιν νὰ παράγῃσι περισσότερον διὰ νὰ τὸ ἀρπάξωσιν οἱ τύρανοί των. Ἄναφέρει τὰ μέτρα πού ἔλαβεν ὁ Φοσκαρίνης πρὸς περιορισμὸν τῆς ἀμπελοφυτείας. Ὁ Γαρζώνης πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἀπηγόρευσε νὰ σφάζεται βωδινὸν ζῶον ἐπὶ τρία ἔτη.¹⁾

Σακχαροκάλαμον καὶ βάμβαξ. Κατὰ τὸ 1428 παραχωρεῖται εἰς τὸν Μαρίνον Ζαγοπο δεκαετὲς προνόμιον καλλιέργειας σακχαροκαλάμου (κατὰ τὸν Ἀποκόρωνα) καὶ κατασκευῆς σακχάρου ἐν τῇ νήσῳ²⁾. Δὲν ἔχομεν ὅμως κατόπιν πληροφορίας κατὰ πόσον ἠυδοκίμησεν ἡ ἐπιχείρησις.

Καὶ βάμβαξ ἐκαλλιεργεῖτο εἰς σημαντικὴν ποσότητα καὶ ἐξήγετο ἐκ τῆς νήσου εἰς Ἑνετίαν.³⁾

Ἄλλα προϊόντα σημαντικὰ τῆς νήσου ἦσαν μέλι, κηρὸς καὶ τυρὸς, ὧν ἐγίνετο καὶ ἐξαγωγή. Ποίμνια ὑπῆρχον ἐπαρκῆ διὰ τὴν ἐπιτόπιον κατανάλωσιν καὶ δι' ἐξαγωγήν τυροῦ.

Ἡ μεγάλη κτηνοτροφία ἦτο περιορισμένη, μόλις ἐπαρκοῦσα διὰ τὰς τοπικὰς ἀνάγκας τῶν καλλιεργητῶν. Ἴπποι (πολεμικοὶ) εἰσήγοντο ἐκ τῆς Δύσεως ἢ ἐκ Τουρκίας.

9. ΝΑΥΤΙΛΙΑ—ΕΜΠΟΡΙΟΝ

Ἡ Ἑνετία ἠκολούθει καὶ ἐφήρμοζε εἰς τὰς χώρας καὶ κτήσεις τῆς σύστημα προπαρασκευαστικὸν τοῦ ἐνετικοῦ ναυτικοῦ καὶ ἐμπορίου, μονοπωλοῦσα σχεδὸν ὑπὲρ ἑαυτῆς καὶ τῶν πολιτῶν τῆς καὶ ὑπηκόων τὰ κέρδη τὰ ἐκ τοῦ ἐμπορικοῦ ναυτικοῦ, δι' ὧν κατώρθωνεν ἐπὶ τόσους αἰῶνας νὰ συντηρῆται καὶ ἀνταποκρίνεται εἰς τὰς κολοσσιαίας κρατικὰς δαπάνας, νὰ διεξάγῃ πολυχρόνιους κατὰ γῆν καὶ θάλασσαν πολέμους

1) Pashley II. 297.

2) Noiret 324, 347, 352-3, 357.

3) Noiret (Muda Gothonorum) 161, 163, 165, 167, 174, 354 πολλ.

καὶ νὰ πλουτίζη τοὺς πολίτας τῆς. Εἰδικῶς διὰ τὴν Κρήτην γνωρίζομεν ὅτι εἰσαγωγή καὶ ἐξαγωγή προϊόντων καὶ ἐμπορευμάτων ἐγίνοντο δι' ἐνετικῶν πλοίων καὶ ὑπὸ 'Ενετῶν ναυτικῶν καὶ ἐμπόρων, καὶ ὅτι βαρέως ἐφορολογεῖτο πᾶν μὴ ἐνετικὸν πλοῖον καὶ μὴ ὑπὸ 'Ενετοῦ εἰσαγόμενον εἰς τὴν νῆσον ἢ ἐξαγόμενον ἐμπόρευμα.¹⁾

'Ἡ νῆσος ἕνεκα τῆς προσφόρου τῆς Θέσεως ἐν τῇ Θαλασσίᾳ ὁδῷ ἀπὸ τῆς 'Ενετίας εἰς Αἴγυπτον, Συρίαν καὶ 'Ανατολὴν ἐχρησίμευεν καθ' ὅλον τὸ μακρὸν διάστημα τῆς 'Ενετικῆς κυριαρχίας, ὡς σταθμὸς ναυτικῶν τῶν ἐνετικῶν πλοίων δι' ὕδρευσιν, προμήθειαν τροφίμων, καταφύγιον εἰς κακοκαιρίας καὶ δὴ ὡς ἀποθήκη διακομιστικῆ τῶν ἐμπορευμάτων τῶν ἀπὸ τῶν ἀνωτέρω χωρῶν εἰς τὴν Δύσιν καὶ ἀντιστρόφως. Οἱ 'Ενετοὶ κατασκεύασαν εἰς τὰς πόλεις τῆς νήσου ἰδίως τὸν Χάνδακα καὶ τὰ Χανιά λιμένας τεχνητοὺς μικροὺς μὲν ἀλλ' ἐπαρκεῖς διὰ τὴν τότε ἐποχὴν, ἵνα δέχωνται τὰ πλοῖα τὰ διεξάγοντα τὴν ἐμπορίαν αὐτὴν, φροντίζοντες νὰ διατηρῶσιν αὐτοὺς εἰς καλὴν κατάστασιν, ἵνα ἐκτελῶσι τὸν προορισμὸν των διὰ τοὺς πολεμικοὺς καὶ τοὺς εἰρηνικοὺς σκοποὺς. Εἶχον ἐπίσης κατασκευάσει εἰς τοὺς Θαλασσίους αὐτοὺς σταθμοὺς ἀποθήκας καταλλήλους πρὸς φύλαξιν τῶν διακομιζομένων εἰδῶν μέχρι τῆς ὀριστικῆς των διαθέσεως. Τακτικὰ εἰς ὠρισμένας ἐποχὰς τοῦ ἔτους συνοδεῖα γαλερῶν καὶ φορτηγῶν πλοίων ἐκκινουῦσα ἀπὸ τῆς 'Ενετίας διήρχετο καὶ ἐστάθμευεν εἰς τοὺς λιμένας τῶν ἐνετικῶν κτήσεων, Κορώνην, Μεθώνην καὶ μάλιστα τὴν Κρήτην, καὶ παραλαμβάνουσα ὅ,τι χρειῶδες καὶ συμπληροῦσα τὸ φορτίον ἐκ τῶν ἀποθηκῶν τῆς νήσου διημεύετο εἰς Συρίαν, Αἴγυπτον ἢ τὴν 'Ανατολὴν, ἢ τὴν Ρωμανίαν ('Ελλάδα καὶ Τουρκίαν), τὸν Πόντον καὶ μέχρι τῆς 'Αζοφικῆς Θαλάσσης (Τάνα), ὅπου διαθέτουσα τὰ φορτία παρελάμβανε τὰ ἐκεῖθεν διὰ τὴν Κρήτην, 'Ενετίαν καὶ Δύσιν ἐμπορεύματα. Αἱ ἐμπορικαὶ αὗται συνοδεῖαι (mudae) εἶχον κανονισθῆ καλῶς ὑπὸ τῆς Δημοκρατίας, ἵνα προστατεύωνται ἀπὸ τοὺς πειρατικοὺς κινδύνους καὶ ἀπὸ τὰς ἀυθαιρεσίας καὶ ἀδικίας ξένων κρατῶν καὶ λαῶν διὰ τῆς διπλωματικῆς ὁδοῦ καὶ τῶν εἰς τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοποθετημένων 'Ενετῶν προξένων καὶ πρακτόρων (βαίλων), πᾶσα δὲ ἀδικία καὶ βλάβη κατὰ ἐνετικοῦ πλοίου ἢ ἐμπορεύματος ἢ 'Ενετοῦ ναυτικοῦ καὶ ὑπηκόου εὔρισκε τὴν Δημοκρατίαν πρόθυμον πρὸς τελεσφόρον ὑπεράσπισιν.

Εἰς τὸν Χάνδακα συννητῶντο αἱ τρεῖς γραμμαὶ τῆς ἐμπορικῆς ἐνετικῆς ναυτιλίας, δηλ. ἡ πρὸς τὴν Αἴγυπτον, τὴν Συρίαν καὶ ἡ διὰ τοῦ 'Αρχιπελάγους καὶ διὰ τοῦ Βοσπόρου εἰς τὴν Μαύρην Θάλασσαν, τὰς ὁποίας ἡ 'Ενετία ὡς ἐμπορικὴ καὶ ναυτικὴ Πολιτεία ἐπέβλεπε καὶ συνετήρει.

'Ἡ ἐκ τῆς Κρήτης ναυτιλία ἐχρησιμοποιοῖ τὰς ἐξῆς γραμμάς 1) πρὸς τὴν 'Αλεξάνδρειαν καὶ Αἴγυπτον, 2) πρὸς τὴν Βηρυτὸν καὶ τὴν Συ-

1) Noiret. XIII.

ρίαν μὲ προσέγγισιν εἰς Ἀλεξανδρέταν, ἐπίνειον διὰ Χαλέπιον καὶ Κύπρον. 3) πρὸς τὴν Κ)πολιν καὶ τὸν Πόντον μέχρι Τάνας (Ἄζοφικὴν). 4) πρὸς τὴν Βαρβαρίαν, τὸ Μαρόκον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Φλάνδραν καὶ Ἀγγλίαν, ἐπίστρέφουσα δὲ ἡ συνοδεία (muda) ἤπτετο τοῦ Ἀτλαντικοῦ καὶ τῆς Μεσογείου εἰς Ἰσπανίαν, Μασσαλίαν καὶ Σικελίαν. Αἱ mudaε ἐκαλοῦντο ἀπὸ τὸ τέρμα ἐκάστου πλοῦ. Εἰς Αἴγυπτον ἤρχοντο καὶ παρελαμβάνοντο ἐκεῖθεν τὰ ἐξ Ἰνδιῶν, εἰς δὲ τὴν Συρίαν τὰ ἐκ τοῦ Εὐφράτου εἶδη,¹⁾ Ἐχρησιμοποιεῖτο συχνὰ διὰ τὴν φόρτωσιν ἐμπορευμάτων μέγα φορτηγὸν πλοῖον (Cocha λεγόμενον) ναυλούμενον διὰ μειοδοσίας ἐξ Ἐνετίας, ὅπουθεν ἐφόρτωνεν ἐμπορεύματα καὶ ὕστερον ἐκ Κορώνης καὶ Κρήτης εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ὅπουθεν ἐλάμβανεν ἄλλα ἐμπορεύματα.²⁾

Τοιοῦτον πρόστατευτικὸν σύστημα ὑπὲρ τῶν Ἐνετῶν ἀκολουθοῦσα ἡ Δημοκρατία πολὺ μικρὸν περιθώριον ἐνεργείας κατέλειπεν εἰς τοὺς μὴ Ἐνετοὺς ὑπηκόους τῆς τοὺς θέλοντας νὰ ἐπιδοθῶσιν εἰς τὴν ναυτιλίαν καὶ τὸ ἐμπόριον. Αὐτὸς εἶναι ὁ λόγος, δι' ὃν ἐλάχιστα ἐπεδόθησαν οἱ Κρηῖτες κατὰ τὴν ἐνετοκρατίαν εἰς τὴν θάλασσαν, ἂν καὶ κατοικοῦντες τόσον πρόσφορον πρὸς τοῦτο νῆσον, καὶ οὕτως κατέστησαν ἀπὸ νησιωτῶν ἠπειρώται, ἀποζῶντες σχεδὸν ἀποκλειστικῶς ἀπὸ τῆς γεωργίας, καὶ ἡ κατάστασις αὐτῆ καὶ ἀποχὴ ἀπὸ τῆς ναυτιλίας ἐσυνεχίσθη κατόπιν καὶ εἰς μεγαλυτέραν ἀκόμη ἑκτασιν καὶ ἐπὶ τουρκοκρατίας καὶ μέχρι σήμερον. Οὕτως ἐπηλήθευσεν κατὰ γράμμα ἡ παλαιὰ ρῆσις περὶ τοῦ Κρητὸς «ὁ Κρήτης ἀγνοεῖ τὴν θάλασσαν», ἐν ᾧ ὅτε ἐλέχθη ἐνοεῖτο εἰρωνικῶς διὰ τὴν μεγάλην τότε ἐμπειρίαν τῶν Κρητῶν εἰς τὰ ναυτικά καὶ δὴ καὶ τὴν πειρατείαν (κατὰ τὴν ἑλληνορωμαϊκὴν ἐποχὴν.)

10. ΠΑΙΔΕΙΑ—ΓΡΑΜΜΑΤΑ—ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑ

Κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐνετικῆς ἐν Κρήτῃ κυριαρχίας δυσκόλως δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ πνευματικῆς κινήσεως ἐν τῇ νήσῳ. Οὔτε σχολαὶ πρὸς ἐκπαίδευσιν ἀναφέρονται, οὔτε λόγοι Κρηῖτες μνημονεύονται μέχρι πού τῶν χρόνων τῆς Ἀλώσεως τῆς Κ)πόλεως ὑπὸ τῶν Ὀσμανιδῶν. Μόνον, ὡς φαίνεται, εἰς τὰ πολλὰ μοναστήρια τῆς νήσου παρείχετο στοιχειώδης τῆς διδασκαλία, ἧς κύριος σκοπὸς ἦτο νὰ καταστήσῃ τοὺς διδασκομένους ἱκανοὺς διὰ τὸ μοναχικὸν καὶ τὸ ἱερατικὸν στάδιον· περιωρίζετο δηλ. ἡ διδασκαλία εἰς τὴν ἀνάγνωσιν γραφῆν καὶ ἀντιγραφῆν τῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων.

Εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης, ὅπου πολυάριθμον ἦτο τὸ λατινικὸν στοιχεῖον ἐλειτούργουν σχολεῖά τινα, μάλιστα εἰς τὰς λατινικὰς μονάς,

1) Thomas, Commission des Dogen Andr. Dandolo σελ. 3-4.

2) Noiret, Documents σελ. 79-80, καὶ 148-150.

καὶ ἐκεῖ ἐδίδετο πενιχρὰ διδασκαλία τῆς λατινικῆς καὶ ἰταλικῆς γλώσσης πάλιν κατὰ τὸ πλεῖστον διὰ τὸ ἱερατικὸν στάδιον καὶ ὑπὸ Λατίνων μοναχῶν. Ἀνωτέρα μόρφωσις κατὰ τοὺς χρόνους αὐτοὺς ἦτο σπάνιον φαινόμενον, ἀραιὰς δὲ τινὰς ἐξαιρέσεις ἀπετέλουν Ἐνετοὶ τινες ἀνώτεροι ὑπάλληλοι (Δοῦκαι, Ρέκτωρες, Στρατηγοί, Γραμματεῖς κλπ.) ἀποστελλόμενοι δι' ὀλίγον χρόνον ἐξ Ἐνετίας, εὐμοιροῦντες παιδείας ἀνωτέρας, ἧς εἶχον τύχει εἰς τὴν μητρόπολιν καὶ τὰ Γυμνάσια (Πανεπιστήμια) τῆς Ἰταλίας, ἵνα εἶναι ἱκανοὶ νὰ νοῶσι καὶ νὰ γράφωσι τὸ πενιχρὸν λατινικὸν ἰδίωμα τὸ καθιερωμένον ὡς ἐπίσημον γλῶσσαν τῆς Δημοκρατίας.

Τὰ ἐλάχιστα γραπτὰ ἑλληνικὰ μνημεῖα ὅσα γνωρίζομεν ἐκ τῆς ἐποχῆς αὐτῆς, οἷον λ.χ. τὸ ἑλλην. κείμενον τῆς συνθήκης τοῦ Καλλέργη, καὶ συμβόλαιά τινα καὶ οἰκογενειακὰ ἔγγραφα τῶν προνομιοῦχων ἑλλήν. οἰκῶν τῆς νήσου ἔχουσι γραφῆ εἰς μειζοβάρβαρον καὶ μειζοσόλοικον ἰδίωμα τῆς τότε γραπτῆς γλώσσης, ἀκανόνιστον μείγμα τῆς Βυζαντ. λογίας γραφομένης καὶ τῆς τότε λαλουμένης κοινῆς, καὶ μαρτυροῦσι τὴν πνευματικὴν κατάπτωσιν καὶ τὴν παχυλὴν ἀμάθειαν τῶν γραφόντων¹⁾,

Ἄπὸ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ὀλίγον πρὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κ)πόλεως καὶ μετ' αὐτὴν, ὅτε ἄρχεται ἡ λεγομένη Ἀναγέννησις τῶν ἑλλήν. γραμμάτων ἐν Βυζαντίῳ καὶ Πελοποννήσῳ τὸ πρῶτον, καὶ ἐκεῖθεν διὰ τῶν Ἑλλήνων λογίων Πλήθωνος, Χρυσολωρᾶ, Βησσαρίωνος, Ἰανοῦ καὶ Κωνσταντίνου τῶν Λασκάρων, Ἰωάννου Ἀργυροπούλου, τοῦ Γαζῆ, τοῦ Χαλκοκονδύλη εἰς τὴν δυτικὴν Εὐρώπην καὶ μάλιστα τὴν Ἰταλίαν, ἤρχισαν ἀραιῶς τὸ κατ' ἀρχὰς καὶ πυκνότερον κατόπιν κατὰ τὸν ἀκόλουθον ΙΣΤ' αἰῶνα ν' ἀναφαίνωνται καὶ εἰς τὴν Κρήτην ἄνδρες ἀνωτέρας ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεως, ἦν ἀπέκτησαν εἰς ἄλλας ἑλληνικὰς χώρας ἢ εἰς τὴν Δύσιν. Τοιοῦτοι ὑπῆρξαν ὁ Γεώργιος Τραπεζούντιος γεννηθεὶς ἐν Κρήτῃ, οἱ δύο Μοσχόπουλοι (Θεῖος καὶ ἀνεψιὸς) περὶ τὸ 1450, Μιχαὴλ Ἀποστόλης φυγὰς ἐκ Βυζαντίου εἰς Κρήτην, ὅπου ἴδρυσεν σχολεῖον καὶ ἀντέγραφε χειρόγραφα, καὶ ὁ ἔτι λογιώτερος υἱὸς του Ἀριστόβουλος (ὁ μετέπειτα Ἀρσένιος Μονεμβασίας), ὁ Ἄγγελος Βεργίκιος λόγιος καὶ θαυμάσιος καλλιγράφος χειρογράφων (δράσας ἰδίως καὶ φημισθεὶς ἐν Γαλλίᾳ), ὑπὲρ πάντας δὲ ὁ σοφώτατος ἐκδότης ἀρχαίων συγγραμμάτων καὶ δεινὸς κριτικὸς Μᾶρκος ὁ Μουσοῦρος καὶ χορεῖα ἄλλων Κρητῶν λογίων· τούτους ἠκολούθησαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα οἱ διαπρεπεῖς ἱεράρχαι, περὶ ὧν εἶπομεν καὶ ἀνωτέρω, Μελέτιος ὁ Πηγᾶς, Μάξιμος ὁ Μαργούνιος, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Γεράσιμος Βλάχος, Μελέτιος ὁ Χορτάτζης, Μελέτιος Συρίγος (οἱ τελευταῖοι κατὰ τὸν ΙΖ' αἰῶνα).²⁾ Πάντες

1) Gerland, Archiv πολλαχοῦ. Συνθήκη Καλλέργη ἐν Ἀθηνᾶ τόμ. ΙΔ' (1902) σ. 283-331. [Ἰ. Καλιτσουνάκη, Ἀνεκδ. Κρητ. Συμβολ. Πρακτ. Ἀκαδ. 1928, 483 ἐξ.]

2) Περὶ ἐνὸς ἐκάστου ἐξ αὐτῶν ἴδ. Σάθα, Νεοελλ. Φιλολογίαν, καὶ Legrand, Bibliogr. Hellén. XV, XVI, XVII siècle. Βουτιεριδῆ, Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας τομ. Α' καὶ Β'. Nicol. Comm. Papadopoli, Histor. Gymnas. Patav. πολλαχοῦ.

αὐτοὶ ἐγεννήθησαν ἐν τῇ νήσῳ καὶ ἐν αὐτῇ ἐδιδάχθησαν τὰ πρῶτα γράμματα, καὶ τὴν ἐγκύκλιον μόρφωσιν εἰς τὴν Σιναϊτικὴν Σχολὴν τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης, τὴν ἀνωτέραν ὁμῶς μόρφωσιν ἀπέκτησαν εἰς τὰ Γυμνάσια τῆς Ἱταλίας καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἐν Παταβίῳ καὶ εἰς τὴν Ρώμην καὶ εἰς ἄλλας πόλεις, ὅπου ἐγένοντο μαθηταὶ τῶν Ἑλλήνων σοφῶν, οὓς ἐμνημονεύσαμεν ἀνωτέρω, ἢ καὶ Λατίνων διὰ τὰ λατινικὰ γράμματα· οἱ πλείστοι δὲ τῶν Κρητῶν αὐτῶν λογίων καὶ ἐδίδαξαν εἰς διάφορα Γυμνάσια καὶ ἄλλας σχολὰς τῆς Ἱταλίας καὶ τῆς ἄλλης Εὐρώπης, διότι ὀλίγοι ἐξ αὐτῶν ἠδύναντο νὰ παραμείνωσιν ἐν τῇ νήσῳ, ὅπου δὲν ὑπῆρχε στάδιον δράσεως οὔτε ὡς καθηγητῶν ἀνωτέρας παιδείας, οὔτε ὡς ἐκδοτῶν ἀρχαίων συγγραμμάτων, οὔτε ὡς ἀνωτέρων κληρικῶν, ἀφ' οὗ ἢ Ἐνετ. Πολιτεία δὲν ἐπέτρεπε τὴν ἐν τῇ νήσῳ παραμονὴν Ἱεραρχῶν τοῦ ἑλλην. δόγματος. Ὁ Μελέτιος Πηγαῶς λ.χ. καὶ ὁ Κύριλλος ὁ Λούκαρις ἐπὶ τινὰ χρόνον μόνον ἐχρημάτισαν Ἠγούμενοι τῆς μεγάλης μονῆς Ἀγκαράθου, ἢ ἐδίδαξαν ἐν τῇ Σχολῇ τοῦ Σιναϊτικοῦ μετοχίου τῆς Ἁγ. Αἰκατερίνης ἐν Χάνδακι, ἐξῆλθον ὁμῶς τῆς νήσου καὶ αὐτοὶ καὶ ὁ Μάξιμος Μαργούνιος καὶ ὁ Γεράσιμος Βλάχος καὶ ὁ Μελέτιος Χορτάτζης κλπ. ἵνα διδάξωσιν εἰς τὰ Πανεπιστήμια τῆς Δύσεως, ἢ γίνωσιν Ἱεράρχαι ἐκτὸς τῆς Κρήτης, εἰς Ἀλεξάνδρειαν, Κων)πολιν, Ἐνετίαν κλπ.

Τὰ πρῶτα γράμματα καὶ κατὰ τοὺς μετὰ τὴν Ἀναγέννησιν χρόνους ἐδιδάσκοντο οἱ παῖδες τῶν Κρητῶν εἴτε εἰς μικρὰ ἰδιωτικὰ σχολεῖα τῶν πόλεων, εἴτε συνηθέστερον εἰς τὰς πολυαρίθμους ἑλλην. μονὰς ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῶν πόλεων, ὅπου καὶ διδάσκαλοι μοναχοὶ ὑπῆρχον καὶ βιβλία μάλιστα ἐκκλησιαστικὰ εἶχον εἰς βιβλιοθήκας ἐκάστη μονῆ καὶ διὰ τὴν ἀνάγνωσιν καὶ τὴν ἀντιγραφὴν· διότι ἐνωρὶς ὑπῆρχεν ἐν τῇ νήσῳ τάξις ἀνθρώπων ἐχόντων ὡς κύριον ἐπιτήδευμα καὶ πόρον βίου τὴν ἀντιγραφὴν τῶν βιβλίων, πρὸ τῆς εὐρέσεως καὶ διαδόσεως τῆς τυπογραφίας καὶ πολὺν χρόνον κατόπιν, ὡς μαρτυροῦσιν τὰ πολυαρίθμα σημειώματα τῶν βιβλιογράφων Κρητῶν εἰς πολλὰ μέχρι σήμερον σωζόμενα παλαιὰ χειρόγραφα καὶ τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς θύραθεν φιλολογίας.

Σχολὴ παρέχουσα ἀνωτέραν τινὰ παιδείαν ἐν τῇ νήσῳ ἀναφέρεται ἢ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης τοῦ ἐν Χάνδακι Σιναϊτικοῦ μετοχίου, ὅπου ὡς εἶπομεν ἐφοίτησαν πολλοὶ τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων Κρητῶν λογίων ἢ καὶ ἐδίδαξαν ἐν αὐτῇ. Διδάσκαλοι γνωστοὶ τῆς Σχολῆς αὐτῆς ἀναφέρονται Ἰωάννης ὁ Μοροζῖνος, Ἰωάσαφ ὁ Δωριανὸς καὶ μάλιστα πάντων ὁ ἱερομόναχος Μελέτιος ὁ Βλαστός, ἐπίσης δὲ καὶ οἱ μετὰ ταῦτα Πατριάρχαι καὶ Ἀρχιερεῖς Μελέτιος ὁ Πηγαῶς, Κύριλλος ὁ Λούκαρις, Μάξιμος Μαργούνιος, Νεκτάριος ὁ Ἱεροσολύμων Πατριάρχης κλπ. Ἡ ἐν τῇ Σχολῇ παιδείσις συνίστατο εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς, εἰς θεολογικὰ μαθήματα, στοιχεῖα φιλοσοφίας καὶ ρητορικῆς, ὥστε οἱ τρόφιμοι τῆς σχολῆς ἠδύναντο μεταβαίνοντες εἰς Ἱταλίαν (Πατάβιον, Ἐνετίαν, Ρώμην) νὰ ἀκολουθήσωσιν ἀνωτέρας σπουδᾶς, ἥτοι

ἀρχαίαν Ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν φιλολογίαν, θεολογίαν, φιλοσοφίαν, ῥητορικὴν (νομικά), Ἱατρικὴν ἢ Μαθηματικὰ καὶ Φυσικὰ¹). Οἱ εὐδοκιμοῦντες δὲ καὶ ἀξιούμενοι διπλώματος εἰς μίαν ἢ πλείονας τῶν ἐπιστημῶν αὐτῶν ἀναλόγως τῶν σπουδῶν των ἢ ἐτρέποντο εἰς τὸ ἱερατικὸν στάδιον, ἢ ἐγίνοντο καθηγηταί, ἢ ἤσκουν τὴν ἱατρικὴν, ἢ τὴν ῥητορικὴν (τὸ δικηγορικὸν ἐπάγγελμα) ἐπιστρέφοντες εἰς τὰς πατρίδας των, ἢ εἰς ἄλλας φραγκοκρατούμενας καὶ τουρκοκρατούμενας ἐπαρχίας, ἢ παραμένοντες ἐν αὐτῇ τῇ Ἱταλίᾳ. Πολλοὶ τῶν Κρητῶν αὐτῶν λογίων ὑπῆρξαν καὶ συγγραφεῖς βιβλίων θεολογικῶν, φιλοσοφικῶν, γραμματικῶν καὶ λεξικογραφικῶν, ἢ κατέγιναν εἰς τὴν κριτικὴν ἐπεξεργασίαν καὶ ἔκδοσιν διὰ τῆς τυπογραφίας τῶν ἀρχαίων ποιητῶν καὶ πεζογράφων. Ὁ διαπρεπέστατος τῶν ἐκδοτῶν αὐτῶν ὑπῆρξεν ὁ ἐκ Ρεθύμνου πολὺς Μάρκος ὁ Μουσοῦρος, ἄριστος γνώστης τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς γραμματείας, θαυμάσιος ἐπιμελητὴς καὶ κριτικώτατος ἐκδότης τῶν ἀρχαίων κειμένων λ.χ. τοῦ Ἀριστοφάνους καὶ τοῦ Πλάτωνος), καὶ ποιητῆς δοκιμώτατος (θαυμασία ᾠδὴ τοῦ εἰς τὸν Πλάτωνα), δεύτερος δὲ μετ' αὐτὸν ὁ Μάξιμος ὁ Μαργούνιος χειροτονημένος Ἐπίσκοπος Κυθῆρων καὶ συγγραφεὺς καὶ ἐκδότης πολυαρίθμων βιβλίων θεολογικῶν, φιλοσοφικῶν καὶ φιλολογικῶν. Τὰ βιβλία τῶν Κρητῶν λογίων ἐτυποῦντο εἰς Ἑνετίαν εἰς τὸ περίφημον τυπογραφεῖον τοῦ Ἄλδου Μανουτίου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ: εἰς αὐτὸ εἰργάσθησαν καὶ ἄλλοι Κρήτες καὶ μάλιστα πάντων ὁ περικλεῆς Μουσοῦρος, παρασκευάζων τὰς ὑπερόχους ἐκδόσεις του, ἢ διορθῶνων, συμβουλευόμενος καὶ ἐπιμελούμενος τῶν ἄλλων ἐκδόσεων τοῦ τυπογραφείου. Ἄλλὰ καὶ ἴδιον τυπογραφεῖον Κρητικὸν ἴδρυσαν εἰς Ἑνετίαν ὁ Νικόλαος Βλαστός καὶ ὁ Ζαχαρίας Καλλιέργης ἔχοντες τεχνίτας καὶ ἐργάτας Κρήτας, ἀναφέρεται δὲ μετὰ θαυμασμοῦ ἢ ἐν τῷ τυπογραφείῳ τούτῳ λαμπρὰ ἔκδοσις τοῦ Μεγάλου Ἐτυμολογικοῦ Λεξικοῦ κατὰ τὸ 1499 μετὰ προλεγομένων τοῦ Μουσούρου. Καὶ ὁ μὲν Βλαστός ἐκ τοῦ εὐγενοῦς οἴκου Ρεθύμνου τῆς Κρήτης ἦτο ἀνὴρ λόγιος καὶ φιλόκαλος δαπανήσας τὴν σημαντικὴν του περιουσίαν εἰς τὴν σύστασιν καὶ λειτουργίαν τοῦ λαμπροῦ τυπογραφείου, ὁ δὲ Ζ. Καλλιέργης γόνος καὶ αὐτὸς τοῦ εὐγενοῦς Κρητικοῦ οἴκου, ἦτο ἀριστοτέχνης καλλιγράφος. Τὸ ἐπίγραμμα τοῦ Μουσούρου εἰς τὸ καλλιτεχνικὸν Μ. Ἐτυμολογικὸν (ἴδε κατωτέρω) ἐξυμνεῖ τῶν ἐκδοτῶν καὶ καλλιγράφων καὶ ρινιστῶν κλπ. τεχνιτῶν τὸ ὠραῖον ἔργον πάντων Κρητῶν.

Πολυαρίθμοι ὑπῆρξαν, πλὴν τῶν ἀνωτέρω μνημονευθέντων, οἱ Κρήτες λόγιοι καὶ ἐπιστήμονες, οἱ ἐκπαιδευθέντες εἰς τὰ Γυμνάσια καὶ τὰς

1) Τὰ ὀνόματα τῶν πολυαρίθμων Κρητῶν τῶν σπουδασάντων ἢ καὶ διδασάντων εἰς τὰς ἀνωτέρας Σχολὰς τῆς Ἱταλίας καὶ μάλιστα εἰς τὸ περιώνυμον Γυμνάσιον τοῦ Παταβίου ζῆτει εἰς Παπαδοπολί, Hist. Gymn. Patav. καὶ παρὰ Σάθα, Νεοληνικὴ Φιλολογία. [Πρβλ. καὶ Ἱ. Καλιτσουνάκη ἐν Ἀθηνᾶ 26, 81-102].

ἄλλας Σχολὰς τῆς Ἰταλίας, καὶ πολλοὶ ἐξ αὐτῶν ἐχρημάτισαν καὶ καθηγηταὶ εὐδόκιμοι εἰς αὐτὰ κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ' αἰῶνα, καὶ δύναται τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ Κρήτη κατὰ τοὺς δύο αὐτοὺς αἰῶνας ἐπρωτοστάτησε τῶν ἄλλων ἑλληνικῶν χωρῶν εἰς τὴν πνευματικὴν ἀναγέννησιν καὶ τὴν ἀνθρωπιστικὴν κίνησιν. Δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν (λέγει ἡ Tea¹), πρὸς τιμὴν τῆς Δημοκρατίας ὅτι ἡ νῆσος κατέστη ὑπὸ τὴν ἐνετικὴν ἀρχὴν ἢ πρωταγωνίστρια τοῦ ἑλληνικοῦ πολιτισμοῦ· ἀλλὰ δὲν πρέπει νὰ ἀρνούμεθα ὅτι ὁ λέων τοῦ Ἁγίου Μάρκου δὲν ἠδυνήθη νὰ φυλάξῃ ἐν τῇ φωλεᾷ ^{τῶν} τοῦ ἀετιδεῖς αὐτοῦς. Ὅλοι σχεδὸν οἱ μεγάλοι Κρηῖτες τοῦ 16 καὶ 17 αἰῶνος ἔζησαν μακρὰν τῆς πατρίδος τῶν, καὶ ἂν κανεὶς ἤλθεν ἐκεῖ ταχέως ἀπεμακρύνετο ἀπηλπισμένος ἢ κατέφευγεν εἰς μοναστήριον, ὅπου ἦτο ὀλιγώτερον ἐπαισθητὴ ἢ ἔλλειψις πνευματικῆς ζωῆς.

Αὐτοὶ ὑπῆρξαν οἱ Κρηῖτες ἀντιπρόσωποι τῆς ἀνθρωπιστικῆς κινήσεως καὶ τῆς ἐπιδόσεως εἰς τὴν ἀρχαιομάθειαν καὶ τὰς κλασσικὰς σπουδὰς καὶ τὰς ἐπιστήμας, εἴτε ὡς ἐρμηνευταὶ καὶ ἐκδόται τῆς ἀρχαίας φιλολογίας, ἑλληνικῆς καὶ λατινικῆς, εἴτε ὡς ἐξηγηταὶ τῆς ἀρχαίας φιλοσοφίας, εἴτε ὡς διδάκτορες τῶν μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν, τῆς ἰατρικῆς καὶ τῆς νομικῆς, εἴτε ὡς μιμηταὶ τῶν ἀρχαίων ποιητῶν εἰς ποιητικὰ ἀρχαίζοντα ἔργα, καὶ μάλιστα εἰς τὸ ἐπιγραμματικὸν εἶδος, τὸ ὁποῖον ἠρέσκοντο νὰ καλλιεργῶσι πολλοὶ τῶν Κρητῶν αὐτῶν λογίων.

Ἐκ τῶν ἐν Κρήτῃ παραμεινάντων λογίων εἶναι ὁ Ἄθανάσιος Σκληρὸς ἢ Πικρὸς, μαθητὴς Μαργουνίου, διάσημος ἀρχίατρος τοῦ Χάνδακος κατὰ τοὺς χρόνους τῆς τουρκικῆς ἐπιδρομῆς. Ἐποίησεν εἰς ἀρχαῖκωτάτην γλῶσσαν καὶ εἰς εἴκοσιν ἔσματα καὶ εἰς ἰαμβικὸν τρίμετρον τὸν Κρητικὸν Πόλεμον», ἥτοι ἱστορίαν τοῦ μακροχρονίου πολέμου τῶν Τούρκων καὶ τῆς Κρήτης ἀπὸ τοῦ 1645 μέχρι τοῦ 1664, ὅτε ἀπέθανεν²).

Δημοτικὴ ποίησις.

Οὐχὶ μικροτέρας ὅμως σπουδαιότητος εἶναι ἄλλη τάξις πολυαριθμῶν Κρητῶν, ἣν ἀποτελοῦσι κατ' αὐτοὺς τοὺς ἰδίους χρόνους οἱ ἀντιπρόσωποι καὶ καλλιέργηται τῆς δημιουργικῆς φιλολογίας ἢ λογοτεχνίας οἱ μεταχειριζόμενοι ὡς ὄργανον τὴν λαϊκὴν ἢ δημοτικὴν γλῶσσαν καὶ παραγαγόντες καὶ ἀναδείξαντες τὴν νεωτέραν κρητικὴν λογοτεχνίαν, πρωτοστάται αὐτοὶ εἰς τὴν μόρφωσιν νεοελληνικῆς φιλολογικῆς παραγωγῆς. Ἡ Κρήτη, ὡς ἦτο φυσικόν, διετήρησε τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν εἰς τὴν λαϊκὴν ποίησιν, καὶ εἰς τὰ στόματα τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ ἐκυκλεῖτο ὅπως καὶ εἰς τὰς ἄλλας χώρας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους λαϊκὴ τῆς

1) Χριστ. Κρητ. Β' 295.

2) Ἐξεδόθη ὑπὸ Κ. Σάθα, Ἑλλην. Ἀνέκδοτα τομ. Β'. Ἀθῆν. 1867. Πρβ. καὶ Βουτιερίδη, Ἱστορ. Νεοελλ. λογοτεχνίας Β' 417 ἔξ.

δημιουργική ποίησις ἐπικῆς ἢ λυρικῆς μορφῆς, εἰς ἄσματα δημῶδη ποιήλου περιεχομένου, ἱστορικά, θρησκευτικά, συμποσιακά, πολεμικά, ἐρωτικά, σκωπτικά. Ἡ γλῶσσα τῶν ἄσμάτων αὐτῶν ἦτο ἢ ὑπὸ τοῦ λαοῦ λαλουμένη ἐκάστοτε, τὸ δὲ μέτρον συνηθέστατα τὸ ἀπὸ τοῦ δεκάτου αἰῶνος ἐπικρατήσαν τονικὸν δεκαπεντασύλλαβον, οἱ πολιτικοὶ λεγόμενοι στίχοι, μέχρι μὲν πού τοῦ 1500 ἀνομοιοκατάληκτοι, ἀπὸ τῆς ἐποχῆς δὲ αὐτῆς καὶ ὁμοιοκατάληκτοι (ριμᾶδοι). Τοιαῦτα εἶναι τὰ πολλὰ δημοτικά τραγούδια τοῦ λεγομένου Ἀκριτικοῦ κύκλου (τοῦ Διγενῆ), τὸ ἄσμα τοῦ νεκροῦ ἀδελφοῦ, τὸ ἀνακάλημα τῆς Πόλις, τὸ τραγοῦδι τοῦ Μαυριανοῦ, τῆς Ἀρετῆς, τῆς Χαρτζιανῆς, τοῦ Τζανάκη, τοῦ Προσφύρη, τοῦ Χάρου τὰ τραγούδια, τοῦ γάμου καὶ τῆς Ξεφάντωσης, τῆς Τζόγιας, τὰ πολυάριθμα συμποσιακά (τραγούδια τῆς τάβλας), ἡ Ῥιμάτα τῆς κόρης, τῆς πλανεμένης Ὀβριοπούλλας, ἡ γυναῖκα τοῦ Πρωτομάστορα, ὁ ἀναγνωρισμὸς τοῦ ξενιτεμένου συζύγου, κωμικά καὶ ἐμπαικτικά τραγούδια, τὰ Κάλανδα, τὰ τραγούδια τοῦ Κληδόνου, καὶ ἄπειρον πλήθος διστίχων (μαντινάδες¹).

Ἰδιαιτέραν τάξιν ποιήσεως ἀποτελοῦσι τὰ πολλὰ ἐν ταῖς συλλογαῖς Wagner, Βικέλα, Λάμπρου, Ellisen²) ἐκτενέστερα ποιήματα προερχόμενα ἀπὸ τῆς Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ τῆς μετ' αὐτήν, ὧν ἡ κατὰ τόπους ἀπόδοσις καὶ ἡ κατὰ χρόνους διάκρισις εἶναι σήμερον δυσχερής, διότι τὰ ποιητικὰ αὐτὰ δημιουργήματα παρήχθησαν εἰς διαφόρους χώρας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐκυκλοῦντο μεταδιδόμενα καὶ ἀντιγραφόμενα καὶ διασκευαζόμενα ἀπὸ τόπου εἰς τόπον. Πολλὰ ἐξ αὐτῶν φέρουσι γνωρίσματα Κρητικῆς καταγωγῆς, ἢ τοῦλάχιστον Κρητικῆς διασκευῆς. Ἀναγράφωμεν τὰ κυριώτερα. Περὶ Ξενιτείας, Διήγησις Ἀπολλωνίου, Σπανέας, Κατανυκτικὸς Ἀλφάβητος, Περὶ Δυστυχίας καὶ Εὐτυχίας, ἔπειτα τὰ ἐκ τῆς Φυσικῆς ἱστορίας, ὁ Φυσιολόγος, Πουλλολόγος, Διήγησις τετραπόδων ζώων, Συναξάριον τοῦ τιμημένου Γαδάρου, τὰ παρωδοῦντα ἐκκλησιαστικά ἄσματα λ.χ. ἡ Ἀκολουθία τοῦ

1) Τὰ Κρητικὰ αὐτὰ δημοτικά ποιήματα κατεγράφησαν καὶ εἰς παλαιότερας συλλογὰς ὑπὸ Fauriel, Passow, Legrand κλπ. ἀλλὰ συστηματικὴ καὶ γνησία συλλογὴ ἀπὸ τοῦ στόματος τοῦ λαοῦ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐγένετο ὑπὸ τοῦ μακ. καθηγ. Ἀντ. Γιάνναρη (Anton. Jannaraki, Kretas Volkslieder, Leipzig 1876), πρὸ τινων δ' ἐτῶν καὶ ὑπὸ τοῦ Ἀριστ. Κριάρη (Πλήρης Συλλογὴ Κρητικῶν δημοδῶν ἄσμάτων, Ἀθῆν. 1921). Τὰ τοῦ γάμου συνέλεξεν ὁ Παῦλος Βλαστός (ὁ Γάμος ἐν Κρήτῃ, Ἀθῆν. 1893). Ἐννοεῖται ὅτι μέρος μόνον τῶν ἄλλοτε κυκλομένων διεσώθη καὶ κατεγράφη εἰς τὰς συλλογὰς αὐτάς. [Δίστιχα συνέλεξαν ὡσαύτως οἱ Γεώργ. Κ. Σπυριδάκης. Λαογρ. Σύμμ. ἐκ Κασιδιονίου, Κρητικὰ Α' (1930-3) σ. 189-230 καὶ Μαρ. Λιουδάκι. Λαογραφικὰ Κρήτης τ. Α' Μαντινάδες ἐν Ἀθήναις (1936)]

2) Περὶ ἐκάστου ἐξ αὐτῶν ἰδ. Κρουμπάχερ, Ἱστορ. Βυζαντ. Λογοτεχνίας, καὶ ἰδιαιτέρως ἐκάστην τῶν συλλογῶν αὐτῶν καὶ Ἡλ. Βουτιερίδη, Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας Α' καὶ Β'.

Σπανοῦ τραγογένη, τὸ Συναξάριον τῶν γυναικῶν κλπ.

Καὶ τὰ μορφήν μυθιστοριῶν ἔχοντα καὶ εἴτε κατὰ Βυζαντινὴν παράδοσιν ποιηθέντα εἴτε κατ' ἀπομίμησιν Φραγκικὴν πλασθέντα, εἶχον, ὡς φαίνεται, μεγάλην τὴν διάδοσιν καὶ εἰς τὴν Κρήτην, καὶ τινα τούτων πιθανῶς ἐποιήθησαν ἢ διεσκεύασθησαν ἐν τῇ νήσῳ. Τὰ σημαντικώτερα καὶ τούτων εἶναι αἱ διάφοροι διασκευαὶ τοῦ ποιήματος τοῦ Διγενῆ Ἀκρίτα, ὁ Καλλιμάχος καὶ Χρυσορρόη, Ἰμπέριος καὶ Μαργαρώνα, Φλώριος καὶ Πλατζιαφλώρα, Διήγησις Ἀχιλλέως, Βέλθανδρος καὶ Χρυσάντζα, Λύβιστρος καὶ Ροδάμνη, κλπ. Πολλὰ τούτων ποιηθέντα ἢ διασκευασθέντα ἐν Κρήτῃ καὶ κυκλούμενα ἐκεῖ ἦσαν γνωστότατα, καὶ φαίνεται ὅτι πολὺ ἐπέδρασαν εἰς τὴν κατόπιν διαμόρφωσιν τῆς γνησίας Κρητ. λογοτεχνίας. Πλὴν τῶν ἀνωτέρων αὐτῶν ποιητικῶν δημιουργημάτων ἔχομεν νὰ μνημονεύσωμεν ἄλλα γνησίως καὶ μεμαρτυρημένως Κρητικὰ ποιητικὰ στιχοιργήματα γενόμενα ὑπὸ ὠρισμένων Κρητῶν στιχοιργῶν, εἰς τὸ δημῶδες Κρητικὸν ἰδίωμα. Ἀναγράφομεν κατωτέρω τὰ γνησιώτερα καὶ σημαντικώτερα ποιηθέντα κατὰ τὸν ΙΕ' καὶ ΙΣΤ' αἰῶνα.

Πικατόρος. «Ρίμα Θρηνητικὴ εἰς τὸν πικρὸν καὶ ἀκόρεστον Ἄδην» ὑπὸ Ἰωάννου Πικατόρου ἐκ Ρεθύμνου Κρήτης. Ἀποτελεῖται ἀπὸ 564 ὁμοιοκαταλήκτους στίχους πολιτικούς. Εἶναι περιγραφή καταβάσεως εἰς τὸν Ἄδην, ὅπου ὁ στιχοιργὸς μετὰ τοῦ Χάρου περιέρχεται τὴν χώραν τῶν νεκρῶν, καὶ συζητεῖ μετ' αὐτοῦ περὶ τοῦ θανάτου καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς δημιουργίας. Τὸ κολοβὸν ποίημα εἶναι μείγμα ἀρχαίων περὶ Ἄδου θεωριῶν μετὰ συγχρόνων λαϊκῶν παραδόσεων καὶ θεολογικῶν δοξασιῶν.¹⁾ Ἐχει πιθανῶς ποιηθῆ περὶ τὸ 1500.

Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργαδῆ (ἢ Μπεργαῆ) Ρεθυμνίου. Σύγκειται ἐκ 558 ὁμοιοκαταλήκτων πολιτικῶν στίχων²⁾ Εἶναι ταξίδιον ἐν ὄνειρῳ εἰς τὸν Ἄδην. Οἱ νεκροὶ προστρέχουσι καὶ τὸν ἐρωτῶσι περὶ διαφορῶν πραγμάτων τοῦ ἐπάνω κόσμου, καὶ ἰδίως ἂν ἐνθυμοῦνται οἱ ζῶντες τοὺς ἀποθανόντας οἰκείους των, τοῦτο δὲ εἶναι καὶ τὸ κύριον θέμα τοῦ στιχοιργήματος, ἡ ἀγνωμοσύνη των ζώντων πρὸς τοὺς νεκρούς, καὶ ἡ φαυλότης καὶ ἀπληστία τῶν κληρικῶν. Ἐχει ἀκόμη ἀρχαϊσμούς τινας εἰς τὴν γλῶσσαν, καὶ ἡ ρίμα του δὲν εἶναι ἀκόμη τελεία, κατὰ τὰ ἄλλα ὅμως εἶναι ἀξιόλογον. Καὶ αὐτὸ φαίνεται ποιηθὲν περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος.

1) Wagner, Carmina graeca med aevi, Lipsiae 1874 σελ. 224 ἐξ.

2) Legrand, Bibliothèque gr. vulgaire II 94 ἐξ. καὶ Collection des monuments No. 9.

Χοῦμνος. Ὁ ἐκ Χάνδακος Γεώργιος Χοῦμνος διεσκεύασε¹⁾ περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος εἰς μακρὸν ποίημα ὁμοιοκαταληκτῶν πολιτικῶν στίχων μέρη τῆς Γενέσεως καὶ Ἐξόδου τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀναμείξας καὶ λαϊκὰς σχετικὰς παραδόσεις κυκλουμένας ἀπὸ αἰῶνων. Ἡ ἑλλιπὴς ρίμα καὶ τὸ μειξοσόλοικον τοῦ ιδιώματος μαρτυροῦσι χρόνους τοῦ τέλους τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἢ τῶν ἀρχῶν τοῦ ΙΣΤ'.

Φαλιέρος Ὑπὸ τ' ὄνομα Μαρῆ Φαλιέρου ἐσώθησαν τρία στιχουργήματα εἰς τὸ δημῶδες Κρητικὸν ἰδίωμα μετρίας ἀξίας, ἓν παραιναιτικὸν εἰς φίλον (στίχοι πολιτικοὶ ὁμοιοκατάληκτοι 283), δεύτερον «Ἱστορία καὶ ὄνειρο», διάλογος ἐν ὄνειρῳ τοῦ στιχουργοῦ μὲ τὴν Μοῖραν καὶ δύο γυναῖκας τὴν Ἀνθὴν καὶ τὴν Ποθοῦλαν, καὶ τὸ τρίτον εἶναι ἐρωτικὴ ἐν ὄνειρῳ ἱστορία τοῦ ποιητοῦ· καὶ εἰς τὰ δύο αὐτὰ ἡ αἰφνιδία ἀφύπνισις τοῦ ποιητοῦ εἰς τὴν στιγμὴν τῆς ἐρωτικῆς εὐτυχίας δίδει τὸ τέλος εἰς τὴν ὄνειρώδη εὐτυχίαν καὶ εἰς τὰ ποιήματα²⁾.

Σκλάβος Περισσότερον ἐνδιαφέρον ἔχει τὸ ποίημα τοῦ Ἐμμ. Σκλάβου τὸ ἐπιγραφόμενον «Συμφορὰ τῆς Κρήτης» ἐκ 285 ὁμοιοκαταληκτῶν διστίχων. Περιγράφει μὲ ἀρκετὰς λεπτομερείας τὸν φοβερὸν σεισμὸν τὸν δονήσαντα τὴν Κρήτην κατὰ τὴν νύκτα τῆς 29—30 Μαΐου τοῦ 1508 καὶ ἐρημώσαντα ἰδίως τὸν Χάνδακα. Ἐχομεν οὕτως στιχουργημάτων ὠρισμῆνης χρονολογίας καὶ σημαντικοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος. Ὁ εὐσεβὴς Σκλάβος θρηνηῶν τὴν συμφορὰν τὴν ἀποδίδει εἰς τὰς ἀμαρτίας τῶν συγχρόνων του συμπολιτῶν, τὴν ἀσέβειαν, ἀκολασίαν, τοκογλυφίαν, βλασφημίαν, ὅπως ἄλλως κάμνει καὶ ὁ περιγράφας τὸν ἴδιον σεισμὸν εἰς μακρὰν ἐπιστολὴν ὁ τότε Δούκας Κρήτης λόγιος Ἱερώνυμος Δονᾶτος (*Creta Sacra* II, 408 ἐξ.). Εἰς τὸ τέλος ὁ Σκλάβος ἐπικαλεῖται τὴν συγχώρησιν τῶν ἀμαρτιῶν εἰς τοὺς ἐκ τοῦ σειρμοῦ ἀποθανόντας, οἱ ὅποιοι δὲν ἠδυνήθησαν ἕνεκα τοῦ αἰφνιδίου θανάτου των νὰ ἐκτελέσωσι τὰ χριστιανικὰ των χρέη.³⁾

Σαχλίκη. Μὲ τ' ὄνομα τοῦ ἐκ Χάνδακος Στεφάνου Σαχλίκη μᾶς παρεδόθησαν τρία ποιήματα φέροντα τίτλους «Στίχοι καὶ Ἑρμηνεῖαι», «Ἀφήγησις» καὶ «Ἀφήγησις παράξενος». Ὁ στιχουργός, ὡς διηγεῖται ὁ ἴδιος, κατήγετο ἐκ γονέων ἐντίμων καὶ εὐπόρων τοῦ Χάνδακος (περὶ τὸ τέλος τοῦ ΙΕ' αἰῶνος), ἀλλὰ τραπεῖς ἐκ νεαρᾶς ἡλικίας εἰς βίον ἄσωτον κατεσπατάλησε τὴν περιουσίαν του εἰς διασκεδάσεις (κύβους καὶ ἐταίρας) καὶ καταμηνυθεὶς ὑπὸ μαστροποῦ ἐφυλακίσθη. Ἐκ τῆς φυλακῆς γράφει τὰ ποιήματά του ἀποτρέπων νέον τινὰ Φρατζι-

1) Marshall, *Old Testament Legends*, Cambridge 1925. Ἑπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντ. Σπουδῶν Γ' σελ. 377-344.

2) Legrand, *Biblioth. gr. vulgaire* II. Préface καὶ Schmitt εἰς Δελτίον Ἱστορ. Ἑθνολ. Ἑταιρ. τομ. Δ' σελ. 291 ἐξ.

3) Wagner, *Carmina gr. med. aevi* σελ. 53—61.

σκῆν υἰὸν φίλου του ἀπὸ παρομοίας ἀκολασίας. Ὁ ἄσωτος Σαχλίκης ἔχει ἀρκετὴν εὐφυΐαν εἰς τὰ στιχουργήματά του καὶ ἐγείρει τὸ ἐνδιαφέρον, περιγράφει τὸν βίον καὶ τὴν ψυχολογίαν τοῦ ζαριστοῦ, ἀπαριθμεῖ καὶ ζωγραφίζει καὶ σατυρίζει τὰς πολυαρίθμους ἑταίρας (πολιτικὰς) τοῦ Χάνδακος, καὶ μάλιστα τὴν πανοῦργον καὶ ἀκόλαστον μαστροπὸν Κουταγιώταιναν, τὴν αἰτίαν τῶν συμφορῶν του καὶ τῆς καθεύξεως. Διηγείται ὁ Σαχλίκης, ὅτι ἀφ' οὗ κατηνάλωσε τὴν ἐν τῇ πόλει περιουσίαν, ἀπεσύρθη εἰς τὰ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ κτήματα, ἐπίδοθαι εἰς κυνηγέσια καὶ εἰς ἀγροτικὰς ἀσχολίας, δι' ὧν περιγράφει τὴν ἀγροικίαν καὶ τὰς ἔριδας τῶν χωρικῶν. Βαρυνοθεῖς δὲ καὶ τὴν ζωὴν αὐτὴν ἐπιστρέφει εἰς τὴν πόλιν καὶ λαβὼν τὴν ἄδειαν τοῦ Δουκὸς ἐπαγγέλλεται τὸν δικηγόρον (ἀβουγαδόρον), καὶ λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ περιγράψῃ τὰς πονηρίας, ἐκβιασμούς καὶ ἄλλας καταχρήσεις τῶν δικηγόρων τῆς ἐποχῆς του. Ἐπίσης ἀπεικονίζει τὴν ἀγροικίαν καὶ πλεονεξίαν τῶν δεσμοφυλάκων του (φλακατόρων). Ἐκ τῶν στιχουργημάτων αὐτῶν γεγραμμένων εἰς τὸ γνήσιον δημοτικὸν ἰδίωμα τῆς Κρήτης λαμβάνομεν πιστὴν εἰκόνα τοῦ ἐκλύτου καὶ ἀσώτου βίου τῶν ἀστῶν τῆς πρωτευούσης Χάνδακος, τὰ ὅποια μὲ τόσῃν ἀκρίβειαν καὶ μὲ σπινθηροβόλον πνεῦμα σατυρίζει ὁ πολλὰ πίων καὶ φαγών καὶ ἀσωτεύσας Σαχλίκης¹).

Ἀπὸ τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος καὶ ἐξῆς μεγάλην ἐπίδρασιν ἀσκεῖ εἰς τὴν Κρητικὴν λογοτεχνίαν ἡ λαμπρὰ Ἰταλικὴ ποίησις. Οἱ περὶ τὰ γράμματα ἀσχολούμενοι Κρήτες καὶ μάλιστα οἱ σπουδάσαντες εἰς τὰς ἐν Ἰταλίᾳ σχολάς, κάτοχοι τῆς Ἰταλικῆς γλώσσης καὶ ἐμπεφωτισμένοι τῶν ἐξόχων προϊόντων τῆς Ἰταλικῆς ποιήσεως ἤτο φυσικὸν νὰ μιμηθῶσιν αὐτὰ καὶ νὰ θελήσωσι νὰ μεταδώσωσι εἰς τοὺς συμπολίτας των εἴτε αὐτοῦσια εἴτε διεσκευασμένα ἀναλόγως τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ κρητικοῦ περιβάλλοντος.

Ἀχέλης. Τὸ ποίημα τοῦ Ρεθυμνίου Ἀντωνίου Ἀχέλης τὸ ἐπιγραφόμενον «Μάλτας Πολιορκία» (1565) περιγράφει τὴν αἱματηρὰν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων κατὰ τῆς Μάλτας καὶ τὴν γενναίαν καὶ τελεσφόρον ἄμυναν τῶν Ἰπποτῶν, καὶ εἶναι μίμησις ἢ μᾶλλον παράφρασις Ἰταλικοῦ πρωτοτύπου τοῦ Μαρίνου Φρακάσσου²). Τὸ ποίημα διαίρειται εἰς εἴκοσι κεφάλαια καὶ ἀποτελεῖται ἀπὸ 2540 πολιτικούς ὁμοιοκαταλήκτους στίχους. Ὁ λόγιος Ἀχέλης μετεχειρίσθη τὴν δημῶδη Κρη-

1) Ἐκδόσεις. Wagner, *Carmina gr. med.* aevi σελ. 62—105. Σ. Ζανθουδίδου Διορθώσεις εἰς τὰ ποιήματα τοῦ Στ. Σαχλίκης, Βυζαντίς τομ. Α'. Ἀθην. 1909 σελ. 341—371. Συνόδη Παπαδημητρίου, *Σαχλίκη Ἀφήγησις*, Ὁδησσός 1896. Κρητικὸς Λαός, Μάϊος 1909. Παναθήναια (1909) σελ. 177—180.

2) P. Gentil de Vendosme et Antoine Achelis, *Le Siège de Malte en 1565* édition par H. Pernot, Paris 1910. Χριστ. Κρητ. Α' 289 ἐξ.

τικὴν ἀναμείξας καὶ πολλὰ στοιχεῖα τῆς λογίας χρήσεως. Εἶναι τὸ στιχοῦργημα ξηρὸν καὶ μονότονον καὶ οὐχὶ ἄψογον κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ μέτρον. Εἰκόνας τινὲς μόνον καὶ παραβολαὶ ποικίλλουσι τὴν ξηρότητα τοῦ στιχοῦργήματος, ἀλλὰ καὶ αὐταὶ ἔχουσι ληφθῆ, κατὰ τὸ πλεῖστον ἐξ Ἰταλικῶν πηγῶν.

Κρητικὸν θέατρον.

Ἡ Ἰταλικὴ ἐπίδρασις καὶ ἡ μίμησις παρατηρεῖται πρὸ πάντων εἰς τὰ Κρητικὰ θεατρικὰ ἔργα, τὰ ποιηθέντα ἐν τῇ νήσῳ εἰς τὸ ἰδίωμα τὸ Κρητικὸν καὶ ἀπὸ σκηνῆς διδασκόμενα εἰς τὰς πόλεις τῆς Κρήτης καὶ μάλιστα εἰς τὸν Χάνδακα. Εἶναι αὐτὰ τραγωδίαι, κωμωδίαι καὶ ποιμενικὰ δράματα κατ' ἀπομίμησιν ὁμοίων δραματικῶν ἔργων Ἰταλικῶν τοῦ 15^{του} αἰῶνος. Ἀτυχῶς δὲν περιεσώθησαν ἐκ τῶν κρητικῶν δραμάτων ἢ ὀλίγα τινά, τὰ δημοσιευθέντα ὑπὸ τοῦ μακ. Κ. Σάθα¹⁾ καὶ ὀλίγά τινα ἀκόμη, περὶ ὧν γίνεται λόγος κατωτέρω.

Θυσία τοῦ Ἀβραάμ. Ἰδιαιτέρον εἶδος δραμάτων καλλιεργηθέν καὶ εἰς τὸ Βυζάντιον πολλοὺς αἰῶνας πρὸ τῆς ἀλώσεως καὶ εἰς τὴν Δυτικὴν Εὐρώπην εἶναι τὰ συνήθως λεγόμενα **Μυστήρια**, δραματοποιήσεις δηλ. θρησκευτικῶν ἐπεισοδίων ἐκ τῆς Παλαιᾶς καὶ τῆς Νέας Διαθήκης· ἐδιδάσκοντο ἀπὸ σκηνῆς ἐν μεγάλῃ συρροῇ εὐσεβοῦς ἀκροατηρίου καὶ συνήθως εἰς ἐκκλησίας ἢ πρὸ αὐτῶν.

Τοιοῦτόν τι εἶναι καὶ τὸ Κρητικὸν θρησκευτικὸν δράματιον τὸ φέρον τίτλον **Θυσία τοῦ Ἀβραάμ**, ἔχον ὑπόθεσιν τὸ γνωστὸν ἐκ τῆς Π. Διαθήκης ἐπεισόδιον, τῆς παραγγελθείσης ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τὸν Πατριάρχην θυσίας τοῦ μονογενοῦς του τέκνου Ἰσαάκ. Δὲν ἔχει ἐξακριβωθῆ τελειῶς μέχρι τοῦδε ὁ χρόνος τῆς ὑπὸ τοῦ ἀνωνύμου Κρητὸς ποιήσεώς του, διότι ἀναφέρονται δύο χρονολογίαὶ ἢ τοῦ 1535 καὶ ἢ τοῦ 1635. Σύνθεσις, γλῶσσα, μέτρον, ψυχολογία χαρακτήρων εἶναι εἰς ἄκρον ἐπιτυχῆ, καὶ βαθὺ καὶ γνήσιον θρησκευτικὸν αἶσθημα ἐμπνέει τὸ ὑπέροχον αὐτὸ κρητικὸν ἔργον²⁾

Γύπαρις. Εἶναι ἐκ τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ τοῦ Σάθα (μετὰ τοῦ Ζήνωνος, Στάθη, Ἐρωφίλης) εἰς τὸ Κρητικὸν θέατρον. Ὁ Γύπαρις εἶναι ποιμενικὸν δράμα ἀγνώστου ποιητοῦ, Ρεθυμνίου πιθανῶς, εἰς πέντε πράξεις καὶ δύο προλόγους. Δύο ποιμένες τῆς Ἰδης, ὁ Γύπαρις καὶ ὁ Ἀλέξις ἀγαπῶσι τὰς ποιμενίδας Πάνωριαν καὶ Ἀθοῦσαν, ἀλλ' ἀποκρούονται ὑπὸ τῶν κορασίδων, αἱ ὁποῖαι λατρεύουσι μᾶλλον τὴν Ἄρτεμιν παρὰ τὴν Ἀφροδίτην καὶ καταγίνονται εἰς κυνηγέσια καὶ δὲν

1) Κ. Σάθα, Κρητικὸν θέατρον, Βενετία 1879. Ἄρ. Καμπάνη, Ἱστορ. Νέας Ἑλλ. Λογοτεχνίας, Ἀλεξάνδρεια 1925 σελ. 46 ἐξ.

2) Πρβλ. Ἐγκυκλοπ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, Ἀβραάμ Θυσία.

θέλουσι ν' ἀκούσωσι περὶ γάμου. Οἱ νέοι ἐρασταὶ καθ' ὑπόδειξιν τῆς πολυπείρου γραίας Φροσύνης συμβουλεύονται τὴν ἐν σπηλαίῳ διαιτωμένην Νηρηΐδα, ἣτις διὰ τῆς Ἥχους ἐνθαρρύνει αὐτούς, καὶ ὀδηγοῦνται εἰς τὸ ἱερὸν τέμενος τῆς Ἀφροδίτης ἐν τῇ Ἰδῇ, ὅπου ὁ πρεσβύτης ἱερεὺς μεσιτεύει ὑπὲρ αὐτῶν εἰς τὴν Θεάν. Ἐμφανίζεται οὕτως ἡ Ἀφροδίτη μετὰ τοῦ τέκνου της (τοῦ Ἔρωτος), καὶ βεβαιοῖ ὅτι θὰ ἐκπληρώσῃ τὰς εὐχὰς των, καὶ πράγματι ἡ Θεὰ διὰ τοῦ τέκνου της ἐμπνέει σφοδρὸν ἔρωτα εἰς τὰς δυστρόπους κορασίδας, καὶ τελοῦνται οἱ γάμοι. Ὁ Κρῆς ποιητὴς ἀπεμιμήθη πρότυπα τῆς συγχρόνου Ἰταλικῆς βουκολικῆς ποιήσεως, ἀλλ' εὐστόχως καὶ μὲ πολλὴν εὐφυΐαν διεξήγαγε τὴν ὑπόθεσιν, καὶ διέγραψεν ἀκριβῶς καὶ ἀληθῶς τοὺς χαρακτήρας τῶν προσώπων, καὶ ἐχειρίσθη λαμπρῶς καὶ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ μέτρον. Ἔχει τὸ ποίημα ὠραίας εἰκόνας καὶ δὲν στερεῖται καὶ κωμικοῦ πνεύματος καὶ εὐθυμίας εἰς τοὺς λόγους καὶ τὰς πράξεις τοῦ γέροντος Γιαννούλη καὶ τῆς γραίας Φροσύνης φίλης του.

Σ τ ἄ θ η ς. Εἶναι κωμωδία ὁ Στάθης, εἰς τὴν ὁποίαν σατυρίζονται κατὰ τὸ ὑπόδειγμα Ἰταλικῶν προτύπων γελοιοὶ τύποι τῆς ἐποχῆς, ὁ σχολαστικὸς (πετάντης) Δάσκαλος, ὁ μπράβος καυχηματίας (ὁ Λεονταρῆς τῆς ἐποχῆς), ὁ ἀγύρτης ἰατρός Δοτόρος, καὶ ὁ πανοῦργος καὶ ἀδηφάγος καὶ αἰσχρολόγος δοῦλος Φόλας.

Φορτουναῖος Ἄλλη κωμωδία εἶναι ὁ Φορτουναῖος τοῦ Μάρκου Ἀντωνίου Φωσκόλου ποιηθεῖσα κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη τῆς ὑπὸ τῶν Τούρκων πολιορκίας τοῦ Χάνδακος (περὶ τὸ 1668—9). Περί ὑπόθεσιν συνήθη ἀπὸ τῆς Νέας Ἑλλην. Κωμωδίας, ἣν ἐμιμήθησαν καὶ οἱ Λατῖνοι, καὶ ἐξ αὐτῶν οἱ Ἰταλοὶ κωμωδοποιοί, τὴν ἀπώλειαν καὶ ἀνέυρεσιν υἱοῦ, πλέκονται οἱ κωμικοὶ τύποι τοῦ καυχηματίου μπράβου (Καπετὰν Τζαβάλα), τοῦ σχολαστικοῦ Δασκάλου, τῆς πονηρᾶς προξενήτρας καὶ μαστροποῦ Πετροῦς, τῶν πονηρῶν καὶ ἀδηφάγων καὶ κλεπτῶν δούλων Μποζίκη καὶ Μπερναμπούτζου, τῆς ἀσέμνου δούλης Ἀγουστίνας καὶ τῆς φιλαργύρου γραίας Κερά Μηλιᾶς. Οἱ τύποι αὐτοὶ ἔχουν διαγραφῆ μὲ ἄφθονον κωμικὸν ἄλας καὶ ἐλευθερίαν γλώσσης σχεδὸν ἀγροῖκον, συμφώνως πρὸς τὸ περιβάλλον τοῦ πολιορκουμένου σύγκλυδος στρατιωτικοῦ συρφετοῦ¹⁾.

Ροδολῖνος. Τελευταῖον μόνον ἐγνώσθη καὶ ἡ τραγωδία τοῦ Ρεθυμνίου Ἰωάννου Ἀνδρέα Τρωίλου ὁ Βασιλεὺς Ροδολῖνος τυπωθεῖσα εἰς Ἑνετίαν κατὰ τὸ 1647. Ἡ παράδοξος ὑπόθεσις της φαίνεται ληφθεῖσα ἀπὸ τὴν τραγωδίαν *Torristomondo* τοῦ Τορκουάτου Τάσσου. Ὁ βασιλεὺς τῆς Αἰγύπτου (Μέμφης) Ροδολῖνος εἶχε πιστὸν καὶ

1) Φορτουναῖος, κωμωδία Μάρκου Ἀντωνίου Φωσκόλου, ἐκδ. Σ. Ξανθοῦδίδου Ἀθῆν. (Ἐλευθερουδάκη) 1922.

ἀφωσιωμένον φίλον τὸν Τρωσίλον βασιλέα τῆς Περσίας. Οὗτος εἶχεν ἀγαπήσει παραφώρας τὴν κόρην τοῦ Ἀρέτα βασιλέως τῆς Καρχηδόνος Ἀρετοῦσαν, ἀλλὰ ὁ γέρον Ἀρέτας κατ' οὐδένα τρόπον ἤθελε νὰ τοῦ τὴν δώση σύζυγον, διότι προηγουμένως ὁ Τρωσίλος εἶχε δηώσει τὴν χώραν του, καὶ εἶχε φονεύσει καὶ τὸν μόνον του υἱὸν καὶ διάδοχον τοῦ θρόνου. Κατὰ παράκλησιν τοῦ Τρωσίλου ἔρχεται ὁ Ροδολῖνος εἰς Καρχηδόνα καὶ ζητεῖ δι' ἑαυτὸν δῆθεν τὴν Ἀρετοῦσαν, ὁ πατὴρ τῆς δέχεται, καὶ ὁ Ροδολῖνος ἀποπλέει μετ' αὐτῆς· καταλαμβάνονται ὁμως ὑπὸ τρικυμίας καὶ διασώζονται εἰς ἔρημον ἀκτὴν, ὅπου ἐν τῇ μονώσει ὁ Ροδολῖνος συνέρχεται μετὰ τῆς ἐρώσης αὐτοῦ κόρης, ἣτις τὸν ἐθεώρει ὡς νόμιμον σύζυγον. Ὁ Ροδολῖνος μετανοεῖ διὰ τὴν πράξιν του, καὶ ἀφοῦ ἐπέστρεψαν εἰς τὴν Αἴγυπτον καὶ ὁ Τρωσίλος εἰδοποιημένος περιμένεται νὰ φθάσῃ, ὁ Ροδολῖνος ὁμολογεῖ εἰς τὴν Ἀρετοῦσαν, ὅτι ὁ Τρωσίλος τὴν εἶχεν ἀγαπήσει πρωτύτερα, καὶ θέλει νὰ τὴν λάβῃ σύζυγον. Ἡ Ἀρετοῦσα θεωρεῖ ἑαυτὴν προδοθεῖσαν καὶ λαμβάνει δηλητήριον, ὁ Ροδολῖνος γίνεται αὐτόχειρ, ἐπίσης δὲ καὶ ὁ καταφθάσας καὶ μαθὼν τὰ γενόμενα Τρωσίλος. Τὸ δρᾶμα συγκεῖμενον ἐκ Προλόγου, πέντε πράξεων καὶ πέντε χορικῶν ᾄσμάτων εἶναι μονότονον καὶ ὑπεράγαν μακρολόγον, καὶ ἡ λύσις του ἀληθὲς σφαγεῖον τῶν κυρίων προσώπων τοῦ ἔργου. Ἡ μίμησις τῆς ἰταλικῆς τραγωδίας δὲν περιορίζεται μόνον εἰς τὴν ὑπόθεσιν, ἀλλὰ καὶ εἰς πολλὰς λεπτομερείας, ἰδίως εἰς τὰ χορικά ᾄσματα, τὰ ὅποια ἔχουσι τὸν τύπον ἰταλικῶν σονέττων. Καὶ ὁ Πρόλογος τῆς Μοίρας (τὸ Μελλούμενο, ὅπως τὸ λέγει ὁ Τρωσίλος) συνίσταται ἀπὸ τὰς συνήθεις εἰς τὴν Ἰταλικὴν ποίησιν ὀκτωστίχους μὲ ρίμαν στροφᾶς Ottaverime¹⁾.

Ἐρωφίλη τραγωδία, τὸ λαμπρότερον θεατρικὸν ἔργον τῆς Κρήτης. Ποιητὴς του εἶναι ὁ Ρεθύμιος Γεώργιος Χορτάτζης ἀπόγονος πιθανώτατα τοῦ μεγάλου ἀρχοντικοῦ καὶ ἱστορικοῦ οἴκου τῆς νήσου. Χρόνος τῆς ποιήσεως εἶναι ὁ περὶ τὸ 1600. Ἀποτελεῖται ἀπὸ Πρόλογον τοῦ Χάρου, πέντε ἔκτενεις πράξεις, τέσσαρα Ἰντερμέδια καὶ τέσσαρα χορικά ᾄσματα. Ἡ ὑπόθεσις δι' ὀλίγων εἶναι ἡ ἑξῆς. Εἰς τὴν αὐλὴν τοῦ σφετεριστοῦ βασιλέως τῆς Αἰγύπτου Φιλογόνου ἀνετράφη παῖς ὄρφανὸς Πανάρετος, υἱὸς ἄλλου βασιλέως φονευθέντος. Ἄνδρωθεις διακρίνεται ὡς στρατηγὸς γενναῖος καὶ σωτὴρ τῆς χώρας ἀπὸ τῶν εἰσβαλόντων πολεμίων. Ὁ Πανάρετος ἠράσθη τῆς Ἐρωφίλης μονογενοῦς θυγατρὸς τοῦ βασιλέως, μεθ' ἧς εἶχεν ἀνατραφῆ ἐν τῇ βασιλικῇ αὐλῇ, καὶ εἰς μυστικὸν γάμον τὴν κάμνει σύζυγόν του. Ὁ σκληρὸς βασιλεὺς ἀνακαλύψας τὸ πρᾶγμα βασανίζει ἀπανθρώπως καὶ φονεύει τὸν Πανάρετον, καὶ ἀποκόψας καὶ θέσας ἐντὸς τοῦ δοχείου τὴν κεφαλὴν, τὴν καρδίαν καὶ τὰς χεῖρας τοῦ νέου τὰ προσφέρει ὡς γαμήλιον δῶρον εἰς τὴν

1) Μελέτη καὶ ἀνάλυσις τοῦ δράματος αὐτοῦ πρόκειται νὰ δημοσιευθῇ προσεχῶς. [Ἐλπίζω νὰ δημοσιεύσω μετ' ὀλίγον ἐκ τῶν καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου ἀνδρὸς καὶ τὰ τοῦ Ροδολῖνου, περιέχοντα εἰσαγωγὴν, ἀνάλυσιν καὶ τὸ κείμενον. I.K.]

κόρην. Ἡ Ἐρωφίλη ἐπὶ τῆς Θέας αὐτῶν γίνεται αὐτόχειρ, ἀλλὰ καὶ ὁ ἀπαίσιος τύραννος καταπατεῖται καὶ φονεύεται ὑπὸ τῶν κορασίδων τῆς Ἐρωφίλης. Τὰ Ἰντερμέδια ἀποτελοῦσιν ἰδιαιτερον ἐμβόλιμον δραμάτιον ἔχον ὑπόθεσιν ληφθεῖσαν ἀπὸ ἐπεισόδιον τῆς ἐλευθερωμένης Ἱερουσαλήμ τοῦ Τάσσου. Τὴν τραγωδίαν ἐποίησεν ὁ Χορτάτζης κατὰ τὸ πρότυπον τῶν Ἰταλικῶν τραγωδιῶν καὶ μάλιστα τῆς Ὀρβέκης τοῦ Γιράλδη περιφήμου τότε καθ' ὄλην τὴν Ἰταλίαν. Ἐμετρίασεν μόνον ὁ Χορτάτζης ἐν τῇ Ἐρωφίλῃ τὸ ὦμόν καὶ ἄγαν σκληρὸν τοῦ ἰταλικοῦ προτύπου. Μ' ὅλα τὰ ἐλαττώματα, ὧν ἄλλα μὲν προέρχονται ἀπὸ τὰ ἰταλικά πρότυπα, ἄλλα δὲ ὡς λ.χ. ἡ μακρολογία ἀπὸ συνήθειαν τῆς τότε ἐποχῆς, ἡ Ἐρωφίλη εἶναι τὸ ἀξιολογώτερον δραματικὸν προῖον τῆς Κρητικῆς ποιήσεως, διὰ τὴν λαμπρὰν καὶ ζῶσαν γλῶσσαν τὴν πλήρη εἰκόνων, τὸν πλούσιον φραστικὸν κόσμον, τὴν ἁρμονικὴν, ρέουσάν καὶ ἄψογον στιχουργίαν καὶ ρίμαν, τὸν γλυκὺν καὶ τρυφερὸν λυρισμὸν τῶν χορικῶν ἀσμάτων. Διὰ ταῦτα μόνον ἐξ ὅλων τῶν Κρητικῶν δραμάτων κατέστη ἀγαπητότατον, τυπούμενον συνεχῶς εἰς Ἑνετίαν εἰς ἐπανειλημμένας ἐκδόσεις, καὶ ἐξηκολούθησεν ἐπὶ πολὺν χρόνον νὰ διδάσκεται καὶ ν' ἀναγινώσκειται μάλιστα ἐν Κρήτῃ καὶ Ἐπτανήσῃ. Πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν ἐγίνοντο λαϊκαὶ παραστάσεις ἐκ τῆς Ἐρωφίλης εἰς Ἄρταν καὶ Ζαγόρι τῆς Ἡπείρου καὶ τὰ Τρίκκαλα τῆς Θεσσαλίας, καὶ μέρη αὐτῆς μνημονεύονται ἀκόμη ἐν Κρήτῃ διὰ στοματικῆς παραδόσεως καὶ δίστιχα ἐξ αὐτῆς ἄδονται ὑπὸ τοῦ Κρητικοῦ λαοῦ.¹⁾

Ὁμορφὴ Βοσκοπούλλα. Ὠραῖον ποιμενικὸν εἰδύλλιον ἐκ 500 στίχων ἑνδεκασυλλάβων ὁμοιοκαταλήκτων. Ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς Ἑνετίαν κατὰ τὸ 1627 ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ ἐξ Ἀποκορώνου Νικολάου Δριμυτηνοῦ (οὐχὶ Δριμυτικοῦ), καὶ ἀνετυπώθη πολλάκις. Ἡ ὑπόθεσις τοῦ πιθανῶς κατὰ Ἰταλικὸν πρότυπον, τὸ ὁποῖον πάλιν ἐβασίζετο ἐπὶ τῆς ἀρχαίας βουκολικῆς ποιήσεως, εἶναι ἡ ἑξῆς· Νέος ποιμὴν συναντᾷ Ὠραῖαν ποιμενίδα, πρὸς τὸν ὁποῖαν αἰσθάνεται καὶ ἐκδηλοῖ διάπυρον ἔρωτα, ἡ κόρη ἀνταποκρίνεται, καὶ ἀφ' οὗ ἀνταλλάσσουν δακτύλιον ἀρραβῶνα κατασκευασθέντα ἐκ βαΐου, ἀπολαμβάνουσι τὸν ἔρωτα ἐπὶ τινὰς ἡμέρας εἰς Ὠραῖον σπήλαιον, ὅπου ἦτο ἡ κατοικία τῆς ποιμενίδος. Ἀποχωρίζονται κατόπιν, διότι πρόκειται νὰ ἔλθῃ ὁ γέρον πατήρ τῆς κόρης, καὶ συμφωνοῦσιν νὰ ἐπιστρέψῃ ὁ νέος μετὰ ἕνα μῆνα διὰ νὰ τελέσουν τοὺς γάμους τῇ συναινέσει καὶ τοῦ γέροντος. Ὁ ποιμὴν ὁμως ἀσθενήσας δὲν ἠδυνήθη νὰ ἐπανέλθῃ κατὰ τὴν ὀριθεῖσαν προθεσίαν, καὶ ἡ κόρη πιστεύσασα ὅτι ἐγκατελείφθη ὑπὸ τοῦ μνηστῆρος, ἀποθνήσκει ἐκ τῆς λύπης. Ὅτε μετὰ δέμηνον ἀναρρώσας ὁ νέος ἔρχεται, εὐρίσκει μόνον περὶλυτον τὸν γέροντα πατέρα, παρὰ τοῦ ὁποῖου πληροφορεῖται τὸν

1) Πρβλ. Ἐγκυκλοπ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, Ἐρωφίλη. Κριτικὴ ἔκδοσις τῆς Ἐρωφίλης εὐρίσκειται ὑπὸ τὰ πιεστήρια. [Ἐξεδόθη τῷ 1928].

θάνατον τῆς ἀγαπητῆς του καὶ ἀκούει τὰς πρὸς αὐτὸν παραγγελίας τῆς. Ὁ βοσκὸς ὀρκίζεται εἰς τὸ μῆμα τῆς κόρης νὰ περιπλανᾶται διὰ βίου εἰς τὰ ὄρη καὶ εἰς τὰ δάση μὲ μόνον σύντροφον τὸ μικρὸν ἀρνίον, πού τοῦ εἶχε χαρίσει ἡ ἀγαπημένη του.¹⁾

Διακρίνεται τὸ ποιημάτιον διὰ τὴν χάριν καὶ τὴν ἀφέλειαν του καὶ τὴν τρυφερότητα τῶν αἰσθημάτων. Κατέστη τόσον δημοφιλές, ὥστε ἐσώθησαν ἀναμνήσεις αὐτοῦ διὰ στοματικῆς παραδόσεως, ὡς λ.χ. εἰς τὴν Χίον.²⁾ Ὁ Δριμυτηνὸς δὲν φαίνεται ὁ κύριος δημιουργὸς τοῦ ποιήματος, ἀλλὰ μάλλον διασκευαστὴς αὐτοῦ ἐπὶ τῇ βάσει ὁμοίων εἰδυλλίων κυκλοφορούντων γραπτῶς εἴτε καὶ διὰ στόματος.

Ἐρωτόκριτος. Τὸ ἐξοχώτερον προῖον τῆς Κρητικῆς ποιήσεως εἶναι ὁμολογουμένως ὁ Ἐρωτόκριτος τοῦ Κορνάρου. Εἶναι ὀφιγενὲς ἔπος ἐρωτικὸν καὶ ρωμαντικὸν κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς παλαιότερας Βυζαντινῆς καὶ μάλιστα τῆς Φραγκικῆς ρωμαντικῆς ποιήσεως. Εἰς τὸ μακρὸν αὐτὸ ἔπος (δέκα χιλιάδων στίχων) τὸ ἔχον ὡς κεντρικὸν πυρῆνα τὸν πλήρη ἐμποδίων ἔρωτα τοῦ αὐλικοῦ νέου Ἐρωτοκρίτου πρὸς τὴν μονογενῆ θυγατέρα τοῦ βασιλέως Ἀρετοῦσαν, ἐξυμνεῖται ἡ ἀρετὴ καὶ σταθερότης τῶν δύο ἐραστῶν, ἡ ἀγνὴ καὶ ἄδολος φιλία, ἡ ἵπποτικὴ γενναϊότης, ἡ πολεμικὴ ἀνδρεία. Περὶ τοῦ ποιητοῦ Βιτζέντζου Κορνάρου γνωρίζομεν μόνον ὅσα ὁ ἴδιος μαρτυρεῖ εἰς τὸν ἐπίλογον τοῦ ποιήματός του, ὅτι δηλ. ἐγεννήθη καὶ ἀνετράφη εἰς Σητεῖαν καὶ ἐκεῖ ἐποίησε τὸ ποίημα, καὶ ὅτι ἤλθε καὶ ὑπανδρεύθη εἰς τὸ Κάστρον (τὸν Χάνδακα). Τὸ ἐνετικὸν ὄνομα τοῦ ποιητοῦ δὲν σημαίνει ὅτι ἦτο καὶ Ἐνετὸς καὶ δὴ ἐκ τοῦ ἀρχοντικοῦ οἴκου τῶν Ἐνετῶν εὐγενῶν φεουδαρχῶν ἦτο Ἕλλην Κρῆς καὶ τοιοῦτον τὸν μαρτυρεῖ τὸ ὄλον ποίημα, τὸ ὁποῖον ἔκαμεν ἢ τοῦλάχιστον ἐπεράτωσεν μετὰ τὸ 1600 καὶ πιθανῶς κατ' αὐτὸ τὸ διάστημα τοῦ πολέμου πρὸς κατάρκτησιν τῆς νήσου (1645—1669) ὑπὸ τοῦ Τούρκου, τὸν ὁποῖον ὑπαινίσσεται ὁ ποιητὴς εἰς τὴν μονομαχίαν τοῦ Κρητικοῦ Χαριδήμου πρὸς τὸν Καραμανίτην Σπιδόλιοντα. Καὶ ἐποίησε μὲν ὁ Κορνάρος τὸν Ἐρωτόκριτον κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν πρὸ αὐτοῦ ρωμαντικῶν καὶ ἐρωτικῶν Φραγκικῶν ἐπῶν τοῦ 13^{του} αἰῶνος, ἀλλ' ἐτήρησεν ἀνεξαρτησίαν καὶ πρωτοτυπίαν ἀξίαν ἀληθοῦς δημιουργοῦ ποιητοῦ, καὶ διεξήγαγε τὴν ὑπόθεσιν μὲ θαυμασίαν δύναμιν καὶ ὑπέροχον δεξιότητα, διέγραψε τοὺς χαρακτῆρας τῶν προσώπων κατὰ τρόπον τέλειον καὶ ἄριστα ψυχολογημένον καὶ μὲ δύναμιν δραματικὴν καὶ ἐνάργειαν. Χειρί-

1) Πρβλ. Ἐγκυκλοπ. Λεξικὸν Ἐλευθερουδάκη, Βοσκοπούλλα. Ἐδημοσιεύθη κατ' ἐπανάληψιν ὑπὸ τοῦ Legrand, Collection etc. 1869, 1870, 1900. Πρβλ. Bibliogr. Hellén VII. siècle, I. σελ. 253. Pernot, εἰς Melanges Piot I. καὶ Études de Litter. gr. moderne Paris 1916. 271. Βουτιερίδης, Ἱστορ. Νεοελλ. Λογοτεχνίας Β' 181 ἐξ.

2) Pernot, ἐνθα ἀνωτέρω.

ζεται τὴν γλῶσσαν (τὸ γνησιώτερον Κρητικὸν ἰδίωμα) καὶ τὸν στίχον καὶ τὴν ρίμαν ἀριστοτεχνικῶς. Ἐπιτυγχάνει ἰδίως εἰς τὰς μεγαλοπρεπεῖς εἰκόνας καὶ παρομοιώσεις, τὰς ὁποίας ἀφθόνως ἐγκατέσπειρεν εἰς τὸ ποίημα. Τὰ προτερήματα αὐτὰ κατέστησαν τὸ ποίημα τὸ ἀγαπητότατον ἀνάγνωσμα καὶ ἐντρύφημα τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἐπὶ δύο αἰῶνας¹⁾

Κρητικὸς πόλεμος. Ἐχομεν καὶ ἑκτενὲς ἱστορικὸν ποίημα τοῦ Μαρίνου Τζάνε Μπουνιαλῆ τὴν «Διήγησιν τοῦ Κρητικοῦ πολέμου» ἐκ δεκακισχιλίων στίχων. Ὁ Μπουνιαλῆς ἦτο Ρεθύμιος καὶ εὐρέθη ἐκεῖ κατὰ τὴν ἐπίθεσιν τῶν Τούρκων, καὶ ἐπολιορκήθη εἰς τὴν ἀκρόπολιν τοῦ Ρεθύμνου (τὴν Φορτέτζαν). Διηγεῖται μὲ πολλὴν πόνον ψυχῆς τὸν πόλεμον ἀπ' ἀρχῆς (1645) μέχρι τῆς παραδόσεως τοῦ Χάνδακος (1669). Κατὰ τὴν παράδοσιν τῆς Φορτέτζας (1646), ὅπου, ὡς διηγεῖται, κύψας ἀπέφυγε τὸ ράπισμα ἀλλὰ οὐχὶ καὶ τὰς ὕβρεις τοῦ μαινομένου Χουσεῖν Πασᾶ κατέφυγεν μετ' ἄλλων Ρεθυμνίων εἰς Χάνδακα, καὶ κατόπιν εἰς Κέρκυραν ὡς πρόσφυξ, καὶ ἐκεῖ συνέθεσε τὸ μακρὸν του στιχοῦργημα, τυπωθὲν κατόπιν εἰς Ἑνετίαν κατὰ τὸ 1681. Εἶναι σημαντικὸν τὸ ποίημα καὶ ἀπὸ γλωσσικῆς καὶ μάλιστα ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, διότι εἶναι ἡ σοβαρωτέρα ἑλληνικὴ πηγὴ τοῦ μεγάλου αὐτοῦ ἱστορικοῦ γεγονότος τοῦ 17' αἰῶνος. Συγκινεῖ τὸν ἀναγνώστην ὁ πόνος τοῦ ἐξορίστου Κρητός, ὁ ὁποῖος ἀλλαχοῦ τοῦ ποιήματος κατορθώνει νὰ κινή τὴν συμπάθειαν τοῦ ἀναγνώστου πρὸς τὰ παθήματα τῶν συμπολιτῶν του, καὶ νὰ ποικίλλῃ τὴν διήγησιν δι' ἐπιτυχῶν εἰκόνων καὶ διαφερόντων ἐπεισοδίων²⁾.

11. ΚΑΛΑΙ ΤΕΧΝΑΙ

Καὶ εἰς τὰς καλὰς τέχνας ἡ Βυζαντινὴ παράδοσις διετηρεῖτο πιστῶς καὶ ἐν Κρήτῃ κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας τῆς ἐνετικῆς κυριαρχίας. Οἱ Κρήτες ἐξηκολούθουν νὰ οἰκοδομῶσι τοὺς ναοὺς καὶ τ' ἄλλα τῶν ἀρχιτεκτονικῶν μνημεῖα κατὰ τὸν Βυζαντινὸν ρυθμὸν καὶ εἰς τὸ σχέδιον καὶ εἰς τὴν οἰκοδομίαν καὶ εἰς τὴν διακόσμησιν. Καὶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν ἡ Βυζαντινὴ τεχνοτροπία καὶ ἐτιμᾶτο καὶ ἐσυνεχίζετο, καὶ αἱ μνημονευόμενα καὶ γνωστὰ καὶ περίφημα ἐν τῇ νήσῳ εἰκόνες τῆς Παναγίας Μεσοπαντήτισσας, ἡ εὐρισκομένη ἐπὶ αἰῶνας εἰς τὸν ἐν Χάνδακι μητροπολιτικὸν ναὸν τοῦ Ἀποστόλου Τίτου καὶ ἡ τῆς Παναγίας Καρδιώτισσας εἰς τὴν

1) Κριτικὴ ἔκδοσις τοῦ Ἐρωτοκρίτου ἐγένετο εἰς τὸ Ἡράκλειον τῆς Κρήτης κατὰ τὸ 1915 (ὑπὸ Στεφ. Ζανθουδίδου). Λαϊκὴ ἔκδοσις εἰς τὴν σειρὰν τῶν βιβλίων τοῦ Συλλόγου ἐκδόσεως ὠφελίμων βιβλίων ἐν Ἀθήναις 1928. Πρβλ. καὶ Ἐλευθερουδάκη Ἐγκυκλ. Λεξικόν, Ἐρωτοκρίτος.

2) Ὁ Κρητικὸς πόλεμος ἐτυπώθη τὸ πρῶτον εἰς Ἑνετίαν κατὰ τὸ 1681, καὶ ἀνετυπώθη ἐκεῖ καὶ κατὰ τὸ 1710. Νέα ἔκδοσις ἐγένετο ὑπὸ τοῦ Ἀγαθαγ. Ζηρουχάκη ἐν Τεργέστη κατὰ τὸ 1908. Πρβλ. Teza, Marino Zane, Padova 1901.

ὁμόνυμον Μονήν,¹⁾ αἱ σωθεῖσαι εἰς Ἱταλίαν εἶναι γνησίου Βυζαντινοῦ ρυθμοῦ, ὅπως καὶ αἱ ἄπειροι τοιχογραφίαι τῶν κατὰ ἑκατοντάδας ἀριθμουμένων παλαιῶν ἐκκλησιῶν τῆς νήσου τοῦ ΙΓ', ΙΔ'. καὶ ἐν μέρει τοῦ ΙΕ' αἰῶνος.

Ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ὅμως καὶ ἐξῆς ἤρχισε κατὰ μικρὸν νὰ εἰσχωρῇ ἡ δυτικὴ ἐπίδρασις καὶ εἰς τὴν Κρήτην, εἴτε ὑπὸ ἀποδημησάντων Κρητῶν εἰσηγηθεῖσα εἴτε καὶ κατὰ μίμησιν τῆς ἐν τῇ νήσῳ ἐνετικῆς τέχνης, καὶ κατὰ τὸν ΙΣΤ'. καὶ ΙΖ'. αἰῶνα βλέπομεν πλέον σαφῶς τὴν ἐπίδρασιν τῆς καὶ εἰς τὴν ἀρχιτεκτονικὴν καὶ εἰς τὴν ζωγραφικὴν καὶ εἰς τὴν διακοσμητικὴν γλυπτικὴν. Πρόχειρον παράδειγμα τῆς ἐπιδράσεως αὐτῆς ἀναφέρω τοὺς ναοὺς δύο μεγάλων Μονῶν τῆς νήσου, τοῦ Ἀρκαδίου εἰς τὸ διαμέρισμα Ρεθύμνου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος τῶν Τζαγκαρόλων εἰς τὸ Ἀκρωτήριον τῶν Χανίων τοῦ ΙΣΤ' αἰῶνος, εἰς τοὺς ὁποίους ἐφηρόσθη εἰς τὴν πρόσψιν ἰδίως καὶ τὴν διακόσμησιν ὁ ἑλληνορωμαϊκὸς ρυθμὸς τῆς Ἀναγεννήσεως μετὰ πολλῶν Γοτθικῶν στοιχείων²⁾.

Καὶ ἡ διακοσμητικὴ καὶ γλυπτικὴ εἰς τὸν λίθον καὶ τὸ ξύλον καὶ τὸ μέταλλον ἐκαλλιεργήθη κατὰ τὴν τεχντροπίαν τῆς Ἀναγεννήσεως, καὶ ὁ θέλων περὶ αὐτοῦ νὰ πεισθῇ ἅς ἴδῃ εἰς τὸν Β'. τόμον τοῦ Γερόλα τὰ πλουσίως καὶ φιλοκάλως γεγλυμμένα πλαίσια θυρῶν, παραθύρων, τόξων, ἀνδρῶν κλπ.

Καὶ εἰς τὴν συντηρικωτάτην τέχνην τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωγραφικῆς βλέπομεν ὅτι εἰς τὴν Βυζαντινὴν τεχντροπίαν εἰσεχώρησαν κατὰ μικρὸν στοιχεῖα τῆς λαμπρᾶς Ἱταλικῆς μάλιστα ἐνετικῆς γραφικῆς, καὶ οὕτως κατ' ὀλίγον ἐμορφώθη ἐν τῇ νήσῳ ἐν μεικτὸν εἶδος ζωγραφικῆς, ἡ Κρητικὴ Σχολή, ὡς ὠνομάσθη, ἰσχύσασα ἐπὶ αἰῶνας καὶ μεταδοθεῖσα καὶ εἰς ἄλλας ἑλλην. χώρας λ.χ. εἰς τὰς Κυκλάδας καὶ μάλιστα εἰς τὴν Ἐπτάνησον ὑπὸ τὸν τίτλον Κρητικῆς ζωγραφικῆς. Ἐπιφανεῖς δημιουργοὶ καὶ ἀντιπρόσωποι τῆς τεχντροπίας αὐτῆς μνημονεύονται ἀρκετοὶ Κρητῆτες ἀγιογράφοι λ.χ. ὁ Ἀνδρέας Ρίκος, Ἐμμανουὴλ Τζάνες Μπουνιαλιῆς, ὁ Στέφανος Τζαγκαρόλας, Γεώργιος Κλόντζας, Ἰωάννης Βλαστός Μπουνιαλέτος καὶ μάλιστα πάντων ὁ διασημώτατος Μιχαὴλ Δαμασκηνός (περὶ τὸ 1570 ἐξῆς), τοῦ ὁποίου ἀναφέρονται πολλὰ ἔργα καὶ σώζονται καὶ μέχρι σήμερον εἰς Κρήτην (Ἡράκλειον), Σινᾶ, Ἐνετίαν καὶ ἀλλαχοῦ

1) Περὶ τῶν δύο διασῆμων αὐτῶν εἰκόνων ἴδε διὰ τὴν Μεσοπαντήτισσαν Gerola, Mon. Ven. II. 300—302 εἰκ. 370, εὐρίσκεται σήμερον εἰς τὴν ἐκκλησίαν Madonna de la Salute ἐν Ἐνετίᾳ. Ἡ Καρδιώτισσα κλαπέισα ἐκ Κρήτης τῷ 1498 εὐρίσκεται εἰς Ρώμην εἰς τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Ἁγ. Ἀλφόνσου, Gerola αὐτόσι σελ. 305 εἰκ. 373. Πρβλ. καὶ Ν. Ἐλληνομν. τόμ. Ε' σελ. 270 ἐξ. καὶ ΣΤ' 216—223.

2) Διὰ τὸ Ἀρκάδι ἴδ. Gerola, Mon. Ven. III. σελ. 174 εἰκ. 83 καὶ II. 294 καὶ Tavola 7. Διὰ τὴν Ἁγ. Τριάδα Ἀκρωτηρίου αὐτόθι II. 290—1 εἰκ. 359—361. Tav. 3.

(Βελοόδου, 'Η ἐν Βενετία ἑλλην. ἀποικία σελ. 37, 49, 52). Διάσημος Κρῆς ζωγράφος κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα εἶναι ὁ πολὺς Δομήνικος Θεοτοκόπουλος ὁ παγκοσμίως γνωστὸς ὑπὸ τὸ ὄνομα *Jl. Greco*. Ἀπελθὼν νέος ἐκ Χάνδακος εἰς Ἑνετίαν ἐτελειοποιήθη ἐκεῖ καὶ εἰργάσθη, ἔπειτα δὲ μετέβη εἰς Ἰσπανίαν, ὅπου ἐγκατεστάθη καὶ ἀπέθανεν, ἀφ' οὗ εἰργάσθη εὐδοκίμως ἐπὶ πολλὰ ἔτη καταλιπὼν ἑκατοντάδας περιφήμων ἔργων καὶ σήμερον ἀναγνωρίζεται ὡς εἰς τῶν διασημοτέρων ζωγράφων τῆς Δύσεως. Ὁ Θεοτοκ. μολοντότι ἔζησε τὸ πλεῖστον τῆς ζωῆς του ἐν τῇ ξένῃ δὲν ἠλησμόνησε τὴν ἑλληνικὴν καὶ κρητικὴν του καταγωγὴν, ἐπιγράφων ἑλληνιστὶ τὰ ἔργα του «Δομήνικος Θεοτοκόπουλος Κρῆς ἐπ οἶε ι». Διετήρησε τὴν Βυζαντινὴν παράδοσιν καὶ μυστικοπάθειαν τὴν ὁποίαν καταμείζας μετὰ τὴν δυτικὴν τέχνην ἐδημιούργησεν τὸν ἴδιον ἰδιάζοντα ρυθμὸν εἰς τὰ πολλὰ ἔργα του, τὰ ὁποῖα τὸν κατέστησαν διάσημον¹).

Καὶ εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν μουσικὴν διέπρεψαν Κρῆτες μουσικοὶ, καὶ ἐμόρφωσαν ἴδιόν τινα τρόπον Κρητικῆς μουσικῆς, διαδοθέντα καὶ διατηρηθέντα εἰς Ἑπτάνησον²).

Καὶ εἰς τὰς ἐπιγραφὰς ἀκόμη ἀναθηματικὰς, ἐπιτυμβίους κλπ. ἡ Βυζαντινὴ παράδοσις ἢ ἐπικρατοῦσα κατὰ τοὺς πρώτους αἰῶνας ὑπέκυψεν εἰς τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀναγεννήσεως καὶ κατὰ τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ σχῆμα τῶν γραμμάτων ἀπὸ τοῦ 1500 περίπου καὶ ἐφεξῆς, καὶ ἡ μὲν γλῶσσα τῶν ἐπιγραφῶν συχνὰ εἶναι ἢ προσπαθεῖ νὰ φαίνεται ἀρχαϊκῆ, τὸ δὲ Βυζαντινὸν σχῆμα τῶν γραμμάτων παραγκωνίζεται καὶ ἀντικαθίσταται ὑπὸ τοῦ ἀναγεννηθέντος ἐξ ἀρχαίων ἐπιγραφῶν σχήματος τῶν κεφαλαίων γραμμάτων³).

12. ΕΠΙΣΤΗΜΑΙ

Εἶπομεν προηγουμένως ὅτι πολλοὶ τῶν Κρητῶν μετὰ τὰς πρώτας ἐγκυκλίους σπουδὰς ἐν τῇ νήσῳ μετέβαινον κατὰ τὸν ΙΣΤ' καὶ ΙΖ

1) Πλουσιωτάτη εἶναι ἡ περὶ τοῦ Θεοτοκοπ. βιβλιογραφία. Ἐκ τῶν ἡμετέρων ἔγραψεν ὁ Βικέλας (Εἰκον. Ἑστία 1894 145—149 καὶ 225—227) ὁ Μαυρογιάνης ('Ἡμερολ. Σκόκου 1894. σελ. 50 ἐξ. ὁ Κ. Κωνσταντόπουλος ('Ἀρμονία Α' 183—195 μετὰ πολλῶν εἰκόνων), ὁ Ἱπποκρ. Καραβίας, (Πινακοθήκη 1909), ὁ Θ. Βελλιανίτης ('Ἐφ. Ἀθῆναι 5864). Τελευταῖον ὁ Κ. Καιροφύλλας, εἰς τὸ Παράρτημα, Ἐγκυκλοπ. Μακρῆ φύλ. 145 (26 Αὐγούστου 1928 κατὰ τὸ δίτομον σύγγραμμα τοῦ εἰδικοῦ διὰ τὸν Θεοτοκ. ἐρευνητοῦ Δανοῦ ζωγράφου Willumsen). [Ἡ περὶ τὸν Θεοτοκόπουλον μελέτη καὶ σπουδὴ προήχθη ἐν τοῖς τελευταίοις χρόνοις ἐν τε τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ καὶ παρ' ἡμῖν παραπολύ. Ἐκ τῶν παρ' ἡμῖν εἰς ἴδια βιβλία δημοσιευθέντων ἀναφέρω τὰς ἐργασίας τοῦ Παντ. Πρεβελάκη (1930) καὶ τὴν ἐκτενεστάτην του Ἀχ. Κύρου (1931)].

2) Π. Γριτσάνης εἰς Κρητικὸν Ἀστέρων (περιοδικὸν Χανίων Κρήτης) σελ. 326, 332, 339.

3) Πρβλ. Χριστ. Ἐπιγραφαὶ Κρήτης ἐν Ἀθηνᾶ τόμ. ΙΕ'. σελ. 49—163 καὶ τοὺς παρενθέτους Πίνακας τῶν Ἐπιγραφῶν. Gerola—Xanthoudidis Ἑλλην. Χριστ. Ἐπιγραφαὶ Κρήτης εἰς τὸν ΙV τόμον τοῦ Monum. Veneti (ὑπὸ ἐκτύπωσιν). [Ἐτυπώθη τῷ 1932].

αἰῶνα εἰς τὰ Ἱταλικά Γυμνάσια καὶ Φροντιστήρια καὶ ἐπεδίδοντο εἰς ἀνωτέρας σπουδὰς φιλολογίας, φιλοσοφίας, Θεολογίας, ἀλλὰ καὶ Ρητορικῆς (νομικῆς) καὶ Ἰατρικῆς, καὶ μαθηματικῶν καὶ φυσικῶν ἐπιστημῶν, καὶ ὅτι πλείστοι ἐξ αὐτῶν ἔδρασαν ἐκτὸς τῆς νήσου ἐν Ἱταλίᾳ καὶ ἄλλα-χοῦ. Μνημονεύονται ὁμως διδάκτορες καὶ τῶν πρακτικῶν αὐτῶν ἐπιστημῶν ἐν τῇ νήσῳ, ἀσκοῦντες τὴν ἐπιστήμην ἐν αὐτῇ. Ἱατροὶ λ.χ. γνωστοὶ εἰς ἡμᾶς κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐνετοκρατίας εἶναι ὁ Ἑρακλῆς Κασιμάτης καὶ ὁ Ἀθανάσιος Σκληρὸς εἰς τὸν Χάνδακα, ὁ Γεώργιος Χορτάτζης (ἀνεψιὸς τοῦ ποιητοῦ τῆς Ἐρωφίλης) καὶ ὁ Εὐστάσιος Πατελάρος εἰς τὸ Ρέθυμνον, ὁ Ἰωάννης Χαρτοφύλαξ εἰς Χανιά καὶ βεβαίως καὶ ἄλλοι. Τῆς ρητορικῆς (νομικῆς) διδάκτωρ διαπρεπῆς ἐν Ἱταλίᾳ καὶ αὐτὸς σπουδάσας, μνημονεύεται ἐν Χανίοις ὁ Ἰωάννης Μούρμουρης (εἰς ὃν ἀφιερώνει τὴν Ἐρωφίλην τοῦ ὁ Χορτάτζης) καὶ ὁ Γεώργιος Παλαιόκαπας ὁ ὕστερον Γεράσιμος, Ὁρθόδοξος Ἐπίσκοπος Κισάμου κλπ.

Καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν δὲν ἔμειναν, φαίνεται ἄγεστοι οἱ Κρήτες. Μετὰ θάυμασμοῦ μνημονεύεται ὁ Κρήτης μηχανικὸς Σόρβολος, ὁ ὁποῖος κατὰ τὸ 1439 πολεμοῦσης τῆς Ἑνετίας κατὰ τοῦ Δουκὸς τῶν Μεδιολάνων ἐξετέλεσεν τεράστιον καὶ ἀπίστευτον ἔργον νὰ μεταβιβάσῃ διὰ ξηρᾶς στόλον ἐνετικὸν εἰς τὴν λίμνην Γάρδαν (ἀπέχουσαν διακόσια μίλια) διὰ μέσου κρημνῶν καὶ ζυγῶν ὀρέων,¹⁾ ἤτοι δεκατέσσαρα ἔτη πρὶν ἢ ὁ κατακτητὴς Μωάμεθ Β΄ μιμηθεὶς ἴσως τὸ παράδειγμα ὑπερνεωλκῆσῃ ἀπὸ τοῦ Βοσπόρου διὰ τῶν λόφων τοῦ Πέραν εἰς τὸν Κεράτιον κόλπον κατὰ τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1453 τουρκικὸν στόλον καὶ εὐκολύνη τὴν ἄλωσιν τῆς Κ)πόλεως.²⁾

13. ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Γενικῶς δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἀπὸ τῆς ἀλώσεως τῆς Κ)πόλεως καὶ ἐντεῦθεν ἡ Κρήτη ὑπῆρξε τὸ ἀξιολογώτερον πνευματικὸν κέντρον τοῦ Νέου Ἑλληνισμοῦ, καὶ ὅτι ἡ πρώτη περίοδος τῆς ἀναγεννήσεως τῆς παιδείας καὶ τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας εἶναι ἡ λεγομένη Κρητικὴ περίοδος.

Ὁ Παρανίκας³⁾ λέγει «Ἡ Κρήτη κατὰ τὴν ΙΕ΄, ΙΣΤ΄ καὶ ΙΖ΄ ἑκτονταετηρίδα παρήγαγε τοὺς ἐπιφανεστέρους ἄνδρας ἐπὶ τε παιδείᾳ καὶ ἀρετῇ καὶ ἐκκλησιαστικοῖς ἀξιώμασιν· διότι εὐθὺς μετὰ τὴν τοῦ Βυζαντίου ἄλωσιν (καὶ πρὸ ταύτης) εἰς Κρήτην ἀσφάλειαν ζητοῦντες, κατέφυγον πολλοὶ τῶν εὐπατριδῶν τῆς Κ)πόλεως, ὅπου εὔρον οὐ μόνον ἄσυλον ἀλλὰ καὶ ἀνεξιθρησκείαν.»

1) Πρβλ. Μουστοξύδου, Ν. Ἑλληνομνήμων 1845 σελ. 89, 93.

2) Schlumberger, Le siège, le sac et la prise de Const)ple par les Turcs σελ. 148 ἐξ.

3) Παρανίκα, Σχεδιάσμα 1867 σελ. 154.

λεν ὁμως τὴν θρησκείαν, οὐδὲ προέγραψε τὴν γλῶσσαν τῶν Ἑλλήνων ὑπηκόων τῆς, καὶ ἀπηγόρευσε τὸν Παπικὸν προσηλυτισμόν, ὥστε τὸ Ὁρθόδοξον δόγμα μᾶλλον ἐκέρδιζε παρά ἔχανεν. Οἱ Ἕλληνες ἐλάμβανον μέρος εἰς τὴν διοίκησιν, τὸ ἐμπόριον ἐνεθαρρύνετο, καὶ πολλοὶ τῶν ἐγχωρίων ἐπλούτησαν. Μέγιστον ποσὸν οἴνου ἐξήγετο καὶ δὴ εἰς Ἀγγλίαν. Ἡ παιδεία ἦτο ἐλευθέρα καὶ Κρήτες διεκρίθησαν εἰς τὰ γράμματα καὶ τὰς καλὰς τέχνας καὶ ἐπιστήμας λ.χ. ὁ Πάπας Ἀλέξανδρος Ε΄, καὶ κατὰ τὸν 16 καὶ 17 αἰῶνα ὁ Μᾶρκος Μουσοῦρος, ὁ ζωγράφος Θεοτοκόπουλος, ποιηταὶ ὡς ὁ Κορνάρος τοῦ Ἐρωτοκρίτου καὶ ὁ Χορτάτζης τῆς Ἐρωφίλης καὶ ὁ Σκληρὸς καὶ ὁ Μπουνιαλιῆς τοῦ Κρητικοῦ Πολέμου. Ἡ νῆσος ἦτο μᾶλλον προωδευμένη ἐπὶ Ἐνετῶν παρά κατόπιν κατὰ τὴν Τουρκοκρατίαν. Οἱ Ἐνετοὶ εἶχον κατασκευάσει ὁδοὺς, γεφύρας, ὕδραγωγεῖα, λιμένας. Οἱ Τούρκοι τ' ἀφῆκαν νὰ φθαρώσιν.

Οἱ Ἐνετοὶ οὐδέποτε ὑπῆρξαν δημοφιλεῖς. Τοῦτο ἔγκειται εἰς τὸν ἑλληνικὸν χαρακτήρα. Ἔχομεν πρόσφατα παραδείγματα τὰς Ἰονίους Νήσους καὶ τὴν Κύπρον. Ὁ Ἕλλην πατριώτης προτιμᾷ νὰ εἶναι ἐλεύθερος παρά εὐτυχής. Εἶναι τοῦτο δίδαγμα καὶ διὰ τὴν ἐνετικὴν κυριαρχίαν.

14. ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑΙ

Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης δὲν ἔχομεν εἰδήσεις ἀσφαλεῖς παρά μόνον κατὰ τὸν τελευταῖον αἰῶνα τῆς ἐνετοκρατίας, ὅτε ἐγένοντο ἀπαραριθμήσεις ὑπὸ τῶν Γεν. Προβλεπτῶν ἀκριβεῖς κατὰ τὸ μᾶλλον καὶ ἥττον.

Ὑποθέτουσιν ὅτι ἐπὶ Βυζαντινῆς ἐποχῆς καὶ πρὸ τῆς Δ΄ Σταυροφορίας ὁ πληθυσμὸς ἦτο σημαντικὸς. Ὁ Παπαρρηγόπουλος¹⁾ τὸν ἀναβιβάζει εἰς 700 χιλιάδας, ἀνευ ὁμως ἀσφαλῶν δεδομένων. Εἶναι πιθανὸν ὅτι ὁ ἀριθμὸς τῶν κατοίκων τῆς νήσου ἠλαττώθη μετὰ τὴν ἐνετικὴν κατοχὴν ἐνεκα τῶν ἐπὶ 150 ἔτη συνεχῶν σχεδὸν ἐπάναστασεων καὶ ἀνωμαλιῶν. Οὐχὶ μικρὸν εἰς τὴν μείωσιν τοῦ πληθυσμοῦ θὰ συνέβαλον καὶ αἱ συχναὶ ἐπιδημίαι, οἱ σεισμοὶ οἱ φοβεροὶ, αἱ πιέσεις τῶν Ἐνετῶν, ἐξ ὧν ἐξεπατρίζοντο πολλοὶ, καὶ κατὰ τοὺς δύο τελευταίους αἰῶνας αἱ καταστρεπτικαὶ πειρατικαὶ ἐπιθέσεις καὶ ἀποβάσεις τῶν Τούρκων.

Διὰ τὰς δυσμενεῖς αὐτὰς συνθήκας καὶ ὁ Zinkeisen φρονεῖ ὅτι ἐπῆλθεν ἐλάττωσις τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου ἐπὶ ἐνετοκρατίας. Παραδέχεται ὅτι κατὰ τὴν ἀρχὴν τοῦ ΙΓ' αἰῶνος ἡ νῆσος θὰ κατ'ωκεῖτο ἂν ὄχι ὑπὸ ἐνὸς ἑκατομμυρίου, ὡς λέγουσιν διὰ τὴν ἀρχαίαν ἐποχὴν, τούλάχιστον ἀπὸ 500—600 χιλιάδας ψυχῶν²⁾).

1) Κ. Παπαρρηγόπουλου, Ἱστορ. Ἑλλην. Ἔθνους ἐκδ. Ε΄. τομ. Ε' Μέρος Β' σελ. 183.

2) Zinkeisen IV. 708.

Μετά τὴν ἄλωσιν τῆς Κων)πόλεως ὑπὸ τῶν Τούρκων καὶ τὴν κα-
τάκτησιν τῆς ἄλλης Ἑλλάδος καὶ μάλιστα τῆς πλησίον κειμένης Πελο-
ποννήσου κατὰ τὸν ΙΕ' αἰῶνα, ἦλθον εἰς Κρήτην καὶ ἐγκατεστάθησαν
πρόσφυγες μάλιστα ἐκ Ναυπλίου, Μονεμβασίας καὶ Μάνης, κατώκησαν
δὲ ἰδίως εἰς τὰ Χανιά, ἐπίσης δὲ καὶ εἰς τὸ ὄροπέδιον Λασιθίου¹⁾, τὸ ὁποῖον
τοῖς παρεχωρήθη ὑπὸ τὸν ὄρον νὰ δίδωσιν ὠρισμένον ποσὸν γεννημά-
τος εἰς τὰς ἀποθήκας τῆς Διοικήσεως. Καὶ ἐκ Κύπρου μετὰ τὴν ἄλωσιν
αὐτῆς (1570—1571) ἦλθον Κύπριοι εἰς Χάνδακα ἐμπορευόμενοι καὶ ἀ-
σκοῦντες διάφορα ἐπιτηδεύματα.

Πρὸ τῆς ἀφίξεως τοῦ Φοσκαρίνη (1573) γενομένης ἀριθμήσεως
εὔρεθησαν 271489 κατοικοῦντες εἰς 1254 χωρία καὶ πόλεις. Ἐκ τούτων
ἦσαν 1659 ἱερεῖς καὶ 1764 μοναχοί²⁾

Ὁ Μαρίνος Καβάλλης (1572—1573) ἀναγράφει, ὡς φαίνεται
αὐθαίρετως, μόνον 160 χιλιάδας, ἤτοι 40 χιλιάδας εἰς τὰς πόλεις καὶ 120
χιλιάδας εἰς τὴν ὑπαιθρον χώραν³⁾

Ὁ Γεν. Προβλεπτῆς Φοσκαρίνης εἶναι ἴσως ὁ πρῶτος ἐνεργήσας
δι' εἰδικῶν ὑπαλλήλων ἀκριβῆ ἀπογραφὴν τῶν κατοίκων τῆς νήσου
(περὶ τὸ 1575). Κατὰ τὴν στατιστικὴν αὐτὴν ὑπῆρχον χωρία 1070 καὶ
ὀλικὸς πληθυσμὸς 219 χιλιάδες, ὧν 29918 εἰς τὰς πόλεις καὶ 189382 εἰς
τὰ χωρία. Ἐκ τούτων ἄνδρες ἱκανοὶ (da fattion) ἦσαν 55645, ἐκ τῶν
ὁποίων πάλιν 26693 κατάλληλοι διὰ τὰς γαλέρας, καὶ 33349 διὰ τὰς ἀγ-
γαρείας τῶν ὀχυρώσεων, καὶ 10691 διὰ τὴν Πολιτοφυλακὴν (Ordinanze
Companie⁴⁾).

Μετά τὸν Φοσκαρίνην ἡ στατιστικὴ τοῦ κώδικος Barozzi⁵⁾
(1577) δίδει 193798. Εἰς αὐτὴν ἀναγράφεται καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν εὐγενῶν
Ἑνετῶν εἰς τὰς τέσσαρας πόλεις, ἤτοι εἰς Χάνδακα 200, εἰς Χανιά 132,
Ρέθυμνον 50 καὶ Σητεῖαν 25, ἤτοι τὸ ὅλον 407⁶⁾.

Ἄλλη ἀπαρίθμησις γενομένη κατὰ τὸ 1627 ἐπὶ Δοῦκα Μάρκου
Γραδονίκου ἔδωκεν 192725, ὧν Ἰουδαῖοι 1160⁷⁾.

Τελευταία ἐπὶ ἐνετοκρατίας ἀπογραφὴ εἶναι ἡ τοῦ 1644 γενομένη
κατὰ διαταγὴν τοῦ Ἀνδρέα Κορνάρου στρατηγοῦ Κρήτης. Ὁ πληθυ-
σμὸς εὔρεθη μεγαλύτερος ἕνεκα τῆς εἰρηνικῆς καταστάσεως τῆς νήσου

1) Zinkeisen IV σελ. 709 (Foscarini Relaz. fol. 178.)

2) Ταῦτα κατὰ τὸν κώδικα 706 τῆς ἐν τῇ Ἑνετικῇ Συλλογῆς Correr. Πρβλ
Pashley II. 285 καὶ Zinkeisen IV. 709.

3) Zinkeisen ἐνθα ἀνωτέρω.

4) Zinkeisen IV. σελ. 741, Pashley II. 285 σημ. 1. Relaz. Foscarini σελ. 143.
Lamansky σελ. 64.

5) Barozzi, Descriptione κλπ. 1577. Museo Correr.

6) Κατὰ τὴν ἐκθεσιν Γαρζώνη ὁ πληθυσμὸς κατὰ τὸ 1586 ἦτο 176, 433, ὧν
54787 ἄνδρες ἱκανοί.

7) Zinkeisen IV. 712.

κατὰ τὰς τελευταίας αὐτὰς δεκαετίας. Ἐμετρήθησαν ψυχαὶ 287165. Ἐκ τούτων ἄνδρες ἴκανοὶ 100705. Ἠριθμήθησαν πρὸς τούτοις βόες 39056, καὶ ὑποζύγια 17410¹⁾.

Περὶ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν ἀρχαίων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἐπραγματεύθη μετὰ πολλῆς ἐμβριθείας καὶ ὁ μακ. Νικόλαος Σταυράκης ὁ διοργανώσας καὶ συντελέσας καὶ δημοσιεύσας τὴν ἀκριβῆ καὶ λεπτομερῆ αὐθεντικὴν ἀπογραφὴν τοῦ πληθυσμοῦ τῆς νήσου κατὰ τὸ ἔτος 1881²⁾.

1) Ἡ στατιστικὴ αὐτὴ εὑρηται μὲ πολλὰς λεπτομερείας εἰς τὸ πολλάκις μνημονευθὲν χειρόγραφον Τρίναυ φυλ. 22—30.

2) Νικ. Σταυράκη, Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης, Ἀθήνησι 1890 σελ. 183 ἔξ. Κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1881 εὐρέθησαν κάτοικοι 279165, ὧν Μουσουλμάνοι 73234. Κατὰ τὴν τοῦ 1920, 346584. Τέλος κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1928 ὁ πληθυσμὸς εὐρέθη 386 χιλιάδες, ἀφ' οὗ τοὺς ἀπελθόντας Μουσουλμάνους (περὶ τὰς 30 χιλ.) ἀντικατέστησεν ἴσος περίπου ἀριθμὸς προσφύγων χριστιανῶν.

ΠΙΝΑΞ ΚΥΡΙΩΝ ΟΝΟΜΑΤΩΝ, ΤΟΠΩΝΥΜΙΩΝ
ΚΑΙ ΠΡΑΓΜΑΤΩΝ *

[Οἱ ἀριθμοὶ παραπέμπουν εἰς τὰς σελίδας].

Α'. ΕΛΛΗΝΙΚΟΣ

- Ἐβραὰμ Θυσία (θρησκ. δρᾶμα) 178.
Ἐβονάλες Κατάλδος 39.—Μᾶρκος 99, 104.
ἄγγαρεῖται Κρητῶν 118—119
Ἐγ. Ἀθανασίου Γυμνάσιον ἐν Ῥώμῃ 159.
Ἐγ. Αἰκατερίνης Σχολή ἐν Χάνδακι 171—172.
Ἐγ. Ἄννα, ἡ (φέουδον ἐν Ἄμαριφ) 47.
Ἐγ. Ἀποστόλων Σεξτέριον 10.
Ἐγ. Βασίλειος, ὁ (ἐπαρχία) 10, 16, 33.—Νῆφς (χωρ.) 33.
Ἐγ. Γεώργιος, ὁ (χωρ. ἐν Πεδιάδι) 102.—φρούριον 31.
Ἐγ. Εἰρήνη, ἡ (χωρ. ἐν Σελίμφ) 27.
Ἐγ. Θωμᾶς, ὁ (χωρ.) 80, 102.
Ἐγ. Ἰωάννης, ὁ (ὄχυρόν ὄρος ἐν Κισάμφ) 100, 104.—μετόχιον —τοῦ Στύλου (ἐν Ἀποκορώνφ) 35, 156.—Χάρακας 80.
Ἐγ. Μάρκου Σεξτέριον 10.
Ἐγ. Μύρων, ὁ (χωρ. ἐν Μαλεβιζίφ) 100.
Ἐγ. Νικήτα Καστέλλιον. Ἰδε: Φραγκοκάστελλον.
Ἐγ. Νικόλαος, ὁ (φρούριον ἐν Ἀποκορώνφ) 31, 42.
Ἐγ. Παύλου Σεξτέριον 10.
Ἐγ. Τίτου ἀποστασία 81—98.
Ἐγ. Τριάδος (Μονῆς) ναὸς 184.
ἄγιογράφοι Κρήτες 184.
Ἐγιοστεφανίτης Νικηφόρος (Ἄρ-

* Σημείωσις. Ὁ πίναξ περιλαμβάνει τὰ σημαντικὰ κύρια ὀνόματα, τοπωνύμια καὶ πράγματα καὶ τὰ ὀνόματα, ἅτινα ὁπωσδήποτε παρέχουσι ἱστορικὸν ἢ καὶ γλωσσικὸν διαφέρον. Αἱ παραπομπαὶ γίνονται μόνον εἰς τὰς σελίδας, ἔνθα γίνεται οὐσιώδης μεία αὐτῶν. Πολλὰ τούτων λημματογραφοῦνται ὑπὸ πλείονας ταξινομικὰς λέξεις πρὸς εὐχερεστέραν εὔρεσιν. Τῶν τοπωνυμίων ἐπιτάσσεται τὸ ἄρθρον, πλὴν ὅταν τὸ γένος εἶναι ἄδηλον. Ἐντὸς παρενθέσεων τίθενται αἱ ἐπεξηγήσεις. Τούτων γίνεται χρῆσις ἰδίᾳ πρὸς διαστολὴν τῶν ὁμωνύμων προσώπων, τόπων ἢ πραγμάτων. Αἱ παῦλαι δηλοῦσι μεταβάσιν εἰς ἄλλην λέξιν ἐν τῷ αὐτῷ λήμματι ἢ ἐπανάληψιν τῆς ἀρχικῆς λέξεως τοῦ λήμματος κατὰ τὴν προσήκουσαν πῶσιν. Ἡ ἀλφαβητικὴ τάξις τηρεῖται καὶ μεταξὺ τῶν διαφόρων λέξεων τοῦ αὐτοῦ λήμματος.

- γυρόπουλλος) 27.
 —Στέφανος 32, 48.
 Ἁγιοστεφανιτῶν ἐπανάστασις 27-32.—οἶκος 17, 22, 23, 27.
 Ἴδε καί: Ἁργυρόπουλλοι.
 ἄγραφοι πάροικοι 67, 134-135.
 Ἀ(γ)ρίου Ἐπισκοπή 66, 71, 72, 155.
 Ἀζογυρές, ὁ (χωρ. ἐν Σελίνῳ) 27.
 Ἀκρωτηριανῆς Μονῆς (σημ. Τοπλοῦ) 111.
 Ἀκτῆ, ἡ (τπν.) 39.
 Ἀκτοῦντα, τὰ (χωρ. ἐν Ἀγ. Βασιλείῳ) 39.
 Ἀλεμάνος Κόμης 32.
 Ἀλέξανδρος Ε', Πάπας (=Πέτρος Φιλάργης) 74.
 Ἀλέξιος Δ' Ἄγγελος (αὐτοκρ. Κων)λεως) 1-3 πολλαχοῦ.
 Ἀλίκαμπος, ὁ (χωρ. ἐν Ἀποκορώνῳ) 116.
 Ἀλικιανοῦ (χωρ. ἐν Κυδωνίᾳ) 120, 121.
 Ἀλμυρός, ὁ (φρούριον ἐν Ἀποκορώνῳ) 45.—μάχη—95.
 ἄλυκαί ἐν Κρήτῃ 166.
 Ἀμάρι, τὸ (ἐπαρχία) 10, 16, 30, 33.—Νέφος (χωρ.) 33.
 Ἀμαριανῶ (χωρ. ἐν Πεδιάδι) 102.
 Ἀμπελακιανός, Πρωτόπαπας 48.
 Ἀνακριτής. Ἴδε: Προβλεπτῆς Γεν. κλπ.
 Ἀνατολικοὶ (=στρατιῶται τοῦ Βατάτση) ἐν Κρήτῃ 39—43 πολλαχοῦ.
 Ἀνώπολις, ἡ (χωρ. καὶ ἐπαρχ. Σφακίων) 62, 74, 77, 79, 106, 107, 108, 143, 148.
 Ἀξέντι, τὸ (χωρ.) 80, 102.
 ἀπογραφαὶ πληθυσμοῦ Κρήτης 189-190.
 ἀποίκησις Ἐνετῶν εἰς Κρήτην πρώτη (1211) 7-11.—δευτέρα (1222) 35-36.—τρίτη (1233) 43.—τετάρτη (1252) 43-44.—μεταγενέστεραι 44.
 ἄποικοι Ἐνετοὶ ἐν Κρήτῃ 125-128.
 Ἀπόκοπος τοῦ Μπεργα(δ)ῆ (ποίημα) 175.
 Ἀποκόρωνας, ὁ (ἐπαρχία) 10, 16, 79, 112. Ἴδε καί: Ψυχρό, τό.
 Ἀποσελέμη μάχη 51.
 Ἀποστόλης Ἀριστόβουλος (=ὁ εἶτα Ἀρσένιος Μονεμβασίας) 159, 170.—Μιχαῆλ 170.
 Ἀργάτια, τὰ (χωρ. ἐν Μονοφατσίῳ) 102.
 Ἀργυρόπουλλος Ἰωάννης 115.—Νικηφόρος, ὁ Ἁγιοστεφανίτης 27.
 Ἀργυροπούλλων (ἢ Ἁγιοστεφανιτῶν) οἶκος 17, 27.
 Ἀρδιζῶνος Ἰωάννης (Σύμβουλος) 40.
 Ἄριον, τὸ (περιοχὴ) 10.—Ἐπισκοπή—. Ἴδε: Ἀ(γ)ρίου Ἐπισκοπή.
 Ἀρκαδίου Μονῆς ναὸς 184.
 Ἀρκολέος Μιχαῆλ Σεβαστὸς 41.
 Ἀρκολέων οἶκος 17, 48.
 «ἄρματωλοὶ κατὰ κλεπτῶν» 141.
 Ἀρσένιος Μονεμβασίας (=Ἀριστόβουλος Ἀποστόλης) 159, 170.
 ἀρχαὶ (ἐνετικαὶ ἐν Κρήτῃ) 11-13.
 Ἀρχιστρατήγου ἀρχὴ 12, 15.
 ἀρχοντικοὶ οἶκοι Κρήτης 17-18.
 Ἀρχοντόπουλλοι 19.
 Ἀρχόντων τάξεις ἐν Κρήτῃ 19.
 Ἀσκοί, οἱ (χωρ. ἐν Πεδιάδι) 102.
 Ἀσκούφου, (χωρ. Σφακίων) 107.
 Ἀστυνόμοι 12.
 Αὐθεντεία (=Διοίκησις) 11.
 Ἀὔμος Ματθαῖος(Σύμβουλος)80.
 Αὔριος Πέτρος (Δοῦκας) 43.

- Ἄχελυς Ἀντώνιος (ποιητής) 177—178.
- Βάθεια Ἐπάνω, ἡ (πιν.) 103.
- Βαρβαρίγος (στρατηγός) 147.
- Βαρβάροι (χωρ.) 94.
- Βαρβαρόσσα Χαΐρεδιν 112.
- Βαρούχας Βασίλειος 47.—Κωνσταντῖνος 118. — Μιχαήλ 47, 118.
- Βαρουχῶν οἰκογένεια 17, 117, 118.
- Βασίλειος Παῦλος 93.
- Βασιλεὺς Ῥοδολῖνος (τραγωδία) 179-180.
- Βατάτσης Ἰωάννης (Αὐτοκράτωρ Νικαίας) 37-43 πολλαχοῦ.
- Βεθίνης Σεβαστιανός 30.
- Βελένιος Ἐρμόλαος (Καστελλᾶνος) 75. — Ἰωάννης (Δοῦκας) 49, 51.
- Βενιέρης Ἀντώνιος (Δόγης Ἐνετίας) 137.—Θεοδωρέλλος 97, 99, 102, 104.—Τίτος 86, 87, 88, 93, 97, 99, 102, 104, 106, 107.
- Βενιερῶν οἶκος 88, 93, 96, 106.
- Βεργίκιος Ἄγγελος 170.
- Βιάννος, ἡ (ἐπαρχία) 15.
- Βίδος Γέρδος (νοτάριος) 68.—Μιχαήλ (Δοῦκας) 34.
- βιλᾶνοι 9, 16, 19, 133 — 138. Ἴδε καί: πάροικοι.
- Βιτάλης Μιχαήλ (Δοῦκας) 62, 68, 69.— ἔκθεσις — 62-63.
- Βλαστός Ἰωάννης Μπουνιαλέτος (ἀγιογράφος) 184.—Μελέτιος 163, 171.—Νικόλαος 172.—Σήφη—συνωμοσία 113-116.
- Βλαστῶν οἶκος 17, 114.
- Βλάχος Γεράσιμος (Ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας) 163, 170, 171.
- Βονιφάτιος ὁ Μομφερρατικός 1-5 πολλαχοῦ.
- Βοσκοπούλλα Ὁμορφη (ποίημα) 181-182.
- Βοῦργος Χάνδακος 95, 111.
- Βραγαδῖνος Ἰάκωβος (Προβλεπτής) 102.
- Γαβαλάδες 18, 48.
- Γαβαλᾶς Γεώργιος. Ἰωάννης 115.
- Γαβριήλ Ἀνδρέας (Δοῦκας) 58.
- Γαδανολέος Γεώργιος 119. Ἴδε: Καντανολέος.
- Γαδανώλης Γεώργιος 120 Ἴδε: Καντανολέος.
- Γαΐδουρονῆσι, τὸ (=Χρυσὴ Νῆσος) 73.
- Γάμοι Κρητικοὶ 119-121.
- Γαρζώνης Ἰούλιος (Γεν. Προβλεπτής κλπ.) ἔκθεσις — 136, 140-142, 146 - 147, 150-151, 158, 167.
- γεγονότα μετὰ τὴν συνθήκην τοῦ Καλλέργη 72-74.— τοῦ 1366 103-104.
- Γέννα, ἡ (χωρ. ἐν Ἀμαρῖῳ) 47.
- Γένουα, ἡ 94.
- Γενουῖται ἐν Κρήτῃ 5-7—ἀπόπειραι νέαι—32.—καὶ Καλλέργης (Ἀλέξ.) 60-61.
- γεωργία ἐν τῇ Νήσῳ 164-167.
- Γιοῦστος Ἐρμόλαος (Δοῦκας) 108.
- Γραδόνικος Ἄγγελος (Δοῦκας) 40.—Ἀντώνιος 97, 99, 102, 104.—Βαρθολομαῖος (Δοῦκας) 39, 40.—Λεονάρδος Βεράρδος 94.—Λεονάρδος ὁ Καλόγερος 93, 94. — Μαρῖνος (Δοῦκας) 53, 58.—Μᾶρκος 88, 90, 94, 96.—Πέτρος (ἀρχιστράτηγος) 79.

- Τίτος 107.— Φραγκίσκος 97, 99, 102, 104.
 Γραδονίκων οἶκος 88, 93, 96, 106.
 Γραμβούσα, ἡ (φρούριον) 149.
 Γριμάνης Ἀλοΐσιος (Γεν. Προνοητής) 151.
 Γρίττης Ἰωάννης (στρατηγός) 34.
 Γυμνάσιον Ἀγ. Ἀθανασίου (ἐν Ῥώμῃ) 159.
- Δαβαντζάγος Δομέν. (Δοῦκας) 21, 22, 30.
 Δαιμονογιάννης Νικόλαος Σεβαστός 39.
 Δακανάλης Γουίδος (Δοῦκας) 69.
 Δαλβέρμης Λουκῖνος 92-97 πολ-
 λαχοῦ.— ἐκστρατεία—92-94.
 Δαμασκηνός Μιχαήλ (ἀγιογράφος) 184.
 Δαμολῖνος Φραγκίσκος 120, 121.
 Δαμουλῖνος Λουδοβίκος (Σύν-
 βουλος) 100.
 Δάνδολος Ἀνδρέας (Δοῦκας) 61.— Ἀνδρέας (τιμαριοῦχος) 73.— Ἑρρίκος (Δόγης Ἐνετίας) 2, 4, 5, 6.— Ἰάκωβος (Δοῦκας) 58.— Ἰωάννης 100.— Λεονάρδος (Δοῦκας) 86, 96.— Μᾶρκος (Δοῦκας) 46.— Νικόλαος 100.— Ῥενέριος 6, 7.— Φαντῖνος (Δοῦκας) 73.
- Δεκαοκτώ Συμβούλιον τῶν—13.
 Δεκολάλτος Γαβούτιος 121.
 Δελεκάρτσερε Ραβάνος 4.
 Δελφῖνος Δομήνικος (Δοῦκας) 34.— Μαρίνος (Σύμβουλος) 68.
 Δεμιλένας Κορράδος 39.
 Δημοκρατία τοῦ Ἀγίου Τίτου 87-89.
 δημοτικὴ ποίησις 173-178.
 Διατάξεις Φοσκαρίνη 127.
 Δικασταὶ 12.
- Διοίκησις (ἢ Αὐθεντεία) 11.
 Δονᾶτος Ἰερώνυμος (Δοῦκας) 116.
 Δόριος (ναύαρχος Γενουϊτῶν) 60.
 Δορσοδούρου Σεξτέριον 10.
 Δοῦκας (ἀρχή) 11.
 Δραγούτη ἐπιδρομή 112.
 Δρακοντόπουλος Ἑμμανουήλ. Κωνσταντῖνος 40, 41, 42.
 Δριμυτηνός Νικόλαος 181-182.
 Δωριανός Ἰωάσαφ 171.
- Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ 85, 132-133.
 ἔγγραφα ἐνετ. ἀρχείων 26.
 ἐκθέσεις Γεν. Προβλεπτῶν 26.
 —Γαρζάνη 136, 140-142, 146-147, 150-151, 158, 167.—Καβάλλη 129, 149 150.—Κουρίνου 44, 128.—Μοροζίνη Ἰω. Φραγκ. 151-152.—Φοσκαρίνη 26, 123, 125, 126-127.—Δουκῶν: Βιτάλη Μιχ. 62-63.—Ταγλιαπέτρα Ἰερ. 138.
- Ἑκκλησία Κρήτης 153-163.
 ἐκχώρησις τῆς Κρήτης 4.—ἔγγραφον—9.
 Ἐλεύθερνα, ἡ (χωρ. ἐν Μυλοποτάμῳ) 106, 108.
 Ἐλιά, ἡ (τιπν.) 103.
 Ἑλληνικὸς κληρὸς 161-162.
 Ἑμπαρος, ἡ (χωρ.) 101, 109.
 ἐμπόριον καὶ ναυτιλία 167-169.
 Ἑνετοὶ λευκοὶ 113.—φεουδάρχαι 125-128.
 ἐντριτεῖα 140, 164.
 Ἐξαρχαί (Σεξτέρια) 9, 10.
 ἐπαναστάσεις Κρητῶν κατὰ Ἑνετῶν 27-124.— Ἀγιοστεφανιτῶν 27-32.— (συνωμοσία) Βλαστοῦ Σήφη 113-116.—Καλλέργη Ἀλεξίου 55-63.—Βάρδα 74-76.—Λέοντος

- 76-78.—Καλλεργῶν (Κισάμου) 99-110.—Καντανολέου 117-124.—Καψοκαλύβη 79-81.—(ἐξέγερσις) Μαγαριτῶν 74-76.—Μελισσηνῶν (καὶ Σκορδιλῶν) 32-35.—δευτέρα—36-37.—(ἐπὶ) Παλαιολόγου Μιχ. 45-46.—Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηνῶν ἢ τῶν δύο Συβρίτων 32-35.—Συβρίτων δύο (πρώτη) 32-35.—(δευτέρα) 36-37.—τρίτη 37-40.—Σφακίων (1319) 73-74.—Χορτατζῶν 49-55.—Ψαρομηλίγῳ 76-81.
- Ἐπάνω Βάθεια, ἡ (τυν.) 103. ἐπισκοπὴ Ἀ(γ)ρίου 66, 71, 72, 155.—Καλαμώνος 71, 72.—Μυλοποτάμου 71.—ἐπισκοπῶν ζήτημα 71-72.
- Ἐπίσκοποι Ἑλληνες ὀρθόδοξοι· ζήτημα—157-159.—Λατῖνοι 160. ἐπιστήμαι ἐν Κρήτῃ 185-186. ἐποπτικὴ ὑπηρεσία 14-15. ἐπώνυμα οἰκογενειακὰ ἐνετικά (Κρητῶν) 127.
- Ἐρωτόκριτος (ποίημα) 182-183. Ἐρωφίλη (τραγωδία) 180-181. εὐγένεια Κρητικὴ 129-130.
- Ζάππας, παππᾶς 122-123. ζωγράφοι Κρητῆς 184.
- Θέατρον Κρητικόν 178-181. Θεοτοκόπουλος Δομήνικος 185. θρησκευτικὰ ζητήματα 156-157. Θυσία τοῦ Ἀβραάμ (θρησκ. δρᾶμα) 178.
- «Ἱερὰ Κρήτη» 25-26. Ἱεράπετρος, ἡ (ἐπαρχία) 10, 12, 16, 80.—φρούριον 81. Ἰησοῦται εἰς Κρήτην 157.
- Ἴνι (χωρ.) 94. Ἰουστινιάνης (Δοῦκας) 74.—Ἰουστινιανὸς (ἕκτακτος Προβλεπτῆς) 81.—Νικόλαος (Προβλεπτῆς) 100, 101, 103, 104, 106, 107, 108.
- Ἰουστινιανὸς Στέφανος (Δοῦκας) 42. Ἰποτεῖται 8.
- Καβάλης Μαρῖνος, (Γεν. Προβλεπτῆς) 122, 123, 143.—ἐκθεσις—129, 149-150.
- Καινούργιον, τὸ (ἐπαρχία) 10.—φρούριον 6, 39, 100. καλαὶ τέχναι. Ἴδε: τέχνηαι.
- Καλαμών, ἡ (περιοχὴ) 10, 79.—Ἐπισκοπὴ—71, 72.—τουρμα—81.
- Καλιάκης Νικόλαος 159.
- Καλλέργης Ἀλέξιος, 45, 46, 49, 50, 51, 53, 54, 56-58, 59-70 rassinii, 74.—ἐπανάστασις—55-63.—συνθήκη—64-69.—Ἀλέξιος ὁ νεώτερος (=ἕγγονος) 70, 71, 75, 77, 79, 81.—Ἀλέξιος (Κισάμου) 97, 99, 106.—Ἀλέξιος (ἀνεψιὸς αὐτοῦ) 107.—Ἀλέξιος ὁ Σουλέας 79.—Ἀνδρέας (υἱὸς Ἀλεξίου) 70.—Ἀνδρέας (ἕγγονος Ἀλεξίου) 114.—Βάρδας· ἐξέγερσις—74-76.—Γεώργιος (υἱὸς Ἀλεξίου) 70, 75.—Γεώργιος (Κισάμου) 97, 99, 106, 107.—Ἰωάννης 70, 94.—Ἰωάννης (Κισάμου) 97, 99, 100, 106, 107.—Ἰωάννης (Σφακίων) 148.—Κώστας 104.—Λέων· ἐπανάστασις—76-78.—Λέων (Κισάμου) 107.—Μάρκος 70—Ματθαῖος 124, 128.—Μιχαήλ (τοῦ

- 1367) 104.—Μιχαήλ (Κισάμου) 148.—Σήφης 76.
- Καλλεργῶν ἐπανάστασις 99-110.—οἶκος 17, 55-56, 71, 76.
- Καλλιέργαι 55, 56. ἴδτε: Καλλέργαι.—Ζαχαρίας—172.
- Καλόγερος. ἴδτε: Γραδόνικος Λεονάρδος.
- Καμερλέγγοι 12.
- Καντανολέος Γεώργιος 119, 120, 121.—ἐπανάστασις—117-124.—Πέτρος 120.
- Καπέλλος Γεράσιμος (Γεν. Προβλεπτής) 147-149.
- Καπετάνιοι Σεξτερίων 12.
- Καπιτουλάρια 13-14.
- Καραβέλλος Φραγκίσκος 101.
- Καρδιώτισσας εἰκῶν 183, 184.
- Καρτερός, ὁ (τπν.) 103.
- Καρυόφυλλος Ἰωάννης Ματθαῖος 159.
- Κασιμάτης Ἡρακλῆς (ιατρός) 186.
- Κασταμονίτσα, ἡ (χωρ. ἐν Πεδιάδι) 102.
- Καστελλανίαι 9.
- Καστελλᾶνοι 12, 138-139, 141.
- Καστέλλι, τὸ (=φρούριον Μυλοποτάμου) 31, 39, 79, 103.—Σεξτερίον—10.
- Καστέλλια 12, 13.
- Καστρί, τὸ (χωρ. ἐν Μυλοποτάμῳ) 76, 80, 100, 103, 106.
- Κατεπάνω 9.
- Κατσαμπᾶς, ὁ (τπν.) 103.
- Καφφᾶτοι 18.
- Καψοδάσο, τὸ (χωρ. Σφακίων) 142.
- Καψοδάσος Ἐμμανουήλ. Λέων 110.
- Καψοκαλύβης Ἐμμανουήλ. Κώστας. Μιχαήλ 77, 79, 81. ἴδτε καί: Ψαρομήλιγγοι.—συνέχισις τῆς ἐπαναστάσεως ὑπὸ τοῦ Καψοκαλύβη καὶ τῶν Ψαρομηλιγγῶν 79-81.
- Καψοκαλυβῶν οἰκογένεια 78.
- Κελλιὰ, τὰ (χωρ.) 103.
- Κέλσος Λαυρέντιος (Δόγης Ἐνετίας) 97, 105.
- Κιόζα οἶκος 123.
- Κίσαμος, ἡ (ἐπαρχία) 10, 16, 55, 74, 77, 81.—φρούριον 45.
- Κλήμης Ε΄ Πάπας 71-72.
- κληρικοὶ εὐπαίδευτοὶ Κρήτες 163.
- κληρὸς τῆς Νήσου 19, 159-163.—ἐλληνικὸς 161-162.—λατινικὸς 159-160.
- Κλητῶν Συμβούλιον 13.
- Κλόντζας Γεώργιος (ἀγιογράφος) 184.
- Κονταρίνος (Προβλεπτής) 90.
- Κοντοὶ 119-120.
- Κορνάρος Ἀνδρέας 63, 94.—Ἀνδρέας (Δοῦκας) 76, 77, 78.—Βιτζέντζος (ποιητῆς) 182.—Ἰωάννης 63.—Μᾶρκος (Δοῦκας) 81.—Μᾶρκος (Δόγης) 105.—Νικόλαος 108.
- Κορνήλιος Ἰάκωβος (Δοῦκας). Ἱερώνυμος (ναύαρχος) 116.—Φλαμίνιος 25-26.
- Κουδουμνῆς Λέων 76.
- Κουρίνος Γεώργιος 75.—Δομένικος 30.—Λεονάρδος ἔκθεσις—44, 128.—Μᾶρκος 39.—Παῦλος (Δοῦκας) 21, 22, 23, 33, 37.
- Κουστογέρακο, τὸ (χωρ. ἐν Σελίνῳ) 27, 119, 120, 121.
- Κρασοῦνα, ἡ (χωρ.) 76.
- Κρήτες εὐγενεῖς 18.—φεουδάρχοι 119-121.—Κρητῶν ἀγαρεῖται 118-119.—ἀναφορὰ 21-24.—χαρακτήρ 149-152.

- «Κρήτη Ίερά» 25-26.
 Κρήτης διαίρεσις 15-16.—διοργάνωσις 11-16.
 Κρητική Σχολή 184.—Γάμοι—119-121.—Θέατρον—178-181.—Πόλεμος—183.
 Κριτζά, ἡ (χωρ. ἐν Μιραμπέλλω) 45.
 Κυδωνία, ἡ (ἐπαρχία) 16.
 Κυριακόπουλλοι ἀδελφοὶ 48.
 Κωνσταντινούπολις. Κρήτες κατὰ τὴν ἄλωσίν της 111.
 Λαβοῦδος Γαβριήλ (Σύμβουλος) 96.
 Λασίθι, τὸ (ἐπαρχία) 10, 15, 28, 80, 101, 103, 108, 109. — ἐρήμωσις—108-110.
 Λατῖνοι ἐπίσκοποι 160.
 λευκοὶ Ἑνετοὶ 113.
 Λεώνης Νικόλαος (Δοῦκας) 73.
 Λίμας 48.—Ἱερεὺς 114, 115, 116. —Μάρκος 159.
 Λίτινοι 18.
 Λογγοβάρδοι 48.
 λογοτεχνία 173 ἔξ.
 λοιμὸς τοῦ 1330 74.
 Λούκαρις Κύριλλος 163, 170, 171.
 Λούμπινοι 48.
 Λουπάρδας Γρηγόριος 42.
 Μαγαρίτες (χωρ. ἐν Μυλοποτάμῳ) 74, 75.—ἐξέγερσις—74-76.
 Μακρὺς Τοῖχος, ὁ (τιν.) 103.
 Μαλβαζίας οἶνος 166.
 Μαλεβίζι, τὸ (φρούριον) 100, 102.
 «Μάλτας Πολιορκία» (ποίημα) 177-178.
 Μαργαρίτες. ἴδε: Μαγαρίτες.
 Μαργούνιος Μάξιμος (Ἐπίσκοπος Κυθήρων) 158, 163, 170, 171, 172.
 Μαρῖνος Μάρκος 39.
 Μαυράγγουλος 42.
 Μαυρογόνατος Δαβὶδ 114, 115.
 Μαυροκῆνος Μαρῖνος (Δοῦκας) 52. ἴδε καί: Μοροζίνης.
 Μέγα Συμβούλιον 13.
 Μελαχρινὸς Κώστας 102.
 Μελέσες, οἱ (χωρ.) 94.
 Μελέτιος (Millete) καλόγηρος 93-94.
 Μέλισσα, ἡ (χωρ.) 102.
 Μελισσηνὸς Θεόδωρος 23, 34, 36, 37, 48.—Ἰωάννης 115.—Μιχαήλ 23, 34, 37, 39.
 Μελισσηνῶν οἰκογένεια 17, 38, 46.—ἐπανάστασις 32-35.—δευτέρα—καὶ συνθήκη 36-37.—συνθήκη—(καὶ Σκορδιλῶν) 34-35.
 Μεσκλά, τὰ (χωρ.) 120.
 Μεσοπαντήτισσας εἰκῶν. 183, 184.
 Μικέλης Λουκάς (Γεν. Προβλεπτῆς) 143, 150.
 Μικιέλης Δομήνικος (ναύαρχος) 92, 95.
 Μιραμπέλλον, τὸ (ἐπαρχία) 6, 10, 78, 80.—φρούριον 6, 28, 30, 81.
 Μιχαήλ Λουκάς (ρέκτωρ) 117.
 Μοκενῖγος Ἀλοῖσιος 151.—Πέτρος (Προβλεπτῆς) 103.
 Μολῖνος (Προβλεπτῆς) 106.—Ἰωάννης 99.—Μάρκος (Σύμβουλος) 40.—Τζανάκης 106.
 Μοναστηράκι, τὸ (χωρ. ἐν Ἀμαρίῳ) 47.
 μοναστήρια 162.
 μοναχοὶ 162.
 Μονὴ Ἁγ. Τριάδος Ἀρκαδίου· ναὸς—184.—Κυρίας Ἀκρωτηριανῆς 111.—Παναγίας τῶν Σταυροφόρων 78.
 Μονοπάρι, τὸ (φρούριον) 31.
 Μονοφάτσι, τὸ (ἐπαρχία) 6, 10.—φρούριον 6, 39.

- Μονφόρτε, τό (φρούριον) 28, 30.
 Μόρμορης Ἰωάννης 148, 186.
 Μοροζίνης Ἀνδρέας (Προβλεπτής) 81.—Ἰωάννης (Δοῦκας) 77.—Ἰωάννου Φραγκίσκου ἔκθεσις 151-152.—Λαυρέντιος (Σύμβουλος) 75.—Μαρῖνος (Δοῦκας τοῦ 1274) 52.—Μαρῖνος (Δοῦκας τοῦ 1330) 74.—Μαρῖνος (ναύαρχος) 75.—Πέτρος (Δοῦκας) 98.
 Μοροζίνος Ἰωάννης 171.
 μόστρα 17.
 Μοσχόπουλοι 170.
 Μουδάτσος Νικόλαος 39.—Φραγκίσκος 95.
 Μούρμουρης Ἰωάννης. Ἰδε: Μόρμορης.
 Μουρσέλλας, ὁ (ποταμός) 34.
 Μουσουρος Μάρκος 163, 170, 172, 187.
 Μουσούρων (οἶκος) 17, 119, 120.
 Μπάρμπος Πανταλέων (Προβλεπτής) 103.
 Μπαρότζης Ἰωάννης Ἀντώνιος 144.
 Μπεργα(δ)ῆς (ποιητής) 175.
 Μπουνιαλέτος (=Βλαστός Ἰωάννης), ἀγιογράφος 184.
 Μπουνιαλῆς Τζάνες. Ἰδε: Τζάνες Μπουνιαλῆς.
 Μυλοπόταμον, τό (ἐπαρχία) 10, 16, 75, 79, 81, 103.—φρούριον (=Καστέλλι) 31, 39, 79, 103.—ἐπισκοπή—71.
 Μυριοκέφαλα, τὰ (χωρ.) 110.
 Μυριοκεφαλίτης Γιάννης 110.
 Ναβιγαγιόζος Νικόλαος (Δοῦκας) 45.
 ναυτιλία καὶ ἐμπόριον 167-169.
 Νεκτάριος (Πατριάρχης Ἱεροσολύμων) 163, 171.
 Νεόφυτος μοναχός 115.
 Νέφς Ἀγ. Βασίλειος.—Ἀμάρι 33.
 Νησί, τό (χωρ. ἐν Ῥεθύμνῳ) 79.
 Νίππος, τό (χωρ. ἐν Ἀποκορώνῳ) 148.
 Ντῶνος Παθλος 45.
 Ξειδᾶ (χωρ. ἐν Πεδιάδι) 102.
 Ξερόδεμα. Ἰδε: Ξυλόδεμα.
 Ξιφόπουλοι. Ἰδε: Σηφόπουλοι.
 Ξυλόδεμα, τό (τπν.) 52.
 οἶκοι ἀρχοντικοὶ Κρήτης 17-18.
 οἶνος 165-166.—Μαλβαζίας, μοσχάτος 166.
 Ὄμορφη Βοσκοπούλλα (ποίημα) 181-182.
 Ὄρ(ε)ινά, τὰ (ἐπαρχία) 10, 16, 55. Ἰδε καί: Σέλινον.
 Ὄρεινᾶς Νικηφόρος (ιερεὺς κλπ.) 68.
 Ὄρθοδόξων Ἑλλήνων ἐπισκόπων ζήτημα 157-159.
 Οὐλουτσαλῆ ἐπιδρομὴ 112, 117.
 Οὐνίται 156.
 Οὐρβανός Ε' (Πάπας) 91, 98, 105.
 παιδεῖα - γράμματα - λογοτεχνία 169-183.
 Παλαίκαστρον, τό (τπν. ἐν Ρογδιᾷ) 7.
 Παλαιόκαπας (Γεώργιος, εἴτα) Γεράσιμος (Ἐπίσκοπος Κισάμου) 155, 163, 186.
 Παλαιολόγος Μιχαὴλ (αὐτοκρ. Κων/πόλεως) 45, 46, 48, 53.—ἐπανάστασις ἐπὶ—45-46.
 Παλιόχωρα, ἡ (χωρ. ἐν Σελίνῳ) 55.
 Παναγίας εἰκὼν Καρδιώτισσας. Μεσοπαντήτισσας 183, 184.

- Πανταλέος Ἀνδρέας 100.
 Παντόγαλος Γαβριήλ (Ἐγγυόμενος Ἀκρωτηριανῆς). Μελέτιος (Μητροπολίτης Ἐφέσου) 163.
 παπαδες 161-162.
 παπαδοκύνηγο 162.
 Παπαδόπουλος Κομνηνός Νικόλαος 159.
 Παπαδοπούλων οἰκογένεια 145, 146, 147, 148.
 πάροικοι (ἢ βιλλάνοι) 9, 16, 19, 133-138.—ἄγραφοι 67, 134-135.—ἀρχικοὶ 134.
 Πατελάρος Ἀθανάσιος (Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως) 163.—Εὐστάθιος (ἰατρός) 186.
 Πατεροζάπας Κατσούλλης 148.
 Πάτεροι (οἰκογένεια) 119, 120, 145, 146.
 Πατσιανῶ (χωρ. ἐν Σφακίαις) 142.
 Παῦλος (ἐπίσκοπος Κνωσοῦ) 22.
 Πεδιάδα, ἡ (ἐπαρχία) 10.
 Πεζά, τὸ (χωρ.) 94.
 πεζοὶ εὐγενεῖς Ἐνετοὶ 8, 9.
 Πεζοκούναβα, τὰ (πν.) 10.
 πειραταὶ 73, 112.
 Περτεβ (ναύαρχος Τουρκ. στόλου) 119.
 Πεσκατόρης Ἑρρίκος 5, 6, 7.
 Πετράρχης (ποιητῆς) 91, 92, 97.
 Πέτρος, Ἀρχιεπίσκοπος Κρήτης 91.
 πηγαὶ περὶ τῶν ἐπαναστάσεων τῆς Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 24-26.
 Πηγάς Μελέτιος (Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας) 163, 170, 171.
 Πικατόρος Ἰωάννης (ποιητῆς) 175.
 Πικρὸς Ἀθανάσιος. Ἴδε: Σκληρός.
 Πλακιώτισσα, ἡ (χωρ.) 94.
 πληθυσμὸς Κρήτης 188-200.
 Πλικία (χωρ.) 47.
 ποίησις δημοτικὴ 173 ἐξ.
 Πόλεμος Κρητικὸς 183.
 Πόλις, ἡ (χωρ. ἐν Ῥεθύμνῳ, σημερ. Ἀργυρούπολις) 100, 106.
 πολῖται 132.
 Πουλλιά (χωρ.) 94.
 Πρικοσιρίδης Ἐμμ. 48.—Νικόλαος 75.
 Πρίσλος Ἰωάννης (Δοῦκας) 77.
 Προβλεπταὶ 15.
 Προβλεπτής Σφακίων 13, 15.—Γενικός, Σύνδικος καὶ Ἀνακριτῆς 15.—Γεν. Προβλεπτῶν ἐκθέσεις 26. Ἴδε καί: ἐκθέσεις.
 Προνοηταὶ. Ἴδε Προβλεπταὶ.
 προνομιούχοι (Κρήτες) 130-131.
 πρωτοπαπαδες 154.
 Πυργιώτισσα, ἡ (ἐπαρχία) 10.
 Πύργος, ὁ (χωρ.) 94.
 Ῥέθυμνον, τὸ (πόλις) 15, 100-101, 112, 117.—ἐπαρχία 16, 39, 96, 123.—ἐπισκοπή—72.—territorium—15-16.
 Ῥέκτωρες 12.
 Ῥίζα, ἡ (ὄροσειρὰ Ἀστερουσίων) 101.
 Ῥιζόκαστρον, τὸ (φρούριον) 10, 30, 102-102.
 Ῥίκος Ἀνδρέας (ἀγιογράφος) 184.
 Ῥίτζος Τζανάκης 94.
 Ῥοδολῖνος Βασιλεὺς (τραγωδία) 179-180.
 Ῥούστικα, τὰ (χωρ. ἐν Ῥεθύμνῳ) 79.—τοῦρμα—81.
 Σαγρέδος (στρατηγὸς) 148.
 Σαμαριάς φάραγι 74.
 Σανουδος Ἄγγελος 38-39.—Μάρκος 4, 27-32 πολλαχοῦ.—συνθήκη—(Μάρκου) καὶ Τιεπόλου 30-32.—Στέφανος 29.

- Σανοῦτος Μάρκος. Ἴδε: Σανοῦ-
 δος.
 Σάρπης Παῦλος 152.
 Σαχλίκης Στέφανος (ποιητής)
 176-177.
 σεισμός τοῦ 1303 69.—τοῦ 1508
 116.
 Σελέγκας Ἰωάννης 49.
 Σέλινον, τὸ (ἐπαρχία) 10, 16, 55,
 74, 77.—φρούριον 55, 75. Ἴδε
 καί: Ὀρ(ε)ινά.
 Σεξτέρια 9, 10.
 Σητεία, ἡ (ἐπαρχία) 10, 12, 16,
 28, 80, 96, 111.—(πόλις)· ἐπει-
 σόδιον ἐν—91-92.—territorium
 16.—φρούριον 28, 81.
 Σηφόπουλλος Λέων. Μιχαήλ. Σή-
 φης (ἄδελφοί) 75, 76.
 Σιβρῖνος Τζανάκης 104.
 Σιγόνιας Πασχάλης (Δοῦκας)
 117, 124.
 Σίλαμος (χωρ.) 47.
 Σιναῖται μοναχοὶ ἐν Κρήτῃ 156.
 σιτοδεῖα ἐν Κρήτῃ 104.—σιτο-
 δεῖαι 165.
 σῆτος 164-165.
 Σκλάβος Ἐμμανουήλ (ποιητής)
 176.
 Σκληρός (ἢ Πικρός) Ἀθανάσιος
 173, 186.
 Σκορδίλης Γεώργιος 90.—Γεώρ-
 γιος Μαλαφαρᾶς 47.—Ἰωάν-
 νης Σκαντζέας 33.—Κωνσταν-
 τῖνος Σεβαστὸς 29, 32, 33, 34.
 —Μανώλης 47.—Μιχαήλ Ψα-
 ρομήλιγγος 46, 47, 48.
 Σκορδιλῶν ἐπανάστασις 32-35.—
 οἶκος 17, 37, 38, 46, 73, 79,
 129.—συνθήκη — (καὶ Μελισ-
 σηνῶν) 34-35, 37.
 Σκότος (στρατηγός) 148.
 Σμιλές, ὁ (χωρ. ἐν Ἀμαρίῳ) 47.
 Σμυρίλιος Ἰωάννης 76.—Κώστας
 76, 77.—Μιχαήλ 76.
 Σόρβολος (μηχανικός) 186.
 Σούγια, ἡ (χωρ. ἐν Σελίνῳ) 28.
 Σοῦδα, ἡ (τπν.) 117.—ἀλυκαί—
 166.—κόλπος· ναυμαχία ἐν
 αὐτῷ 40.—φρούριον· οἰκοδό-
 μησις 38.
 Σπάθα (ἄκρωτήριον) 44.
 Σπιναλόγγα, ἡ (νησίς) 6, 15.—
 ἀλυκαί—166.
 Στάθης 179.
 στατιστικαὶ 188-190.
 Σταυράκια, τὰ (χωρ.) 47.
 Σταυροῦ Σεξτέριον 10.
 Στέγγος 45, 46, 47.
 Στορλάδος Ἰωάννης (Δοῦκας)
 37, 38, 39.
 στρατιωτικαὶ ὑποχρεώσεις Κρη-
 τῶν. Ἴδε: ὑποχρεώσεις.
 Σύβριτοι δύο (ἐπαρχίαι) 79.—ἐπα-
 νάστασις—32-35.—(δευτέρα)
 36-37.—τρίτη 37-40.—συνθήκη
 —40-43.
 Σύβριτος, ἡ Ἐπάνω (=Ἀμάρι)
 10, 16, 30, 33.—Κάτω (=Ἀγ.
 Βασίλειος) 10, 16, 33.
 συμβάντα τοῦ 1367 106.
 Συμβούλιον τῶν Δεκαοκτώ, τῶν
 Κλητῶν, Μέγα, τῶν φεουδαρ-
 χῶν 13.
 Σύμβουλοι Δοῦκα 11, 12, 14.—
 Ῥεκτῶρων 12.
 «Συμφορὰ τῆς Κρήτης» (ποίημα)
 176.
 Σύνδικος. Ἴδε: Προβλεπτής Γεν.
 κλπ.
 συνθήκη τοῦ 1265 46-48.—Καλ-
 λέργη Ἀλεξίου 64-69.—Σα-
 νούδου καὶ Τιεπόλου 30-32.—

- Σκορδιλῶν καὶ Μελισσηῶν (1219) 34-35.—νέα—37.—Συβρίτων δύο (1236) 40-43.
 συνοδεῖται ἐμπορικαί 168, 169.
 Συρῖτος Μελέτιος 163, 170.
 Σφακιά, τὰ (ἐπαρχία) 16, 107, 122, 142-149 πολλαχοῦ.—ἐξέγερσις—τοῦ 1319 73-74.—Προβλεπτῆς—13, 15.
 Σφακιανοὶ 142-149.
 Σχολή Ἀγ. Αἰκατερίνης Σιαῦτων ἐν Χάνδακι 171-172.—Κρητικὴ 184.
- Ταγλιαπέτρας Ἰερώνυμος (Δοῦκας) 138.
 τάξεις ἐν τῇ Νήσῳ 125-152.
 ταραχαὶ εἰς Χάνδακα 48-49.—πολιτικαί—44-45.
 Τέμενος, τὸ (φρούριον) 9, 29.
 Τενέδια, τὰ (=ὄνομασία Βούργου Χάνδακος) 111.
 τέχνη καλαί 183-185.
 Τζαγκαρόλας Στέφανος (ἅγιος—γράφος) 184.
 Τζαγκαρόπουλλος Πέτρος (πρωτόπαπας Ῥεθύμνης) 115.
 Τζάνες Ἀνδρέας (Προβλεπτῆς) 103.—Νικόλαος (Δοῦκας) 111.
 Τζάνες Μπουνιαλῆς Ἐμμανουήλ (ζωγράφος) 184.—Μαρῖνος (ποιητῆς) 183.
 Τζένος Ἀνδρέας (Δοῦκας) 48.—Βλάσιος (Δοῦκας) 74.—Ἰωάννης (Προβλεπτῆς) 103.—Μαρῖνος (Δοῦκας) 51-52.—Πέτρος (Δοῦκας) 52.
 Τζιτζιφέ, ἡ (χωρ. ἐν Ἀποκορώνῳ) 107.
 Τιέπολος Ἰάκωβος (Δοῦκας) 7, 28-32 πολλαχοῦ.—συνθηκαί-καὶ Σανούδου 30-32.—Ἰάκωβος (ἔγγονος) 61-62.
 Τονίστος Νικόλαος (Δοῦκας) 39.—Πέτρος 30, 34.
 Τοῦρκοι 108, 117.—αἱ πρὸς τοὺς—σχέσεις 110-113.
 τοῦρμαί 9, 12.
 τραγούδια Κρητικὰ δημοτικὰ 174.
 Τραπεζούντιος Γεώργιος 170.
 Τριβιζάνος Νικόλαος (Προβλεπτῆς) 100, 104, 107—Πέτρος (Προβλεπτῆς) 100.
 Τρόνος Πέτρος (ναύαρχος) 112.
 Τρώϊλος Ἰωάννης Ἀνδρέας (ποιητῆς) 179-180.
- ὕπαλληλία. "Ἴδε: ἀρχαί.
 ὑπηρεσία ἐποπτικὴ 14-15.
 ὑποχρεώσεις στρατιωτικαί Κρητῶν 118-119.
- Φαλέδρος Μιχαήλ (Σύμβουλος) 80.—Νικόλαος 81.
 Φαλιέρος Μαρῆς (ποιητῆς) 176.
 φέουδα 10.—ἑλληνικὰ 129.—ἐνετικὰ 125-128.
 φευδαλικὸν σύστημα ἐν Κρήτῃ 16-18.
 φευδάρχαι Ἐνετοὶ 125-128.—Κρητῆς 129.
 φευδαρχῶν Συμβούλιον 13.
 «φήμαι» 98.
 Φιλάργης Πέτρος. "Ἴδε: Ἀλέξανδρος Ε' (Πάπας).
 Φιλικανέβος Πέτρος 33.
 Φλαμπάνης Μάρκος 68.
 Φορνάρης Καλόγηρος 102.
 Φορτουναῖος (κωμῳδία) 179.
 Φοσκαρίνης Ἰάκωβος (Γεν. Προβλεπτῆς) 127, 128, 129, 130, 131, 133, 139, 140, 143, 144, 145, 157-158, 162, 165, 166,

189. — ἔκθεσις—26, 123, 125, 126-127.
- Φοσκαρίνος 39.
- φράγκοι 11, 19.
- Φραγκοκάστελλον, τὸ (φρούριον) 16, 139, 142.
- Φραδέλλος Μάρκος (Σύμβουλος) 96.
- Φρασκιά (ὄρμος) 95.
- Φρόνιμοι 14, 85.
- φρουρά 13.
- φρούρια Γενουιτῶν ἐν Κρήτῃ 6.
- φρούριον Ἄγ. Γεωργίου 31.— Ἄγ. Νικολάου (ἐν Ἀποκορώνῳ) 42.— Ἄλμυρός (ἐν Ἀποκορώνῳ) 45.— Ἱεραπέτρου 81.— Καινούργιον 6, 39, 100.— Κισάμου 45.— Μαλεβίτσι 100, 102.— Μιραμπέλλου 6, 28, 30, 81.— Μονοπάρι 31.— Μονοφάτσι 6, 39.— Μονφόρτε 28, 30.— Μυλοποτάμου 31, 39, 79, 103.— Ῥιζόκαστρον 10, 30, 101-102.— Σελίνου 55, 75.— Σητείας 28, 81.— Σούδας 38.— Σφακίων 16.— Τέμενος 9, 29.— Φραγκοκάστελλον 16, 139, 142.
- Φωκάδες 17.
- Φώσκολος Μάρκος Ἀντώνιος (ποιητής) 179.
- Φωτεινιακῶ (χωρ.) 122.
- Φωτεινοὶ (οἰκογένεια) 119, 120.
- Χάνδαξ, ὁ (πόλις) 5, 7, 9, 15, 30, 96, 112.— Βοῦργος—95, 111— λιμὴν—86.— territorium — 15.—
- ταραχαὶ ἐν—48-49.
- Χανία, τὰ (πόλις) 10, 16, 49, 60, 61, 96.— ἀνοικοδόμησις— 43.— πεδιάς—102.— territorium —16.
- Χάρακας, ὁ (τπν.) 80.
- χαρακτήρ τῶν Κρητῶν 149-152.
- Χαρτοφύλαξ Ἰωάννης (ιατρός) 186.
- χειροτονία ἑλλήν. κλήρου ἐπὶ Ἐνετοκρατίας 154-155.
- Χορτάτζαι (οἶκος) 17, 46, 49.— ἐπανάστασις— (Γεωργίου καὶ Θεοδώρου) 49-55.— ἦττα—53-55.
- Χορτάτζαινα Μαρία 77.
- Χορτάτζης Ἀντώνιος 55.— Γεώργιος (ἐπαναστάτης) 46, 47, 48, 49-55 πολλαχοῦ, 61.— Γεώργιος (ιατρός) 186.— (ποιητής) 148, 180.— Ἐμμανουήλ 51.— Θεόδωρος 47, 49-55 πολλαχοῦ, 61.— Θεολόγος 48.— Κωνσταντῖνος 51.— Μελέτιος (Ἀρχιεπίσκοπος Φιλαδελφείας) 163, 170, 171.— Μιχαήλ 48, 51, 54, 59.
- Χοῦμνος Γεώργιος 176.
- χρονογραφαὶ Ἐνετῶν 26.
- Χρυσὴ Νῆσος (Γαΐδουρονῆσι) 73.
- χωρικοὶ (κοινων. τάξις) 138-142.
- Ψαρομήλιγγος Ἐμμανουήλ 77, 79, 81.— Μιχαήλ 77, 79, 80, 81.— Μιχαήλ Σκορδίλης 46, 47, 48.
- Ψαρομηλίγγων (Ἐμμαν. καὶ Μιχ.) ἐπανάστασις 76-81.
- Ψυχρό, τὸ (ἐπαρχία) 10, 16, 79, 112. Ἴδε καί: Ἀποκόρωνας.

Β'. ΛΑΤΙΝΙΚΟΣ

(Ζήτηι καὶ τὰς ἀντιστοιχοὺς λέξεις τοῦ ἑλλην. πίνακος).

advocatores Communis 12, 139.
albi Veneti 113.

Basadonna, Σύνδικος κλπ. 135.

Belon, περιηγητής 144-145.

Belvedere (Ῥιζόκαστρον), φρούριον 10, 30, 101-102.

Bonifacio (Μονοφάτσι) ἐπαρχία—
6, 10.—φρούριον 6, 39.

Bonrepere (Μονοπάρι), φρούριον
31.

Boschini χαρακτηρισμὸς περὶ Κρη-
τῶν 149.

Callergi-Vendramin οἶκος 64.

Camerarii (Καμερλέγγοι) 12.

Capitan General 12.

Capitanei (Σεξτερίων) 9, 12.

“Capitani contra fures,” 141.

Capitularia 13.

carta concessionis. Ἰδε: conces-
sionis carta.

Castel Franco (Φραγκοκάστελ-
λον) 16, 142.—Mirabello (Μι-
ραμπέλλον) 6.—Nuovo (Και-
νούργιον) 6, 39, 100.

Castella 12.

Castellani 12.

Cavalleriae (Ἰπποτεῖαι) 8.

cittadini (πολιταί) 132.

Commissiones. Ἰδε: Capitularia.
concessionis carta (ἐκχωρήσεως
ἔγγραφον) 9.

Consilarii (Σύμβουλοι) 11.

Consilium (Συμβούλιον) feudato-
rum. Majus 13.

contadini (χωρικοί) 138.

“contra fures,” Capitani 141.

Cornelius Flaminius 25-26.

“Creta Sacra,” 25-26.

Cretensis nobilitas. Ἰδε: nobili-
tas.

De Monacis. Ἰδε: Monacis, De.

Deustesalvet 29.

Disdotto (Συμβούλιον τῶν Δεκα-
οκτῶ) 13.

Domini de nocte 12.

Dorsoduro 10.

Duca (Ducha) 11.

Dux (Doge) 11.

Feudati (φευδάρχα)· consilium
—13.

franchi 11, 19, 137.

Franco(Castel) 12, 142.

Inquisitor (Ἄνακριτής) 15.

Iustitiarum (Ἄστυνόμοι) 12.

- Malvesin (Μαλεβίτσι), φρούριον 102.
 Millete (καλόγηρος) 93-94.
 Mirabello (Μιραμπέλλον), φρούριον 6.
 Monacis, De, Laurentius. Χρονικόν—25.
 mostra 17.
 mudae (συνοδεῖται) 168, 169.
 nobilitas Cretensis (εὐγένεια Κρητική) 129-130.
 Nuovo (Castel) (Καινούργιον), φρούριον 6, 39, 100.
 parici (παροικοί) 9.
 pedites 8.
 Pregadi (Κλητοί) 13.
 privilegiati (προνομιούχοι) 130.
 Proveditor (Προβλεπτής) 13.—General (Γενικός) 15.
 Proveditori (Προβλεπταί) 15.
 Provisores (Προβλεπταί) 15.
 Quirinus (Κουρίνος) Leonardo.
 εκθεσις—44, 128.
 Rectores 12.
 Rogati (Κλητοί) 13.
 Sapientes (Φρόνιμοι) 14, 85.
 Savii (Φρόνιμοι) 14, 85.
 Sergentariae 8.
 sergentes 8.
 Sexteria 9, 10.
 Signoria (Αὐθεντεῖα) 11.
 Sindaco 15.
 territoria 15, 16.
 Trivan Ἀντώνιος 119.—διήγησις—120-121.
 Trevisan Nicolò (Τριβιζάνος), Προβλεπτής 100, 104.
 turmae 9.
 Vendramin-Callergi οἶκος 64.
 villani 9, 19.
 Zanono Μαρῖνος 167.
 Zinkeisen 26.

Σημείωσις τῶν κυριωτέρων τυπογραφικῶν παροραμάτων.

*Ἐν σελ.	32	στίχ.	8	γραπτέον	κατωτέρω
»	»	83	»	»	τεμάχια
»	»	96	σημ. 1. στίχ. 3	»	δημευόμενα
»	»	118	στίχ. 18	»	χάρτας ²⁾
»	»	126	» 15	»	σερβενταρίαν
»	»	128	» 9	»	ἡμίσεως
»	»	133	» 26	»	8. ΟΙ ΠΑΡΟΙΚΟΙ
»	»	135	» 7	»	εἰς τὸ δημόσιον, τὸ ὄποιον
»	»	136	» 27	»	Quarantia ⁵⁾
»	»	143	» 21	»	Χώρας
»	»	144	» 34	»	Χώρας
»	»	157	» 25	»	Ις'

ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ

ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΩΝ ΔΗΜΟΣΙΕΥΜΑΤΩΝ ΣΤΕΦΑΝΟΥ ΞΑΝΘΟΥΔΙΔΟΥ
(1864-18 ΣΕΠΤΕΜΒΡΙΟΥ 1928)

Α'. Ἀρχαιολογικά (βιβλία, μελέται).

- 1) Inscriptions from Gortyna, Lyttos and Lato. *American Journal of Archaeology*. Second Series 2 (1898), 71-78.
- 2) Μητραι ἀρχαῖαι ἐκ Σητείας. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1900, 25-50.
- 3) Ὁ τάφος τοῦ Καϊάφα ἐν Κρήτῃ. Ἀθηνᾶ 13 (1901), 305-316.
- 4) Μητραι τοῦ Παλαιοκάστρου Σητείας. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1903, 187-200.
- 5) Πάν ὕλοσκόπος Κυπαρισσίας. *Bulletin corresp. hellén.* 27 (1903), 292-295.
- 6) Χριστιανικαὶ ἀρχαιότητες ἐκ Κρήτης. Διεθν. Ἐφημ. Νομισμ. Ἀρχαιολ. 6 (1903), 115-139 μετ' εἰκόνων καὶ τριῶν φωτοτυπικῶν πινάκων
- 7) Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης. Ἀθηνᾶ 15 (1903), 49-163 μετὰ πολλῶν εἰκόνων καὶ πινάκων καὶ Συμπληρώσεις αὐτόθι, 523-524 (καὶ εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον).
- 8) Ὁ Κρητικὸς πολιτισμὸς, ἦτοι τὰ ἐξαγόμενα τῶν ἐν Κρήτῃ ἀνασκαφῶν. Ἀθηνᾶ 16 (1904), 297-432 (καὶ εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον).
- 9) Ὁ τάφος Ἀρτσᾶ καὶ αἱ πῆλιναι λάρνακες. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1904, 1-21.
- 10) Οἱ τάφοι Μουλιανῶν. Αὐτόθι, 21-25 μετ' εἰκόνων καὶ πινάκων.
- 11) Kretan Kerpoi [Κρητικοὶ Κέρνοι]. *Annual Brit. School*, 12 (1905-6), 9-23.
- 12) Προϊστορικὴ γραφὴ ἐν Κρήτῃ. Ἀθηνᾶ 18 (1906), 560-581.
- 13) Προϊστορικὴ οἰκία εἰς Χαμαῖζι Σητείας. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1906, 111-156, εἰκ. πίνακες.
- 14) Ἀνασκαφαὶ Κουμάσας. Παναθήναια 13 (1906-7), 32.
- 15) Ἀνασκαφαὶ εἰς Φαιστόν καὶ Πρινιάν. Αὐτόθι, 62-63.
- 16) Ἀρχαιολογοῦντες καὶ παραρχαιολογοῦντες Ἐνετοὶ ἐν Κρήτῃ. Αὐτόθι, 197-202.
- 17) Προϊστορικαὶ σφραγίδες τοῦ Μουσείου Ἡρακλείου. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1907, 141-186 μετὰ τριῶν πινάκων.
- 18) Ἀνασκαφαὶ Κρήτης κατὰ τὸ 1907. Παναθήναια, 15 (1907-8), 60-62 καὶ 90-92.
- 19) Ἐπιγραφαὶ Κρήτης. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1908, 197-244.
- 20) Μινωϊκὸν σκεῦος ἐνεπίγραφον. Ἀρχαιολ. Ἐφημ. 1909, 179-196.
- 21) Μολύβδιναι βοῦλλαι Κρήτης καὶ Ἀλμυροῦ Byzant. Zeitschrift 18 (1909), 176-180.
- 22) Ἐπίνητρον. *Athen. Mitteil.* 1910, 323-334, μετ' εἰκόνων.
- 23) Ὕμνος εἰς Δία Δικταῖον. Κρητικὴ Στοὰ 3 (1911), 10-16.

- 24) Εὐνομία. *Revue des études grecques* 25 (1912), 43—51.
- 25) Σφραγίδες Κρητικάι. *Ἀρχαιολ. Ἐφημ.* 1913, 98—100 μετὰ πίνακος.
- 26) Πρωτομινωϊκοὶ τάφοι Πλατάνου. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 1 (1915), 60—62.
- 27) Ἐπιγραφαὶ Κρήτης. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 2 (1916), 1—12.
- 28) Μυκηναϊκὸς τάφος Δαμανίων. *Αὐτόθι*, 171—178. μετ' εἰκόνων.
- 29) Δεκάτη ἀρχαιολ. περιφέρεια [=Ἐκθεσις πεπραγμένων]. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 2 (1916) (Παράρτημα), 11—27.
- 30) Δεκάτη ἀρχαιολ. περιφέρεια [=Ἐκθεσις πεπραγμένων]. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 4 (1918) (Παράρτημα), 9—32.
- 31) Μέγας πρωτομινωϊκὸς τάφος Πύργου. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 5 (1919), 136—160, μετ' εἰκόνων.
- 32) Κρητικά ἐπιγραφαί. *Ἀρχαιολ. Ἐφημ.* 1920, 75—88.
- 33) Δεκάτη ἀρχαιολ. περιφέρεια [=Ἐκθεσις πεπραγμένων]. *Ἀρχαιολ. Δελτίον* 6 (1920-21) (Παράρτημα), 154—165.
- 34) Ὁδηγὸς Μουσείου Ἡρακλείου. Ἡράκλειον, 1921, σελ. 53 (ἔκδ. β', 1926).
- 35) Μινωϊκὸν Μέγαρον Νίρου. *Ἀρχαιολ. Ἐφημ.* 1922, 1—25 μετ' εἰκόνων.
- 36) Ἡ γυνὴ τῆς Μινωϊκῆς ἐποχῆς. *Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος* 1923, 98—112, μετ' εἰκόνων.
- 37) The Vaulted Tombs of Messara (translated by J. P. Droop.), London, 1924, 12, σελ. XX+142 μετὰ 62 πινάκων.
- 38) Μολύβδιναι βοῦλλαι ἐκ Κρήτης. *Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν* 2 (1925), 32—49 μετὰ πίνακος.
- 39) Αἰγαῖος πολιτισμὸς. *Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη*, 1 (1927), 451—458. (καὶ ἄλλα μικρότερα ἄρθρα εἰς τοὺς τρεῖς πρώτους τόμους τοῦ λεξικοῦ τούτου).
- 40) Χριστιανικὴ ἐπιγραφή Ἡρακλείου Κρήτης. *Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν* 4 (1927), 106—108.
- 41) Some Minoan Potters Wheel Discs. *Essays in Aegean Archaeology to Sir Arth. Evans*, 111—128. Plates XVIII-XXI, Oxford, 1927.
- 42) Μολύβδιναι βοῦλλαι Κρήτης. *Ἐπετηρ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν* 5 (1928), 31—35.
- 43) Τὸ σκόλιον τοῦ Ὑβρία καὶ ἡ πυρρίχη. *Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος* 1929, 233—242. [Ἀνεδημοσιεύθη εἰς τὸ περιοδ. *Κρητικὸς Σελίδες* 3 (1938), 193—199].

Β'. Ἱστορικά, Φιλολογικά, Γλωσσικά (βιβλία, μελέται).

- 1) Συνθήκη μεταξὺ Ἐνετικῆς Δημοκρατίας καὶ Ἀλεξίου Καλλιέργου. *Ἀθηνᾶ* 14 (1902), 282—331.
- 2) Ἡμαρτημένης ἐρμηνείας ἐπανόρθωσις. *Αὐτόθι*, 525.
- 3) Ἐννέα ἱστορικὰ ἄρθρα. *Νέα Ἐλευθερία* Ἡρακλείου 1903, φύλλα 20—31.
- 4) Ἐνετικὴ Λέσχη. *Παναθήναια* 1904, τεύχος Ε', 101.
- 5) Συμβολαὶ εἰς τὸν Weiberspiegel. *Byzant. Zeitschrift* 16 (1907), 470—478.
- 6) Συμπληρώσεις τινὲς εἰς ἐπιγραφήν Μιλητουπόλεως. *Ἀθηνᾶ* 20 (1908), 110—112.

- 7) Πατριαρχική Ἐγκύκλιος πρὸς τὸν κλῆρον Κρήτης (1401). Ἐφημ. "Ἰδη Ἡρακλείου 1908.
- 8) Οἱ ἄρχοντες Βαροῦχαι ὡς φευδάρχαι. Παναθήναια 1908.
- 9) Ὁ ποιητὴς Σαχλίκης καὶ οἱ δικηγόροι Κρήτης, Παναθήναια 1909, 177-180.
- 10) Ἐπίτομος Ἱστορία τῆς Κρήτης μετὰ προλόγου Σπ. Λάμπρου. Ἀθήναι, 1909. σελ. ζ'+173.
- 11) Διορθώσεις εἰς τὰ ποιήματα Στεφάνου Σαχλίκη. Βυζαντις 1 (1909), 341-371.
- 12) Ὁ Κρητικὸς Πόλεμος. Βιβλιοκρισία. Byzant. Zeitschrift 18 (1909), 586-600.
- 13) Τὰ Ζάρια (Ἐνετοκρατία). Κρητικὸς Λαὸς 1909, 7-11.
- 14) Οἱ Ἑβραῖοι ἐν Κρήτῃ ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Κρητικὴ Στοὰ 2 (1909), 209-224.
- 15) Ἐνετικὴ ἐπιγραφή. Ἐφημ. "Ἰδη Ἡρακλείου 1910.
- 16) Παρατηρήσεις εἰς Λαογραφίαν τ. Β'. Λαογραφία 2 (1910), 707-708.
- 17) Ἀντιπαρατηρήσεις εἰς τὰ Wagner, Carmina graeca med. aevi. Λαογραφία 3 (1911), 614-621.
- 18) Εἰς Λαογραφίαν Γ' σ. 519. Αὐτόθι, 705.
- 19) Τρία σημειώματα εἰς Λαογραφίαν Δ', τεύχος Α·Β. Λαογραφία 4 (1912-1913), 744.
- 20) Κρητικὰ συμβόλαια ἐκ τῆς Ἐνετοκρατίας. Χριστ. Κρήτη 1 (1912-1913), 1-228 καὶ 313-377 (καὶ εἰς ἰδιαίτερον βιβλίον).
- 21) Παρατηρήσεις καὶ διορθώσεις εἰς τὸ ποίημα Ἀχέλη Μάλτας Πολιορκίαν. Χριστ. Κρήτη 1 (1913), 289-311.
- 22) Διγενὴς Ἀκρίτας κατὰ τὸ χειρόγραφον Ἐσκωριάλ. Χριστ. Κρήτη 1 (1913), 523-572.
- 23) Κανονικὰ πεσκέσια Μητροπολίτου Κρήτης. Χριστ. Κρήτη 2 (1913), 59-108.
- 24) Συμβολὴ εἰς τινὰς παροιμίας. Χριστ. Κρήτη 2 (1913), 121-128.
- 25) Δουκικὰ διατάγματα, Πατριαρχικὰ σιγίλλια κλπ. Χρυσοπηγῆς. Χριστ. Κρήτη 2 (1914), 195-246.
- 26) Δύο νέα βιβλία περὶ τῆς Ἐκκλησίας Κρήτης ἐπὶ Ἐνετοκρατίας. Χριστ. Κρήτη 2 (1914), 247-300.
- 27) Περὶ τῆς Μητροπόλεως Κρήτης καὶ τοῦ Μητροπολ. ναοῦ Ἁγίου Τίτου. Χριστ. Κρήτη 2 (1914), 317-338.
- 28) Λέξεις Ἐρωτοκρίτου. Ἀθηνᾶ 26 (1914). Λεξικογρ. Ἀρχεῖον, 126-185.
- 29) Βιτζέντζου Κορνάρου ΕΡΩΤΟΚΡΙΤΟΣ. Ἐκδοσις κριτικῆ γενομένη ἐπὶ τῇ βάσει τῶν πρώτων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς, σημειώσεων καὶ γλωσσarioύ. Ἡράκλειον, 1915, σελ. CLXXX+784+1-8 πίνακες.
- 30) Δύο ἐπανορθώσεις εἰς τὴν ἔκδοσιν τοῦ Ἐρωτοκρίτου. Ἀθηνᾶ 28 (1916), 272-274.
- 31) Χωνὶ-κόκκα. Ἀθηνᾶ 28 (1916). Λεξικογρ. Ἀρχεῖον 3, 23-24.
- 32) Δύο νέα ἐρμηνεῖαι. Αὐτόθι 3, 148-151.
- 33) Γλωσσικαὶ ἐκλογαί. Δωδεκάς α'. Αὐτόθι, 130-147.
- 34) » » » β'. Λεξικογρ. Ἀρχεῖον 5 (1918), 92-116.
- 35) Ποιμενικὰ Κρήτης. Αὐτόθι, 267-323.
- 36) Διορθωτικὰ εἰς Κρητικὰ δράματα. Byz.-Neugr. Jahrbücher 2 (1921), 66-86.

22/5
26-6
208

13/5
15/12
28-3
17-7
14-2
4:12
17-7
21-9
11-3
30-12
7-2
18-4
23-8
11-9
8/4
17-10
30-1
20/7
21/10
14:12
2.6
27.8
23/11

- 37) Μάρκου Ἀντωνίου Φωσκόλου Φορτουνατός. Ἀθήναι. Ἐκδ. Ἐλευθερουδάκη, 1922. (editio princeps).
- 38) Οἰκογενειακά ἐπώνυμα Κρήτης. *Λεξικογρ.* Ἀρχεῖον 6 (1923), 321—350.
- 39) Ναός τοῦ Ἁγ. Τίτου. Ἡράκλειον 1925.
- 40) Γλωσσικαὶ ἐκλογαί. Δωδεκάς γ'. Ἀθηνᾶ 38 (1926), 119—138.
- 41) Ἐπαρχίαι καὶ πόλεις τῆς Κρήτης. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 3 (1926), 34—65.
- 42) Βιβλιοκρισία Χούμνου, Γένεσις καὶ Ἔξοδος. *Αὐτόθι*, 337—344.
- 43) Ὁ Φαλλίδος. Ἐπετ. Ἐταιρ. Βυζαντ. Σπουδῶν 4 (1927), 96—105.
- 44) Οἰκογενειακά τινα ἐπώνυμα Κρήτης. *Λαογραφία* 7 (1927), 369—384.
- 45) Χάνδαξ-Ἡράκλειον. Ἱστορικά σημεῖωματα. Ἡράκλειον 1927, σελ. ζ'+157.
- 46) Βιτζέντζου Κορνάρου Ἐρωτόκριτος. Μικρὰ ἔκδοσις μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου. (Βιβλιοθ. Ὁφελ. Βιβλίων ἀρ. 53). Ἀθήναι 1928, σελ. 414.
- 47) Ἐρωφίλη, τραγωδία Γεωργίου Χορτάτζη (1600) ἐκδιδομένη ἐκ τῶν ἀρίστων πηγῶν μετ' εἰσαγωγῆς καὶ λεξιλογίου (Beiheft ἀρ. 9 τοῦ περιοδ. *Byz.-Neugr. Jahrbücher*). Ἀθήναι 1928, σελ. μζ'+116.
- 48) Μία ἐπιστολὴ τοῦ Ξανθουδίδου. Ἡμερολ. τῆς Μεγ. Ἑλλάδος 1929, 516—519. [Ἐδημοσιεύθη μετὰ τὸν θάνατόν του. Εἶχε σταλῆ εἰς τὸν Σπ. Θεοτόκην, ἀφορῶσα εἰς τὴν μελέτην τούτου «Ἡ Κρητικὴ ἀποστασία τοῦ 1363», αὐτόθι 1928, 249—268].
- 49) Χριστιανικαὶ ἐπιγραφαὶ Κρήτης (συνεργασία Στ. Ξανθουδίδου) παρὰ G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' Isola di Creta*, IV (1932), 390—595.

Αἱ κυριώτεραι νεκρολογίαι εἰς Στ. Ξανθουδίδην:

- Κ. Ἀμάντου, *Ἑλληνικά* 1 (1928), 469.
- Ἰ. Καλιτσούνακη, *Hellas-Jahrbuch* 1929, 140—144. [Ἀνετυπώθη: περιοδ. *Κρητικαὶ Μελέται* 1 (1933), 18—22].
- Σπ. Μαρινάτου, *Gnomon* 4 (1928), 706—708. (βλ. καὶ ἔκτενές ἄρθρον τοῦ ἴδιου ἐν *Μεγ. Ἑλλην. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ*, τόμ. 18 (1932), σελ. 615α-β).
- Φ. Νοακ, *Jahrb. des Deutsch. Arch. Inst.* 43 (1928), 678.
- Γ. Οἰκονόμου, *Πρακτ. Ἀκαδημ. Ἀθηνῶν* 1928, 628—634 [μετὰ καταλόγου τῶν δημοσιευμάτων Σ. Ξ.].
- Χρ. Τσοῦντα, *Νέα Ἔστια* 1928, 1016—1018.
- Ν. Β. Τωμαδάκη, Στέφανος Ξανθουδίδης. Χανιά, 1928, σελ. 16.

ΒΙΒΛΙΟΔΕΤΗΘΗΚΕ ΣΤΟ ΧΕΡΙ
ΤΗΛ. 96890 - ΧΑΝΙΑ
ΒΙΒΛ. ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

